

ISSN 0579-0263

ИСТОРИЈА

Здружение на историчарите на Република Македонија

JOURNAL OF HISTORY

Association of the Historians of the Republic of Macedonia

Скопје

Skopje

ИСТОРИЈА, год. L/LI, СКОПЈЕ, 2015/2016, бр.1

**JOURNAL OF HISTORY, year L/LI, SKOPJE
2015/2016 №. 1.**

РЕДАКЦИЈА:

Антонио РИГО (Италија)

Ендрју П.РОАЧ (Велика Британија)

Лила МОРОЗ - ГЖЕЛАК (Полска)

Денис ОЗДЕН (Турција)

Маја АНГЕЛОВСКА - ПАНОВА (Македонија, главен и одговорен уредник)

Лилјана ГУШЕВСКА (Македонија, јазична редакција)

Катерина МИРЧЕВСКА (Македонија)

Драган ЗАЈКОВСКИ (Македонија, секретар)

Игор ЈУРУКОВ (Македонија)

EDITORIAL BOARD

Antonio RIGO (Italy)

Andrew P.Roach (Great Britain)

Lila MOROZ - GRZELAK (Poland)

Denis OZDEN (Turkey)

Maja ANGELOVSKA - PANOVA (Macedonia, Editor of Chief)

Liljana GUSHEVSKA (Macedonia, proof reader)

Katerina MIRCHEVSKA (Macedonia)

Dragan Zajkovski (Macedonia, Secretary)

Igor JURUKOV (Macedonia)

**Посветено на 90 години од раѓањето на
академик Манол Пандевски**

СОДРЖИНА CONTENTS

**ПО ПОВОД 90 ГОДИНИ ОД РАЃАЊЕТО НА МАНОЛ
ПАНДЕВСКИ**

**DEDICATED TO THE 90 YEARS OF THE BIRTHDAY OF MANOL
PANDEVSKI**

Manol PANDEVSKI

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK AND MACEDONIA

(PAGES ON THE MACEDONIAN – TURKISH RELATIONS).....9

ПОВОДИ / ANNIVERSARY

1100 ГОДИНИ ОД СМРТТА НА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

Димитар ПАНДЕВ

СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ МЕЃУ ОХРИДСКАТА КУЛТУРНА
ТРАДИЦИЈА И РАНАТА РУСКА СЛАВИСТИКА.....41

СТАТИИ / ARTICLES

Трајче НАЦЕВ, Драган ВЕСЕЛИНОВ

НЕУТВРДЕНИ ДОЦНОАНТИЧКИ НАСЕЛЕНИ МЕСТА
ВО БРЕГАЛНИЧКИОТ БАСЕН.....49

Кирче ТРАЈАНОВ

ЦРКВАТА И ДРЖАВАТА ВО ВИЗАНТИЈА
(ЗА ПРОБЛЕМОТ НА ЦЕЗАРОПАПИЗМОТ ОД
ЕКЛЕСИОЛОШКИ АСПЕКТ).....71

Драган ЗАЈКОВСКИ

ПОЧЕТОЦИТЕ НА ПАТРИЈАШИСКИОТ СИСТЕМ
НА ЦРКОВНА ОРГАНИЗАЦИЈА.....83

Martin HUSAR

THE SALONICA BROTHERS AND THEIR DISCIPLES AT
MONARCHIC COURTS ACCORDING TO DIRECT PRIMARY
LITERARY SOURCES.....95

Петар ИВАНИЧ ВИЗАНТИЈА И ВЕЛИКА МОРАВИЈА ВО IX ВЕК.....	107
Стојко СТОЈКОВ ѦАНЗЪКЪ СЛОВѦНСКЪЙ ВО СТАРОСЛОВЕНСКИТЕ ТЕКСТОВИ (IX – XIV ВЕК)	121
Драган ЃАЛЕВСКИ СРЕДНОВЕКОВНОТО ВОЈУВАЊЕ НА БАЛКАНОТ: КОНФЛИКТОТ ПОМЕЃУ ВАСИЛИЈ II И САМОИЛ.....	147
Ели ЛУЧЕСКА ХРИСТИЈАНСТВОТО И НАРОДНАТА РЕЛИГИЈА ВО ПЕРИОДОТ НА ОСМАНЛИСКАТА ВЛАСТ НА ТЕРИТОРИЈАТА НА МАКЕДОНИЈА.....	161
Makedonka MITROVA THE KINGDOM OF SERBIA AND THE MÜRZSTEG REFORMS IN OTTOMAN MACEDONIA.....	173
Димитар ЉОРОВСКИ ВАМБАКОВСКИ РАЗВОЈОТ НА МАКЕДОНСКАТА РЕВОЛУЦИОНЕРНА ОРГАНИЗАЦИЈА ВО КОСТУРСКО ВО ПРЕДИЛИНДЕНСКИОТ ПЕРИОД: ПОЈАВА, ШИРЕЊЕ И РЕЗУЛТАТИ.....	191
Соња НИКОЛОВА, Ирена АВИРОВИЌ ДВА БРИТАНСКИ ДОКУМЕНТА ЗА ФОРМИРАЊЕТО НА СЕАМЕРИКАНСКИОТ СЛОВЕНСКИ КОНГРЕС (25 И 26 АПРИЛ 1942 Г.) ВО ДЕТРОИТ.....	217
Sofija GRANDAKOVSKA WHOSE CITIZENS WERE THE JEWS DEPORTED FROM MACEDONIA?.....	239
Александар СИМОНОВСКИ РАЗБИВАЊЕТО НА РАВНОГОРСКОТО ДВИЖЕЊЕ ВО ПОРЕЧЕ ВО 1944 ГОДИНА.....	257
Лилјана ПАНОВСКА ЈУГОСЛОВЕНСКАТА ПОДДРШКА НА ДЕМОКРАТСКАТА АРМИЈА НА ГРЦИЈА 1946–1949.....	275

Борче ИЛИЕВСКИ

АНАЛИЗИ И СОГЛЕДУВАЊА ВО КОМИСИЈАТА
ЗА ВЕРСКИ ПРАШАЊА ВО СР. МАКЕДОНИЈА
ЗА ПРИЗНАВАЊЕТО НА АВТОКЕФАЛНОСТА НА МПЦ
ВО СЕДУМДЕСЕТИТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК.....301

Александар СПАСЕНОВСКИ

СЕКУЛАРИЗМОТ И СЛОБОДАТА НА ВЕРОИСПОВЕСТ
ВО ПРАВНИТЕ АКТИ НА СОЦИЈАЛИСТИЧКА МАКЕДОНИЈА
ОД 1963 ДО 1990
ГОДИНА.....323

Зоран НЕЧЕВ

ГРЧКАТА ПОЛИТИКА ВО КОНТЕКСТ НА
ЕВРОПСКАТА ИНТЕГРАЦИЈА НА
ЗАПАДЕН БАЛКАН:
ОД РАСПАДОТ НА ЈУГОСЛАВИЈА ДО ДОЛЖНИЧКАТА
КРИЗА.....341

Габриела ТОПУЗОВСКА

ФОРМИРАЊЕ НА МЕДИЦИНСКИОТ ФАКУЛТЕТ ВО СКОПЈЕ
И НЕГОВИТЕ ПОЧЕТОЦИ.....365

Ацо ГИРЕВСКИ

ПЕДЕСЕТ ГОДИНИ ВОЗОБНОВЕНА
МАКЕДОНСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА – ОХРИДСКА
АРХИЕПИСКОПИЈА.....381

Драгица ПОПОВСКА

СПОРТОТ И ПАТРИОТИЗМОТ: ВРЗ ПРИМЕРОТ НА
МАКЕДОНСКАТА КОШАРКАРСКА РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА НА
ЕВРОПСКОТО ПРВЕНСТВО ВО 2011.....401

Елена ВАЛЕВА, Ольга ИСАЕВА

МАКЕДОНИЈА КАК ОБЈЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ В ТРУДАХ
РОССИЙСКИХ/СОВЕТСКИХ
ИСТОРИКОВ.....413

МАТЕРИЈАЛИ / MATERIALS

- Марина МИХАЙЛОВНА ФРОЛОВА**
АЛБАНСКОЕ И СЛАВЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ
ОХРИДСКОГО КАЙМАКАМЛЫКА ПО ДОНЕСЕНИЯМ
РОССИЙСКИХ ДИПЛОМАТОВ (60-Е ГОДЫ XIX В.).....431

ДИДАКТИКА / DIDACTIC

- Борче МИЛОШЕСКИ, Игор ЈАНЕВ**
САМОИЛОВАТА ДРЖАВА ВО МОДЕРНАТА НАСТАВА ПО
ИСТОРИЈА.....453

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

- Наташа КОТЛАР ТРАЈКОВА, Лилјана ГУШЕВСКА**
ВАЛЕНТИНА МИРОНСКА ХРИСТОВСКА, ТРАЈКО КИТАНЧЕВ:
КНИЖЕВНА КУЛТУРНА И РЕВОЛУЦИОНЕРНА ДЕЛНОСТ,
(СКОПЈЕ: ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКА КУЛТУРА, 2015).....467

- Филип ПЕТРОВСКИ**
ЗА ЗБОРНИКОТ „РУСКАТА КОЛОНИЈА
ВО СКОПЈЕ 1920 - 1943“.....473

БИБЛИОГРАФИИ / BIBLIOGRAPHY

- Соња СТРЕЗОВСКА**
МИНАТОТО НА МАКЕДОНИЈА НИЗ ПРИЗМАТА
НА СТРАНСКИ АВТОРИ.....485

- Маргарета КАРАЈАНОВА, Ирфете ИБРАИМИ**
ИЗДАВАЧКАТА ДЕЛНОСТ НА ДРЖАВНИОТ АРХИВ
НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ВО 2014 и 2015
ГОДИНА.....509

IN MEMORIAM

Stefan TROEBST

RITTA PETROVNA GRIŠINA (25. MÄRZ 1930 - 19. MAI 2015).....513

Марјан ИВАНОВСКИ

РАСТИСЛАВ ТЕРЗИОСКИ (1932-2014).....517

Марија ПАНДЕВСКА, Стефан ИЛИЕВСКИ

ЕНТОНИ Д. СМИТ (1939-2016):
ВО ЧЕСТ НА ДОСТРЕЛИТЕ НА НАУЧНАТА МИСЛА.....521

Филип ПЕТРОВСКИ

ЗОРАН ТОДОРОВСКИ (1950- 2016).....545

Acad. Manol PANDEVSKI

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK AND MACEDONIA
- PAGES ON THE MACEDONIAN – TURKISH RELATIONS-

Writing history is as important as creating it; if the author who is writing it is not faithful to the one that created it, the truth which is unchangeable can take a strange form in the eyes of humanity.

K. Atatürk

1. General biography notes

Mustafa Kemal Atatürk lived in the turmoil period of wars, uprisings and revolutions in which the long-century and multinational Ottoman empire slowly disappeared, spread even in his time on the vast Asian, European and African regions and the Republic was created as a national state of the Turkish people within its ethnic boundaries. It is beyond any doubt that it was a major historic transformation that designated the future of other peoples in the empire, among which the Macedonian people as well. In a number of those events, Kemal Atatürk stuck the stamp of his outstandingly dynamic and creative personality. At the beginning, in the events during the Young Turk Revolution (1908 – 1919) – an overture into the Turkish National Liberation Revolution – modestly, while in its concluding stages, between 1919 and 1938, Atatürk took the role of its prime leader. This very fact is the reason why Kemal Atatürk has attracted the attention of a number of Turkish and European researchers for a long time, and in 1981 the centennial of his birth was celebrated with a rich program.

We simply cannot come to the topic about Kemal Atatürk and Macedonia without first noting the elementary data from his biography. He

was born in Salonika on 19 May 1881. This date should be taken as provisional, because it was stated by Atatürk himself, years later, referring to 19 May 1919, when he moved from Istanbul to the Black Sea town of Samsun, where he initiated the fight for new Turkey. By that, he wanted to highlight in a symbolic way his second, political birth – the arrival in Anatolia (Small Asia) with the aim of organizing an armed movement for liberation from the Entente occupiers. At this birth, his father, Ali Riza, gave him the name Mustafa. Later on, in Thessaloniki, his mathematics teacher Mustafa Bey in the military secondary school (Rüştiye) added his second name Kemal, which literally means *perfection*. Years later, in the series of reforms and in recognition of his deeds, he was named Atatürk, “The father of Turks”. In this way he got his complete name Mustafa Kemal Atatürk¹.

Mustafa Kemal started his education in Thessaloniki in privat lay schools and was then transferred to the above stated secondary school Rüştiye and the military secondary school – idadie. His life path then took him to the Military high school in Bitola. This Macedonian city was for a long time the most important military focal point in European Turkey (Rumelia) filled with extensive military personnel and officers, and the Bitola military high school was regarded as the best in this rank in the overall Empire. His transfer to Bitola meant an end to his young years and his real education began, not only in the military occupation. From Bitola, he was sent to Istanbul, where he completed the Ottoman War Academy (1902) followed by the General Staff Academy of the Ottoman army in 1905. Upon completing the latter, he was produced into the rank of a General Staff captain. After that year, his participation in the political life of the Empire and, later on Turkey, can be followed with greater certainty. Hence, the Macedonian cities of Thessaloniki and Bitola became indivisibly interwoven in the life of Kemal Atatürk since the period of his childhood and his growth into an independent person².

¹ See: *Grand Larousse encyclopédique*: Tome septième, (Paris, 1963), p. 611-612; *Большая советская энциклопедия*, Vol. 2, III publication, (Moscow, 1970), p. 368-369; А. Ф. Миллер, *Турция, Актуальные проблемы нозой и новейшей истории*, (Moscow, 1983), p. 77.

² *Grand Larousse encyclopédique*, p. 611; A.F. Miller, p. 78

In the period of time when the work of Mustafa Kemal was connected with Macedonia to a higher or lower extent, he was primarily an officer and a fighter. Even following the dissolution of the Empire at the end of the First World War, his outstanding statehood commitments came to a full expression. He received his appointment as an operational officer and a commander of a military unit in Damascus, Syria, where he was actually expelled due to his participation in the secret revolutionary society “Vatan” (Motherland), composed of young officers who were opposed to the Sultan’s absolutism and Islamic clericalism in the Empire. In the following years, he participated in all wars of Sultanic Turkey: in Tripoli (present Libya) against the Italians (1911), in the First Balkan War (1912) and the First World War 1914 – 1918. After 1919, he continued his fight, which by that time received more of a national – liberation character, against the Entente powers and completed it with great victories over the Greek occupiers who were substantially supported by the British. Mustafa Kemal, with his outstanding talent of an army leader, was regularly sent to the places with the gravest situation. And he always won, which eventually made him the greatest army leader that Macedonia has ever given since the time of Alexander the Great and Tsar Samuel.

Concurrently with the victories, he went up the ladder of his military career: from a colonel at the beginning of First World War to a *Gazi* (Victor) in 1922. He defeated the Greeks with his new army, which was more of a national – liberation character than a regular army, in three battles: in the vicinity of the village İnönü, the battle near the river Sakarya (1921) and finally at Afyonkarahisar in August 1922. With these victories, he expelled the Greek occupiers from Anatolia and Eastern Thrace. After liberating the country from the occupiers, Mustafa Kemal annulled the Sèvres peace treaty (1919), one in the series of the Versailles peace treaties, which was then replaced by the much more favourable Lausanne peace treaty of July 1923. In this way, Atatürk saved Turkey from the imperialist disintegration and slavery. At the same time, his political power grew as the state and the Turkish society were being transformed in direction of becoming part of Europe. In November 1922, he abolished the last Sultan and proclaimed the Republic, and he was elected its president on 29 October 1923; he transferred the capital from cosmopolitan Istanbul to Ankara, which became

the centre of the new Turkish state; he abolished the caliphate, he separated the church from the state, he introduced the Western European civil law and the Latin alphabet, he built a new army etc.³ In short, he oriented the Turkish society and state towards full laicism and modernization. The Turkish Republic became a state to be built upon the European model of political and social organization.

2. Origin, education and creation of personality

Mustafa Kemal came from a civil family that belonged to the lower middle class (in Thessaloniki there is still the two-storey family house where he was born, and it was later transformed into a Museum of Atatürk). His father Ali Risa Efendi changed several occupations. He was first a clerk in the Thessaloniki customs. He then became a timber merchant and spent more time outside Thessaloniki in warehouses than home. During the Russian – Turkish war (1877 – 1878), he was mobilized in the so-called voluntary auxiliary battalion. He died in 1892 when Mustafa was only eleven years old. The entire care for the upbringing and education of their only son fell on his mother Zübeyde Hanım, whose predecessors moved to Thessaloniki from somewhere in Western Macedonia. The son Mustafa inherited from his ambitious mother many positive personality characteristics and her clear blue eyes. There are two hypotheses for the origin of his father Ali Risa Efendi: one that he was a Thessaloniki native, and the second that he came to Thessaloniki from the Debar village Kojajik. In any case, Mustafa Kemal was a Macedonian Turk who had ties with his motherland Macedonia.

His views on life and the deeds of the great reformist Atatürk reflect almost all major moments of his childhood, young and mature years. His development as a person was evidently influenced by the family upbringing, education, the social ambience in which he grew up and lived and the constantly changeable historical circumstances of his time. Mustafa Kemal changed the life of the Turkish people, but on the other hand, life itself

³ Grand Larousse éncyclopédique, p. 611; A.F. Miller, p. 1349, 208, 230-231; Јусуф Хамза, *Односот на младотурката партија “Единство и напредок” спрема македонското национално-ослободително движење во развојните етапи на Младотурката револуција*, (Скопје, 1989), 418 (PhD dissertation).

modeled his development as well. We will dwell on some moments from his early biography.

Mustafa Kemal lost his father very early, which brought about sudden impoverishment of his family. When he was 12, the family found temporary accommodation with one of his uncles in the town Langada, some 30 km north of Thessaloniki. At his mother's direction, he briefly attended an Orthodox religious school there. Prior to that, he received his education at the private progressive Şemsi Efendi school and upon its completion, he attended for two years a civic high school in Thessaloniki. Another information is also very important from his early school days: young Mustafa took French lessons for one summer at the Catholic missionaries, the famous Lazarists. He could probably notice at that period the huge difference between the phonetic alphabet and the complicated Arabic script studied in the Turkish schools, a fact that afterwards inspired him to introduce the decree for replacement of the Arabic alphabet by the Latin alphabet.

After leaving Langada he enrolled again at the Thessaloniki Rucholigè School and lived at his aunt's. The graduation from this school opened up the door for the next level of education – Idadisi (high school), which would enable him to become a junior clerk (kjatib). However, young Mustafa did not finish either of these schools. One day, the assistant principal Kajmak Haf'z , almost without any reason, beat him ferociously, as a consequence of which Mustafa gave up on the civil schools for good and chose to continue his education in a military school. In his recollections, according to the renowned Russian turkologist Anatolij Fillipovic Miller, confessed that he was attracted by the military profession from early childhood and he admired the nicely clad cadets and young officers he saw on the Thessaloniki streets. The above stated Anatolij Fillipovic Miller says: "This act primarily reflected his strong, although not fully comprehended feeling of a protest against poor life, servanthood and all forms of humiliation that young Mustafa had suffered. It seemed to him that if he became an officer that would mean salvation from all miseries in life. The life of a soldier is subject to a stringent and clear discipline... Mustafa Kemal was also unavoidably influenced by the evident difference between the civic and military schools of that time. He did not know at that time the

underlying reasons for that difference, but he suffered personally the shortfalls of the Turkish civil schools, even of those called “new”. Moreover, his friends told him that the lectures at the military schools were given by good teachers and that the curriculum was “a la franga”, that is, by the European model”. This reasoning of the young cadets was indeed appropriate, because the Sultan’s despotism, restricted to primitivism in civil education, had to introduce European standards and exact science disciplines in the military schools for preparation of qualified officer personnel. The thirteen-year-old Mustafa made the final decision without his mother’s knowledge, with whom he did not get along for about two years because, still being a young woman, she remarried to a widower who had four children of his own. After passing the entrance test in the summer 1894, Mustafa Kemal went to the third class of the Thessaloniki military school. After a year and a half, at the end of 1895 he completed the secondary military education. Thus, his window of opportunity opened up for going to Bitola. By this time, the Macedonian revolutionary organization put down its roots in Thessaloniki, Bitola, Shtip, Prilep and other Macedonian cities, and Goce Delchev travelled round entire Macedonia. Mustafa Kemal faced this organization some ten years later.

After leaving Thessaloniki and arriving to Bitola, he could notice the evident difference in the social ambience of the two cities. Let us go back for a moment to Thessaloniki. The city of Thessaloniki was at the time a major port, traffic, administrative, economic and primarily trade centre. It was the second in rank in the Empire, after Constantinople, and all other Balkan capitals at the time lagged far behind it. It is considered to have had about 150 000 population with a very heterogeneous ethnic composition. Only about 14-15 thousand of them were Turks and the same number of other Moslems, within which Donme was the prevailing group, consisting of not fully islamized Hebrews. The Jewish community was the largest and they mainly came from Spain and kept their religion and the Castilla dialect. In figures, the Jews and the Turks were followed by the Greeks, then by the Macedonians, whose community was constantly being increased as a result of internal movements. According to contemporaries of that time, the Macedonian spoken language, thanks to the trade and other ties of Thessaloniki with its Macedonian hinterland, acquired an equal status with

the Jewish, Turkish and Greek languages. A large share of foreigners also lived in the city – Europeans and “Levantines”, and thus had the look of a large cosmopolitan city. The ancient architectonic monuments of the Roman and Byzantine periods were supplemented by new sacral and profane works in the city itself and its surrounding. A.F. Miller draws the following conclusion: “Almost no Turkish word could be heard on the main streets. There were scattered advertisements written in French, Jewish and Greek. Strange posters could be seen, printed in Italian with Jewish letters”.

In Thessaloniki, there were evident signs of the dependence and humiliation in Turkey, the lack of power and corruption of the leadership, on the one hand, and the power and the disdain of the foreigners and the rich people under their protection, who belonged to all other nationalities, but not Turks.” The social picture of the population in the major city centres in Macedonia had similar, though not so drastic characteristics. We likewise came to similar conclusions several years ago when we wrote: “The Ottoman authorities, in their servility and weakness, always humbly favoured the esteemed individuals and richer strata, regardless of their ethnic or religious belonging, and particularly respected the various European representatives. The extent of their privileges was directly dependant of the scope of their wealth or the social status they possessed.” Some European authors – experts for the Turkish circumstances called the European consuls in Macedonia “small kings” as they entered the premises of the Turkish district judges (valia) as in an occupied country. The Turkish soldiers at the guard posts had to salute them with all honoraries, because otherwise they risked getting severe punishments (such a guard killed the Russian consul A.A. Rostkovski in front of the Bitola barracks in the first days of the Ilinden uprising as a consequence of the consul’s affective temper). The dignity of the Turkish patriots was impaired in hundreds of different ways, especially of the young educated officers. In short, Thessaloniki, where young Mustafa Kemal got his first knowledge of life was everything but a Turkish city. Or at least, it seemed that way.

It is very possible that even at that time the suffering soul of young Mustafa Kemal gave way to the feeling of resistance to the evident inequality in the relations with the foreigners; to the complex of inferiority of the Turkish lower classes and clerks; the discontent of the substantially better

Orthodox schools in Thessaloniki, etc. He also developed the feeling that the Turk, the ordinary Turkish citizen of Thessaloniki is neglected, poor, culturally deprived and in many aspects unequal in his own country. It is very probable that he recalled his native Thessaloniki from his childhood when many years later he decided to move the capital in the heart of “Turkish” Turkey, abandoning the cosmopolitan megalopolis at the Bosphorus where espionage, corruption and inferiority, and even treason, had long ruled. Following the revolution, he sought in Ankara and Anatolia healthy Turkish national forces and more security for the central government.

In Bitola, Mustafa Kemal encountered a significantly different social situation. In the city, where according to some authors about 45-50 thousand people lived, the share of the Turkish population was about 14-15 thousand. The portion of the Macedonians was slightly larger. The political power of the Turks in Bitola was felt much more in comparison with Thessaloniki. In addition to the numerous clerks, policemen and the Moslem clergy, Bitola was also a very strong military centre of the vast villaet (Ottoman governing unit). There were scarce foreigners grouped around the European consulates and the two schools – the Catholic and the American school. At their expense, the clerical-educational institutions of the Balkan propaganda in Western Macedonia were numerous and fairly active. There were nine primary and two secondary Turkish civil schools and three military schools. His real education and more serious development into a personality and an influential member of society began at the Military College in Bitola. Thus, Mustafa Kemal recollected with reverence his history teacher Kolagasi Mehmet Tefvik-Bey, who taught him for the first time that in addition to the history of the Islam there is also the history of the Turkish people, which did not encompass only the rule of the different sultans and viziers. This new knowledge was the first emancipation step out of the Islamic (religious) towards the Turkish (national) belonging, his own and his people's. Only until recently, there were also oral recollections of the history teacher Tefvik-Bey. In Bitola it is a known fact that he was the author of the “History of the city of Bitola”. Danalili-Efendi was as renowned person – great expert for the Persian language, Mustafa Kemal's teacher and a poet.

Among Mustafa Kemal's classmates, Ali Festhi-Bey was also a prominent figure and later on he became his close associate and a Turkish ambassador to London. At school, in addition to the regular classes, Mustafa Kemal practiced rhetoric with his friends. During his stay in Bitola, he became a close friend with another famous classmate – Ömer Nadji. Ömer Nadji, although a military cadet, was also a brilliant orator with extensive knowledge in literature. Through him, Mustafa Kemal was familiarized with the works of the Turkish “new literature”, which appeared in mid XIX century under the influence of the famous Tanzimat reforms and the Constitution movement of the “new Ottoman Turks” in the Empire. Ömer Nadji gave him patriotic books and verse books written by the Turkish enlightenment authors İbrahim Şinasi, Ziya-Pasha, Nam'k Kemal and other authors that were banned by censure. What could young M. Kemal learn from them? The first two authors pointed out the dangers of religious fanaticism and primitivism; they stirred in him respect for science, a strive to learn about the world and the achievements of European civilization. From Nam'k Kemal, he learned the “new” notions of motherland, nation, patriotism, freedom etc. which were by that time unknown in Turkey. At the time, they were still filled with sufficiently nebulous Ottoman content, but nevertheless they helped him understand them as national and Turkish notions. Mustafa Kemal admired the patriotic verses of Nam'k Kemal, learned them by heart and by the end of his life he knew much of the poet's work.

His classmate Ali Festhi directed him to other spheres of thought. Among other things, Al Festhi learned French from early childhood and had the affinity for abstract sciences and politics. He passed his knowledge of the French philosophers (Voltaire, Rousseau, Auguste Comte) to the cadet Mustafa Kemal inspiring him to explore philosophical and political subjects. Mustafa Kemal later said that thanks to Ali Festhi, he was able to “understand something about politics”. In some sense, the two cadets complemented each other. That made them becomes very close.

Our source, A.F. Miller assumes that Mustafa Kemal did not know the numerous important events from the social life in Macedonia at the time, but that he intuitively linked the beginnings of the revolutionary turmoil around him with Abdul Hamid regime. However, in those last years of XIX

century, he, as many others around him, wrongly believed that the mass movements in Macedonia and the Balkans generally were not autochthonous and caused by the Sultan's despotism, but rather resulting from external propaganda and Turkey's internal weakness. Even after moving to the capital to continue his education, he became more oriented in the political situation in the Empire. At the Academy in Constantinople he got involved in the illegal political life in the country⁴. In the meantime, in his native Macedonia, the liberation movement of the Macedonian people developed with a very fast pace and the echo of the great Ilinden uprising in 1903 must have reached him in Constantinople as well. We do not have any information about his reflections on the famous Ilinden event. Anyhow, the three years he spent in Bitola acquiring his education constituted an outstandingly important stage in the creation of Mustafa Kemal, the future Atatürk. He left Bitola at 19 and upon turning 24 he became a General Staff captain and left the Ottoman capital.

3. Mustafa Kemal in the Young Turk Revolution. A comparison: Mustafa Kemal and Jane Sandanski

In the years studying in Constantinople, Mustafa Kemal, in addition to studying at the Academy, continued to read banned literature, educate himself and expand the circle of friends in and out of school in the liberal opposition circles. In the capital, he did not manage to establish an organizational tie with the Young Turk conspiracy, although he was spiritually ready to join the organization as he was intensively thinking which path to choose and what can be done to save the frail state. In literature, two episodes of his sufficiently visible activity are mentioned. At the Military Academy, a secret society was formed and at its meetings he spoke and wrote verses and articles in the illegal magazine whose purpose was to attract new followers. The Sultan's management and politics were severely attacked in the magazine and the literary works. Despite the

⁴ A.F. Miller, p. 74-90; *Гимназијално образование во Битола*, Битола, 1965, 4-7; Јусуф Хамза, „Создавањето на буржоаско-демократското друштво Нови Османлии“, *Гласник на Институтот за национална историја*, XXXI, 2, (Скопје, 1987): 149-160; Јоханес Гласнек, „Младотурската револуција од 1908 година и улогата на Кемал Атататурк“, *Историја*, VIII, 2, (Скопје, 1972): 67.

favouring of certain professors, the society was discovered and the group was imprisoned. After January 1905, when Mustafa Kemal graduated from the Academy, he was imprisoned for several months under suspicion. Upon initiative of Mustafa Kemal, the professor of military tactics delivered several lectures on partisan fighting (“guerilla”), in the framework of which an analysis was made of a hypothetical plan of an attack on the capital by partisan groups from Anatolia developed by the professor. These interests, supplemented by the experience of the tactics of the Macedonian guerilla, helped him later on in the establishment and warfare of the new Turkish national army composed by Anatolian peasants, Turkish patriots and soldiers.

His activities at the Academy did not go unnoticed by the numerous informants of the Sultan. Therefore, although he completed his education with excellent grades and was expecting a staff duty in a Macedonian city, they took him as a guard to Damascus so as to keep him as far from Macedonia as possible. Later on, Kemal recollects: “I just graduated from the Academy as a General Staff captain and was taking my first steps in life. Yet, it turned out that those were not steps in life at all, but those in prison were.” The suspicions, and later on the revealing of the society only brought expulsion to Mustafa Kemal to distant Damascus to prevent “any easy possibility for his return to his native motherland”, Macedonia, as the order stated. From the perspective of a senior command, this order was well founded, because in those years Macedonia was becoming most attractive to the Turkish patriots and the first district of the Young Turk illegal activities in the Empire. Captain Mustafa Kemal could only strengthen the Young Turk conspiracy there⁵. A new page in his biography opened up at that moment. One closed, and another was opening up. Finding himself outside the Academy, he embarked into a period of active political endeavours.

Mustafa Kemal remained in Syria for less than two years and developed significant political and organizational activity. Before elaborating more on this, we will dwell on another very indicative episode from his life. In Syria and the surrounding Arabic countries, the army of the Sultan was often engaged in crushing local rebellions and in those actions the Arabic

⁵ A.F. Miller, p. 92-93

villages were plundered and burned down. Mustafa Kemal was a witness, and against his consent even a participant in these punitive expeditions. A similar thing happened at that time to the Druze. The rage, accumulated in his soul, burst out one day when he saw from his office a non-commissioned officer – Turk beat up an Arab soldier. Kemal dashed to the Staff and demanded that the non-commissioned officer be punished, but not a soul wanted to protect the Arab from the Turk. He was overwhelmed by a great feeling of shame and guilt to the entire Arab people, whose ancient and rich culture was well known to him. He long remembered this episode and later wrote down: “The awareness of the Turk woke up in me, the awareness of the Turk, not of the Ottoman or the Moslem”. That was the first flash of the thought for the false nature of the Ottoman doctrine, as well as of the danger hovering over the Turks themselves who took the “right” to tyrannize other peoples⁶.

The awoken revolutionary did not stay at peace in Syria either. At the Damascus market he made an acquaintance, by accident or on purpose, with a certain D-r Mustafa-Bey (later Jantekin), a former student at the Military Medical Academy, who was expelled from Istanbul due to his participation in an oppositionist conspiracy. One night in his home, Mustafa Kemal pledging fidelity, founded the secret society “Fatherland and Freedom”, to which his friend Kemal Mufid and several other officers joined. Other officers joined them later on and Mustafa Kemal established branches of the Society in Jaffa, Beirut and Jerusalem. However, his initiative did not encounter the adequate conditions for acquiring a massive extent since it was cut off from Constantinople and had its birth in an entirely foreign national environment. The Arabs had different national interests and paid little interest in the Young Turk projections for the future of the Empire. Kemal himself dreamt about Macedonia, from where occasional and vague information reached him about the better possibilities for developing revolutionary activities.

The new organization assessed rightly that Macedonia was much more favourable for organizing an uprising against the Sultanate than Syria.

⁶ Ibid, p. 99-100; В. И. Шпилькова, *Младотурецкая революция, 1908-1909*, (Moscow 1977), p. 77-78.

As a consequence of the Ilinden uprising, the famous Mürzteg program was enforced in Macedonia for a reform of the three Macedonian villaets (The Thessaloniki villaet, the Bitola villaet and the Skopje villaet) under the supervision of two so-called civilian agents – a Russian and an Austro-Hungarian – and gendarmery groups from five European great powers. The sovereignty of Turkey was gravely threatened. This fact, as well as the activities of the paramilitary companies from the Balkan states, seriously disturbed the Turkish patriots for the survival of the Ottoman state in Macedonia, which in its turn, stirred an increasingly more energetic movement among the young officers and the Turkish intelligentsia. This is the reason why the society “Fatherland and Freedom” decided that Mustafa Kemal had to secretly go to Thessaloniki with the task to form branches of the society in Macedonia as well. Hence, Mustafa Kemal, semi-legally and running a great risk, travelled to Thessaloniki via Jaffa, Alexandria and Athens. He remained in Thessaloniki for four months, with a permission by the corps commander for a “sick leave” and thanks to the good will of certain senior officers. In Thessaloniki, in the summer of 1906 established the Macedonian branch of the “Fatherland and Freedom”, that was initially joined by five to seven officers and was then significantly expanded by other officers and Thessaloniki intellectuals.

At almost the same time, in Thessaloniki another secret organization was founded under the name “Ottoman Association for Freedom” which was active outside the city boundaries among the officers of the Third Army Corps. Some researchers claim that this association dates from 22 July 1906, that is, from the time when Mustafa Kemal was staying in Thessaloniki illegally. However, these two organizations know nothing about each other. The new organization with its leaders Talaat Bey, a post office clerk and the officers Kemal Bey and Enver Bey was soon renamed into a “Committee of Union and Progress” (in Turkish: “İttihad Ve Terakki”, or simply İttihad) probably by suggestion of the Young Turk emigration centre in Paris and expanded rapidly.

The four months elapsed quickly and Mustafa Kemal left Thessaloniki in August 1906 in an attempt to cover up his trace and returned to his unit in Syria. He returned to Thessaloniki as a vice major on his request in the autumn 1907. He was then assigned by the Staff of the III

Army as a military inspector at the railway line Thessaloniki – Skopje. Afterwards, in the eve of the Young Turk Revolution in Macedonia, he got the same function at the railway line Thessaloniki – Bitola.

In that year of absence, many things changed in Thessaloniki, especially in regard to the Young Turk movement in Macedonia. The organization “Fatherland and Freedom” which he founded ceased to exist, so he took another entrance oath without knowing that was actually joining the new organization “Union and Progress”. He did not know personally most of its leaders.

Later on, “his” organization in Thessaloniki, upon prior agreement, joined the united “Ottoman Committee for Union and Progress” in April 1907. After 1906, Thessaloniki grew into the strongest internal centre of the revolution in Turkey. The term “Young Turks” was introduced at that time (in French but with Turkish plural suffix *Jeunes Turcs*) to identify the members of the “Union and Progress”.

Mustafa Kemal, in the interest of the ultimate deed, found himself in a situation to accept the new state of affairs, taking on the task, in addition to his regular duties, to instruct and connect the local sections of the Young Turks in the Macedonian cities with the central section in Thessaloniki⁷. However, this fact does not diminish too much his part in the building of the Young Turk conspiracy in the years preceding the July uprising in 1908 in Macedonia.

It is evident that Mustafa Kemal was suppressed in the rear in the most important preparatory period of the July revolution. It was primarily due to his exile in Syria. A.F. Miller makes a good note of that: “He did not find his place in its leadership and it “found” itself new leaders, although they were all much below him... His exile to Syria was a historic circumstance but, nevertheless it caused irrevocable consequences. Leaving Macedonia in the most decisive moment of its transformation into the main (and almost sole) centre of the Young Turk movement prevented Kemal from preserving his own organization and from taking an active part in the

⁷ Johanes Glasnek, p. 70-73; A.F. Miller, p. 100-105.

creation of the new secret society”. And that society namely took over the key position in the movement.

Who were the first leaders of the “Union and Progress” and later on of the political life in Constitutional Turkey? The head position of the emigrant circles in Paris was taken by Ahmet Riza Bey, who returned to Thessaloniki prior to the July uprising. In December 1908, the national delegates elected him as the president of the newly established Ottoman Parliament in Istanbul. Ahmet Riza shared the conservative positions and firmly stood behind the positions of the Ottoman state centralism. His close associate was doctor Nazim, upon whose effort the “Fatherland and Freedom” and the “Union and Progress” fused into one organization. In Thessaloniki, a dominant influence was exerted by the above stated Talaat Bey, Mithat Şükrü, as well as the two officers – Major Enver and the Colonel Djemal. These two officers later joined the Thessaloniki conspiracy. In Bitola branch of the Young Turk organization, the dominant positions were held by Colonel Sadik, Major Remzi and the senior villaet official Fahri. Among these dominant figures was also Vice Major Ahmet Nijazi Bey, commander of the Resen garrison, who was the first to organize the uprising with its company. He was soon followed by Major Enver from the Thessaloniki garrison with his company of insurgents. They both acquired the honorary name “heroes of the Young Turk revolution”. Nijazi Bey entered history only with this deed, because he is not encountered in the later political life in Turkey, while Enver Bey received the highest functions and became a great follower of the Ottoman movement. Other Young Turk leaders shared similar ideas.

Mustafa Kemal did not share these illusions of the Young Turk leaders, although he had not defined by that time his own views in direction of the pure Turkish national idea opposed to the nebulous Ottoman idea. In his system of views, he already felt the need for creating a purely Turkish national program that would be in time upgraded so as to enable major endeavours for renaissance of the Turkish people and republicanism, which will separate it from the Ottoman ideology as an ideological foundation of the community of the Moslem peoples, such as the Ottoman empire.

However, by the end of 1907 and at the beginning of 1908, he understood the danger for the Turkish survival in Macedonia considering the enhanced European interventions that ended in the Russian – British meeting (and agreement) in Reval in June 1908. Mustafa Kemal, as well as the leaders of “Union and Progress”, believed that his sacred duty was to defend the integrity of the state and that belief was not influenced by the initial ideological difference with the majority of the Young Turks. It should be appropriate to note here that this program item for defence and preservation of the territorial entirety of the Empire, including Macedonia, was the “meeting point” and the foundation for cooperation of the left democratic powers and all Macedonian patriotic powers, led by Jane Sandanski with the Young Turks from “Fatherland and Freedom”. Of course, the Macedonian Revolutionary Organization (later National Federative Party) will raise a number of other political, economic, cultural and other requests in its agenda, all of them primarily directed towards the Young Turks as the governing political power after the victory of 23 July 1908.

The first and lasting necessity for both sides was the preservation of the country, while the internal political fights in and out of the Parliament were aiming at resolving the numerous long-ago matured issues. The Macedonian Revolutionary Organization of Jane Sandanski sought resolution of the Macedonian issue in the Empire, because out of the Empire Macedonia was threatened by partition. More visible differences lay in the identification of the external enemy: Sandanski and his fellow insurgents recognized their enemies primarily in the neighbouring Balkan invading policies, while the Young Turks wrongly saw the danger only in the European imperialist powers that had already been involved at the time in the internal affairs of the Empire.

Accordingly, there were differences between the majority of Young Turks and Mustafa Kemal. The leading Young Turks kept him at distance from their front lines. Moreover, it is clear that Mustafa Kemal, as a Turkish national revolutionary and a democrat, was ideologically closer to the Macedonian fighters than to the Young Turk “Ottomans”. Yet, these personal characteristics he possessed became fully prominent much later, after the dissolution of the Empire.

When discussing the comparison between Mustafa Kemal and Jane Sandanski, several important ideological positions are evident. In the turbulent years of Kemal's participation in the political life of the Empire, there were several ideological – political doctrines, among which the Ottoman ideology, the Pan-Turkish ideology and even the Pan-Islamism. In these ideologies, the pure Turkish national idea melted and vanished from sight. They were all in their essence reactive and anti-national doctrines even in relation to the Turkish people – its cultural and national revival and the constitution of the modern Turkish nation. Differently from the Ottoman ideology of the other Young Turk leaders, and particularly of Enver Bey, the nationalism of Kemal had a positive connotation and had an expression of a healthy Turkish patriotism. This was best confirmed by the numerous reforms that he undertook later. Mustafa Kemal needed both time for maturing of the new ideas and adequate conditions for their realization, but before the wars (1912-1918) he still felt the suppressing role of the stated doctrines. When proposing the reforms and afterwards bringing them into life, he primarily had in mind their political goal – gaining and providing national independence of Turkey. At that time he definitely realized that the Turkish people did not need the huge empire, but rather a Turkish national state. These views he adopted led him to a definite break-up with the Ottoman ideology in 1911 – 1912 and distanced him from the circle of the Young Turks, as neither could he join them nor could they accept him as entirely theirs. For instance, Mustafa Kemal and Enver Bey never got along. The dislike was mutual and its underlying reason was not entirely due to their contrary characters.

Hence, Mustafa Kemal deliberately distanced himself from political activity in the period of the Young Turks rule in Macedonia (1908-1912) and devoted himself entirely on his military advancement and command. During the twenty-day Young Turk uprising (3-23 July 1908) in Macedonia, as we saw, he was suppressed in the shadow of the other leaders. However, he had to unavoidable participate in the attack on Istanbul in 1909. In addition to A.F. Miller, we can find substantial information on these issues in Turkish

and partially Bulgarian literature⁸. The most frequently mentioned name in this literature is the name of the most popular leader at the time - Enver Bey, noted on various occasions: meetings, talks, statements and speeches. However, there are occasional statements by Mustafa Kemal as well. There is, for instance, an information about a meeting of Mustafa Kemal with the Kilkis inhabitant Ivan Manolev in Thessaloniki in 1907. That was probably his first contact with the Macedonian revolutionaries. Mustafa Kemal told I. Manolev many of his radical reformist ideas which he planned to introduce in Turkey some day. His focal thought was about modernizing the social life by turning to the Western civilization. He was already determined for an armed action, opposite to Ahmed Riza Bey (Paris), who was still in favour of non-armed means and was hoping for a European diplomatic intervention. This information was noted by several Turkish authors⁹. Mustafa Kemal expressed his commitment to a resolute revolutionary action in Thessaloniki as well in the period before the Young Turk revolution. One of his advocating statements was noted in Thessaloniki, when, inter alia, he said: "Our country is in the hands of foreigners. The Sultan indulges in luxury, while the people are exposed to the pressures of the absolutism. In a country in which there is no freedom, but only death and destruction. Therefore, I call upon you to respond to this absolutist regime by a revolution, to topple it down to liberate our fatherland and make the people the masters of their own fate"¹⁰.

In 1908, Mustafa Kemal embarked in unpleasant debates with the leading Young Turk leaders at the time. Even then, he was clearly against the idea for creating one single Ottoman nation. He considered this idea as an impossible illusion. In Thessaloniki, he said openly to Djemal Bey (one of the later Young Turk leaders) at one moment – that they did not have a feeling of reality, that they daydream and search used up formulas. The following 1909, he said the same thing to the leader of the party "Fatherland and Freedom" Ahmet Riza Bey. He pointed out the need for intensifying the national awareness of the Turks, instead of being committed to the nebulous

⁸ A.F. Miller, p. 110, 115-116; Јусуф Хамза, „Односот на младотурската партија“, 253, 255, 301-302; 403, 500; Григор Василев, *Македонија и турската револуција*, (София, 1908), 89, 106-109.

⁹ Jusuf Hamza, p. 92, 420-421

¹⁰ Ibid, p. 92, 440-441

Ottoman ideology and the alike doctrines. His ideas became particularly prominent after his participation in the war against Italy in 1911 in Tripolitania. He supported this understanding with the fact of the diverse peoples, which he respected and he expressed his opposition to their melting into the chimeric artificial Ottoman nation¹¹. In order to grasp his views on the national issue, it is important to understand that Mustafa Kemal was able to see the individuality of the different peoples, especially that of the non-Turkish Moslem peoples. One of the probable reasons for that was the sanctioning expedition of General Mahmut Sefkhet Pasha for crushing the Albanian rebellion in Kosovo in the spring 1910. Mustafa Kemal took part in this expedition, in all likelihood against his will¹². As he came in terms with reality throughout his life, his knowledge also increased and got its reflection in the mirror of that reality.

Jane Sandanski, as a Macedonian revolutionary, underwent a similar ideological evolution in regard with the Macedonian national individuality. Like Mustafa Kemal, he also based his fundamental views on the historic reality in which the Macedonian people was, and particularly on the Macedonian liberation movement. For Sandanski too, a decisive influence on his understanding was exerted by his awareness of the distinct and specific nature of the interests of the Macedonian people, which did coincide with, and were moreover directly contrary to the interests of the Balkan hegemonies, especially to the conquering policy of the Bulgarian hegemony. He assessed the constant involvement of the Bulgarian policy as having destructive consequences on the Macedonian liberation movement. Jane Sandanski became a preponderant fighter for the independence of

¹¹ Ibid, p. 257, 435, 957

¹² The unfavourable position of the Turkish people in the Empire was clearly discerned by other contemporaries in Turkey. The authors of the well-known after-war Manifest dating from the days before the First Balkan War, pledging for intensified reforms in the Empire, among other things wrote: "These reforms can be opposed by the Turkish bureaucracy, meaning, several thousands persons who are strongly committed to their privileges. However, these reforms will be greatly beneficial to the Turkish people, which the current Turkish regime has reduced to the sole role of soldiers and gendarmes who run to all borders and one or another province of the Empire to fight against the disasters striking the country due to the inability of the Turkish oligarchy" (Манол Пандевски, „Манифестот на социјалистите од Балканот и Турција против Балканската војна“, *Гласник на ИНИ*, XXVII, 1-2, (Скопје, 1983): 170.) Similar observations are found in a number of Macedonian revolutionaries and contemporaries.

Macedonian liberation movement; in the matrix of this movement was the Internal Macedonian Revolutionary Organization and from its position he identified the friends and enemies of Macedonia. For him, the unity, the independence and the self-sustenance of Macedonia were a prerequisite for gaining a political independence as well, and an assumption for preserving independent Macedonia after gaining its independence. As years went by, before and especially after the Ilinden uprising (1903), he became even more convinced that only an internally united, massive and enhanced political organization will be able to guarantee the political stability of Macedonia from the destructive actions of the hegemonic policies and the well known propaganda – their extended hands in the midst of the Macedonian people and in its revolutionary liberation movement. In that context of positions, in the course of one and half a decade, Sandanski took special consideration of the relations of the political powers and streams within the Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO) itself and accordingly determined the tactics and the main directions of the fight, following at the same time the set goal of the Macedonian liberation revolution. The historic magnitude of Mustafa Kemal and Jane Sandanski (and not only Sandanski) is reflected in their vision of the future and they were committed to providing conditions for smooth development of their peoples.

In the course of four decades before the Balkan wars, the Bulgarian policy, not saving any effort and money, and means, was strongly committed to exerting its influence in Macedonia through two separate institutions: the Exarchate – in the domain of the church and the education and the overall spiritual life of the Macedonians and the Supreme Macedonian Committee, that is the varhovist stream of the IMRO – in the revolutionary liberation movement of the Macedonian people. The first was legal and worked within the scope of the Ottoman legislation and mainly in Macedonia, while the Supreme Macedonian Committee was active in the broader framework of the Macedonian liberation movement in emigration – in Bulgaria, and to a lesser extent and later on, illegally in Macedonia. The Exarchate had better conditions for work and better chances for success in Macedonia in comparison with the varhovists, who were prosecuted on the Turkish territory both by the IMRO activists and the Turkish law enforcement forces.

A more interesting topic for us is the activity of the Bulgarian Exarchate. Its primary task was to spread the idea of an alleged Bulgarian belonging of the Macedonian believers (Exarchists) and to cultivate illusions for spiritual and political unity of the “Macedonian Bulgarians” and the Bulgarian people in the principedom, that is, with the “Bulgarian” Bulgarians. The resistance of the Macedonian side in terms of the church and the language belong more to the earlier period and, moreover, they were marginalized in the overall social life of the Macedonian people. Since the Exarchate, with a segment of its work, was part of the political life, the IMRO came in a severe friction with it immediately after its establishment (1893) and these two institutions were confronted to a greater or lesser degree by the end of the Ottoman rule in Macedonia.

It seems that the essence of the confrontation was most distinctly expressed during the first Congress of the IMRO after the uprising held in Rila in October 1905. Among other issues, the Congress discussed the propaganda of the Balkan countries in Macedonia. In the Congress documents it was assessed that the fight for church rule serve as a cover up for the invading political powers directed towards Macedonia. The Organization confronted the propaganda with the “autonomist ideal it will continue to fight for”. The Congress resolutions fully equate the goals of all three propaganda – the Bulgarian, the Greek and the Serbian. The propaganda activities of the Exarchate was directly connected with the Bulgarian state nationalism. The Congress underscored its negative position to this nationalism. Its position to the Exarchate remained unchanged: “The Organization qualifies all manifestations in the deeds and politics of the Exarchate and its subordinate bodies directed in the spirit of the Bulgarian state nationalism as dangerous to the Organization’s goals and opposes them”¹³.

¹³ For more see М а н о л П а н д е в с к и, „Рилскиот коигрес на Внатрешната македонско-одринска револуционерна организација“, *Прилози на МАНУ, Одделение за општествени науки*, XI 1—2, Скопје, 1980 година. Due to this decision, Hristo Siljanov, a participant and a well-known historian of the revolutionary movement, witnesses: “This brisk formulation caused astonishment and dissatisfaction in Bulgaria. The media assessed it as “monstrous”, “unreasonable” and even “infantile”. He added that the Bulgarian public was used to consider both institutions, the Exarchate and the IMRO as “Bulgarian and its own” and then they appeared as “being opposed to each other” (X.

Jane Sandanski and the leftists in IMRO continued to expand these positions even after the Rila Congress. In this context is his statement for a broader consultation of renowned leaders and fans of the IMRO, held in November 1907. After pointing out the extremely tensed relations with the new varhovist stream in IMRO, Sandanski developed the thesis that it would disastrous for the Macedonian people and for Bulgaria itself if the Macedonian issue was treated in the sense of “a national unity of the Bulgarians”. He also added that the people from the opposite faction sold themselves to the Bulgarian government. His conclusion for the actual behaviour was as follows: “All those who agitate in Macedonia and outside Macedonia, on the basis for liberation of the Bulgarians and their unification, should be opposed by the IMRO, in the same manner that the Organization opposes the Serbian and the Greek agitations and companies”. After repeating the decisions from the Rila Congress, Sandanski made a new step forward in his thinking. The participant in the consultations, Stefan Kemilev wrote as follows: “He explained in broad terms that we should work on the awakening of the masses, that they are an independent people, that they have the right to their own political life and that they should fight for winning their freedom without relying on help by others, since those who would come to liberate them would actually occupy them”¹⁴.

In these statements of Sandanski we can trace the same train of thought that Mustafa Kemal had regarding the need to work on the self-perception of the Turkish people in the Empire. Their attempts in this direction were a logical response and a natural reaction to the slow and unavoidable dissolution of the great Empire, under which ruins they did not want to see their own people – the Macedonian people in the case of Sandanski and the Turkish people in the case of Mustafa Kemal. The situation itself, which both of them assessed very well, turned them towards the interests and future of their own people, the first rejecting the Ottoman idea, the second rejecting the Pan-Bulgarianism behind which the reactive ruling powers hid and only inflicted disasters to the peoples in Turkey and the Balkans. Jane Sandanski came to the logical conclusion about the

Силяновъ, Освободителните борби на Македония. Том втори. След Илинденското въстание, (София, 1943), p. 518.)

¹⁴ X. Силянов, *Освободителните борби...*, p. 497-498

individuality of the Macedonian people, moving through the fight for Macedonian statehood in the broader framework of the Empire; a state that would be democratic and reformed and would not negate, but on the contrary, would only supplement the Macedonian ethnic and language independence. He came to the same conclusion as the cultural and national activists at the time, the only difference being that he based his ideology on a political position and followed the track of the revolutionary fight.

It is an evident fact that both the Macedonian and the Turkish peoples in the Empire were not nationally constituted at that time and Mustafa Kemal and Jane Sandanski anticipated the processes of their national individualism, committing themselves to expanding and accelerating those processes. It could not have been any different, since the Macedonians could liberate themselves and live free only as a Macedonian people, whereas the Turkish people could live only as Turks and not as Ottomans. That was in fact the deeply rooted persuasion of Sandanski and his fellow fighters that the Macedonian issue was unachievable if set as a Bulgarian issue, that is, an issue of some "national unification of the Bulgarians". History went to a completely opposite direction from the "unifying" one and the Macedonians had invested too much effort, suffering and sacrifices in the fight for their state in the Balkans.

When speaking about comparisons, let us note another one. As Mustafa Kemal had hard time separating the Turkish people ideologically from the rest of the Islamic world in the Empire, it was difficult for Sandanski too to come to terms with the broadly spread illusion about the Macedonian belonging to Bulgaria. This illusion, on the other hand, was founded on the traditions for the joint anti-phanariote fights of the Macedonian and Bulgarian peoples in the past and was kept by means of numerous Exarchate institutions and people in Macedonia.

4. Mustafa Kemal and Jane Sandanski in Thessaloniki and Constantinople

With the outlawing of Niyazi Bey with his military unit in the mountains and villages around Resen, the uprising of the Young Turks began

in Macedonia and in the Empire. In the forthcoming days several other officers joined the uprising with their own uprising units, and in the Kichevo unit of Asan Bey several Macedonian teachers entered among which was Anastas Mitrev,¹⁵ later the follower of Sandanski. In Macedonia and the neighbouring countries of European Turkey a wide uprising movement was enkindled by Young Turks which paralysed the Sultan power. Very quickly two uprising leading centres became active – the Bitola and Thessaloniki centres. From the village regions and smaller cities the movement was shifted to the city centres. The night of July 22 several thousand rebels entered Bitola, took over power and freed all political prisoners. After some days doors were opened also in the prisons in Thessaloniki, Skopje and other Macedonian cities. In Thessaloniki, according to some contemporaries, 30,000 people went out on the streets. The demonstrations openly received an Anti-Sultan character, whereby the portraits of Abdul Hamid II were thrown out of public places, and some were stamped on the streets. The basic requirement was for the suspension of the absolutism, the return of the Constitution from 1876 and the employment of parliamentary democracy.

Losing the control over the situation, the Sultan had no alternative, and on the night of July 23/24 he accepted the ultimatum of Thessaloniki. On July 23 1908 in Thessaloniki “on behalf of the army and people” the Constitution was proclaimed. After the seizing of the Sultan decree, manifestations, meetings and gatherings of fraternization and the celebration of the constitutional victory spread throughout. The celebration continued more than two months, especially in Thessaloniki, which was becoming the paramount political centre in the Empire. One contemporary wrote: “Everything that mentioned tyranny, despotism, power, administration, according to the understanding of the people's mass, should fall.”

A significant mark on the July days was given by the legalization of the Macedonian armed companies and their official welcoming in all Macedonian cities. The picture was supplemented with the return of the prisoners and the several political emigrants in their places. All more renowned Macedonian revolutionaries gathered in Thessaloniki for the

¹⁵ Анастас Митрев, *Мемоари, огледи, статии* (Избор, превод, предговор и редакција: Манол Пандевски), (Скопје, 1974), 45-46.

purpose of establishing cooperation with the Young Turks and the continuation of the liberation battles with legal means.¹⁶

Little is known about the participation of Mustafa Kemal in the short Young Turk uprising in Macedonia. However, in general, his participation in the uprising, in those first months, did not fall much behind that of the other Young Turk officers. (The withdrawal from the political scene would come later, in 1909). This is witnessed by one group photography, taken in Thessaloniki on July 23 1908 on the balcony of the popular hotel in that time “Olimpos-Palace”. In the front row the central place was taken by Enver Bey, and left and right from him stood the orthodox priest and Jewish rabbi. All three held their hands, symbolizing in that manner the unity and equality of all “Ottoman Turks”. Behind them was the group of officers, where we can recognize the figure of Major Mustafa Kemal. That is a historic photo from the historic day!¹⁷

The contacts among the Macedonian and Young Turk revolutionaries in the previous period were rare, episodic, incidental. Both movements developed illegally, each for itself and mutually non-connected. However, after July 24 1908 when they were legalized, a sharp turning point in their mutual relations happened. Most of Macedonian organizations and trends revealed incomparable larger interest for unity and cooperation, than which was the case with the Young Turk committees and organizations. The Macedonian revolutionary “left” without hesitation accepted not just the newly formed situation but also the call from the Young Turks for alliance and cooperation.

The news for the Young Turks uprising came across Sandanski in Nevrokopsko. Moving around freely, with his people, first they came down the village of Gajtaninovo where he was welcomed by the citizens and a group of Turks led by the lawyer Selim Bey. The national celebration was under way. In Nevrokop from the balcony of the surrounding administrative building (quarters) he held a spirited speech in front of the gathering crowd of citizens and villagers. It is claimed that the speech was enthusiastically

¹⁶ See: Манол Пандевски, *Политичките партии и организации во Македонија (1908 - 1912)*, (Скопје, 1965), 26-29; В.И.Шпилџкова, *Младотурецката револуција*, 116-120.

¹⁷ A. F. Miller, op.cit., p. 109.

heard by 15,000 persons. It looks like Sandanski had not yet known about the response of the sultan to the Young Turk ultimatum. This is why from Nevrokop he telegraphed the Thessaloniki Young Turk Committee that the “left” supports the “readiness to fight for expanding the people’s freedom with all assets, including an armed raid in Istanbul against the Sultan government.” Further it was said: “VMRO gives you the brother hand of assistance and promises that it will continue the fight for winning the rights and freedoms for all peoples that live in our fatherland.”¹⁸

With his 25 people and in accompaniment of the Nevrokop kajmakam, Sandanski moved to the south from Nevrokop, towards Drama. From here by train, through Seres, they transferred to Thessaloniki. Everywhere by the road they were cheerfully welcomed, and in Seres the group was welcomed by officers, by the mutasarrif of the Seres sanjak and many Turks.

The group reached Thessaloniki the same day, on 28 July 1908 in the afternoon. The ambient of the welcoming through the railway station represented an unrepeatable sight. A military band played on the opposite side, a crowd of people gathered, representatives of the city, of the ethnic religious communities, officers – to see them and greet them. Sandanski and Todor Panica arrived in civilian clothes, and the guerilla fighters in their uniforms and with weapons. The official delegation for welcoming was led by Enver Bey, and Major Mustafa Kemal was in it as well, according to Taksin Uzer. The heroes of the Young Turks uprising welcomed the hero of the Macedonian uprising. It is further said that the long-time Young Turk member Taksin Uzer was included in the delegation, who knew Jane from the time of the “affair” Miss Stone in Bansko. During each handshake with the present the shouts “Long live freedom!”, “Long live Jane Sandanski”, “Long live the most faithful friend of Goce Delchev” and similar were heard. The old friend Taksin Uzer spread his arms wide and embraced Sandanski.

¹⁸ В. И. Шпилџкова, *op.cit.*, 109; Манол Пандевски, *Политичките партии...*, 35; М е р с и я Макдермот, *За свобода и слободеност. Биографија на Јане Сандански*, (Софија, 1987), 298-300.

At the end they all went together to the luxury hotel “Angleterre” (England) by the sea.¹⁹

After the arrival in the hotel Enver Bey and Sandanski appeared on the balcony from where they held short speeches in front of the several thousand mass, which had already gathered. That was the first public appearance by Sandanski in Thessaloniki, after which many would come. In his speech he condemned the Sultan tyranny under which all peoples from the Empire suffered for a long time. He especially underlined the countless crimes because of “national hostilities and the repulsive self-destructive battles”, systematically fostered by the Sultan regime according to the old rule “Divide et Impera”. He did not forget to condemn the European forces who, with their political interventions and economic robbing of Turkey, they halted the economic development and forced the people to emigrate in the search for better living standard and more freedom. Sandanski attacked the Sultan, but also all the crowned tyrants outside the Empire, because of which some Consuls groundlessly accused him for anarchism. He finished his speech with the message that the uprising is not complete and that freedom has not been provided. On the contrary, now they just began the joint fight for a reformed, democratized and stable Turkey which should provide for them economic and cultural progress. He briefly finished the message; “Until we see that the freedom is provided, we will not lay down our arms. Be united and ready for action, because everything is possible!”²⁰

Even though short, the speech briefly explained the programme of the Macedonian revolutionary “left”, and especially the Sandanski followers in it, for the next 3-4 months. Sandanski presented in more detail the programme in the popular “Manifest to all peoples in the Ottoman Empire” from July 31 1908. In it with one paragraph Jane addressed his “compatriots”, i.e. the Macedonians, and the Turks with another paragraph, while all the other nationalities, he called them “compatriots”, which was in line with the Ottoman Political Orientation of the Young Turks. The expression “compatriots”, in fact was taken from the terminology of the Young Turks. According to this, Sandanski, and with him the whole

¹⁹ J. Хамза, *Односот на Младотурската партија...*, 170.

²⁰ Мерсия Макдермот, *op.cit*, 302-303.

Macedonian “left”, accepted the so much unclear as non-dangerous Ottomanism, but not because of simpering and careerism, but in the interest of the future of those “compatriots” and Macedonia as their fatherland. He gave recognition to Macedonians for the numerous given lives in the fight against the Sultan Tyranny, he inspired that now they can take a breath, because they have already gained allies in the fight and advised them not to “give into to the offending agitations which might be brought by the official authorities of Bulgaria against our joint fight with the Turkish people and its intelligence which strives towards freedom.”²¹ This warning was justified and came from the experience until then. The contemporaries state that Sandanski's manifest, in the type of flyer, was printed in Bulgarian, Turkish and French language and dispersed in Thessaloniki. Until the medium part of August the three district organizations of the “left” – the Seres, Strumica and Thessaloniki – elaborated and published a new Programme of the Organization, but now with a changed name, the “Macedonian-Edirne Revolutionary Organization.”²² Jane Sandanski engaged in the rough waters of the choppy political life in Macedonia.

Even though certain source data is missing, we in basic assume that Mustafa Kemal had the opportunity to hear and familiarize with the programme standpoint of Jane Sandanski, and also probably to approve his assessments about the close past and about the joint future battles of the nationalities in Turkey. We have already stated that Mustafa Kemal was closer to the Macedonian revolutionaries than most of his Young Turks comrades. Actually, the facts state that Sandanski had permanently set himself in the constructive opposition towards the party in power “Unity and progress”, and Mustafa Kemal temporary left the scene of the political battle. The meeting of both political men in Thessaloniki showed to be brief, but was not the last one.

In the easily won victory the Young Turks went in the direction of separation of power. In the Parliament, during the first elections, they won a

²¹ See: Павел Делирадев, *Јане Сандански*, София, 1946; Јане Сандански, *Биографски прилози*, Скопје, 1985, 105-107; *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*. Том први, (Скопје, 1981), 501-502.

²² See: Манол Пандевски, „Програма и декларација на левицата на ВМРО од август 1908 година“, *Гласник на ИНИ*, 1972, XVI, 1, 171-185.

large prevailing majority, but Abdul Hamid II, according to the Constitution, still possessed major power as a state ruler and as a supreme Islamic head, Padishah. This double rule did not last long. In the night between April 13 and 14 1909, the insurgent military units took control of power in the capital, they suspended the Constitution and Parliament and went in persecution of Young Turks leaders. Running from here, they concentrated on Thessaloniki where they will organize the struggle, and later to make a military raid on Constantinople. The Young Turks maintain control in all European vilayets, where Macedonia further remains the main struggle, and Thessaloniki the political centre of the constitutional forces. The most important thing was that two army corps remained with the Young Turks – of Edirne and Thessaloniki. Now it was shown that Sandanski was right when he asked the “powder to remain dry.”

With the coup, the separation and confrontation of the army state entered in a dangerous crisis: firstly, the constitutional order was endangered and the perspective for further democratic development and, secondly, the danger of invasion of the Balkan countries in Macedonia and European Turkey increased suddenly. In order to save the constitution and nation, quick and decisive actions were urged. Majors Enver Bey, Mustafa Kemal and other younger officers from the Committee in Thessaloniki succeeded to persuade general Mahmud Shevket-pasha to stand at the head of the units from III (Thessaloniki) and II (Edirne) corps, which will create so called “Operational army” for raid against the Sultan revolt in the capital. The units left with trains towards Çatalca right away, before Istanbul. Units from the so called reformed gendarmerie in Macedonia, students from Thessaloniki, and Turkish, Macedonian and Albanian volunteers joined the composition of the “Operational Army” in order to carry out the decisive blow. The battles for Constantinople lasted three days, from April 22 to 24 1909, and the struggle was suppressed. On April 27 the Senate and Peoples Assembly, ad hoc constructed in the Great Peoples Assembly, with a secret vote dethroned Abdul Hamid II, and with a special resolution they nominated the new Sultan Mehmed Reshad V on the throne.²³ Jane Sandanski and the other

²³ See more: Манојл Пандевски, „Контрареволуцијата во Цариград во 1909 година и Македонија“, *Гласник на ИНИ*, год. X, бр. 2-3, Скопје; J. Гласнек, *op.cit.*, 75.

Macedonian revolutionaries received big morale satisfaction for the several year battles and sufferings against the “bloody Sultan.”

From the very beginning Mustafa Kemal got involved in the preparations for the raid for the Anti-Sultan bunt, where he showed very noticeable organization activity. During that time he was the Chief of Staff of the redifski (reserve) division in Thessaloniki and after the coming of the news he visited the Commander of the II corps right away, convincing him that quick and energetic reaction is required in order to stop the spreading of the rebellion outside the capital and in the other parts of the country. He obliged the coup to be limited only for Istanbul. It was his proposal for the forming of the army for rapid action. Then the abovementioned “Operational Army” stepped on the scene. During the organized meeting in the military club in Thessaloniki, Mustafa Kemal insisted not to mix any other forces in its combat tasks, speaking of the politicians from “Unity and progress”. Mahmud Shevket-pasha then nominated for its commander Husein Husni-pasha, and for the Chief of Staff major Mustafa Kemal. (For the history the photograph of a larger group of officers from the Staff of the “Operational Army” was kept, among which also is the Chief Mustafa Kemal. The photo, probably, is from Çatalca). We should note that Mustafa Kemal was replaced in those days by his eternal rival the adventurer Enver Bey, a fact that speaks that the Young Turks Party, in other words the policy, interfered in the work of the army.²⁴

The replacement however could not decrease its large contribution in the suppression of the coup, in the defence of the constitution and the political stability of the country, and of Macedonia in it.

Right after the news of the coup, the Young Turks, Committees, the central one in Thessaloniki and the regions in Macedonia, asked for political support and armed assistance regarding the raid against Constantinople. With such a goal their representatives in Thessaloniki met Jane Sandanski, in Skopje with Petar Pop Arsov and the socialist Alekso Martulkov, in Drama with Todor Panica, in Strumica with Hristo Chernopeev. All of these people were engaged in the organization of the volunteer units composed of recent

²⁴ More about this at J. Xамза, op.cit., p. 280, 491 and photo enclosures.

Macedonian guerilla fighters and their leaders. The Central Bureau of the Peoples Federative Party in Thessaloniki, which was led by Dimitar Vlahov and Hristo Jankov, sent a call for enlisting volunteers and forming Macedonian Revolutionary Units. Gathering points for the Macedonians, as well as the other volunteers, were the Turkish military barracks in Macedonia, where they received modern weapons and ammunition. This was the first time in history of the Macedonian-Turkish relations for the Macedonians to receive weapons from a Turkish hand for the purpose of achieving joint political goals.

The most number of volunteers came out of the Seres revolutionary district, then from the Thessaloniki, the Strumica and Skopje. Several Macedonian, French, Russian and Bulgarian contemporaries left over short testimonies regarding the size and the combat contribution of the Macedonian volunteer units in the battles for the Turkish capital. The number of 1,200 Macedonian volunteers is mentioned, who came in front of Constantinople led by their leaders (voyvodi) Jane Sandanski, Todor Panica and Hristo Chernopeev. It looks like here they joined into the only volunteer unit under the joined command of Sandanski and Panica.²⁵

Several Turkish contemporaries and authors also give testimonies about the Macedonian participation in the raid and the battles for taking Constantinople. They mention one meeting of Sandanski with Enver-Bey and give testimony that Sandanski came with a unit of about 400 fighters, while the abovementioned Taksin Uzer in his memoirs speaks about himself that in the battles for taking the Sultan mansion "Yildiz Palace", he participated together with Jane Sandanski.

Ten days after the successfully carried out combat tasks the Macedonian volunteers returned to Thessaloniki by boat. The welcoming of the units with Sandanski, Panica and Chernopeev in the Macedonian capital city was noisy, exciting and very ceremonial. After a few days the volunteers left for their birth towns, into the inland of Macedonia, where once again they were welcomed massively and ceremonially. However, some were left behind. One memoir speaks that Sandanski and Panica intervened in the

²⁵М. Пандевски, „Контрареволуцијата во Цариград и Македонија...“, 92-99.

Ministry of Religious Affairs for it to determine a location for the burial of the fallen Macedonian volunteers, who were buried with military honours in the yard of the Bulgarian hospital in the Exarchate of the Shishli quart, not mentioning their number.²⁶ They also fell for the freedom of Macedonia.

Mustafa Kemal invested large personal contribution in the suppression of the counterrevolutionary coup. It was his idea for forming an “Operational army”, composed of units who were handed to the Young Turks from Macedonians and other volunteers. In the beginning he was the head of its Staff, he took the second command post. He composed a Proclamation “to the armies in Istanbul” where he explained the goal of the raid in order to neutralize their resistance. For now we do not have data regarding the repeated personal meeting of Mustafa Kemal with the Macedonian leaders Sandanski and Panica. But, at the same time, we are excluding the assumption that such a meeting, or meetings, did not happen, because the Chief of Staff, Mustafa Kemal and the Commander of the Macedonian volunteer units Jane Sandanski must have at least once met in order to agree the forthcoming operational tasks before going to attack the city. Mustafa Kemal, from his side, could not now be not interested in the so much famed and popular his compatriot from Macedonia Jane Sandanski. The future remains to confirm or reject our assumption. However, for our topic, pure formalism represents the puzzle regarding the possible second personal meeting between two national fighters and revolutionaries. The essential side of the question is that revolutionary Macedonia epitomized from Jane Sandanski, and the Turkish uprising, whose most seen leader was Mustafa Kemal, were on the same front – on the defence of the revolutionary benefits and the fatherland, the immediate one and the broader. And all of these events represent a significant chapter from the biography and the topic for Mustafa Kemal Atatürk and Macedonia.

²⁶ Quoted according to J . Хамза, op.cit, p. 238, 410, 497.

Димитар ПАНДЕВ
УКИМ – Скопје

СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ МЕЃУ ОХРИДСКАТА КУЛТУРНА ТРАДИСИЈА И РАНАТА РУСКА СЛАВИСТИКА*

Од особен интерес за повеќе дисциплини на когнитологијата и на културологијата е семиотичкото (асиметрично) поврзување на два клучни детали, едниот од македонската културна меморија, другиот од руската наука, од почетоците на руската славистика:

Свети Климент Охридски е составен дел од охридската културна меморија, независно од сите историски околности. Неговото доаѓање (кои многумина го нарекуваат враќање) во Охрид, по погромот на Моравската мисија е пресвртен настан во историјата на Охрид, град со богата античка култура, инаку сместен во област со силна паганска митологија. Ако се има предвид дека најстарите антички траги се датираат од вториот век пред нашата ера, а приказната за деволските земјоделци длабоко е врежана во охридскиот ментален склоп, тогаш станува јасно дека Охрид како град постоел пред свети Климента приближно онолку време, колку што изминало од свети Климента до денес, а деволската област од уште поодамнешни времиња. Ако во овие податоци ја вклучиме уметничката и книжевната интерполација на ликови и настани, присушта за охридското творештво, можеме да истакнеме дека живоста на минатото е една од особеностите на

* Рефератот претставува излагање на тркалезната маса „Климент Охридски и неговото духовно наследство“ изложено во рамките на деновите на руската култура во Македонија (на 17 јуни 2016 г. во Скопје, на Православниот богословски факултет „Св. Климент Охридски“ при УКИМ – Скопје)

охридскиот менталитет. Со други зборови, култот на свети Климент (заедно со култот на свети Наум) отсекогаш постоел во Охрид, кај охриѓани и како заеднички култ, а пошироко и како одделни култови.

Клучен настан во руската славистика (од времето на Востоков и Григорович до времето на Шчепкин и Селишчев) е откривањето на оригиналното Климентово творештво. Се разбира, ова откритие на Вукол Ундолски целосно ја менува претставата за староцрковнословенскиот период во славистиката и го зголемува обемот и перспективите на славистичките проучувања, и во квалитативна и во квантитативна смисла.

Поврзувајќи ги овие два податока во еден имаме предвид дека охриѓани бездруго уште од свети Климентово време знаеле за Климентовите творби, кое биле само мал дел од сето она што го сторил во охридската културна преродба, или поточно – трансформација, преинака. Впрочем, податоци за Климентовото творештво се среќаваат во корпусот житија за светите Климент и Наум, особено во Теофилактовите, но кој да верува во сè што е напишано па и додадено во житијата. Охриѓани бездруго знаеле дека и потем Климента и други негови следбеници пишувале и составувале слова, меѓу другото, и за Климента, но исто кој да им верува.

Од друга страна, со вклучувањето на охриѓани, и воопшто на Македонците, во европските културни и трговски текови, како и во научниот живот на соседните народи односно држави, на Грција, Србија и Бугарија, податоците за свети Климент Охридски стануваат достапни за европската наука, со други зборови, самите охриѓани ја пренесуваат приказната за свети Климент во Европа, поточно во Виена, на почетокот на 19 век, а подоцна, на крајот на истиот век, веќе излегува од печат и самостојно издадена монографија за свети Климент од охриѓанец, Георги Баласчев (1898), а нешто пред него (1893) уште еден Македонец по потекло, кој ќе се издигне во самите врвови на српската филологија и политика, Стојан Новаковиќ објавува книга под наслов „Први основи словенске књижевности меѓу Балканским Словенима“.

Руското откритие на свети Климент е некаде на средината меѓу пренесувањето на приказната во Виена, независно дали преку охридско-корчанскиот пат кој преку Венеција и Виена водел до Лајпциг (директно до кабинетот на прочуениот професор Јозеф Курциус, еден од препреведувачите на житието за Климент), или преку романско-унгарскиот, кој се прифаќа како точен. Имено, факт е дека во тоа време охриѓани и голем број Македонци, свештеници и трговци, биле насекаде низ повеќе европски земји, па за многу од нив, како и за охридскиот Пампериј кој ја пренел приказната не се знае дали бил свештеник или трговец или и едното и другото, или пак само претходник на идните македонски свештеници и/или трговци – револуционери!

Руските откритија на самото место, т.е. во Охрид, ја посведочуваат живоста на раскажувањата за свети Климент. Григорович, кој прв доаѓа во Охрид, не само што го наоѓа истиот текст на грчкото свети Климентово житие, и не само што наоѓа траги во Охридскиот апостол за воспоставувањето на чествувањето на Климент во Охрид, го наоѓа и сочуваниот спомен за Климента во охридската културна меморија. Се разбира, при овие откритија ја имал помошта од охриѓани, особено од Балаз (Баласчев), кој се залагал за што е можно повеќе преписи на интегралниот текст или на делови од печатениот Москополскиот зборник (1742), во чиј состав било и Климентово житие. Впрочем, еден ваков препис направил и Григор Прличев, кој препишал и еден лекарственик за потребите на д-р Робев. Двете книги врз него ќе извршат интелектуална и културна преродба.

Делото на Виктор Иванович Григорович, како и на други проучувачи на словенската писменост во Македонија (Срезневски, Илински, Шчепкин, Селишчев), како и на македонскиот јазик, значи до Бернштејн (кој особено внимание му посветува на житијата за Климент и Наум во неговата монографија за светите браќа Кирил и Методиј) и Ускова (која дава социолингвистичка интерпретација на историскиот развој на македонскиот јазик) биле предмет на повеќе мои излагања и статии. Без да се повторувам, ќе се задржам само врз две имиња, кои одамна го привлекувале моето внимание, а сега се предмет на мој продлабочен интерес. Тоа се:

Архимандрид Сергеј, авторот на „Полниј месецослов Востока“, издадена во два тома 1875 година

Николај Туницки, Свети Климент, епископ словенски, его жизн и просветителнаја дејателност, Сергиев посад, 1913 г.

Прво. Делото на архимандрид Сергеј кај нас е цитирано во една инспиративна статија на Блаже Конески, која е резултат од неговата соработка со Цветан Грозданов, која би ја дефинирал, како поширок (интердисциплинарен) поглед врз средновековна Македонија, т.е. преку вклучување на сите можни аспекти на проучување на овој период, историски, книжевен, јазичен, ликовен, и секако – црковен. И особено црковен, т.е. од аспект на историјата на црквата, а едно од превосходните прашања од оваа област е канонизацијата на светците во охридската црква. Конески го цитира делото на архимандрид Сергеј во статијата „Канонизација на словенски светци во охридската црква“, и тоа во врска со епископ Григориј Охридски, исто канонизиран.

Архимандрид Сергеј го извлекува податокот за неговата канонизација од синаксарот на „Охридскиот апостол“, во кој се среќава напишано на глаголица, и – тоа е пошироко познат податокот во македонистиката и во славистиката – името на Климент Охридски.

Го спомнам сега и она што не е спомнато ни кај Конески, а ниту пак кај архимандридот Сергеј дека и името на Григориј е на глаголица, и на тоа прашање нема да се задржам, бидејќи било предмет на мое одделно излагање, исто како што на други места сум пишува дека Григориј Охридски е спомнат само во „Охридски пролог“ на Николај Велимировиќ.

На ова место дозволете ми мала дигресија или реминисценција. Не знам колку беше достапна црковната литература, како месецословот на Сергеј во советско време, но „Охридски пролог“ во југословенско време беше забранета книга, што не значи дека охриѓани не знаеја за неа, исто како што знаеја дека е составена бездруго врз претходни охридски книги кои потем него исчезнале. Книгата на Сергеј денес е достапна на интернет, исто како и книгата на Велимировиќ, од која има две печатени изданија на македонски и едно на српски.

Од друга страна, за Григориј Охридски зборува само Георги Баласчев во својата монографија за свети Климент и го смета за автор на Службата на свети Климент, за која пак според византиски извори, автор е друг Григориј Охридски, исто епископ охридски, но византиски.

Отвораме теми, познати за многумина, но неприфатени исто од многумина.

Кој епископ Григориј Охридски е вистинскиот автор на службата на свети Климент, словенскиот или византискиот. Дека е словенскиот изразува само сомнеж и другиот охриѓанец кој во 1915 година објавува мала книшка за свети Климент, а потоа и двотомна монографија за Историјата на охридската архиепископија, Иван Снегаров, синот на Јонче Снегар, последниот македонски и словенски дамаскинар. Сепак, и кај Снегаров преовладува мислењето, засновано врз литературата која е византиска, дека авторот на службата е византискиот епископ.

Но, кој може да биде Григориј Охридски, кој инаку бил епископ мисиски, т.е. на Мизија, и зошто толку мистификации околу неговото постоење, кое ниту Сергеј ниту Конески ниту еднаш не го стават под сомнеж.

На мислење сме дека нашиов Григориј Охридски, кој според Велимировиќ умира во 1012, а според архимандрит Сергеј, и преземено од него кај Конески, во 1022 година, може да е автор на житието на свети Василиј Нови, во кое се содржи и житието на света Теодора Цариградска, односно познатите „Митарства“ кои, меѓу другото, се составен дел од првите книги на Јоаким Крчовски. Претпоставуваме дека свети Василиј Нови, за да стигне во Цариград го користел варјашкиот пат. Да потсетам, Житието на свети Василиј Нови кореспондира со „Повест времених лет“. Сметаме дека неговиот ученик Григориј може да е подоцнежниот Григориј Охридски односно мисиски, и дека во тој случај одлично ги владеел и грчкиот и словенскиот. Независно дали е тоа точно, сметаме дека податокот за неговото авторство на службата на свети Климент може да е дел од

охридската културна меморија. Впрочем, за да биде канонизиран, бездуго, требало нешто и да направи. А има ли плодотворна дејност од творечката, писателската, особено во тоа време.

Второ. Николај Туницки.

Студијата на Николај Туницки зазема централно место во проучувањата на животот и делото на свети Климент Охридски.

Во неа се дава критички преглед со полемички погледи врз претходните проучувања на Климент Охридски, почнувајќи од изворите до нивните интерпретации, како и од толкувањата до односот на истражувачите кон Климент Охридски. Во таа посока, само да наведеме дека Туницки на некои истражувачи им забележува национална пристрастност, особено на Стојан Новаковиќ, кон српската кауза.

Тунцки, чинам, прв, а по него и другите, ги дефинира трите заложби на Климент во Македонија : одделна словенска црква, словенска писменост, црковна хиерхија во Македонија.

Секој од овие теми заслужува посебно внимание, исто како што внимание заслужуваат и односите и врските меѓу овие теми.

Книгата на Туницки не само што е книга за Климент туку уште повеќе книга за Македонија, книга за чистиот словенски елемент во Македонија. Според Туницки, а не само според него, се разбира потем неговите проучувања, ретко на кое друго место би се задржала словенската писменост, црква и свеста за црковна хиерахија.

Книгата на Туницки е книга за историските разлики меѓу Бугарија и Македонија, меѓу Бугарите и Македонците, едно современо прашање во неговото совремие, или поточно од времето на второто издание на книгата на Григоровиќ (за време на Руско-турската војна) до објавата на „Очерк по македонској дијалектологи“ од А. М. Селишев.

Но, да му се вратиме на Туницкиниот свети Климент, кој на своја кожа ја почувствувал пропаста на словенската црква во Моравија, како што бездруго, и самиот ги преживеал во себе страданијата на

Климент Римски во разнородниот Херсон, па неговото животно искуство бездруго во водело во чиста територија, каква што била западномакедонската, и како што Туницки добро ќе го забележи и што е уште поважно, ќе го образложи тоа.

И самиот Туницки, следејќи го Климентовиот пат, бездруго го сфатил она што многумина ќе го сфатат во неговиот 20 век, од кој дел сме сите ние, нешто што се вика промена на границите и смена на идеологијата, како и враќање во роднокрајноста, некогаш независно каде припаѓа роднокрајноста и независно од идеологијата, и независно што се подразбира под роднокрајност во широка смисла. Но, и дека со своите способности човек може да наложи своја идеологија на своја територија. Таквите луѓе народот, т.е. црквата ги канонизира.

Бездруго, тоа е оној импулс што ги задржал охриѓани во една своја граѓанска клетка, во чија основа е и споменот на свети Климент, тоа е оној менталитет со кој Теофилакт никако не можел да се помири па дури и го мразел, па можеби и го прифатил.

Впрочем, историјата на литературата знае за неколку автори и дела, кои својата омраза ја преточиле во примерни, нема да речам, „образцови“ иако исто значи, дела, зашто се толку добри што не се копираат, во кои омразата на авторите кон општеството се преточила во забавна или воспитна приказна.

Кои се причините зошто Теофилакт се одлучил да го состави житието на свети Климент Охридски, може да биде само убава тема за уметничка литература.

Од друга страна, факт е дека за проучувањето на животот и делото на свети Климент Охридски продолжително во 20 век, покрај наведениот извор – Климентовото житие составено од Теофилакт, од непроценливо значење е семиотичкиот мозаик исполнет со меморирани знаци од охридската културна меморија и, секако, синтетизираната студија на Туницки.

д-р Трајче НАЦЕВ
Факултет за образовни науки,
Универзитет „ГоцеДелчев“ - Штип

д-р Драган ВЕСЕЛИНОВ
Факултет за образовни науки,
Универзитет „ГоцеДелчев“ - Штип

НЕУТВРДЕНИ ДОЦНОАНТИЧКИ НАСЕЛЕНИ МЕСТА ВО БРЕГАЛНИЧКИОТ БАСЕН

Поволните климатски, релјефни и хидрографски услови во Брегалничкиот Басен придонеле за создавање и развој на населени места уште од праисторијата. Иако населените места низ текот на временските периоди ја менувале својата големина, местото, важноста, формата и сл., сепак нивното присуството било постојано. Населените места во Брегалничкиот Басен го доживуваат својот подем во доцноантичкиот период. Меѓутоа, имало и моменти кога биле загрозувани од разни опасности, поради што бил доведуван во прашање и нивниот опстанок.

Карактеристична појава на опасност во доцноантичкиот период како за целото македонско подрачје така и за Брегалничкиот Басен, претставувале готските напади во 268 и во 269 година. Ваквата ситуација придонела да бидат извршени реформи и да се преземат мерки за заштита од овие опасности. Така биле извршени утврдувања на населените места со цел да се овозможи одбрана и заштита од надворешни напади. Ваквите утврдувања во зависност од големината, намената и важноста на самото населено место, придонеле тие да бидат

поделени на воени (кастелум-гратчиња [opidae], кастелум-стражи [speculae]) и цивилни (збегови [refugia] и утврдени села [vicimurati]).¹

Покрај утврдените населени места во Брегалничкиот Басен, имало и такви кои биле неутврдени. Тие се наоѓале претежно во низините, а нивната одбрана и заштита зависела од утврдените населени места кои се наоѓале во нивна близина. Имало и такви кои воопшто не биле заштитени.

Овие населени места ги сочинувале неутврдените села (vicus) и неутврдените градови (civitas).² Неутврдените села се населби со големина од 1 до 4 хектари, додека, пак, оние што биле поголеми од 4 хектари претставувале неутврдени градови.³

Неутврдени села (vicus) што постоеле во доцноантичкиот период во Брегалничкиот Басен биле следните: Келаклевец – Берово; Присој, село Будинарци – Берово; Бабини Колиби (Чаплаковски Колиби), село Двориште – Берово; Манастир, село Митрашинци – Берово; Грамади, село Негрево – Берово; Калов Дол, село Негрево – Берово; Рудиште (Раковец) – Пехчево; Грамади, село Ратево – Берово; Жизница, село Ратево – Берово; Грамаѓе, село Робово – Пехчево; Ормање, село Робово – Пехчево; Ан, село Русиново – Берово; Петрово Брдо, село Русиново – Берово; Плашица, село Русиново – Берово; Брестови, село Смојмирово – Берово; Грамадна, село Умлена – Пехчево; Селиште 1, село Бигла – Делчево; Селце, село Град – Делчево; Раново Село – Делчево; Чапаница – Делчево; Берова Чешма, село Драмче – Делчево; Керамидница, село Дулица – Македонска Каменица; Гробишта, село Илиево – Делчево; Богословец, село Киселица – Делчево; Чукар, село Кости Дол – Македонска Каменица; Грамадје, село Моштица – Македонска Каменица; Кладенци, село Моштица – Македонска Каменица; Павлин

¹ Иван Микулчиќ, *Доцноантички фортификации, Археолошка карта на Р. Македонија*, Т. I, 139–145; Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија* кн. 8, 189–209.

² Карактеристично за овој тип населби е тоа што некои од нив во претходниот период функционираше како утврдувања, за во доцноантичкиот период да преминат во поголеми населени места без утврдување или, пак, утврдувањето било зачувано на одреден дел во нив (претежно тоа биле живеалиштата на старешините, епископијата, економиите и сл.).

³ Трајче Нацев, *Антиката во Брегалничкиот басен*, 60.

Дол, село Моштица – Македонска Каменица; Полицеј, село Моштица – Македонска Каменица; Керамидарка, село Нов Истевник – Делчево; Јурто, село Очипале – Делчево; Гробишта, село Разловци – Делчево; Каровица, село Саса – Македонска Каменица; Кадин Чифлик, село Селник – Делчево; Асанова Лака, село Тработивиште – Делчево; Ширините, село Турија – Делчево; Бела Река, село Црквенец – Делчево; Ѓурѓева Црква, село Црквенец – Делчево; Црквиште, село Блатец – Винаца; Горица – Винаца; Виничка Река, село Градец – Винаца; Белтечко Маало, Вршник и Селиште, село Драгобашта – Винаца; Велогат, село Калиманци – Винаца; Саботините Гробишта и Црквиште, село Пекљани – Винаца; Манастирски Дол и Прибен, село Трсино – Винаца; Грамади, село Безиково – Кочани; Селиште, село Безиково – Кочани; Гноиште, село Бели – Кочани; Манастир, село Бурилчево – Кочани; Гарагаска, село Видовиште – Кочани; Грамади, село Вранинци – Кочани; Гробишта, село Вранинци – Кочани; Под Селото, село Врбица – Кочани; Преслап, село Главовица – Кочани; Богатиница, село Жиганци – Кочани; Долчиница, село Жиганци – Кочани; Горица – Кочани; Раечки Рид – Кочани; Пресечник, село Кучичино – Кочани; Старо Село, село Лешки – Кочани; Селиште, село Небојани – Кочани; Селиште, село Полаки – Кочани; Старо Село, село Пресека – Кочани; Во Селото, село Соколарци – Кочани; Трлиште, село Тркање – Кочани; Еленец, село Цера – Кочани; Фрлавиште, село Цера – Кочани; Шумнат Рид, село Брест – Штип; Ограѓе, село Горачино – Штип; Дива Топола, Рамниште, Керамидница и Чука, село Долани – Штип; Стопански Штали, село Долни Балван – Штип; Бела Земја, село Долно Трогерци – Штип; Грамади, село Криви Дол – Штип; Бунар, село Лесковица – Штип; Дабјата, село Лесковица – Штип; Калимерово – Штип; Рамниште, село Пухче – Штип; Вучеви Ливади, село Сарчиево – Штип; Јарма, село Селце – Штип; Поле, село Софилари – Штип; Крушка, село Стар Караорман – Штип; Керамидница, село Арбасанци – Свети Николе; Колиба Баир, село Аџиматово – Свети Николе; Судички Пат, село Буриловци – Свети Николе; Кушевски Трла, село Горно Ѓуѓанце – Свети Николе; Ѓеренце и Кади Аргачи, село Долно Црнилиште – Свети Николе; Голем Рид и Керамидница, село Ѓуземелци – Свети Николе; Крушка, село Ерцелија – Свети Николе; Црквиче, село Кадрифаково – Свети Николе; Над Бавчи, село Кнежје – Свети Николе; Градиште, село

Малино – Свети Николе; Поза Рид (Шољеви Камења), село Малино – Свети Николе; Нова Мездра, село Нова Мездра – Свети Николе; Горни Лозја (Пударница) и Орашки Камен, село Преод – Свети Николе; Желковец и Сталеви Трници, село Ранчинци – Свети Николе; Антарла (Бела Чука) – Свети Николе; Балева Чешма (Аниште), село Сопот – Свети Николе; Бели Брег, село Стануловци – Свети Николе; Грамади, село Стањевци – Свети Николе; Банка Трла, село Коселери и Крангова Бавча, село Коселери – Свети Николе.

Населбата **Келаклевец** се наоѓа на 13 км југоисточно од Берово. Сместена во подножјето на еден висок рид што се наоѓа лево од патот Берово – Сандански, овозможувала поволни услови за живеење на населението во доцноантичкиот период.

На околу 10 км западно од селото Будинарци и на околу 5 км северно до локалитетот Селишта е лоциран **Присој**. Тука не се најдени остатоци од одбранбени сидови поради што оваа населба се смета за неутврдена.

Бабини Колиби (Чаплаковски Колиби) се сместени помеѓу селата Двориште и Ратево, под ридовите Црква и Шуманов Рид. За ова место е карактеристично тоа што од двете страни на долот е најден стар објект, за кој не е исклучена можноста да е од сакрален карактер.

Во планинскиот предел на Каменица, на околу 5 км јужно од селото Митрашинци, е сместена населбата **Манастир**. Со најдените остатоци од градежен материјал и од фрагментна керамика од помали и поголеми садови кои датираат од доцната антика се потврдува животот во ова населено место во тој период.

Близу до селото Негрево е лоцирана населбата **Грамади**. На ова место, покрај керамички садови, питоси и остатоци од градежен материјал, биле најдени и рановизантиски златници.

Калов Дол (сл. 2) се наоѓа на 2 км северно од селото Негрево. И овде се пронајдени остатоци од градежен материјал, движен археолошки материјал и фрагменти од поголеми и помали керамички

садови, кои го потврдуваат животот во оваа населба во доцноантичкиот период.

На околу 3 км источно од Пехчево, во подножјето на Буковиќ, на ледина на потокот Раковец се наоѓа доцноантичката рударската населба **Рудиште – Раковец**. Во неа се пронајдени и темели од ранохристијанска базилика, а околината која била богата со руда го овозможила континуитетот на постоење на оваа населба и во средниот век.

Населбата **Грамади** е сместена на 4 км јужно од Ратево, кај селските колиби, додека **Жизница** е лоцирана во пределот на Сливница, во близина на локалитетот Градиште а се простира на површина од околу 2 хектари.

Грамаѓе (сл. 1) и **Ормање** се доцноантички населби кои се наоѓаат во близина на селото Робово. Првата е лоцирана на 3 км северно од селото, додека втората е на околу 4 км западно од Робово.

Со локација во пределот на Џами Тепе, во близина на селото Русиново е населбата **Ан**. Во околината на истоименото село се наоѓаат и населбите **Петрово Брдо** на околу 2 км јужно и **Плашица** на околу 3 км јужно од него.

Северозападно од Смојмирово, меѓу атарите на Умлена, Робово и на Смојмирово, а лево од патот Берово – Делчево е лоцирана населбата **Брестови**. Нејзината местоположба е на една падина ориентирана исток – запад, во правец на селото Мачево. На ова место се пронајдени фрагменти од керамички садови од III - IV век, како и златници од времето на Јустин I и на Јустинијан I.

На 5 км северно од селото Умлена се наоѓа населбата **Грамадна**. Доцноантичкиот животот во оваа населба го потврдуваат и пронајдените делови од сатовата керамика, питосите, како и темелите на објекти кои датираат од тој период.

Селиште 1 (сл. 2) се наоѓа на околу 1 км северно од Шелтанско Маало во селото Бигла. Површината на која се простира оваа доцноантичка населба изнесува околу 1,5 хектари.

Населбата **Селце** се наоѓа на 2,5 км западно од селото Град и лево од главниот пат Делчево – Тработивиште. Откриените фрагменти од градежна керамика, со изрзена концентрација на тегули и питоси од доцната антика, даваат потврда за постоење на живот во населбата во тој период.

Раново Село и **Чапаница** се доцноантички населби сместени во околината на градот Делчево. Лоцирано на 5 км западно од Делчево се наоѓа Раново Село, додека пак на 4 км западно од градот се наоѓа Чапаница во истоимената месност.

Во реонот на маалата Ваканица и Илиовци кај село Драмче се наоѓа доцноантичката населба **Берова Чешма**.

Сместена на платото од ридот Калата, кој се издига на утоката на Каменичка Река со доминантна позиција, е лоцирана населбата **Керамидница** (сл. 3).

Гробишта е населба која се наоѓа на десниот брег од реката Брегалница во близина на селото Илиево, кај месноста викана Гробишта. Материјалите што се откриени кај оваа населба ја сместуваат во рамките на доцната антика, оставајќи простор истата да биде променета.⁴

Во месноста позната како Лисичор, село Киселица, е сместена доцноантичката населба **Богословец**, додека населбата **Чукар**, во која се бележи живот од неолитско и од доцноантичко време, е со локација на едно мало плато источно од локалитетот Селиште, на кое е подигнато училиштето во Костин Дол.

Месноста Грамадје, село Моштица претставува локацијата каде што е сместена населбата **Грамадје**, која покрај во доцната антика, егзистирала и во средниот век. Кај истоименото село се наоѓаат и други доцноантички населби, познати како **Кладенци**, **Павлин Дол** и **Полицеј**. Кладенци е сместено на 3 км северно од Чаушко Маало, Павлин Дол се наоѓа во истоимената област и зафаќа површина од 1

⁴ Трајче Нацев, *Антиката во Брегалничкиот басен*, 146.

хектар, а Полицеј е лоциран на десниот брег од реката Моштица, под маалото Село.

На левата страна на долот, познат како Каракостовски Ендек, до утоката на реката Желевица во Брегалница, во близина на селото Нов Истевник, се наоѓа населбата **Керамидарка**. Населбата **Јурто**, пак, е лоцирана на околу 2 км северно од селото Очипале.

Доцноантичката населба **Гробишта** (сл. 4) е сместена на 2 км јужно од селото Разловци на пространа тераса на левиот брег од Брегалница. Во близина на маалото Терзиите, село Селник, пак, се наоѓа населбата **Кадин Чифлик**, додека на 3 км од селото Тработивиште, со површина од 1 хектар е лоцирана **Асанова Лака**.

Ширините е доцноантичка населба која е со површина од околу 2 хектари и локација источно од маалото Црнгалка, село Турија. **Бела Река** која е, исто така, доцноантичка населба, се наоѓа во непосредна близина на маалото Масларово, село Црквенец, и е со површина од околу 1 хектар, а во истото село е сместена и населбата **Ѓурѓева Црква**, чии материјални остатоци покрај во доцноантичкиот ја сместуваат и во средновековниот период.

На растојание од 3,5 км северозападно од Блатец се наоѓа населбата **Црквиште**. Нејзината местоположба е на зарамнето плато во месноста викана Црквиште.

Со површина од околу 1 хектар и локација на 1,5 км северозападно од градот Винаца се наоѓа населбата **Горица** (сл. 5). Нејзината местоположба е на една тераса која благо се спушта кон левиот брег на Брегалница.

Населбата **Виничка Река** е сместена на 2,5 км североисточно од реката Брегалница во близина на селото Градец.

Во селото Драгобрашта на десниот брег од Селишка Река, во месноста Драгобрашта се наоѓа населбата **Балтечко Маало**, како и населбата **Вршник**, која е со локација на десниот брег од Пекљанска Река, десно од патот Драгобрашта – Пекљани. На 500 м јужно од

селото, помеѓу Трсинска и Селишка Река, на една ниска тераса е сместена населбата **Селиште**.

Велогат е населба која се наоѓа во непосредна близина на маалото Игнатевци, село Калиманци. Таа зафаќала мала површина и се претпоставува дека била во близина на некоја поголема населба.⁵

Саботините Гробишта (сл. 6) и **Црквиште** се доцноантички населби сместени во околината на село Пекљани. Првата населба е лоцирана на 1 км северно од селото, во месноста Саботините Гробишта, додека втората се наоѓа на 1 км североисточно од селото на еден рид со доминантна местоположба на зарамнето плато.

Лоцирани во околината на селото Трсина се наоѓаат двете доцноантички населби **Манстирски Дол** и **Прибен**. Манастирски Дол е сместен во истоимената месност на 2 км источно од селото, а Прибен се наоѓа во непосредна близина на познатите Витински Маала на 5 км од селото, и имал површина од околу 2 хектари.

Двете доцноантички населби **Грамади** и **Селиште** се сместени во близина на селото Безиково. Грамади е во непосредна близина на маалото Чифлик, во месноста позната како Грамади, а Селиште се наоѓа во непосредна близина на маалото Острица, во месноста викана Селиште. Местоположбата на населбата Селиште е на една траса заградена со високи ридови, а во периодот на нејзината егзистенција постоела и топилница за железна руда.

Населбата **Гноиште** се наоѓа на 1,5 км северно од селото Бели, покрај патот што води кон планината Осогово, додека **Манастир** е лоциран на 2,5 км јужно од селото Бурилчево, со местоположба на едно зарамнето плато што зафаќа простор од околу 2 хектари.

На југозападниот раб од селото Видовиште, на пространа тераса е сместена доцноантичката населба **Гарагаска**, а околу селото Вранинци се лоцирани населбите **Грамади** и **Гробишта**. Грамади се наоѓа близу на истоименото маало и има површина од околу 2-3

⁵ Трајче Нацев, *Антиката во Брегалничкиот басен*, 184.

хектари, а Гробишта е непосредна близина на маалото Чучкарци, со местоположба на пространа тераса и површина од околу 2 хектари.

Под Селото е доцноантичка населба која се наоѓа на југоистичниот раб од селото Врбица, додека населбата **Преслап** е со локација северно од селото Главовица во непосредна близина на Горно Маало.

Во околината на селото Жиганци се сместени населбите **Богатиница** и **Долчиница**. Првата се наоѓа на 1 км јужно од селото, со местоположба на просторна падина на левиот брег од Злетовска Река, и е карактеристична по тоа што покрај доцноантички траги на живот, има и неолитски. Втората населба, пак, е на 3 км источно од селото, во месноста викана Долчиница, и е со површина од околу 1,2 хектари.

Горица (сл. 7) е населба која покрај во доцноантичко, егзистирала и во железно време. Таа се простира на јужната периферија на градот, во чија околина е сместен и **Раечки Рид**, кој, пак, е на 1 км југоисточно од градот.

На 3 км источно од селото Кучичино се наоѓа населбата **Пресечник**, која е распространета на двете страни на долот.

Старо Село е лоцирано на 1 км западно од селото Лешки. Се простира на површина од околу 2 хектари.

Населбата **Селиште** е во непосредна близина на Мишино Маало, во околината на село Небојани, додека истоимена населба се наоѓа и на 1 км северно од маалото Долги Рид, во околината на селото Полаки.

Со местоположба на падините од врвот Јарабара, во околината на селото Пресека се наоѓа населбата **Старо Село**, а во селото Соколарци е лоцирана населбата **Во Селото**.

Трлиште е доцноантичка населба сместена на 3 км северно од селото Тркање, на левиот брег од Тркански Дол. Таа зафаќа површина од околу 1 хектар.

Во околината на селото Цера се наоѓаат две доцноантички населби. Така, во пределот на Горна Цера до селското училиште, на еден издигнат висок рид во близина на манастирот Св. Богородица се наоѓа населбата **Еленец**, а населбата **Фрлавиште** е лоцирана на јужното подножје на чуката која кај мештаните е позната како Манастир.

На 1 км северозападно од селото Брест и десно од афалтниот пат е сместена населбата **Шумнати Рид**. Местоположбата на оваа населба е во подножјето на ридот Плоча, на една блага падина, нејзината површина е 2 хектари.

Од левата страна на патот, пред самиот влез во селото Горачино се наоѓа населбата **Ограѓе**. Просторот што го зафаќа изнесува околу 1 хектар. Карактеристично за оваа населба е тоа што постоела и во средниот век.

Дива Топола, Рамниште, Керамидница и Чука се доцноантички населби кои се наоѓаат во околината на селото Долани. Дива Топола е сместена на десниот брег од реката Лакавица, помеѓу 10. и 11. км од патот Штип – Радовиш, а Рамниште е лоцирано на околу 100 м јужно од селото, со местоположба на една мала височинка со зарамнето плато и има површина од околу 1,5 хектари. Керамидница се наоѓа на левиот брег од реката Лакавица, на 9 км од патот Штип – Радовиш, и е распослана на една голема рамнина зафаќајќи површина од околу 1,5 хектари, додека Чука е лоцирана на истиот брег од реката Лакавица, на 10 км од патот Штип – Радовиш, и нејзината површина е околу 2 хектари.

На површина од околу 1,2 хектари, со локација на десната страна од реката Брегалница, во непосредна близина на селото Долни Балван е сместена населбата **Стопански Штали**.

Во подножјето на ридот Киево, Долно Трогерци, се наоѓа доцноантичката населба **Бела Земја**. Се претпоставува дека

населението од оваа населба го користело утврдувањето Кievo како збег во случај на опасност.⁶

Грамади (сл. 8) е населба која е сместена на околу 250 до 300 м источно од селото Криви Дол, во месноста Грамади. Таа зафаќала површина од околу 2-3 хектари. Во близина на оваа населба е сместено утврдувањето Градиште, па затоа се смета дека таа му припаѓа, односно била во негова функција.

Бунар и **Дабјата** (сл. 9) се доцноантички населби лоцирани во околината на селото Лесковица. Првата се наоѓа во месноста Бунар на левиот брег од реката Лакавица, а втората на околу 1 км од селото, на падините на Серта во месноста Дабјата.

Доцноантичката населбата која егзистирала и во доцното македонско време, **Калимерово**, е сместена на десниот брег од реката Брегалница кај месноста Калимерово во близина на градот Штип.

Населбата **Рамниште** е лоцирана на 1 км источно од селото Пухче. Позиционирана на блага падина под гребенот на Серта, зафаќала површина од околу 2 хектари.

Околините на селата Сарчиево, Селце, Софилари и Стар Караорман се места каде што има доцноантички населби. Така, на 2 км југозападно од Сарчиево, на блага падина во подножјето на Ежов Рид се наоѓа населбата **Вучеви Ливади**, а на 700 м од селото Селце, во подножјето на ридот Страна со површина од околу 2 хектари е сместена **Јарма**. На левиот брег на реката Лакавица, на голема рамнина пред влезот на селото Софилари е лоцирана населбата **Поле**, на самиот излез од селото Стар Караорман кон Таринци од двете страни на патот се наоѓа населбата **Крушка**.

Ќерамидница е сместена во истоимената месност во околината на селото Арбасанци, а во околината на селото Аџиматово, поточно на 2 км северозападно од него, со местоположба на една височинка се наоѓа населбата **Колиба Баир**.

⁶ Трајче Нацев, *Антиката во Брегалничкиот басен*, 269.

На источниот раб на селото Буриловци е лоцирана населбата **Судички Пат**, додека на 1 км источно од селото Горно Ѓуѓанце, на границата со селото Строиманци се наоѓа населбата **Крушевски Трла**.

Во атарот на селото Долно Црнилиште се сместени доцноантичките населби **Ѓеренце** и **Кади Аргачи**. Ѓеренце се наоѓа на 200 м источно од селото, а Кадри Аргачи на 3 км североисточно од селото.

Голем Рид и **Керамидница** се доцноантички населби во околината на селото Ѓуземелци. Првата населба е во непосредна близина на стариот пат што води за Свети Николе, поточно на оддалеченост од околу 1,5 км југоисточно од селото. Втората населба, во која се најдени траги на живот и од неолитско време, се наоѓа на 500 м југоисточно од селото, во месноста позната како Керамидница.

На 2 км од северно од селото Ерцелија е лоцирана населбата **Крушка**, околу 200 м источно од селото Кадрифаково се наоѓа населбата **Црквиче** и во непосредна близина на северниот крај од селото Кнежје е сместена населбата **Над Бавчи**.

Близу селото Малино се лоцирани две населби од доцноантичкиот период. **Градиште** е на 1 км источно од селото, позиционирано на едно извишување познато како Стањевачки Рид. Карактеристично е по тоа што животот во него продолжува и во средниот век. **Поза Рид (Шољеви Камења)**, пак, е распослан на 500 м североисточно од селото, а се претпоставува дека оваа населба, како и Градиште, егзистирала и во средниот век.

Покрај јужниот раб на селото Нова Мездра е сместена истоимената доцноантичка населба, додека на 300 м северозападно од селото Преод се наоѓа населбата **Горни Лозја (Пударница)**, односно во истото село, во непосредна близина на селското училиште е лоцирана населбата **Орашки Камен**.

Доцноантичките населби **Желковец** и **Сталеви Трници**, се сместени во околината на селото Ранчинци. **Желковец** е на 3 км западно од селото, со местоположба на јужните падини од ридот

Желковец, а на исто толку оддалеченост југозападно од селото се наоѓа населбата **Сталеви Трници**.

Населбата **Антарла (Бела Чука)** е на 3 км југоисточно од градот во месноста Бела Чука. Има површина од околу 3 хектари.

На 1 км југоисточно од селото Сопот, во месноста Балева Чешма се наоѓа истоимената доцноантичка населба; во месноста Бели Брег, покрај реката Орлица, на 2 км југозападно од селото Стануловци е сместена населбата **Бали Брег** и на 800 м јужно од селото Стањевци, распослана на двете страни на Стањевачка Река е лоцирана населбата **Грамади**.

Во околината на село Ќоселери се наоѓаат доцноантичките населби **Банка Трла** и **Крангова Бавча** (сл. 10). Првата е на 2,5 км североисточно од селото, додека втората е со локација на 1,5 км северозападно од селото.

Од типот доцноантички неутврдени градови (civitas) во Брегалничкиот Басен ги среќаваме следните: Брежа – Берово; Липако – Берово; Грамадје, село Владимирово – Берово; Боро, село Негрево – Берово; Терзиевец, село Русиново – Берово; Могила, село Умлена – Пехчево; Калиште, село Град – Делчево; Ќеровица, село Саса – Македонска Каменица; Селиште, село Вранинци – Кочани; Грамади, село Лепопелци – Кочани; Авлија, село Новоселани – Кочани; Сланец, село Оризари – Кочани; Грамадарски Рид и Селиште, село Спанчево – Кочани; Господница и Селиште, село Тркање – Кочани; Судичка Река, село Врсаково – Штип; Баргала, село Горен Козјак – Штип; Врчва, село Долни Балван – Штип; Кале, село Крупиште – Штип и Медово Аниште – Свети Николе.

Доцноантичката населба **Брежа** се наоѓа на 12 км источно од градот Берово. Таа се простирала на површина од околу 9 хектари. Во околината на истиот град е лоцирана и населбата **Липако** на околу 8 км од него, на северниот крај на вештачкото езеро. Оваа населба зафаќа површина од околу 4 хектари.

На 1 км западно од селото Владимирово, покрај селскиот пат кој води до планината, е сместена населбата **Грамадје**, која има површина од 4 хектари, додека на 2 км од селото Негрево се наоѓа доцноантичката населба **Боро**.

Терзиевец претставува населба од доцната антика, која е лоцирана на 1 км западно од Петрово Брдо, во близина на село Русиново. Нејзината површина изнесува околу 4 хектари. Во атарот на селото Умлена, на 2 км северно од него, се наоѓа доцноантичката населба **Могила**.

Со површина од околу 10 хектари, на 200 м западно од селото Град е сместена населбата **Калиште** (сл. 11). Карактеристично за оваа населба е тоа што покрај во доцната антика, таа егзистирала и во неолитско и во римско време. Градењето во оваа населба во доцноантичкиот период се изведувало во техниката *opus incertum* од кршен камен, кој бил поврзуван со варов малтер без примеси на кршена тула.

Населбата од доцноантичко време **Ќеровица** е во непосредна близина на маалото Терзиите во, селото Саса. Таа се простира на површина од околу 6 хектари.

Лоцирана во непосредна близина на училиштето во селото Вранинци со површина од околу 4 хектари, се наоѓа доцноантичката населба **Селиште**, а на 500 м јужно од селото Лепопелци, од десната страна на патот што води за Новоселани е сместена населбата **Грамади**. Површината што ја зафаќа оваа населба изнесува околу 4 хектари и објектите во неа биле градени во техника *opus incertum* со локален камен поврзуван со варов малтер.

И во околината на селата Новоселани и Оризари се наоѓаат доцноантички неутврдени градови. **Авлија** е лоцирана на источната периферија на селото Новоселани, на простор од околу 9 хектари, а **Селанец** е сместена на 1 км источно од селото Оризари и лево од патот за Истибања, на простор кој зафаќа околу 4 хектари.

Грамадарски Рид и **Селиште** се населби сместени во атарот на селото Спанчево. Првата се наоѓа на 4 км северно од селото, со местоположба на зарамнето плато на висок рид и зафаќа простор од околу 6 хектари. Втората населба е во нивите јужно и западно од селото, и има површина од околу 7,5 хектари.

Со локација на јужниот раб од селото Тркање, на простор од околу 9 хектари, се наоѓа доцноантичката населба **Господница**, додека северно од истото село, во подножјето на ридот Сламенец е сместена населбата **Селиште**, чија површина е околу 4 хектари.

На 2 км североисточно од селото Врсаково, десно од патот Судик, е лоцирана населбата **Судичка Река**. Нејзината површина изнесува околу 4 хектари.

Во подножјето на планината Плачковица, на десниот брег од Козјачка Река, кај некогашниот Горен Козјак во месноста Градот, на оддалеченост од 2,5 км јужно од селото Долен Козјак се наоѓа **Баргала** (сл. 12). Покрај за неговото постоење во доцната антика, знаци на живеење во ова место се забележани и од неолитско, бронзено и од железно време. Во III-IV век Баргала била воен логор – *castrum*, за кон крајот на IV и почетокот на V век да премине во *civitas*, со што станува главно епископско седиште по течението на реката Брегалница.

Врчва е доцноантичка населба сместена на 2 км североисточно од селото Долни Балван. Нејзината местоположба е во подножјето на северниот крај од сртот Ежов Рид, и зафаќа површина од околу 5-6 хектари.

Населбата **Кале** е лоцирана во непосредна близина на устието на Злетовска Река во Брегалница, во месноста Кале, село Крупиште. Животот на овој простор се одвивал од неолитот, па во бронзеното време, потоа во антиката и продолжил сè до денес.

На 4 км од градот Свети Николе, во месноста Медово Аниште се наоѓа доцноантичката населба **Медово Аниште**. Оваа населба зафаќа површина од околу 8 хектари.

Trajce NACEV

Dragan VESELINOV

UNSPECIFIED LATE ANTIQUE SETTLEMENTS IN THE REGION OF BREGALNICA

-SUMMARY-

As a result of a quieter period lasting three centuries the number of settlements on the territory of the Bregalnica basin increased in late antiquity. Among them there were unfortified villages and towns which were dominant in the region compared to the other (fortified) types of settlements.

The technique of building structures in this period in unfortified settlements was the same as in the fortified ones, i.e. most frequently their construction was realized in opus incertum.

Their existence through time was characteristic for these unfortified villages and cities. Although most of them appeared in the Late Antique period in which time frame their existence ended, there were also some dating as far back as the Neolithic, Bronze, Iron, Macedonian and Roman times. In addition, some of those unfortified settlements continued their existence in the following periods, i.e. in the Middle Ages and in the New Age. All this confirms the great importance and relevance of this kind of settlements for the life in the Bregalnica basin both in late antiquity and throughout its overall history.

Сл.1 Панорама на населбата Грамаѓе село Робово

Сл.2 Панорама на населбата Селиште I село Бигла

Сл. 3 Панорама на населбата Керамидница село Дулица – Сору

Сл.4 Панорама на населбата Гробишта село Разловци

Сл.5 ранохристијанска базилика од населбата Горица – Винаца

Сл. 6 Панорама на населбата Саботините гробишта село Пекљани

Сл.7 Панорама на населбата Горица – Кочани

Сл.8 Панорама на населбата Грамади село Криви Дол

Сл.9 Панорама на населбата Дабјата село Лесковица

Сл.10 Панорама на населбата Крангова Бавча село Ќоселери

Сл.11 Панорама на населбата Калиште село Град

Сл.12 Порта Принципалис на градот Баргала – Сору

Кирче ТРАЈАНОВ

Православен богословски факултет
„Свети Климент Охридски“ – Скопје

ЦРКВАТА И ДРЖАВАТА ВО ВИЗАНТИЈА
(ЗА ПРОБЛЕМОТ НА ЦЕЗАРОПАПИЗМОТ ОД
ЕКЛЕСИОЛОШКИ АСПЕКТ)

Со Миланскиот едикт од 313 година и религиската политика на Константин Велики започнува зближувањето меѓу Црквата и државата во новото ромејско царство. Нивните меѓусебни односи ќе бидат регулирани во периодот од Теодосиј Велики (379 –395) до смртта на Јустинијан I (527 – 565). Официјалната верзија на византискиот социјално-политичкиот идеал е изразена во позната Шеста новела на Јустинијан. Во неа се сумираат резултатите и искуството од Константиновиот сојуз.¹ „Двата најголеми дарови кои севидниот Бог поради својата љубов кон човекот ги дарувал се: свештеничкото и царското достоинство. Првото им служи на божествените работи, а второто управува со човечките дела. Меѓутоа, и двете имаат исто потекло и подеднакво го украсуваат животот на човештвото. Оттука, за царот нема поголема грижа од чувањето на достоинството на свештенството, бидејќи за доброто на царството е свештениците да му се молат на Бога. Ако свештенството е беспрекорно и има пристап кон Бога и ако царевите управуваат со државата што им е доверена, правично и праведно, ќе дојде до општа хармонија и родот човечки ќе биде обдарен со секое добро.“²

Со оваа новела теоретски е формулиран односот меѓу Црквата и државата, кој со извесни варијации ќе се задржи низ целата историја на

¹ Александар Шмеман, *Историски пут православља*, прев. М. Марковић, Б. Марковић (Цетиње: Митрополија Црногорско-приморска, 1994), 186–187.

² Џон Мајендорф, *Византијско богословје*, прев. Олбина Ќ. Јован (Крагујевац: Каленић), 261.

Византија. Јустинијановата идеја за „симфонија“ меѓу Божјите и човечките дела е заснована на Христовото воплотување, во кое се соединуваат Божјата и човечката природа. Црквата и државата формираат организам во кој, како и во човечкото тело, постојат различни органи, од кои најважни и најпотребни се царот и патријархот. Во таа смисла, византискиот систем претставува автентичен обид за христијанизација на севкупниот живот на империјата, која треба да постане „Христова плот“. Византиското Царство се разбира како универзална копија на соборната и вселенската Црква, иако тоа никогаш не ја остварило посакуваната универзалност. Црквата е прифатена како парадигма на византиското општество, чии социјални односи треба да претпоставуваат своевидна екстериоризација на нејзиниот благодатен живот. Според Јован Маендорф, првобитниот ентузијазам, со кој христијанската Црква ја прифатила царската заштита, никогаш не бил коригиран од страна на некое системско размислување за природата и за улогата на државата во животот на огревоеното човештво. Трагедијата и противречноста на византискиот систем лежат во увереноста дека државата може да стане суштински христијанска.³

Во споменатава новела на Јустинијан Велики јасно се посочува дека царската и свештеничката служба се дарови (харизми) од Бога. Ова, пак, дава повод за тоа основните начела на византиската симфонија да ги разгледаме низ призма на еклисиолошката харизматологија, односно учењето на Црквата за благодатните дарови. Имено, за секоја служба во Црквата постои соодветен дар на Божјата благодат. Нема служба без соодветна харизма. Во таа смисла, сите служби на Црквата се благодатни и се темелат на даровите на Светиот Дух. Црквата според својата уникалност е благодатен организам, кој функционира според различните дарови на Светиот Дух, при што секоја служба постои заради целата заедница.⁴

³ Мајендорф, *Византијско богословје*, 260–261. Тајната на христијанската вера лежи во тајната на слободата на секоја личност и затоа христијанските идеали не се остваруваат по пат на легалистички и институционални методи.

⁴ Службите во Црквата не се темелат на правото и на човечката волја, туку на Божјата волја и Божјите благодатни дарови. Во таа смисла, јуризмот е туѓ и неприфатлив за

Црквата, обидувајќи се да ја христијанизира империјата во секој нејзин сегмент, природно е насочена и кон христијанизација на царската власт. Таа на личната царска власт гледа како на еден посебен облик на харизматска служба, која е суверено избрана од Бога, а не од луѓето. Ваквото убедување се пројавува во чинот на крунисување и подоцна практикуваното миропомазување на царевите од страна на цариградскиот патријарх. Со харизматското разбирање на царската служба се објаснува отсуството на правното дефинирање на наследноста на царската власт. Римската правна држава, каква што била Византија, нема правен одговор на најважното прашање од својата политичка теорија. Тој одговор во својата посакувана прецизност недостасува и во канонското право, затоа што Црквата ја гледа царската власт како харизматска служба. Затоа се сметало дека строгиот легитимизам и демократската изборност се спротивни на Божјиот избор.

Идејата за христијанска и вселенска империја претпоставува царот да биде чувар на верата и сведок на Божјата милост кон човекот. Тоа е неговата служба за којашто, како член на Црквата, добил посебна харизма, благодатен дар. Според Епанагогата, „целта на царот е да врши добро, и затоа се нарекува добротинител. Но, кога ќе пропушти да ја врши оваа должност, тој се одрекува од своето достоинство.“⁵ Тука се согледува динамичкото разбирање на царската власт (служба)

Црквата. Таа, навистина, има свое канонско право, но тоа се разликува од световното право, бидејќи тоа во својата суштина е израз на благодатната стварност на Црквата. Со други зборови, канонското право наспроти благодатните дарови нема онтолошки примат за животот и устројството на Црквата. Единствен двигател на сè што се случува во Црквата се благодатните дарови на Светиот Дух. Николай Афансјев, *Церковь Духа Святаго* (Рига: Балто-славянское общество культурного развития и сотрудничества, 1994), 283–284. Целта на изнесениве ставови не е да се потцени значењето на канонското право, туку, напротив, да се нагласи неговото автентично значење во животот и во мисијата на Црквата. Тоа извира од благодатното искуство на Црквата и има за цел да го заштити истото, но и да воспостави хармонија меѓу Божјото откровение и црковната мисија во различни историски услови. Канонското право, всушност, е пастирски одговор на проблемите и на предизвиците со кои Црквата се соочила во историјата. Но, тој одговор е втемелен во Божјото откровение и светотаинскиот живот на Црквата. Власије Фидас, *Канонско право: богословска перспектива* (Београд 2001), 40–45.

⁵ Мајендорф, *Византијско богословје*, 262.

според дадената харизма. Во христијанскиот живот исклучително важно значење има слободната волја на личноста и нејзината одговорност. Царот, како и секој друг член на Црквата, може да живее и да постапува спротивно на добиениот благодатен дар.⁶

Содржина и суштина на сојузот меѓу Црквата и империјата е христијанското учење на верата, ортодоксијата и јасното и правилно формулирање на догматското учење. Тоа е специфичноста на византиската теократија. Надвор од „догматскиот сојуз“, таа е неразбирлива.⁷ Поддршката на државната власт од страна на Црквата не е безусловна. За неа, главен критериум за легитимноста на царската власт е поддржувањето на христијанската вера во сета нејзина автентичност и чистота. Токму на планот на догматското учење, Црквата решително се спротивставува на сите цезаропапистички претензии. Победата на православната вера над многубројните ереси, неретко заштитувани од василевсите, е спечалена со мноштво маченици и исповедници. Тоа е факт кој нè убедува во независноста на Црквата. Таа била толерантна и трпелива кон државата во однос на *надворешните прашања*, кои не го засегаат нејзиниот внатрешен идентитет.⁸ Токму затоа, гледано „однадвор“, се добива впечаток дека

⁶ Благодатта не ја детерминира човековата слободна волја. Тоа е евидентно во византиската, но и воопшто во црковната историја. Во Византија постои сериозен расчекор меѓу харизматското (црковно) гледање на власта и политичката стварност. Често во име на „Божјата промисла“ се случувале узурпирања на царскиот престол, крвави пресметки и убиства на цели царски семејства. Тертулијан е познат по својот афоризам: „Ако кесарот постане христијанин, тогаш тој ќе престане да биде кесар“. За последиците во животот на Црквата произлезени од нејзиното единство со империјата, види кај: Николај Афанасјев, „Да дојди, Господи Исусе (о проблему Есхатологије и историје)“, во: *Студије и чланици* (Краљево: Епархија Жичка, 2008), 360–365.

⁷ Александар Шмеман, „Судьба византийской теократии“, *Православная мысль*, 5 (1947): 131.

⁸ Царот го избираше патријархот врз основа на предлог на Синодот, кој предлагал тројца кандидати. Но, императорот, според своето убедување и независно од предлозите на Синодот, често поставувал свој кандидат. Јован Белчовски, *Охридската архиепископија од основањето до паѓањето на Македонија под турска власт*, Скопје 1997, 133. Неретко царот ги разрешувал патријарсите доколку не биле послушни во однос на неговата политика. Во периодот од 379 до 1451 година, триесет и шест од вкупно сто дваесет и двајца поглавари на Константинополската црква биле принудени да го напуштат тронот. Менувањето на патријарсите не поминувало секогаш без реакции од епископатот и од народот, при што честопати биле

Црквата била целосно потчинета на византискиот автократор. Но, кога станува збор за нејзиниот внатрешен и неменлив идентитет, таа остро им се спротивставила на „силните на денот“. Иако во долгата историја на Византија цезаропапистичките пројави се среќаваат често, сепак цезаропапизмот никогаш не бил општо прифатен. Главната теза на нашето изложување е тоа дека за Црквата во Византија не може да се говори како за *државна Црква*, бидејќи оваа фраза од еклисиолошки аспект е крајно неприфатлива. Заради задлабочено проникнување во оваа проблематика, неминовно се соочуваме со прашањето што, всушност, подразбираме под поимот „Црква“? Ова прашање е „камен на сопнување“ за историграфското и за социолошкото гледање на Црквата.

Поради зададеноста на темата и ограниченоста на просторот, нема да се впуштаме во задлабочена анализа на поставеното прашање, туку само ќе ги истакнеме основните начела на еклисиолошкото богословие кои во овој контекст ни се неопходни со цел да ја потенцираме инаквоста (посебноста) на Црквата наспроти империјата, односно црковната слобода и независност од империјата. Црквата, според своето потекло и својата природа, не е од „овој свет“. Таа, „гледано однадвор“, е верска институција, но нејзиниот внатрешен живот не се одвива според законите од „овој свет“. Таа е „народ Божји“ и „тело Христово“ – тајна на богочовечката заедница. Овие еклисиолошки именувања (синоними) нè приведуваат кон централната еклисиолошка аксиома за уникалниот карактер на Црквата. Црквата како богочовечки (благодатен) организам чија глава е Христос нема ништо слично на себе во светот. Нејзиното постоење како тело Христово, нејзината вечна природа и неменлив идентитет не зависат од надворешните историски прилики.⁹ Таа поседува способност да се

предизвикани и расколи и бунтови. Йоан Майендорф, *Византиската Црква меѓу небото и земјата*, прев. Борис Маринов (София: Манастирско издателство 2007), 14. Исто така, вселенските собори ги свикува императорот и со нив претседава тој лично или преку свој претставник, а соборските одлуки добиваат правен легитимитет откако ќе бидат потпишани од самиот император.

⁹ Црквата за време на своето постоење во Византија се облекува во „византиски одежди“. Тоа не влијае врз нејзината природа, туку на нејзиниот надворешен изглед. Низ тој процес на „облекување“ таа не го губи својот идентитет и својата посебност.

воплотува во различни историски и културни амбиенти. Сиот свет и сета историско време се област на нејзината мисионерска дејност, но сепак нејзината татковина не е во историјата, туку во есхатонот. Таа, како Христов кораб кој плови низ водите на историјата, не се приврзува носталгично кон ниту еден државнополитички систем. Нејзиниот однос кон светот и кон сè што се наоѓа во него, вклучително и кон империјата, може истовремено да се определи како „катафатички“ и „апофатички“, однос на истовремено прифаќање и отфрлање. Таа не може да се поистовети со ниту една држава и општество без разлика на нивната универзалност и христијанска определба.

Токму тука се соочуваме со најголемиот проблем во односот меѓу империјата и Црквата во Византија. Имено, од времето на Јустинијан Велики, државната психологија има сè помалку чувство за инаквоста на Црквата.¹⁰ Но и кај самите христијани се намалува свеста за тоа дека Црквата, без разлика на својата блискост со империјата, е онтолошки различна од неа.¹¹ Неслучајно во времето на Константин Велики и особено подоцна, есхатолошката насоченост на христијаните кон небесниот Ерусалим слабее, што претставува една од причините за засилување на монаштвото.¹² Есхатолошката свест на христијаните е директно поврзана со слободата и независноста на Црквата од империјата. Но, византиската теократија се заснова на еден облик на есхатологија што е веќе остварена во историјата. Византискиот систем

Византија веќе одамна не постои, но Црквата постои непроменета, како тело Христово.

¹⁰ Шмеман, *Историски пут православља*, 188–189.

¹¹ На прашањето на московскиот кнез Василиј I за неопходноста од литургиското споменување на византискиот цар, константинополскиот патријарх Антониј околу 1395 година, меѓу другото, одговара: „Светиот цар зазема високо место во Црквата (...). Невозможно е христијаните да имаат Црква, а да немаат цар. Затоа што Црквата и царството се во близок сојуз и заедница и невозможно е да бидат меѓусебно разделени.“ Александар Дворкин, „Идея вселенской теократии в поздней Византии“, *Алфа и омега*, 1 (1994): 10.

¹² Православната есхатологија не претпоставува бегство од историјата, туку духовна слобода и свест дека вистинската татковина на христијаните не е во „овој свет“. *Царството Божјо и царството на кесарот* никогаш не можат да се поистоветат. Неслучајно монасите, како носители на свеста за тоа дека царството Божјо не од „овој свет“, биле најсилните бранители на црковната независност. Такви биле: св. Атанасиј Александриски, св. Јован Златоуст, преп. Максим Исповедник, преп. Јован Дамаскин, преп. Теодор Студит.

се темели на убеденоста дека царството Божјо веќе се открило во целина, а Византиското Царство е манифестација на неговите сили во историјата и во светот.¹³

Во новелата на Јустинијан Велики стои дека „благосостојбата на Црквата е силата на Царството“. Во овие зборови на Јустинијан се крие суштината на целата негова теорија. Тој целосно ја прифаќа разликата меѓу царската и духовната власт, односно дека последнава е носител на онаа вистина со која државата треба да се согласува. Но крајната цел и апсолутна вредност на сè е благосостојбата на Царството. Станува збор за идеалот на теократската политика наследен од Стариот Рим. Имено, уште во времето на Константин Велики се завршува еволуцијата на Римското Царство, која започнала со нејзините први допири со елинскиот свет. Таа еволуција значи преобразување на римскиот принцип во теократска монархија, во која царот станува врска меѓу Бога и светот, а самата држава е земен одраз на небесниот закон.¹⁴ Токму во наследениот теократскиот апсолутизам на Римската Империја, протолкуван во христијански контекст, лежи генезата на недоразбирањата меѓу црковната и државната власт. Замислената симфонија меѓу државата и црквата подразбира синергичен однос, заемна соработка, при што функциите на двата ентитети (Црквата и државата) треба да се разликуваат. Црквата е душата и совеста на државата, а државата е телото, односно чувар на редот и поредокот. Посегнувањето на државата по функциите на Црквата или обратно, на Црква по функциите на државата, води кон дисхармонија на организмот, која резултира со патологијата на цезаропаизмот и папоцезаризмот.¹⁵

Според аналогијата на христолошката догма, која несомнено лежи во основата на политичко-социјалниот систем на Византија, меѓу црквата и државата постои област на заемно проникнување, а тоа е општеството, односно самиот народ (лаосот), кој истовремено им

¹³ Маендорф, *Византиско богословје*, 261.

¹⁴ Шмеман, *Историски пут православља*, 102–106.

¹⁵ Методиј Златанов, „Лаицитет буквално“, *Време* (Скопје, 2007), 9.

припаѓа и на Црквата и на државата.¹⁶ Токму во оваа област на „проникнување“ на антиномиски начин се открива функционалноста, но и дисфункционалноста на Јустинијановата симфонија. За Црквата, нејзиното заедништво со државата се покажува како „меч со две острици“. Со појавата на ересите, симфонијата меѓу Црквата и државата е ставена пред сериозни искушенија, преку кои во вистинска светлина се открива апсолутизмот на државата, но и инаквоста (посебноста) на Црквата и нејзината ослободеност од надворешните сили. Се открива разликата меѓу државата, која *е од овој свет*, и Црквата, која *не е од овој свет*.

Во периодот на догматските полемики и борби меѓу Православната црква и ересите, односите меѓу државата и Црквата се интензивираат на еден особен начин. Догматските полемики придобиваат и социјално-политички димензии. Ересите не предизвикуваат само нарушување на единството на Црквата, туку и поделби во општеството, кои имаат негативни последици за државата. Верата е главниот фактор за единството во државата, а ереста се смета за нарушување на државните закони. Оттука потекнува силниот интерес на императорот за црковниот живот. И тој интерес, гледано од аспект на византиската симфонија, е сосема легитимен и оправдан. Но, обидот на василевсите да се вмешаат во формулирањето на догматското учење задира во внатрешниот и непроменлив идентитет на Црквата. Затоа таа не може да ѝ дозволи на ниту една човечка сила световно мешање во учењето на верата. Во долгите периоди на догматски спорови, исцрпувачки за самата Империја, јасно се воочливи цезаропапистичките претензии на ромејските василевси. Во сите вмешувања на царот во догматските решенија и притисоци да се издејствува одлука во полза на еретичките учења или да се постигне

¹⁶ Неретко околу прашањето за односот меѓу Црквата и државата во Византија се занемарува улогата на народот. Но, потребно е да се земе во вид еклисиолошкиот став, според кој, на народот (лаосот) во Црквата му припаѓа посебната служба на рецепција на догматските и канонски одлуки. Таквата негова улога се темели на ставот дека полнотата на Божјото откровение ѝ припаѓа на севкупната Црква, која е вдахновена од Светиот Дух. Ниту една одлука од областа на црковното учење не може да биде општо задолжителна доколку не е прифатена од народот. Може да се каже дека христијаните, монасите, парохиските свештеници биле своевиден посредник меѓу црковната и државната власт.

одреден компромис е јасно видлив теократскиот апсолутизам, за кој веќе рековме дека е наследен од античкиот свет. Според логиката на теократскиот апсолутизам, државата е носител на религијата, бидејќи таа непосредно ја одржува и ја воплотува Божјата волја за светот. Самиот император, пак, е религиски законодавец, извор на Божјата волја. Во чинот на христијанското обраќање на Константин Велики, идејата за теократската природа на државата останува непроменета. За Црквата, царот е обичен верник, иако со посебна харизма и служба во Црквата, но според теократската логика, тој е извор на Божјата волја. Па така, двете логики, онаа на античката теократијата и онаа на христијанската вера, се преплетуваат во едно двосмислено единство, кое ја одредува историската судбина на Црквата во Византија.¹⁷

Одредени василевси ќе се обидат во име на политичкиот прагматизам да наметнат компромисни решенија, со кои ќе се стави крај на догматските спорови. Во некои од императорските укази строго се забрануваат понатамошните спорови и дискусии околу определи догматски прашања. Карактеристични примери се следниве укази: *Енотикон* на царот Зенон (482), *Ектесис* на Ираклиј (638), *Типос* на Констант II (648).¹⁸ Сите овие укази (документи) се плод на унионистички обиди за компромис и примирје во духот на политичкиот прагматизам. Ниту еден од нив не бил успешен и сите тие биле отфрлени и осудени од страна на Црквата. Бранителите на православната вера нема да дозволат учењето на православната вера да биде жртвувано во име на политичкиот прагматизам без разлика на

¹⁷ Првиот чин на мешање на царот во животот на Црквата е поврзан со расколот на донатистите. Имено, на барање на самите донатисти, Константин Велики (кој не крстен, односно не е член на Црквата) свикува собори на кои ќе бидат осудени донатистичките ставови. Но тогаш тој ќе го направи првиот чекор, со кој започнуваат сложените односи меѓу теократското царство и Црквата околу црковните спорови. Имено, наместо да се повика на веќе донесените соборски одлуки, кои не зависат од него, Константин Велики ќе нареди да започне нова истрага. Со тоа е нанесен првиот удар врз независноста на Црквата. Но подоцна, откако императорот ќе се увери дека донатистите не се во право, а нивното движење ќе биде радикализирано, ќе одлучи тие да бидат прогонувани, а нивните храмови да бидат конфискувани. Шмеман, *Историски пут православља*, 107-108; Василий, В. Болотов, *Лекции по истории древней Церкви - II, История церкви в период до Константина В.* (С. – Петербургъ 1910), 403–408.

¹⁸ Радомир В. Поповић, *Појмовник црквене историје* (Београд 2011), 126, 145–146

неговата мотивираност. Догматскиот релативизам е неприфатлив за Црквата.

Во времето на иконоборството, иницирано и закрилувано од династијата на Исавријанците, василевсите можеби како никогаш претходно ќе ги покажат своите цезаропапистички претензии. За тоа сведочат зборовите на Лав III (717 – 741): „Јас сум цар и свештеник“ и изјавата на Константин V Копроним (741-775): „Господ давајќи му го царството на императорот, му заповедал воедно и да го пасе верното стадо Христово по примерот на Петар, главата на апостолите.“¹⁹ Особено е карактеристично тоа што василевсите – иконоборци својата теократска власт ќе ја бранат со теолошки аргументи и ќе се обидат да изградат теолошка апологија на цезаропапизмот.²⁰ Во долгиот период на иконоборството, василевсите се обидуваат да ја апсолвираат (присвојат) духовната власт на Црквата. Благодарение на победата над иконоборците, за која особена заслуга, како и во други случаи, има монаштвото, се случува извесно преосмислување на улогата на императорот и на патријархот во Империјата. Тоа преосмислување е изразено во законикот *Епанагога*, издаден на крајот од IX век (околу 880 г.), во времето на Василиј I Македонецот, а, најверојатно, составен речиси во целост под раководство на патријархот Фотиј. Епанагогата, исто како и Јустинијановата новела, тргнува од паралелизмот меѓу царот и патријархот. И во неа се определуваат нивните должности со исклучителна прецизност во однос на православната вера, која е центар на нивните служби. Но, се нагласува дека толкувањето на догмите првенствено му припаѓа на патријархот, а царот треба да ги познава догмите, да ги чува и да ги следи одлуките на вселенските собори. Со тоа јасно се гледа интенцијата да се ограничи или целосно да се спречи понатамошното мешање на царот во догматското учење на Црквата.

Исто така, повеќепати се нагласува дека императорот е мирјанин, со што се негира неговата теократската власт. Епанагогата, иако останала закон – проект, сепак немала особено значајно влијание

¹⁹ Александар Дворкин, *Очерки по истории Вселенской православной Церкви* (Нижний Новгород: Издательство братства св. князя Александра Невского, 2003), 208.

²⁰ Жилбер Дагрон, *Цар и првосвештеник*, прев. Владан Тријић (Београд: Clio, 2001), 205–213.

во византиското општество. Во доцна Византија императорот и патријархот ќе ја пронајдат потребната рамнотежа во своите улоги и должности.²¹ Во подоцнежната историја на Византија не се среќаваат обиди за мешање на императорите во догматско учење на Црквата, со исклучок на унионистичките обиди на самиот крај од постоењето на Византија. Но, неуспехот на униите (Лионската од 1274 г. и Флорентинската од периодот 1438 – 1439 г.), односно нивното неприфаќање од Црквата, е јасен показател за отфрлањето на цезаропапизмот.

²¹ Дворкин, *Очерки по истории*, 209.

Kirce TRAJANOV

CHIRCH AND STATE IN BIZANTIUM
(ABOUT THE PROBLEM OF CAESAROPAPISM FROM THE
ECCLESIOLOGICAL ASPECT)

-SUMMARY-

The crossing of the Roman universalism and Church catholicity gives the tone of the overall life of Byzantium. The synthesis of these two qualitatively different "ideals" is the source of the dynamics of the outer and inner life of this Empire. According to the theory of symphony between State and Church, the first one is a body and the second one is a soul of a unique organism. The basis of the political and social program of Byzantium is the incarnation of Christ, in which analogy Byzantine society should become a manifestation of "the body of Christ". In science we often come across to the conviction that the Church was subordinated to the Byzantine Emperor. The main thesis of our exposure is that the Church in Byzantium can not be considered as a state Church, because this phrase is totally unacceptable from an ecclesiological aspect. Because of the thoroughgoing delve into this issue we inevitably face the question of the authentic understanding of the Church as the mystical body of Christ.

In the field of the dogmatic doctrine, the Church decisively resisted to all Caesaro-Popery pretensions. The victory of the Orthodox faith over the numerous heresies, that were often protected by emperors, has been gained by the numerous martyrs and confessors. It is a fact that convinces us in Church independence. The Church was tolerant and patient to the State in terms of foreign affairs that didn't concern its identity. Therefore, viewed from the "outward", there is an impression that the Church was completely subordinated to the autocrat. But when it concerns its constant ontological identity, The Church strongly opposed to the "strong of the day." Although in the long history of Byzantium the manifestations of Caesaropapism were frequently encountered the Caesaropapism has never been commonly accepted.

Драган ЗАЈКОВСКИ

Институт за национална историја – Скопје

ПОЧЕТОЦИТЕ НА ПАТРИЈАШИСКИОТ СИСТЕМ НА ЦРКОВНА ОРГАНИЗАЦИЈА

Историјатот на Црквата се дели на четири, а според одредени истражувачи, на пет периоди.¹ Секој нов период го карактеризирале крупни преобразби кои секогаш, без исклучок, барале редефинирање на односот на Црквата кон етаблираната политичка власт. Првиот период од постоењето на Црквата, којшто во науката е означен како *ранохристијански*, го опфаќа времето од почетоците на христијанството во првата половина на I век. Притоа, не постои единствено мислење околу точните хронолошки рамки кога завршува. Според едни автори, тоа е 313 година и издавањето на Миланскиот едикт,² а други автори за меѓник го земаат издавањето на Едиктот на Теодосиј I во 392 г., со што христијанството станало единствена дозволена религија во Империјата.

Вториот период од историјата на Црквата се протега од 313 г. или 392 г. и завршува со Големата шизма³ во 1054 г., кога дошло до конечна поделба на христијанската црква на Источна (Православна) и Западна (Римокатоличка) црква. Третиот период е во хронолошката рамка од 1054 г. до крајот на XVIII и почетокот на XIX век, а, пак,

¹ Стивен К. Баталден, *Преиспитување на традицијата: есеи за историјата на православието* (Скопје: Култура 1997), 33–39.

² Миланскиот едикт е законскиот акт издаден од страна на царевите Константин I и Ликиниј со кој правно била прокламирана рамноправноста на христијанството со другите религии во Римската Империја.

³ Со терминот Големата шизма се означува расколот помеѓу Константинополската патријаршија и Римската црква кој се случил во 1054 година. Како резултат на тоа, вселенската Црква се поделила на два дела: Источна (Православна) и Западна (Римокатоличка) црква.

четвртиот период е времето на формирање на помесните православни цркви со национален предзнак. Некои автори зборуваат и за петти период од развојот на христијанската Црква, чишто почетоци ги поврзуваат со паѓањето на реалсоцијализмот во Европа во почетокот на 90-тите години од 20. век.⁴

Она што е карактеристично за христијанската Црква во средината на IV век, а се однесува на нашиот предмет на истражување е појавата на патријаршкиот облик на нејзина организираност. Имено, во првите три века Црквата била организирана врз основа на принципот на епископии и митрополии. Оваа организациска поставеност била одраз на т. н. полисен (градски) систем на уредување карактеристичен за доцноантичкото општество.⁵ Меѓутоа, како што се засилувал процесот на централизација во Црквата⁶ така постепено се јавувала потребата од воспоставување нов, поинаков модел на нејзино уредување. Станува збор за патријаршкиот модел на црковна организација. Притоа, патријаршијата, како нова институција, во себе ја концентрирала највисоката црковна власт на одредена територија. Воедно, секоја патријаршија се состоела од митрополии кои во себе вклучувале извесен број епископии.⁷

Со појавата на патријаршкиот модел, вселенската Црква постепено се организирила во пет патријаршии: Римска, Александриска, Антиохиска, Ерусалимска и Константинополска. Во основа, нивното организирање во патријаршии е поврзано со угледот што го уживале меѓу христијанската екумена. Имено, од мноштвото митрополиски катедри, токму наведените пет со текот на времето се издвоиле во патријаршии и застанале на чело на другите митрополии.

⁴ Стивен К. Баталден, *Преиспитување на традицијата*, 33–39.

⁵ За облиците на епископско и митрополиско уредување во христијанската Црква, види: Алексеј Петровиќ Лебедев, *Свештенство древне васељенске цркве* (Београд: Зептер, 2002), 175–176;

⁶ Процесот на централизација во Црквата бил условен од потребата да се зачува црковното единство во време кога се појавуваат разни еретички учења и теолошко-догматски расправи во рамките на христијанската религија.

⁷ Антон Владимирович Карташов, *Васељенски сабори*, том I (Београд: ФИДЕБ, 1995), 345; Peter Norton, *Episcopal Elections 250 – 600, Hierarchy and Popular Will in Late Antiquity* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 122–129; Judith Herrin, *The Formation of Christendom* (New Jersey: Princeton University Press, 1989), 95.

Според црковното толкување, тоа право произлегувало од традицијата според која нивното потекло и угледот се поврзувале со работата и дејноста на некој од повидните апостоли и најблиски Христови соработници.⁸

Она што е важно да се нагласи при проучувањето на патријаршискиот модел на црковно организирање е фактот дека првото досега познато експлицитно спомнување на термините *патријарх* и *патријаршија* го бележиме во документите од Четвртиот вселенски собор одржан во Халкедон во 451 година. Во нив со титуларот патријарх се означени поглаварите на петте погореспоменати цркви.⁹

Сепак, и покрај фактот дека Четвртиот вселенски собор е институцијата каде за прв пат е спомнат терминот патријарх, првите изворни сведоштва за постоењето на најраните облици на патријаршиска власт ги препознаваме многу порано, уште во актите на Првиот вселенски собор одржан во Никеја во 325 година. Имено, во 6.канон од овој собор се вели: „Нека се запазуваат старите обичаи, кои постојат во Египет, Ливија и Пентапол, епископот во Александрија да има власт над сите тие области, бидејќи и на епископот во Рим тоа му е вообичаено, а исто така е и во Антиохија. И во другите области — нека се зачуваат првенствата на црквите.“¹⁰

⁸ Римската црква своето патријаршиско достоинство го поврзувала со традицијата дека била формирана лично од апостолот Петар (Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, II, 14). Александриската патријаршија се повикувала на учењето дека нејзин основач бил апостолот Марко, а, пак, антиохискиот патријарх своето црковно достоинство го темелел на традицијата дека Игнатиј Богоносец бил првиот епископ во Антиохија (Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, II, 3; II, 16; II, 24). Што се однесува на Константинополската и на Ерусалимската патријаршија, тие се повикувале на традицијата дека биле основани од апостолот Андреј, односно Јаков.

⁹ *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio, tomus VI*, edited by Joannes Dominicus Mansi, (Florentiae, 1769), 953; Сп.: *The Acts of the Council of Chalcedon, vol. II*, translated with introduction and notes by Richard Price and Michael Gaddis (Liverpool: Liverpool University Press, 2005), 11, 51, 53, 58, 62.

¹⁰ „Τὰ ἀρχαῖα ἔθη κρατέω τὰ ἐν Αἰγύπτῳ, καὶ Λιβύῃ καὶ Πενταπόλει, ὥστε τὸν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐπίσκοπον πάντων τούτων ἔχειν τὴν ἐξουσίαν, ἐπεὶ καὶ τὰ ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐπισκόπῳ τοῦτο σύνηθές ἐστιν· ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἐπαρχίαις, τὰ πρεσβεῖα σώζεσθαι ταῖς ἐκκλησίαις“. (W.Bright, *Canons of the First Four General Councils*, 2nd edn., (Oxford: Clarendon Press 1892), XI). Сп. Никодим Милаш, *Црквена правила* (Нови Сад, 1895), 20; *Свештени канони на Светата Православна Црква*, превод Миле Љ. Штрбевиќ и Јани Мулев (Велес:

Од ова произлегува дека на Првиот вселенски собор била озаконета праксата востановена од порано, според која римскиот, александрискиот и антиохискиот епископ вршеле надзор над повеќе епископии. Притоа, иако во документот експлицитно не ги среќаваме називите патријарх и патријаршија, сепак, поаѓајќи од фактот дека споменатите надлежности се, всушност, прерогативи на патријаршиска власт, сметаме дека се работи за првите облици на патријаршиско уредување. Воедно, анализиран во еден поширок контекст, цитираниот канон сведочи и дека секој од споменатите тројца епископи (римскиот, александрискиот и антиохискиот) уште во периодот пред 325 г. уживал прилично голем авторитет. Токму тоа им овозможило да имаат поголем степен на права и на надлежности во вселенската Црква.

Во контекст на кажаното, најпрво ќе го разгледаме црковното достоинство кое го уживала Римската црква во периодот до 325 г. Притоа, тоа најдобро е посведочено во пишувањата на црковните отци од II и од III век. Така, уште во втората половина на I и на почетокот на II век антиохискиот епископ Игнатиј Богоносец во своето послание до Римјаните, за Римската црква употребува низа епитети на возвишеност, од кои ги издвојуваме: *Богодостојна* (*ἀξιοθέος*), *Христоименита* (*χριστωνυμος*), *Отцаименита* (*πατρωνυμος*), *најпрва во љубовта* (*προκαθημένη τῆς ἀγάπης*) и сл.¹¹ Слични епитети употребува и Иринеј Лионски († ок. 202) кој во делото *Против Ересите*, за Римската црква вели дека е *голема* (*maxima*) и *најславна* (*gloriosissima*).¹² Во овој контекст го бележиме уште и пишувањето на Кипријан Картагински

Повардарска епархија – Св. Ѓорѓи Полошки, 2011), 81 – 82; Nicene and Post – Nicene Fathers, Series II, Vol. 14: *The Seven Ecumenical Councils*, ed. Philip Schaff (Christian Classics Ethereal Library: 2009), 305; *ПРАВИЛА на Светата Православна Црква - Част I* (Света Гора, Атон: Славянобългарски манастир “Св. Вмчк Георги Зограф” 2004), 20; в. Karl Josef von Hefele, *A History of the Councils of the Church from the Original Documents, vol. I*, (Edinburgh: T&T. Clark 1896), 397; Лебедев, *Свештенство*, 223 – 224; Карташов, *Васеленски сабори, I*, 45; R.P.C Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God* (New York: T&T Clark, 1988), 152-163.

¹¹ Ἰγνατίου, *Επιστολαὶ Πρὸς Ρωμαίους*, col. 801 — 804 (PG 5). Сп.: *The Apostolic Fathers: A New Translation and Commentary, vol. 4: Ignatius of Antioch*, ed. Robert M. Grant (Harvard University Press: New York 1966); *The Apostolic Fathers: I Clement. II Clement. Ignatius. Polycarp. Didache*, ed. Bart D. Ehrman (Harvard University Press: New York 2004), 115.

¹² Irenaeus, *Contra Haereses*, II, 3, 2. (PG 7).

(ок. 200 – 258), кој во едно од своите посланија за Црквата во Рим употребува изрази како *прва црква (ecclesia principalis)* и *корен и матица на вселенската Црква (ecclesiae catholicae radix et matrix)*.¹³ Сепак, можеби најдобро угледот на Римската црква се огледа во пишувањето на Тертулијан (ок. 150 – ок. 230), кој недвосмислено посочува дека од црквите во Италија и во Северна Африка најголем авторитет ужива токму Римската црква.¹⁴

Врз основа на наведените записи, со голема веројатност можеме да претпоставиме дека Римската црква уште во периодот пред 325 г. имала извесен број митрополии под своја јурисдикција. Тоа е, секако, доволна индикација да тврдиме дека таа во наведениот период де факто имала обележја на патријаршија. Но од друга страна, пак, изворите не ни даваат доволно сведоштва прецизно да ја утврдиме нејзината диецеа, иако претпоставуваме дека римскиот папа ја имал јурисдикцијата над цела Италија и над Западна Европа.

По својот углед, веднаш по Римската следувала Александриската црква. Таа уште во периодот од почетоките на ширењето на христијанството имала јурисдикција во Северна Африка, вклучувајќи ги Египет, Либија и Пентапол.¹⁵ Притоа, нејзиното првенство се состоело од правото александрискиот црковен поглавар да врши избор и хиротонија на епископите и на митрополите во погоре наведените области. Според црковната традиција, ова право се должело на преданието во кое се кажува дека Црквата во Александрија била основана лично од евангелистот Марко, еден од најблиските соработници на апостолот Петар.¹⁶ Впрочем, оттука произлегувало и нејзиното патријаршиско достоинство.

¹³ Cyprianus Carthaginensis, *Epistola XLIV*, 3, col. 340. (PL 4).

¹⁴ „(...) si autem Italiae adiaces, habes Romam unde nobis quoque auctoritas praesto est.“ (Tertullianus, *De Praescriptione Haereticorum*, XXXVI, 2).

¹⁵ Пентапол е назив за областа која се наоѓала во североисточна Либија и на островот Крит. Името го добила по тоа што во неа имало пет града (грчки колонии). Во времето на Диоклетијан областа била организирана во провинција со назив Либија Пентапол (Libya Pentapolis) или Горна Либија (Libya Superior) со главен град прво во Птолемаида, а потоа во Аполонија (*The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. Alexander P. Kazhdan [New York: Oxford University Press 1991], 1625).

¹⁶ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, II, 3; II, 16.

Речиси идентично со црквите во Рим и во Александрија, во периодот пред Никејскиот собор (325) и Антиохиската црква уживала подеднаков углед меѓу преостанатиот дел од христијанската екумена. За ова сведочат 6. канон од Првиот вселенски собор (325)¹⁷ и 2. канон од Вториот вселенски собор (381).¹⁸ Што се однесува, пак, до нејзината диецеца, истата ја реконструираме врз основа на пишувањето на Јован Зонара. Притоа, со сигурност можеме да претпоставиме дека Антиохиската црква имала јурисдикција над митрополиите и епископите во Сирија, Коилесирија, двете Киликии и во Месопотамија.¹⁹

Веќе кон крајот на IV век, или поточно со одредбите од 2. канон на Вториот вселенски собор (381), биле потврдени правата на Римската, Александриската и на Антиохиската црква добиени на Никејскиот собор (325).²⁰ Со исти права биле удостоени уште и митрополиите во Ефес,²¹ Кесарија Кападокиска²² и во Хераклеја Тракиска.²³ Станува

¹⁷ W. Bright, *Canons*, XI. Сп.: Милаш, *Црквена правила*, 20; *Свештени канони*, 81–82;

¹⁸ W. Bright, *Canons*, XXI – XXII. Сп.: Милаш, *Црквена правила*, 26; *Свештени канони*, 98–99.

¹⁹ Ioonnes Zonaras, *Annales*, III, 551, 20; III, 683, 9 (PG 134). Сп.: Thomas Banchich and Eugene Lane, *The History of Zonaras from Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great* (London: Routledge 2009), 115; в. Владислав Пузовић и Богдана Николић, „Антиохиски патријарх Петар III и црквена криза 1054. године“, *Зборник Радова Византолошког Института*, LI (2014), 74; Judith Herrin, *The Formation of Christendom*, 105.

²⁰ W. Bright, *Canons*, XXI – XXII. Сп.: Милаш, *Црквена правила*, 26; *Свештени канони*, 98–99.

²¹ Ефеската црква, според новозаветната традиција, била формирана од страна на апостолот Павле за време на неколкуте негови посети на градот (*Делата* 18, 19–22; 19, 1–14; 20, 16–38). Притоа, апостолот Павле испратил и писмо до нејзините првенци (*Ефесјаните* 1–6). Освен тоа, во новозаветната традиција Ефеската црква се спомнува како една од седумте цркви во Азија (*Откровение* 1, 11; 2, 1–7). Веќе на Првиот вселенски собор (325) таа имала ранг на митрополија.

²² Кесариската митрополија се наоѓала во истоимениот градски центар во Мала Азија (денешен Кајсери, Турција). Славата на угледна митрополија и почитуван христијански центар ја достигнала кога за нејзин поглавар бил избран познатиот христијански теолог св. Василиј Велики (330 – 378) (*The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, ed. Alexander P. Kazhdan [New York: Oxford University Press 1991], 363–364).

²³ Според црковната традиција, епископијата во градот Хераклеја Тракиска (денешен Мармара Ерегли, Турција) била основана од страна на апостолот и маченик Филип во средината на I век. Оттука, таа уживала особен углед меѓу другите епископии во Тракија и во Мала Азија. Подоцна се издигнала во ранг на митрополија, под чија

збор за стари и угледни христијански центри, кои според црковната традиција воопшто не заостанувале зад катедрите во Рим, Александрија и во Антиохија. Сепак, иако биле на најдобар пат, тие никогаш не се стекнале со патријаршиско достоинство. Ова се должело на новите политички прилики кои настанале во Византија во почетокот на V век, а пред сè поради близината на новиот политички, културен и црковен центар – Константинопол. Имено, црковната катедра во Константинопол, користејќи го политичкото првенство на градот, постепено успеала да се издигне во важен црковен центар наметнувајќи ја јурисдикцијата над епископиите во Мала Азија и во Тракија, вклучително и над споменатите три во Ефес, Кесарија и во Хераклеја. Константинополските епископи, повикувајќи се на фактот дека нивната катедра се наоѓа во престолнината на Империјата, сметале дека треба да уживаат подеднакви права како римскиот, александрискиот и антиохискиот поглавар. Оттука, на Вториот вселенски собор (381) успеале да издејствуваат канонски да биде уреден нивниот статус. Така, со 3. канон од Соборот се предвидува: „Епископот на Константинопол да има првенство по чест зад епископот на Рим затоа што тој е новиот Рим.“²⁴ Ова практично значи дека Константинополската црква се издигнала на второто место според угледот во христијанската екумена.

Во периодот кој следувал – помеѓу Вториот и Четвртиот вселенски собор (381 – 451), Константинополската црква постепено се наметнала како прва во Мала Азија и во Тракија. За ова најдобро сведочи црковниот историчар Теодорет Кирски, кој кога пишува за константинополскиот епископ Јован Златоуст (ок. 349 – 407), вели дека тој се грижел и за епископиите во Тракија и во Азија, а управувал и со целата понтска област.²⁵ Во ист контекст ги наведуваме и сведоштвата

јурисдикција бил и епископот во градот Бизант, подоцна Константинопол (*The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. Alexander P. Kazhdan [New York: Oxford University Press 1991], 915).

²⁴ „Τὸν μέντοι Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσκοπον ἔχειν τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς μετὰ τὸν τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπον, διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν νέαν Ῥώμην“ (W. Bright, *Canons*, XXII). Сп.: *Свештени канони*, 98–99.

²⁵ Theodoretus Cyrhhi Episcopus, *Historia Ecclesiastica*, XXVIII, 1. (PG 82).

кај Сократ²⁶ и Созомен²⁷, кои соопштуваат дека константинополскиот епископ Јован Златоуст лично учествувал во разрешувањето на стариот и во изборот на нов ефески епископ. Изворите сведочат дека оваа практика, според која константинополските црковни поглавари учествувале во изборот на епископите во малоазиските цркви, продолжила и по смртта на Јован Златоуст.²⁸

Угледот на константинополскиот епископ дополнително се зголемил и поради фактот што тој неретко имал улога на советник на византискиот император за важни црковни прашања.²⁹ Честопати на негова иницијатива биле свикувани локални синодски заседанија на кои учествувале епископите кои во моментот претстојувале во Константинопол. Целта била под претседателство на константинополскиот епископ заеднички да се разгледуваат актуелните црковни прашања. Сето ова било причина за тоа Константинополската црква со текот на времето да ги добие обележјата на патријаршија кои ги уживале Рим, Александрија и Антиохија.³⁰

Петтата и воедно последна епископија која се здобила со патријаршиско достоинство во периодот што е предмет на нашето истражување (I – V век) е Ерусалимската. Таа настанала со постепено одвојување на јужните делови од Антиохиската црква и нивно организирање во самостојна црковна организација под власта на епископот во Ерусалим. Се разбира дека во овој процес особено важно влијание имала историската и, се разбира, библиска традиција за градот Ерусалим, како едно од најсветите места за христијаните.³¹ Па така уште на Првиот вселенски собор канонски било уредено почесното место на Ерусалимската црква во ерархијата на вселенската Црква.

²⁶ Socrates Scholasticus, *Historia Ecclesiastica*, VI, 11. (PG 67).

²⁷ Sozomenos, *Historia Ecclesiastica*, VIII, 6. (PG 67).

²⁸ Socrates Scholasticus, *Historia Ecclesiastica*, VII, 48; VI, 17. (PG 67).

²⁹ Лебедев, *Свештенство*, 236.

³⁰ За негодувањето на некои епископии поради издигнувањето на Константинополската црква во втора по ранг во вселенската Црква, види: Fransoa Dvornik, *Vizantija i rimski primat* (Beograd: Sluzbeni Glasnik 2009), 17–25.

³¹ Освен за христијаните, градот Ерусалим важи за свето место уште и за припадниците на јудаизмот и на исламот (Avni Gideon, *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach* [Oxford: Oxford University Press 2014], 115).

Имено, 7. канон од Соборот предвидувал: „Бидејќи се утврдил обичај и старо предание епископот на Елија (Ерусалим, наша забел.) да се почитува со посебна чест, тој нека го има она што ѝ припаѓа на таа чест со зачувување на митрополијата (во Кесарија, наша заб.) и на нејзиното достоинство.“³² Ова сведочи дека ерусалимскиот епископ, како резултат на почитувањето на ранохристијанската традиција и особено поради светоста³³ на неговата епископија, добил почесно првенство во однос на другите епископи во Палестина, Феникија и во Арабија. Сепак, до првата половина на V век ова првенство било само почесно, односно номинално. Тоа значи дека, во суштина, ерусалимската епископија ѝ била потчинета на митрополијата во Кесарија Палестинска.³⁴

Она што е важно да се напомене е фактот дека Ерусалимската епископија почнала да ги прави своите први обиди за добивање ерархиска независност од Кесариската митрополија уште во периодот помеѓу Првиот и Вториот вселенски собор. Притоа, истите ги евидентираме кај црковните историчари Созомен и Сократ, кои соопштуваат за судирот помеѓу ерусалимскиот епископ Кирил и кесарискиот Акакиј. Причината за нивните несогласувања било настојувањето на Ерусалим да се осамостои од црковната јурisdикција на Кесарија.³⁵

Веќе на Вториот вселенски собор (381) бележиме дека угледот на ерусалимскиот епископ продолжил да расте. Сведоштво за ова е

³² „Ἐπειδὴ συνήθεια κεκράτηκε καὶ παράδοσις ἀρχαία, ὥστε τὸν ἐν Αἰλίᾳ ἐπίσκοπον τιμᾶσθαι, ἐχέτω τὴν ἀκολουθίαν τῆς τιμῆς, τῇ μητροπόλει σωζομένον τοῦ οἰκείου ἀξιώματος.“ (W.Bright, *Canons*, XI). Сп.: *Свештени канони*, 83.

³³ Светоста на Ерусалимската црква произлегувала од традицијата дека е таа, всушност, наследничка на првата христијанска општина. (*Делата*, 2, 47).

³⁴ Кесарија Палестинска била важно пристаниште во Палестина и воедно главен град на провинцијата Палестина Прима (Прва). Како седиште на митрополија под нејзина јурисдикција биле епископиите во спомената провинција (*The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, ed. Alexander P.Kazhdan [New York: Oxford University Press 1991], 364).

³⁵ Sozomenos, *Historia Ecclesiastica*, IV, 25; Socrates Scholasticus, *Historia Ecclesiastica*, II, 40.

фактот дека неговиот потпис на актите од Соборот се наоѓа пред името на епископот на Кесарија.³⁶

Една година подоцна црковните отци учесници на Вториот вселенски собор повторно се собрале во Константинопол, од каде што испратиле Синодско послание до западните епископии. Во него, меѓу другото, Црквата во Ерусалим се нарекува „*τῆς μητρὸς ἀπασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν*“ (мајка на сите цркви).³⁷ Ова е доволен аргумент за да претпоставиме дека настојувањата на Ерусалимската црква за црковно осамостојување добиле на актуелност.

Следниот конкретен обид за добивање црковна независност на Ерусалимската црква го бележиме за време на Третиот вселенски собор (431), кога ерусалимскиот епископ Јувеналиј (ок. 422 – 458) побарал неговата црква да добие независност од кесарискиот, односно од антиохискиот митрополит. Воедно тој направил безуспешен обид од учесниците на Соборот да издејствува усвојување на акт со кој под своја јурisdикција би ги ставил Палестина, Феникија и Арабија.³⁸

Соочен со неуспехот да добие независен статус за својата епископија од црковните отци собрани на Третиот вселенски собор, Јувеналиј го адресирал барањето до императорот Теодосиј II. Притоа, она што предизвикува посебно внимание е позитивниот одговор од императорот. Имено, Теодосиј II издал повелба со која на ерусалимскиот епископ Јувеналиј му дал право независно да управува со епископиите во цела Палестина, Феникија и во Арабија.³⁹ На ова остро реагирала Антиохиската црква, која ги оспорила одредбите од оваа повелба.⁴⁰ Како резултат на тоа дошло до остар судир помеѓу Антиохиската и Ерусалимската црква, кој бил решен дури на Четвртиот

³⁶ Eduard Schwartz, *Über die Bischofslisten der Synoden von Chalkedon, Nicaea und Konstantinopel* (München, 1937), 75.

³⁷ Theodoretus Cyrhhi Episcopus, *Historia Ecclesiastica*, V, 9. Сп.: Лебедев, *Свештенство*, 246; Peter Norton, *Episcopal Elections*, 125.

³⁸ *The Acts of the Council of Chalcedon, Vol. I*, translated with introduction and notes by Richard Price and Michael Gaddis (Liverpool: Liverpool University Press, 2005), 188–189; 297–298. В.: Ernest Honigman, „Juvenal Of Jerusalem“, *Dumbarton Oaks Papers*, №. 5 (Harvard Universitu Press: Cambridge 1950), 209–279.

³⁹ *Sacrorum Conciliorum VII*, 184. Сп.: Honigman, „Juvenal Of Jerusalem“, 215.

⁴⁰ *Sacrorum Conciliorum VII*, 180–181.

вселенски собор во Халкедон во 451 година. Тогаш, како резултат на заеднички договор, било решено Феникија и Арабија да бидат вратени под јурисдикцијата на Антиохиската црква. Што се однесува, пак, на Палестина, таа останала под црковната власт на Ерусалимската црква.⁴¹ На тој начин во дијецезата на Ерусалимската црква останале единствено митрополиите во Кесарија (Горна Палестина), Скитопол (Средна Палестина) и во Петра (Долна Палестина) со епископиите што им биле потчинети. Ова не наведува на заклучокот дека Ерусалимската црква во средината на V век ги добила сите обележја на патријаршија.

*

* *

На крајот од сето досега кажано сметаме дека имаме доволно аргументи да заклучиме дека достоинството што го уживале Римската, Константинополската, Александриската, Антиохиската и Ерусалимската црква во IV век било еднакво на она што подоцна го среќаваме како патријаршиско. Оттука, на мнение сме дека формирањето на патријаршискиот модел на црковна организација бил процес кој започнал кон крајот на III век, првпат бил забележан во актите на Никејскиот собор од 325 г., а термилошки бил прецизиран во актите на Четвртиот вселенски собор од 451 г.

⁴¹ *Sacrorum Conciliorum VII*, 180. Сп.: *The Acts II*, 243–249. Honigman, „Juvenal Of Jerusalem“, 275.

Dragan ZAJKOVSKI

THE BEGINNINGS OF THE PATRIARCHAL MODEL OF CHURCH ORGANIZATION

-SUMMARY-

The subject of the research in this article are the beginnings of the patriarchal model of church organization. Namely, in the first three centuries, christian church was organized on the principle of bishops and metropolitans. This organizational structure reflects the system characteristic for late antique society. However, with the intensification of the process of centralization of the Church, gradually appeared the need for a new, different model of its organization: the patriarchal model. Patriarchate as a new institution itself concentrated highest ecclesiastical authority in a certain territory. Also, each Patriarchate was consisted of metropolises which itself included certain number of bishops.

Based on the available historical sources, we believe that the formation of the patriarchal model of church organization was a process that began in the late third century, for the first time recorded in the Acts of the Nicene Council of 325, and fully canonical specified in Acts of the Fourth Ecumenical Council of 451.

With the emergence of the patriarchal model, the Ecumenical Church was gradually organized into five patriarchates: Rome, Alexandria, Antioch, Jerusalem and Constantinople. Their organization into patriarchates is associated with the reputation which they enjoyed in the Christendom.

Martin HUSAR

Constantine the Philosopher University in Nitra

THE SALONICA BROTHERS AND THEIR DISCIPLES AT MONARCHIC COURTS ACCORDING TO DIRECT PRIMARY LITERARY SOURCES

Preface

In the following article¹ I outline part of the topic concerning monarchic courts which seems to have been neglected in Slovak historical research and historical research of neighbouring countries concentrated on the Early Middle Ages. I intend to deepen knowledge of ceremonial aspects and audiences of Constantine, Methodius and their disciples with rulers of 9th and 10th century at their courts or outside them.²

A necessary and required step in this connection also remains an

1 This article was supported by the VEGA (Scientific Grant Agency of the Ministry of Education, Science, Research and Sport of the Slovak Republic and the Slovak Academy of Sciences) under Grant number 1/0039/14 and 1/0468/15, and by the UGA (University Grant Agency) under Grant number I/19/2014.

2 The topic of monarchic courts in the Early Middle Ages was discussed in Western European literature with emphasis on monarchic courts of Franks [e.g. Janet Nelson, *Courts, Elites, and Gendered Power in the Early Middle Ages. Charlemagne and Others* (Aldershot: Ashgate Variorum, 2007)], imperial courts of the Byzantine Emperors [e.g. Jeffrey M. Featherstone, “Der Große Palast von Konstantinopel: Tradition oder Erfindung?,” *Byzantinische Zeitschrift* 106/1 (2013): 19–38], and (less) on the Papal Court [e.g. Thomas F. X. Noble, “Topography, celebration, and power: the making of a papal Rome in the eighth and ninth centuries,” in *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, ed. Mayke de Jong, Frans Theuvs, and Carine van Rhijn (Leiden: Brill, 2001), 45–91]. The contribution of the author of this article to the topic is one study in print. The study deals directly with the Byzantine imperial court in the 9th century in connection with audiences with Constantine, Methodius and their disciples” (Martin Husár, “Konštantín, Metod a ich učeníci pred tvármi byzantských cisárov,” *Konštantínove listy* 6 (2013): 69–92.

analysis of direct primary literary sources related to the discussed events which I present in the following part of my article. The article will support further research in the frame of the aforementioned topic. In the subsequent lines I clarify meetings of the above-mentioned characters with rulers of the Frankish and Byzantine Empire, with the Popes, and also with Great Moravian, Czech, Bulgarian, Arab, and Khazar monarchs and nobility.

Analysis of the direct primary literary sources

According to the *Life of Constantine the Philosopher*³ already during the supposed diplomatic journey to the Arab Caliph (most likely in 855/856)⁴ “...the whole fortune (of the Caliph) and palaces embellished with gold, silver, precious stones, and pearls,...”⁵ were shown to Constantine. From the beginning of Constantine and Methodius’ missionary activity there is an account in the so called *Roman legend* (the *Life of Constantine-Cyril with the Transfer of St. Clement*) of Constantine’s⁶ audience with Byzantine Emperor Michael III (842–867) and his sending to Khazars by the Emperor.⁷ “Having taken advice from the patriarch (Photios), the Emperor (Michael III)

3 The *Life of Constantine the Philosopher* could have been written in the milieu of the Great Moravian literary school and its author was probably Methodius. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka, ed., *Magnae Moraviae Fontes Historici II* (further abbreviated to *MMFH II*; Praha: KLP, 2010), 38.

4 Bartoňková and Večerka, *MMFH II*, 52, footnote 35, 36. Ivan Dujčev, “The Embassy of Constantine the Philosopher to the Arabs,” in *Горски вијенац: A Garland of Essays Offered to Professor Elizabeth Mary Hill*, ed. R. Auty, L. R. Lewitter, and A. P. Vlasto (Cambridge: The Modern Humanities Research Association, 1970), 103. The Caliph, whose fortune was exposed to Constantine, was most likely Caliph Jafar al-Mutawakkil (847–861). Bartoňková and Večerka, *MMFH II*, 56 (footnote 40).

5 “Žitije Konstantina Filosofof VI,” in *Magnae Moraviae Fontes Historici II* (further abbreviated to *MMFH II*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 56.

6 Maybe along with Methodius as it is mentioned in his biography. “Žitije Mefodija, archijepiskopa Moravьska, IV,” in *Magnae Moraviae Fontes Historici II* (further abbreviated to *MMFH II*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 122. *The Life of Methodius, the Archbishop of Moravia*, originated in Great Moravia and it was likely made shortly after the death of Methodius himself, i.e. between 885 and the beginning of 886. Bartoňková and Večerka, *MMFH II*, 114.

7 The mission might have probably been undertaken in 860–861. František Dvorník, *Byzantské misie u Slovanů* (Praha: Vyšehrad, 1970), 84–87. Anthony-Emil N. Tachiaos, *Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs* (Thessaloniki: Rekos, 1989), 54.

suddenly sent for the so called Philosopher and sent him over there (to the Khazars) with honours, he was accompanied by their and own envoys, ...”⁸ Next, Constantine persuaded a Khazar duke out of the siege of a Christian town during his stay in the Khazar territory.⁹ Constantine was also captured by the Hungarians (оугри) between the River Dnieper and Don. “But when they (the Hungarians) saw (that), by order of God they calmed down and started to bow down to him, and when they heard words of the (Christian) creed from him, they released him alongside the whole retinue.”¹⁰ Later on, Constantine appeared at the banquet for a Khazar Khagan and in meetings with him where he discussed faith matters with the Jews following the *Life of Constantine the Philosopher*.¹¹ “When the Khagan saw the Philosopher out, he wanted to give him many presents, but he (Constantine) refused to receive them, ...”¹² eventually. On Constantine’s arrival in Constantinople, he “... saw the Emperor (Michael III)...”¹³ once again.

Constantine and Methodius were sent by Michael III to Great Moravia in 863¹⁴ on the basis of Prince Rastislav’s (846–870) request.¹⁵ Before that the Byzantine Emperor “...summoned an assembly, invited Constantine the Philosopher and let him to listen this speech...”¹⁶ Michael III also talk to Constantine in the presence of Caesar Bardas (862–866).¹⁷ The Byzantine Emperor provided Constantine and Methodius with presents¹⁸ and sufficient funds from the imperial treasury¹⁹ for their journey to Moravia

8 “Vita Constantini-Cyrelli cum translatione s. Clementis 1,” in *Magnae Moraviae Fontes Historici II* (further abbreviated to *MMFH II*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 104. The so called *Roman legend* was probably compiled by Bishop Gauderich (of Velletri) who was contemporary with the Salonica brothers. Bartoňková and Večerka, *MMFH II*, 102.

9 “Žitije Konstantina Filosofo VIII,” 60.

10 “Žitije Konstantina Filosofo VIII,” 60.

11 “Žitije Konstantina Filosofo IX–XI,” 61–75.

12 “Žitije Konstantina Filosofo XI,” 75.

13 “Žitije Konstantina Filosofo XIII,” 77.

14 Heinz Löwe, “Cyrrill und Methodius zwischen Byzanz und Rom,” in *Gli Slavi occidentali e meridionali nell’alto Medioevo: 15-21 aprile 1982. Tomo Secondo* (Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1983), 651.

15 “Žitije Konstantina Filosofo XIV,” 78–81. “Žitije Mefodija, archijepiskopa Moravьska V,” 124–125. “Vita Constantini-Cyrelli cum translatione s. Clementis 7,” 108, 109.

16 “Žitije Konstantina Filosofo XIV,” 79.

17 “Žitije Konstantina Filosofo XIV,” 79.

18 “Žitije Mefodija, archijepiskopa Moravьska V,” 124.

19 “Vita Constantini-Cyrelli cum translatione s. Clementis 7,” 108, 109.

then. Having come to Moravia in 863,²⁰ the Salonica brothers were received by Prince Rastislav “...with great honour, ...”²¹

When Constantine and Methodius left Moravia and came to Pannonia (probably in 866 or 867)²², the Prince of Lower Pannonia, Kocel’ (861–876), entrusted to Constantine “...fifty disciples in order to be taught, he showed him great respect and accompanied him further.”²³

The Roman legend gives an account of Constantine and Methodius’ arrival in Rome (867/868)²⁴. When Pope Adrian II (867–872) “...heard that the above-mentioned Philosopher was bringing the body of Saint Clement (92–101, the forth Pope) with him..., he was happy about that and stepped out with clergymen and folk of the city to meet them, he received them with highest honours.”²⁵ This event is mentioned in other literary sources as well.²⁶ The next events were: the consecration of Slavonic liturgical books in

20 Maddalena Betti, *The Making of Christian Moravia (858-882). Papal Power and Political Reality* (Leiden–Boston: Brill, 2014), 14, 61.

21 “Žitije Konstantina Filosofo XV,” 81.

22 After approximately three-year activity in Great Moravia the Salonica brothers with their followers came to Kocel’s Mosaburg. Jan Libor, “Počátky moravské církevní organizace a charakter Metodějova arcibiskupství,” in *Cyrlometodějská misie a Evropa. 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*, ed. Pavel Kouřil et al. (Brno: Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. i., 2014), 202.

23 “Žitije Konstantina Filosofo XV,” 85.

24 The Salonica brothers formerly did not likely planned to come to Rome on their own initiative and they might have considered a voyage from Venice to the Byzantine Empire. In Venice they received an invitation from Pope Nicolaus I (858–867) during the autumn of 867. The given invitation regarded their controversy with the Latin clergymen from Venice over the use of the Slavonic liturgy. Dvorník, *Byzantské misie*, 146, 147. Löwe, “Cyrill und Methodius,” 655, 656. The arrival of Constantine and Methodius in Rome should be dated in December 867 or beginning of 868 at latest because Pope Nicolaus I, who invited them to Rome, died on the 11th of November 867 and the new Pope, Adrian II, assumed office on the 14th of December 868. Dvorník, *Byzantské misie*, 145.

25 “Vita Constantini-Cyrelli cum translatione s. Clementis 9,” 110.

26 “Žitije Konstantina Filosofo XVII,” 90. “Pochvalnoje slovo Kirillu i Mefodiju,” in *Magnae Moraviae Fontes Historici II* (further abbreviated to *MMFH II*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 148 (This primary literary source was made in the Great Moravian literary milieu shortly after Methodius’ death. Bartoňková and Večerka, *MMFH II*, 144). “Βίος Κλήμεντος III, 9,” in *Magnae Moraviae Fontes Historici II* (further abbreviated to *MMFH II*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 182 [The so called *Bulgarian legend* or *Long life of St. Clement of Ohrid* was written by St. Theophylact of Ohrid, the Bishop of Ohrid, at the end of the 11th century or beginning of the 12th century. Andrej Škoviera, “O cyrilo-metodských prameňoch a ich prekladoch do slovenčiny,” in *Slová Slovanov* (Bratislava: Literárne informačné centrum, 2013), 144]. “Uspenije Kirilla,” in *Magnae Moraviae Fontes*

the Basilica of St. Mary Major²⁷ and ordination of Methodius and the disciples of the Salonica brothers in the Basilica of St. Peter^{28, 29}. During the next two days³⁰ the liturgy was also sung at the Churches of St. Petronilla, St. Andrew, and St. Paul.³¹ The liturgy in Slavonic was sung in the Basilicas

Historici II (further abbreviated to *MMFH II*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 224 (It is a literary source in Church Slavonic which originates in 11th–13th centuries Bulgaria. Bartoňková and Večerka, *MMFH II*, 220). “*Legenda sanctorum Cyrilli et Metudii patronorum Moravie 6*,” in *Magnae Moraviae Fontes Historici II* (further abbreviated to *MMFH II*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 236 (This so called *Moravian legend* was created some time between the beginning of the 12th century and the middle of the 14th century. Bartoňková and Večerka, *MMFH II*, 230, 231). The welcomers even bore crosses, candles, torches, and incense burners. “*Žitije Konstantina Filosofo XVII*,” 90. “*Βίος Κλήμεντος III*, 9,” 182. “*Uspenije Kirilla*,” 224.

27 “*The Pope (Adrian II) then accepted the Slavonic books, consecrated them and put them in the Church of Saint Mary (the Basilica of St. Mary Major) which is called Fatné. Next, they sang the liturgy over them.*” “*Žitije Konstantina Filosofo XVII*,” 90. These books were brought to the altar, or were placed on it. It can be deduced from one account of the *Long life of St. Clement of Ohrid*. “*Βίος Κλήμεντος III*, 9,” 182, 183.

28 “*And afterwards the Pope (Adrian II) ordered two bishops, Formosus and Gauderich, so as to ordain the Slavonic disciples. Once they ordained them, the liturgy was sung in Slavonic at the Church of Saint Peter.*” “*Žitije Konstantina Filosofo XVII*,” 90, 91. “*He (the Pope) ordained beatific Methodius as a priest then.*” “*Žitije Mefodija, archiepiskopa Moravjska VI*,” 126.

29 Betti, *The Making of Christian*, 67, 103, 104. Löwe, “Cyrill und Methodius,” 657.

30 As I have stated above, the Slavonic books were blessed in the Basilica of St. Mary Major the day before and the Slavonic liturgy was presented in the Basilica of St. Peter. “*Žitije Konstantina Filosofo XVII*,” 90, 91.

31 “*And on the second day they sang at the Church of Saint Petronilla and on the third day they sang at the Church of Saint Andrew and then they sang the saint liturgy in Slavonic even at the Church of the great teacher of nations, Saint Paul – the Apostle, at night, over the grave of the saint. Bishop Arsenius, one of the seven bishops, and Anastasius the Librarian assisted them.*” “*Žitije Konstantina Filosofo XVII*,” 91. These events should have happened before the 10th of March 868 because Eleutherius, the son of Bishop Arsenius, abducted the daughter and wife of Pope Adrian II this date and Bishop Arsenius was consequently accused that he had assisted his son with the crime. Finally, Arsenius took a decision to flee Rome and move to Southern Italy where he might have taken shelter at the court of Emperor Lothar II (855–869). Dvorník, *Byzantské misie*, 152. According to primary literary sources it is not clear what kind of a rite was performed during the ceremony at the Basilica of St. Paul. Also Bishop Arsenius could not speak Slavonic and therefore he would have had a problem with celebration of this mass. Andrej Škoviera claimed that the ordination of the Salonica brothers’ disciples might have been conducted in the Roman rite. Andrej Škoviera, “*Liturgia cyrilometodskej misie na Veľkej Morave*,” in *Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Veľkú Moravu*, ed. Jozef Michalov et al. (Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2007), 118.

of St. Peter and St. Paul.³² Later on, after the death of Constantine-Cyril (the 14th of February 869)³³ “...his (Cyril’s) *aforementioned brother Methodius came up to the saint high priest (Adrian II) directly, he bowed down before him, to his (papal) legs, he (Methodius) uttered...*(a request for Cyril’s body).³⁴ Constantine-Cyril was laid into a marble coffin which was sealed by the personal seal of Adrian II, and he was buried in the Church of St. Clement.³⁵ The sepulchre of Constantine-Cyril was prepared on the right side of the church’s altar and due to his burial “...*a large number of clergy and folk was assembled...giving thanks to the Lord to the accompaniment of hymns and chants,...*”³⁶

Methodius made for Pannonia after all³⁷ and according to his biography he was received by Kocel’ in 869 yet.³⁸ Kocel’ “...*received (him) with great honour and send him to the Pontiff (Adrian II) again – also with twenty men, noblemen –, so as to consecrate him for the episcopal See in Pannonia...It happened too.*”³⁹ After Methodius was probably arrested by Hermanrich, the Bishop of Passau, during the summer military campaign of Carloman against Great Moravia in 870, he appeared at the tribunal which was presided by East Frankish King Louis II (843–876) and the Bavarian bishops were attended here as well.^{40, 41} During the tribunal the king raised his head and said in conciliatory tone: “*Do not trouble my Methodius because he*

32 Šimon Marinčák, “Slovanská liturgia – liturgické dedičstvo byzantskej misie z 9. storočia?” *Slavica Slovaca* 40/1 (2005): 40. However the liturgy in the unknown language was celebrated in the Basilica of St. Mary Major and Chapels of St. Petronilla and St. Andrew. “Žitije Konstantina Filosofoa XVII,” 90, 91.

33 Tachiaos, *Cyril and Methodius*, 118.

34 “Vita Constantini-Cyrilli cum translatione s. Clementis 11,” 111, 112.

35 “Vita Constantini-Cyrilli cum translatione s. Clementis 12,” 112, 113.

36 “Vita Constantini-Cyrilli cum translatione s. Clementis 12,” 112, 113.

37 “Βίος Κλήμεντος IV, 14,” 186.

38 Betti, *The Making of Christian*, 43 (footnote 3), 146. Dvorník, *Byzantské misie*, 161.

39 “Žitije Mefodija, archiepiskopa Moravьska VIII,” 130.

40 On the basis of the letters of Pontiff John VIII (872–882) I know that the following bishops were among them: Adalvin (859–873), the Archbishop of Salzburg; Hermanrich (866–874), the Bishop of Passau; and Anno (854–875), the Bishop of Freising. “Epistolae 48, 50, 51,” in *Magnae Moraviae Fontes Historici III* (further abbreviated to *MMFH III*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2011), 128, 133–136.

41 Ján Steinhübel, “Metodov konflikt s bavorskými biskupmi,” in *Cyrlometodějská misie a Evropa. 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*, ed. Pavel Kouřil et al. (Brno: Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i., 2014), 223.

has already sweated like to have been next to a furnace.”⁴² When Methodius was released from detention in Swabia in 873⁴³, Prince Svätopluk (871–894) received him “...with all Moravians..., he (Svätopluk) gave all churches and clergymen at every castle under his control.”⁴⁴

Methodius appeared before the Pope once again, now Pope John VIII, some time between 879 and 880⁴⁵, or exactly in 880⁴⁶. He came to Rome in order to defend usage of the Slavonic liturgy and orthodoxy of his faith.⁴⁷ In spite of doubts of Svätopluk and Bavarian clergy, Pontiff John VIII finally confirmed Methodius’ orthodoxy and the Slavonic liturgy in June 880 by the bull *Industriae tuae*⁴⁸ which was directed to Svätopluk.⁴⁹ Throughout the year 881 or also the year 882⁵⁰ Methodius’ stay in Constantinople was most likely carried out at the invitation of Byzantine Emperor Basil I (867–886) that is mentioned in the biography of Methodius.⁵¹ Upon Methodius’ arrival in Constantinople „...the Emperor

42 “Žitije Mefodija, archijepiskopa Moravьska IX,” 131, 132.

43 Betti, *The Making of Christian*, 150. Dvorník, *Byzantské misie*, 166.

44 “Žitije Mefodija, archijepiskopa Moravьska X,” 133.

45 Betti, *The Making of Christian*, 87.

46 Löwe, “Cyrill und Methodius,” 680. Richard Marsina, *Metodov boj*. Third edition (Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2012), 92, 98.

47 Marsina, *Metodov boj*, 80, 81, 92.

48 “Epistolae 90,” 161–173.

49 Betti, *The Making of Christian*, 87.

50 František Dvorník mentioned that Methodius possibly left Great Moravia already before the beginning of the winter of 881 and returned hither in the spring of 882. Dvorník, *Byzantské misie*, 184.

51 According to Richard Marsina Methodius might have travelled to Constantinople not only from Great Moravia, but also from Rome. He could have visited the Byzantine Empire as a papal legate who might have also asked the Emperor for Illyricum in order to be subordinated to papal administration. Marsina, *Metodov boj*, 80, 81, 92, 98. Therefore, in my opinion, Methodius’ journey to the Byzantine Emperor was undertaken also within the context of the Moravian Nomokanon which was the ecclesiastical-legal collection concerning the Byzantine milieu and translated to the Slavonic language by Methodius in the second half of the 9th century. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka, ed., *Magnae Moraviae Fontes Historici IV* (further abbreviated to *MMFH IV*; Praha: KLP, 2013), 209, 210. Nomokanon’s article XIII provides that “...a bishop shall not request from the Emperor neither something inappropriate nor a visit to the Emperor without permission of his metropolitan, but he shall send necessary requests via his deacons. But when he must visit the Emperor necessarily, let he make for the journey fitted by letters of his metropolitan and the whole synod.” “Nomokanonъ XIII,” in *Magnae Moraviae Fontes Historici IV* (further abbreviated to *MMFH IV*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2013), 223. Methodius might have thus gone to Constantinople with the knowledge and permission of his master, Pontiff John VIII.

(Basil I) received him with great honour and pleasure, and he approved of his creed, he kept one priest and one deacon of his disciples with books. He fulfilled his (Methodius') every wish, ... He got to like him a lot and gave him presents, accompanied him to his See. And the patriarch (Photios did it) as well."⁵²

As Prince Svätopluk met with Emperor Charles III (881–887)⁵³ in the Vienna Woods in the year 884⁵⁴, Archbishop Methodius could also meet with the aforementioned Emperor. There is a passage in the *Life of Methodius, the Archbishop of Moravia*, which is probably related to this meeting: "However he (the king), as it falls into monarchic authority, received him (Methodius): with respect, pomp and cheerfulness. And he talked to him in the way such as men like them should have talked, he let him go, got to like him and kissed him, with great presents and he said to him: Remember me, the honourable father, in your prayers."⁵⁵

Methodius' presence in the Great Moravian milieu is in some primary literary sources also connected with Czech Prince Bořivoj (ca 872–888). Following the information from the so called *Legend of Christian*.⁵⁶ "He (Bořivoj) was kindly received by him (Prince Svätopluk) and invited alongside others to a banquet. He was not allowed to sit among Christians, but he was challenged to sit in the way of pagans – in front of the table, on the floor. And suddenly Bishop Methodius told him, ..." ⁵⁷ Methodius advised

52 "Žitije Mefodija, arhijepiskopa Moravьska XIII," 137.

53 Methodius' meeting with a Hungarian king in the Danube lands ("Žitije Mefodija, arhijepiskopa Moravьska XVI," 138) should be set in the framework of Charles III and Svätopluk's peace talks in the Comianus hill in the year 884. In the *Life of Constantine the Philosopher* as well as the *Life of Methodius, the Archbishop of Moravia*, the term "король" is rather applied to Christian Frankish rulers and the adjective "оугърський" should be taken as a late insertion from the Russian milieu of the 11th century. Vladimír Vavřínek, *Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem* (Praha: Vyšehrad, 2013), 264–266.

54 Steinhübel, "Metodov konflikt," 224 (footnote 46). Vavřínek, *Cyril a Metoděj*, 265.

55 "Žitije Mefodija, arhijepiskopa Moravьska XVI," 138, 139.

56 The legend was written by Monk Christian from Bohemia some time between 992 and 994. Bartoňková and Večerka, *MMFH II*, 162.

57 "Christiani monachi Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmile ave eius 2," in *Magnae Moraviae Fontes Historici II* (further abbreviated to *MMFH II*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 170. See also "Legenda sanctorum Cyrilli et Metudii patronorum Moravie 14," 241. "Legenda diffundente sole, De sancto Quirillo et conversione Moravie et Bohemie 5," in *Magnae Moraviae Fontes Historici II* (further abbreviated to *MMFH II*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 253 (The emergence of the legend can be dated to the second half of the 13th

Bořivoj and his thirty intimates on the second day “...on the basics of faith, and when they performed the ceremony of a fast in accordance with customs, he (Methodius) regenerated them by the holy spring of baptism.”⁵⁸ In the next part of the legend Bořivoj sought refuge from the uprising against his own person. And he fled “...to Moravia, to King Svätopluk and Bishop Methodius. And he was received by them with glory and as it was appropriate, and he stayed with them some time,...”⁵⁹

After the death of Archbishop Methodius (the 6th of April 885)⁶⁰ Svätopluk sent for followers of Bishop Viching and Methodius “...and he says: What a split occurred between you and why do you argue with each other unfriendly each day?”⁶¹ Methodius’ followers were later expelled or sold into slavery as soon as Viching gained the upper hand over the Moravian Church at the end of the winter or at the beginning of the spring of 886.⁶² On the grounds of the *First Slavonic life of Naum*⁶³, some of the mentioned followers were “...appointed to their posts and positions (in Byzantium) as priests and deacons again, as they had been formerly, they got a salary and nobody of them died at (slavish) work, but some of them

century or the first half of the 14th century. Bartoňková and Večerka, *MMFH II*, 250). Jozef Cibulka contended that the story mentioned above (along with subsequent baptism) was told within the framework of the three-stage conversion which was common to Christianisation practices of the 9th century Bavarian Church. This Church just adopted the older practice of the Church in the British Isles. Bartoňková and Večerka, *MMFH II*, 171 (footnote 34).

58 “Christiani monachi Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmile ave eius 2,” 171. See also “Legenda sanctorum Cyrilli et Metudii patronorum Moravie 14,” 241. “Legenda diffundente sole, De sancto Quirillo et conversione Moravie et Bohemie 5,” 254. Baptism was likely performed in Moravia in 883. Ján Steinhübel, *Kapitoly z najstarších českých dejín: 531 – 1004* (Kraków: Spolek Slováků v Polsku–Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2012), 71.

59 “Christiani monachi Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmile ave eius 2,” 172. See also “Legenda diffundente sole, De sancto Quirillo et conversione Moravie et Bohemie 7,” 255. Moreover, it remains unclear for me whether Methodius just sent an embassy to the seat of the unknown pagan Prince somewhere in the Vistula region or even took part in the embassy to this troublesome Prince who harassed Christians. Methodius recommended him to undergo baptism, otherwise he would be baptised in captivity, as it finally happened later. “Žitíje Mefodíja, archiepiskopa Moravského XI,” 134.

60 Betti, *The Making of Christian*, 45. Dvorník, *Byzantské misie*, 198. Vavřínek, *Cyril a Metoděj*, 267.

61 “Βίος Κλήμεντος IX, 29,” 198.

62 Vavřínek, *Cyril a Metoděj*, 312.

63 According to Andrej Škoviera the biography was compiled in the 10th century by the disciple of St. Clement of Ohrid – Bishop Marko, most likely yet before the year 969. Škoviera, “O cyrilo-metodských,” 147.

found shelter in Constantinople, where they were provided with all necessary things by the Emperor (Basil I)⁶⁴, some of them came to the Bulgarian land and they took shelter there with great honour.”⁶⁵ The so called *Bulgarian legend* gives evidence on how were three of them, namely Clement, Naum, and Angelar, received by the Bulgarian Prince Boris I-Michael: “...they were received with honour and as it was right for reverend and respected people...He gave them clothes, as befitted priests, he gave them full honours and ordered to give them homes appointed for the chosen ones of his friends. He grated them all the abundance necessary for life,...”⁶⁶ Clement (of Ohrid) was later summoned to Prince and later Tsar Simeon (893–927) with whom “...he started to talk...”⁶⁷ and before whom he tried unsuccessfully to resign from his office after some time.⁶⁸

Closing remarks

Following primary literary sources, which provide the information on the presence of Constantine, Methodius and their followers at monarchic courts and on their audiences with monarchs, I can claim the following.

64 The Emperor from the account paragraph was Basil I who freed some of Methodius' disciples (mainly priests and deacons) by payment. They were bought from the Jews in Venice and brought to Constantinople by the unknown Emperor's agent. “I. Žitije Nauma,” in *Magnae Moraviae Fontes Historici II* (further abbreviated to *MMFH II*), ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 154. That had to happen yet before the 26th of August 886 when the aforementioned Emperor died. Vavřínek, *Cyril a Metoděj*, 312.

65 “I. Žitije Nauma,” 154. Bulgarian Prince Boris I-Michael (852–888) gave to the disciples a great welcome with great honour. It is mentioned in the *Third Slavonic life of Naum of Ohrid* as well. “Tretí slovanský život Nauma Ochridského,” in “Tretí slovanský život Nauma Ochridského a dátum vyhnania Metodových učeníkov,” ed. Andrej Škoviera, *Slavica Slovaca* 42/2 (2007): 114. Andrej Škoviera, Andrej, *Svätí slovanskí sedmopočetníci* (Bratislava: Slovenský komitét slavistov–Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2010), 143. The *Third Slavonic life of Naum of Ohrid* is probably the translation of the former Greek original and it was completed in the 17th or 18th century. However, the author of the original must have used primary literary sources from the time before the 13th century. Andrej Škoviera, “Tretí slovanský život Nauma Ochridského a dátum vyhnania Metodových učeníkov,” *Slavica Slovaca* 42/2 (2007): 123.

66 “Βίος Κλήμεντος XVI, 48,” in *Osudy Cyrila a Metoda a ich učeníkov v Živote Klimentovom. Preklad Bulharskej a Ochridskej legendy s úvodom*, ed. Ján Stanislav (Bratislava: Tatran, 1950), 102.

67 “Βίος Κλήμεντος XX, 61,” 111.

68 “Βίος Κλήμεντος XXV, 71, 72,” 119–121.

Constantine himself could set out on journey to Arab Caliph al-Mutawakkil (847–861). Both Constantine and Methodius paid a visit to the imperial court of Byzantine Emperor Michael III (842–867), Great Moravian Prince Rastislav (846–870), Lower Pannonian Prince Kocel' (861–876), Pope Adrian II (867–872), and most likely they might have attended a meeting with a Khazar Khagan as well as Khazar nobleman. Archbishop Methodius was received by Great Moravian Prince Svätopluk (871–894), Eastern Frankish King Louis II (843–876), Pope John VIII (872–882), Byzantine Emperor Basil I (867–886), and maybe also with Emperor Charles III (881–888) and Czech Prince Bořivoj (ca 872–888). Bulgarian Prince Boris I-Michael (852–888) gave to some of Methodius' disciples, i.e. Clement, Naum and Angelar, an audience and Bulgarian Prince and later Tsar Simeon (893–927) received Clement. The unknown group of Methodius' followers, who had been driven out of Great Moravia or sold into slavery and then freed from slavery in Venice, could have met with the above-mentioned Bulgarian Prince Boris I-Michael and Byzantine Emperor Basil I.

In addition to a few charters and primary literary sources dated beyond the Early Middle Ages, the majority of the data related to the discussed topic stem from these direct primary literary sources: *Žitije Konstantina Filosofova*, *Žitije Mefodija, archijepiskopa Moravьska*, *Pochvalnoje slovo Kirillu i Mefodiju*, *Uspenije Kirilla*, *Žitije Nauma (I)*, *Βίος Κλήμεντος*, *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione s. Clementis*, *Christiani monachi Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmille ave eius*, and *Legenda sanctorum Cyrilli et Metudii patronorum Moravie*. The first five literary works were compiled in Old Church Slavonic and Church Slavonic, the *Βίος Κλήμεντος* was written in Greek and the last three literary works belongs to the Latin literary sources.

In future I would like to compare the studied direct primary literary sources with important indirect primary literary sources and research results of history, art history and related particular scientific disciplines. This research method should be used for the later complex synthesis concerning the aforementioned topic.

Martin HUSAR

THE SALONICA BROTHERS AND THEIR DISCIPLES AT
MONARCHIC COURTS ACCORDING TO DIRECT PRIMARY
LITERARY SOURCES

-S U M M A R Y-

Martin Husár provides the information on the presence of Constantine-Cyril, Methodius and their disciples at princely, royal, or imperial courts and their meetings with rulers (mostly) in the second half of the 9th century on the ground of direct primary literary sources. In the article the audiences and meetings with the Popes (Pope Adrian II and John VIII), then with Byzantine (Emperor Michael III and Basil I), Arab (Caliph al-Mutawakkil), Khazar (a Khazar Khagan and Khazar nobleman), Great Moravian (Prince Rastislav and Svätopluk), Czech (Prince Bořivoj), Frankish (Prince Kocel, King Louis II and Emperor Charles III), and Bulgarian (Prince Boris I-Michael and Prince and later Tsar Simeon) rulers and noblemen are concerned. Besides some charters and literary sources dated beyond the Early Middle Ages, the majority of facts regarding the studied topic come from the primary literary sources written in the Old Church Slavonic, Church Slavonic, Greek, and Latin language. The future research based on the above-mentioned analysis will produce the compact synthesis which will be enhanced by the data from indirect primary literary sources and research results of particular scientific disciplines.

Петер ИВАНИЧ

Институт за истражување на културното
наследство на св. Кирил и Методиј

Филозофски факултет при

Универзитетот „Константин Филозоф“ во Нитра

ВИЗАНТИЈА И ВЕЛИКА МОРАВИЈА ВО IX ВЕК*

Највлијателни политички големи сили во раното средновековие во Европа биле Кралството на Франките и Византиската Империја. На границата меѓу нивните сфери на влијание во Средна Европа, на територијата на денешните Словачка и Моравија (дел од Република Чешка), од втората половина на VIII век постепено се создале две кнежевства, за кои во историографијата се прифатени називите Моравско и Нитријанско. Околу 830 година дошло до заострување на односите меѓу нив. Од делото *Libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum* дознаваме дека моравскиот кнез Мојмир Први го протерал нитријанскиот кнез Прибина преку Дунав кај Ратбод (832/833 – 854), управител на Источната област од Кралството на Франките. Со оглед на тоа што не се споменува точниот датум на настанот, во минатото се воделе расправи меѓу истражувачите за тоа. Во денешно време како најверојатен датум се наведува 833 година. Со нитријанската анексија се родила политичката формација која во историографијата се означува како Велика Моравија.¹ На проблематиката за Велика Моравија, особено во последните сто години, ѝ е посветено значително внимание, а се објавени и голем број монографии и студии. Една од дискутираните теми е и контактот на

* Текстот е настанат во рамките на истражувачките проекти VEGA 1/0039/14 и 1/0468/15 VEGA.

¹ Peter Ivanič, *Západní Slovania v ranom stredoveku : história - kultúra - hospodárstvo - náboženstvo* (Nitra: UKF v Nitre, 2011), 48.

Велика Моравија со Византија.² Од пишаните извори знаеме дека Византија во XIX век успешно ја вклучила и оваа територија во христијанизацијата.³ Во *Житието на Методиј* се наведува дека во Моравија дошле многу учители – христијани од Влахија⁴, Грција и од Германија.⁵ Во литературата се појавуваат повеќе гледишта за потеклото на мисионерите од Грција. Денес преовладува хипотезата дека тие потекнувале од далматинско-историската област која во првата половина на IX век била под црковна управа на аквилејскиот патријархат.⁶

Пресвртничка улога при христијанизацијата на територијата на тогашна Велика Моравија и на Словените воопшто, сепак, одиграла византиската мисија на светите Кирил и Методиј.⁷ Кнезот Растислав (846 – 870) се трудел да ги решава црковните односи во Велика Моравија, па затоа сакал да создаде самостојна црковна организација

² За таа проблематика, види, на пример, kaj: Nad'a Profantová, "Nálezy byzantského původu z 6. – 10. století v Čechách a na Moravě". In *Byzantská kultura a Slovensko*. (Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2007), 51–65. Rudolf Turek, "K problému stop cyrilometodějské misie ve hmotné kultuře Velké Moravy," *Slavia* 38 (1969): 616–626. Vladimír Vavřínek and Bohumila Zástěrová, "Byzantium's role in the formation of Great Moravian culture," *Byzantinoslavica* 42 (1982): 161–188.

³ За проблематиката на византиските мисии во Средна Европа, види: František Dvorník, *Byzantské misie u Slovanů* (Praha: Vyšehrad, 1970). František Dvorník, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX. Siècle* (Paris: Institut d'études slaves, 1926). Lubomír E. Havlík, "Byzantské mise a Velká Morava," *Sborník Matice moravské* 82 (1963): 105–131. Martin Hurbanič, "The Byzantine missionary Concept and its Revitalisation in the 9th century," *Byzantinoslavica* 63 (2005): 103–116.

⁴ Под терминот *Влахија* обично се подразбира областа на Северна Италија.

⁵ "Žitije Mefodija, archiepiskopa Moravyska IV.," in *Magnae Moraviae fontes historici II : Textus biographici, hagiographici, liturgici*, ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 124.

⁶ Alexander Avenarius, *Byzantská kultura v slovanském prostředí v VI. – XII. století (k problému recepcie a transformácie)* (Bratislava: Veda, 1992), 61–62. Vladimír Vavřínek, *Cirkevní misie v dějinách Velké Moravy* (Praha: Lidová demokracie 1963), 465–480. Vladimír Vavřínek, "Předcyrilometodějské misie na Velké Moravě. (k výkladu V. kapitoly staroslověnského života Metodějova)," *Slavia* 32 (1963): 471.

⁷ Peter Ivanič and Martin Hetényi, "Cesta byzantskej misie na Veľkú Moravu z pohľadu českej a slovenskej historiografie," in *Tradicia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda* (Nitra: UKF, 2013), 74–93. Martin Hetényi, "Politické aspekty misie Konštantína a Metoda pred jej príchodom na Veľkú Moravu," in *Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Veľkú Moravu* (Nitra: UKF v Nitre, 2007), 180–193. Peter Ivanič and Martina Lukáčová, "Journeys of St. Methodius within the years 860 – 881," *Journal of History*, 49 (2014): 89–104.

која ќе биде независна од клерот на Франките. Некаде во периодот помеѓу годините 858 – 862, тој го замолил папата Николај I (858 – 867) да му испрати учители кои ќе го образуваат моравското духовништво, ама тоа завршило без успех. На молбата од Растислав, сепак, одговорил дури византискиот цар. Во 862 година или најдоцна пролетта 863 година тој му упатил на Михаил III (842 – 867) порака со молба за испраќање бискуп и учител кој ќе ја шири вистинската христијанска вера на словенски јазик. Освен тоа, Растислав барал и човек кој ќе ги подготви и законите. Царот во Велика Моравија испратил личности кои ги имале најдобрите предуслови за таквата мисија – го владееле словенскиот јазик, работеле во клерот и на различни државни позиции и веќе имале искуство со работата во мисии. За водачи на мисијата ги назначил Кирил и неговиот брат Методиј, родум од Солун (денес Тесалоники во Северна Грција). Тие стигнале во Велика Моравија веројатно во 863 година или најдоцна пролетта следната година.⁸ Така, Византија со посредство на солунските браќа и на нивните ученици го обезбедила влијанието врз словенската писменост.

Самото раѓање на глаголицата е тесно поврзано со грчката азбука и со византиската културна идеологија. Константин, според познатиот трактат *О писменех (За буквите)*, при нејзиното создавање се инспирирал од системот на грчките букви.⁹ Постојат повеќе теории за потеклото на глаголицата и за нејзината поврзаност со Византија.¹⁰ Силното византиско влијание се одразило и врз самата словенска писменост, бидејќи повеќето дела напишани на старословенски јазик биле преведени од грчките оригинали. Во таа смисла, *Закон судниј људем* бил преведен од грчкиот законик познат под називот *Еклога*. Сепак, тука се наоѓаат и елементи од западното и од словенското право.

⁸ Richard Marsina, *Metodov boj*. (Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, spol. s r. o., 2012), 33-48.

⁹ “Čr'norizca Chrabra Skazanije o pismenech,” in *Magnae Moraviae fontes historici II : Textus biographici, hagiographici, liturgici*, ed. Dagmar Bartoňková and Radoslav Večerka (Praha: KLP, 2010), 325.

¹⁰ Поблиску види: Ľubomír Kralčák, *Pôvod hlaholiky a Konštantínov kód* (Martin: Vydavateľstvo Matica slovenskej, 2014). Ľuboš Lukoviny, “Byzantské symbolické myslenie a písmo. K pôvodu hlaholských znakov,” *Byzantinoslovaca* 2 (2008): 145–161. Mateo Žagar, *Uvod u glagoljsku paleografiju 1* (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2013).

Друго дело од правен карактер, познато како *Номоканон*, било преведено од грчките кодекси. Грчки обрасци биле користени и за други дела кои се поврзуваат со Кирил и Методиј.¹¹

Словенската писменост станала основна оска на културниот развој за кој било карактеристично примањето на византиските културни и духовни вредности.¹² Византија, со посредство на христијанизацијата, имала влијание врз Слованите, на пример, и во начинот на славење на литургиите. Во стручната литература често се споменува прашањето за литургијата што ја користеле Кирил и Методиј по доаѓањето во Велика Моравија.¹³ Евидентен доказ за присутноста на христијанството во Велика Моравија се остатоците од сакралните градби. Досегашните податоци сведочат за тоа дека поголемиот број цркви на територијата на Моравија и на Словачка од периодот на постоењето на Велика Моравија биле изградени уште пред доаѓањето на византиската мисија. За најстари сакрални градби се сметаат Ухерске Храдиште-Сади (источниот дел со правоаголен капак), Микулчице – црква бр. 2, Модра покрај Велеград. Пред доаѓањето на мисијата на Константин и Методиј биле изградени уште црквите во Старе Место – На Валах и На Шпиталках, во Бжецлав-Поганско (Břeclav-Pohansko), црквите бр. 3, 4 и 6 во Микулчице, а веројатно и базиликата во Братислава.

Делови од сакралните градби биле изградени дури по доаѓањето на светите Кирил и Методиј на територијата на Велика Моравија. Во

¹¹ Подетално види: František V. Mareš, *Cyrlometodějská tradice a slavistika* (Praha: Torst., 2000), 18–37.

¹² Zvonko Taneski, “Niektoré teórie a historicko-spoločenské podmienky vzniku slovanského písma a písomníctva,” *Konštantínove listy* 1 (2008): 110–124. Bohuslava Zástěrová et al., *Dějiny Byzance*. (Praha: Academia, 1992), 18.

¹³ Поконкретно да се погледне литературата кон оваа проблематика: Walerián Bugel, “Kritériá určovania obradovej príslušnosti cyrilometodskej misie,” in *Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Veľkú Moravu* (Nitra: UKF v Nitre, 2007), 90–103. Šimon Marínčák, “Slovanská liturgia – liturgické dedičstvo byzantskej misie z 9. storočia?,” *Slavica Slovaca*, 40 (2005): 44–48. Маргарита Младенова, *Кирило-Методиева география и езикова история или западните славяни, Кирил и Методиј и какво е (о)станало после* (София: Херон прес, 1999). Andrej Škoviera, “Liturgia cyrilometodskej misie na Veľkej Morave,” in *Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Veľkú Moravu* (Nitra: UKF v Nitre, 2007), 104–130.

историографијата е често споменувано прашањето за потеклото на сакралните градби во Моравија и во Словачка. Гледиштата не се поклопуваат. На општ план, моделите за овој вид градби се бараат во тогашното Кралство на Франките, во северноиталијанската и во адријатската област.¹⁴

Сведоштво за заемните контакти даваат археолошките наоди. Низ територијата на Велика Моравија минувале неколку важни меѓународни трговски комуникации. Трговијата се остварувала на домашно или на меѓународно ниво. Странската трговија се одвивала само на централните локалитети. За пазарот на Моравјаните се наоѓа податок во т.н. *Рафелстенска царинска тарифа* од 904 година. Арапскиот писател Ибн Руста го забележува и тоа дека во главното средиште на Светоплук се отвора пазар секој месец и трае три дена. Што се однесува до трговијата на далечина, може да се претпостави дека во Велика Моравија била носена стока од различни области, односно реони.¹⁵ Еден од нив била и територијата на Византија. Со оваа област постојат потврдени контакти уште од периодот пред раѓањето на Велика Моравија.¹⁶

Сепак, по пропаѓањето на Аварскиот каганат, на крајот од VIII век, дошло до прекин на контактите. До нивно оживување, т.е. обновување доаѓа дури во IX век благодарение на консолидацијата на внатрешнополитичките односи во Византија и на раѓањето на Велика

¹⁴ Последен продлабочен преглед за тоа дадоа: Luděk Galuška, *Slované – doteky předků: O životě na Moravě 6. – 10. století* (Brno: Moravské zemské muzeum Brno – obec Modrá – Krajská knihovna Františka Bartoše, 2004), 125–127. Tatiana Štefanovičová, „Architektúra Veľkej Moravy v európskom kontexte,” in *Veľká Morava medzi Východem a Západem. Spisy archeologického ústavu AV ČR Brno 17*. ed. Luděk Galuška et al. (Brno: AÚ AVČR, 2001), 397–406.

¹⁵ Dušan Třeštík, „Trh Moravanů – ústřední trh staré Moravy,” *Československý časopis historický* 21 (1973): 869–894.

¹⁶ Поконкретни наоди од византиско потекло за периодот V – VIII век во Словачка претставува: Vladimír Turčan, „Predmety byzantského pôvodu zo 5. – 8. storočia v archeologických nálezoch na Slovensku,” *Byzantinoslovaca* 1 (2006): 86–96. Jozef Zábojník, „K problematike predmetov „byzantského pôvodu“ z nálezísk avarského kaganátu na Slovensku,” in *Byzantská kultúra a Slovensko* (Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2007), 13–32). Артефактите од византиско потекло од територијата на Аварскиот каганат од VI и VII век се претставени кај: Éva Garam, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende 7. Jahrhunderts*. *Mon. Avarorum Arch. Vol. 5*. (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, 2001).

Моравија како важна голема сила во средноевропскиот простор. Друг важен фактор била веќе споменатата мисија на св. Кирил и Методиј. Токму поради дејствувањето на солунските браќа, во минатото преовладувал ставот за значајното влијание на Византија врз културниот развој на областите на Чешка, Моравија и на Словачка во периодот од постоењето на Велика Моравија. Поголемиот број артефакти датирани од периодот на Велика Моравија автоматски биле сметани за директен импорт од територијата на Византија. Тоа било евидентно, на пример, во случајот со наодот на прекрасниот накит од скапоцени метали.¹⁷ Благодарение на обемните системетски археолошки истражувања, кои започнуваат по 1945 година, доаѓа до значителна корекција на вообичаените, прифатените ставови. Денес може да се зборува само за неколку случаи како за примери што потекнуваат од Византија. Досегашните сознанија за некои видови на материјалната култура (накит, керамика) попрво укажуваат на византиското влијание, при што се истакнува тоа дека ваквите предмети ги изработувале домашни занаетчии. Сегашните, т.е. новите анализи на материјалната култура од IX век упатуваат на фактот дека територијата на Велика Моравија не била под директно влијание на централниот дел од Византиската Империја, туку првенствено и повеќе тука дејствувале периферните области од византиската културна сфера (далматинско-истриската или северноиталијанската), кои ги зачувале класичните антички традиции.¹⁸

Сегашните научни сознанија само во неколку случаи укажуваат на предмети за кои можеме да размислуваме дека потекнуваат од територијата на Византија. Во Рафелстенската царинска тарифа се наведуваат повеќе валутни единици: либра, солидус, тремиса, саига, скотус, масиола и денар. Тоа сведочи за фактот дека во Подунајско (Подунавје) се користеле каролинскиот и византискиот платежен

¹⁷ Jan Eisner, "K dějinám našeho hradištního šperku," *Časopis národního musea* 116 (1947): 142–162; Lubor Niederle, *Příspěvky k vývoji byzantských šperků ze IV. – X. století* (Praha: Česká akademie věd a umění, 1930), 126–150.

¹⁸ Avenarius, *Byzantská kultura*, 74–75. Tatiana Štefaničová, "Die Beziehungen zwischen Byzanz und dem mittleren Donaauraum im 7.– 10. Jahrhundert," in *Trade, journeys, inter- and intracultural communication in East and West (up to 1250)* (Bratislava: Institute of Oriental Studies Slovak Academy of Sciences – Lufema, 2006), 202–216.

систем во трговијата. Во *Закон судниј људем* се бележат византиските валутни единици.¹⁹ Чешкиот нумизматичар Јиржи Сејбал претпоставува дека Велика Моравија организирила размена врз основа на византискиот валутен систем, чија основна единица била византиската либра (327 г), но доаѓало до израз и влијанието од денарските единици во облик на ковани пари, т.е. монети.²⁰

Од територијата на Велика Моравија, независно од долгогодишните систематски истражувања, потекнуваат само неколку егземплари на византиски монети. Малиот број наоди на византиски монети од VIII и од XIX век е, сепак, типичен за цела Европа. Некои истражувачи го поврзуваат намалувањето на појавата на византиските монети во Средна Европа со поразот на Аварите кај Константинопол во 626 година, кога Византија не морала да исплаќа данок. Византија ја ослабнале и војните со Арапите, Франките, Словените и со Бугарите. Тие, пред сè на Балканот, предизвикале опаѓање на градовите како центри на меѓународната трговија.²¹

Од друга страна, пак, треба да се спомене и тоа дека се јавуваат и нови гравирања на кованите пари, т.е. на монетите, кај неколку примероци, независно од екстензивните археолошки истражувања.²² Најпознат примерок е монетата на Михаил III (842 – 867) најдена во машки гроб во Микулчице, која била искована во Константинопол во периодот 856 – 866 година.²³ Од Моравија потекнува и златниот солидус на царот Теофил (829 – 842) искован во Константинопол во годините 830/831 – 840. Се работи за уникатен наод од наоѓалиштето на планината Св. Климент при Осветимани, кој би можел, исто така, да

¹⁹ “Zakonъ sudnyi ljudemъ,” in *Magnae Moraviae fontes historici. IV. Leges, textus iuridici*. ed. Lubomír E. Havlík et al. (Brno: Universita J. E. Purkyně, 1971), 178–198.

²⁰ Jiří Sejbal, “Základy středověkého mincovnictví v období Velké Moravy,” *Slovenská numizmatika* 10 (1989): 66–68.

²¹ Anton Fiala, “Byzantské mince na Slovensku (6. – 12. storočie),” *Slovenská numizmatika* 10 (1989): 61. Ján Hunka и Marek Budaj, “Výnimočný nález byzantskej mince zo Svätého Jura,” *Zborník Slovenského národného múzea* 96. *Archeológia* 15 (2005), 65–66.

²² Sejbal, “Základy středověkého mincovnictví,” 67–68.

²³ Josef Poulík, *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských* (Praha: Academia, 1975), 86–87.

потекнува од гроб.²⁴ Вилијам Хруби подвлекува дека од Старе Место, од местото На Шпиталках, потекнува бакарната монета на Лав VI (886 – 911).²⁵ Од околината на Старе Место би требало да потекнува и солидусот на царот Теофил, кој веројатно се наоѓа во некоја приватна збирка.²⁶ Јан Ејснер во делото *Словачка во праисторијата (Slovensko v pravěku)* го наведува постариот наод на монетата на Василиј Први и на Константин (867 – 886) од околината на Стреда над Бодрогом, но нивното ситуирање во периодот до постоењето на Велика Моравија е дискутабилно.²⁷

За контактите на Велика Моравија со Византија можат да посведочат и уникатните наоди од остатоци на свилена ткаенина, кои биле најдени во неколку гроба. Станува збор за локалитети со централна поставеност, како што се Бжецлав-Поганско²⁸, Микулчице²⁹, Старе Место-На Валах³⁰. На територијата на денешна Словачка, свилена ткаенина датирана од IX век е пронајдена во могилата во Скалица.³¹ Свилата била знак на просперитет и на моќ. Меѓу VII и XI век Византија станала најголем центар за производство на свила, а до 900 година важела и забраната за извоз на свилата во други земји. Свилените ткаенини од овој период биле импортирани веројатно од Византија и сведочат за постоењето на богатиот и на повисокиот општествен слој.³² За IX век се претпоставува дека свилената ткаенина

²⁴ Nad'a Profantová, "Byzantine coins from the 9th – 10th century from the Czech Republic," in *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th century : Proceedings from the conference organised by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Reszów under the patronage of Union Académique International* (Moravia Magna. Seria Polona, 3) (Kraków : Polish Academy of Arts and Sciences, 2009), 582.

²⁵ Profantová, "Byzantine coins," 583. Vilém Hrubý, *Staré Město. Velkomoravský Velehrad* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965), 347.

²⁶ Blanka Kavánová and Jan Šmerda, "Zlatý solidus Michala III. z hrobu 480 u baziliky v Mikulčicích," in *Zaměřeno na středověk : Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010), 152.

²⁷ Jan Eisner, *Slovensko v pravěku* (Bratislava: Učená spoločnosť Šafárikova, 1933), 256.

²⁸ Helena Březinová, "Doklady textilný výroby v 6. – 12. storočí na území Čiech, Moravy a Slovenska," *Památky archeologické* 88 (1997): 152–153.

²⁹ Březinová, "Doklady textilný výroby," 160.

³⁰ Březinová, "Doklady textilný výroby," 161.

³¹ Březinová, "Doklady textilný výroby," 157.

³² Marie Kostelníková, *Velkomoravský textil v archeologických nálezech na Moravě* (Praha: Academia, 1973), 47.

од втора класа можела да се најде и во слободна продажба.³³ Но, во случајот со наодите од територијата на Велика Моравија можеме да се приклониме кон ставот дека овде конкретните примероци дошле во форма на подароци.³⁴ Во сооднос со свилената ткаенина, се посочува на византиското потекло на некои видови накит (скапоцености), кои се пронајдени во гробовите заедно со оваа луксузна ткаенина. Од гробот бр. 68/48 во Старе Место-На Валах, тоа би можела да биде една позлатена округла спојница (шнола), а од гробот бр. 580 во Микулчице – едно копче.³⁵ Археологот Лудек Галушка ги смета за импорт од областа на Византија, исто така, и копчињата со вертикална ребреста (рапава) и мазна површина. Тие потекнуваат од гробовите од интериерот во црквата во Ухерске Храдиште-Сади, од два гроба од Старе Место и од еден гроб од Микулчице.³⁶ Дискутабилно е потеклото на обетките со вистински бисери од Ухерске Храдиште-Сади (H209/59) и од гробот бр. 103/50 од Старе Место-На Валах.³⁷

Меѓу скапоценостите (накитот), специфично место зазема златното ковано јазиче на коланот или приврзокот со стаклена имитација на алмандин и со вистински бисери, кои се најдени во срушениот гроб покрај базиликата во Микулчице. Утврдено е дека имитацијата на алмандинот е составена од два дела, меѓу кои се наоѓале остатоците од материјалот. Некаде се пишува и дека во шуплината се наоѓала „крвта на Христос“. Јосеф Поулик тврди дека е тоа производ од домашните златарски работилници во Микулчице, кои успеале да направат имитација на прекрасната површина.³⁸ Од друга страна, пак, Јан Декан го означува овој производ како вистински византиски

³³ Yilmaz, Sarper. "Silk and Byzantium. From 4th to 11th Century," last modified Juny 15, 2015, https://www.academia.edu/4817801/Silk_and_Byzantium.

³⁴ Anna Maria Muthesius, "Silk, power and diplomacy in Byzantium," in *Textiles in Daily Life: Proceedings of the Third Biennial Symposium of the Textile Society of America, September 24–26, 1992*. (Earlville, MD: Textile Society of America, Inc., 1993), 99–110. Březinová, "Doklady textilný výroby," 126. Petr Charvát, "On Slavs, Silk and the Early State: The town of Čáslav in the Pristine Middle Ages," *Památky archeologické* 85 (1994): 114.

³⁵ Profantová, "Nálezy byzantského původu," 58.

³⁶ Galuška, *Slované doteky předků*, 110.

³⁷ Со оглед на нивната уникатност, може да се работи за импорт или за домашна изработка од донесените сировини. Profantová, "Nálezy byzantského původu," 58.

³⁸ Poulík, *Mikulčice*, 85–86.

импорт.³⁹ Кон ваквото гледиште се приклучува и моравскиот археолог Лудек Галушка.⁴⁰ Туѓото потекло на предметот го потврдила, исто така, и анализата на металот.⁴¹

Освен монетите, свилата и накитот, во сооднос со византиската средина се доведуваат само уште неколку поединечни предмети. На територијата на Велика Моравија многу често во археолошкиот инвентар се забележуваат и мали крстови и капторги (висечки крвчиња што се носеле на гради) како симболи на христијанството. Сепак, само еден примерок од нив се поврзува со Византија. Се работи за малиот оловен крст од Ухерске Храдиште-Сади на кој се наоѓа грчкиот натпис Ι(ΗΣΟΥ)Σ Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ ΦΩΣ ΖΩΗ Ν(ΙΚ)Η. На опачината е претставен распнатиот Христос, а над неговата глава има рака. Наодот потекнува од великоморавската населба од куќата II. Меѓу другите наоди од овој објект се наоѓаат и два железни стилоси.⁴² Лудек Галушка го датира постоењето на оваа населба во втората половина на IX век, а крвчето го смета за директен доказ на византиската мисијна активност.⁴³ Од денешна перспектива се проценува и можноста дека крвчето е од домашно потекло, но при изработката претрпело влијание од византиските мостри.⁴⁴ Петр Балцарек го анализираше неговиот иконографски и иконолошки состав и притоа посочил на фактот дека се работи за крштенички амулет.⁴⁵

Познат наод од Словачка, кој вообичаено се поврзува со византиската мисија на св. Кирил и Методиј, е и случајно пронајдената пиксида од слонова коска од Черне Кљачани. Титус Колник и Ладислав Велијачик, врз основа на анализата на иконографијата во споредба со другите слични наоди, претпоставуваат дека била изработена во Рим во

³⁹ Ján Dekan, *Velká Morava. Doba a umenie* (Bratislava: Tatran, 1976), 171.

⁴⁰ Galuška, *Slované doteky předků*, 110.

⁴¹ Nad'a Profantová and Jaroslav Frána, "Příspěvek ke studiu šperkařství v raném středověku v Čechách a na Moravě," *Archeologické rozhledy* 55 (2003): 47–58.

⁴² Galuška, *Slované doteky předků*, 127. Luděk Galuška, *Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum říše Velkomoravské* (Brno: Moravské zemské muzeum 1996), 112.

⁴³ Galuška, *Uherské Hradiště-Sady*, 112–114.

⁴⁴ Cyril a Metoděj – doba, život, dílo/ Cyril and Methodius – Their Era, Lives, and Work (Brno: Moravské zemské muzeum, 2013), 173.

⁴⁵ Petr Balcárek, "IC XC-NI KA. Křížek ze Sadů - příspěvek k interpretaci," *Byzantinoslovaca* I (2006): 40–49.

првата половина на IV век. Претставената сцена е интерпретирана како појава од легендата за настанувањето на Рим. Наедно, наведените автори хипотетички сметаат дека на територијата на Велика Моравија ја донесле Константин и Методиј.⁴⁶ Мартин Ванчо неодамна понуди и друго толкување на нејзината декорација. Според неговото мислење, тука е претставена приказната за Благословот на Јаков од Стариот завет. Фигуративните мотиви со својот стил на претставување укажуваат на фактот дека станува збор за производ на ранохристијанската уметност од VI век. Врз основа на пишаните извори, тој претпоставува дека пиксидата била донесена во Велика Моравија со посредство на Кирило-Методијевата мисија како сандаче за реликвиите на св. Климент.⁴⁷

На великоморавските локалитети се појавува и керамика со антички облици. Размислувањата за нејзиното потекло и за нејзиното датирање биле различни. Во минатото, некои истражувачи ја сметале Византија за земја од каде што потекнува оваа керамика.⁴⁸ Ова гледиште е побиео дури со наодот на грнчарската печка во 1963 година во Ухерске Храдиште-Сади, која содржела фрагменти од ваквиот тип садови. Освен тоа, таму се пронајде и покривна настрешница од истиот тој материјал.

При интерпретацијата на наодите на керамиката со антички облици, Вилијам Хруби претпоставува дека се присутни туѓи (странски) грнчари, кои дошле со византиската мисија. Објектот на грнчарската печка, притоа, го датира во втората половина на IX век.⁴⁹ Наодите од великоморавските гробници на територијата на Словачка ги

⁴⁶ Поконкретно види: Titus Kolník and Ladislav Veliačik, "Neskoroantická pyxida z Čiernych Kľačian," *Slovenská archeológia* 31 (1983): 17–84.

⁴⁷ Martin Vančo, "Ivory Pyxis from Čierne Kľačany and the Problem of its Provenance, in *Journeys, inter- and intracultural communication in East and West (up to 1250)* (Bratislava: Institute of Oriental and African Studies, 2006), 78–94.

⁴⁸ Vilém Hrubý, "Keramika antických tvarů v době velkomoravské," *Časopis moravského musea. Vědy společenské* 50 (1965): 38.

⁴⁹ Hrubý, "Keramika antických tvarů," 56. Едуард Крекович ја поби тезата за користењето на печките за изработка на таквата керамика. Сепак, тој се приклучува кон ставот за домашната изработка на керамиката од тој тип. Види: Eduard Krekovič, "Keramika tzv. antických tvarů," in *Byzantská kultura a Slovensko* (Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2007), 115.

анализира археологот Милан Ханулиак. Тој пронајде вкупно 13 сада со различни облици. Некои егземплари, врз основа на материјалот и на обликот, ги означиле како имитации од античка провениенција, кои биле изработени во великоморавската средина од страна на домашни производители. Садовите, со исклучок на наодот од Голем Гроб, потекнуваат од подоцнежната фаза на великоморавскиот период.⁵⁰ Денес само во случајот со двата егземплари од керамика се зборува за увоз од византиската средина. Според Галушка, од Византија потекнува дел од византиската амфора во Микулчице во која, изгледа, се подготвувало вино.⁵¹ Во гробот 309/49, покрај црквата во Старе Место, во местото На Валах е пронајдена округла матарка со две странични уши сместени при отворот за изливање, која потекнува од втората половина на IX век. Таа била првично сместена во дрвен сандак. Согласно на обликот и на конфигурацијата, нејзиното потекло води кон просторот на Византиската Империја.⁵²

Интересен феномен меѓу археолошките предмети се и парчињата стакло, кои се пронајдени само во неколку примероци. Од Ухерске Храдиште-Сади потекнуваат парчињата од стаклени лампички, за кои постои хипотеза дека во Моравија дошле како составен дел од личниот имот на некој од членовите на византиската мисија. И во однос на другите парчиња прозорско стакло и садови се претпоставува дека потеклото им е во источното Средоморје.⁵³

На крајот може да се констатира дека во постарата стручна литература се нагласува влијанието на Византија врз културниот развој на областите Чешка, Моравија и Словачка во периодот на Велика Моравија. Се укажува, притоа, на дејствувањето на византиската мисија на светите Кирил и Методиј. Тоа е неоспорно во областа на христијанизацијата и на развојот на словенската писменост. Поинаква е ситуацијата при интерпретацијата на археолошките наоди. Во минатото

⁵⁰ Milan Hanuliak, "Netradičné formy nádob z veľkomoravských pohrebiskových lokalít," *Študijné Zvesti Archeologického ústavu SAV* 38 (2005): 76.

⁵¹ Galuška, *Slované doteky předků*, 110.

⁵² *Cyril a Metoděj – doba, život, dílo*, 151.

⁵³ Luděk Galuška et al., "The glass of Great Moravia : vessel and window glass, and small objects," *Journal of Glass Studies* 54 (2012): 86–87. *Cyril a Metoděj – doba, život, dílo*, 175.

некои предмети биле сметани за директен импорт од територијата на Византија. Од денешен аспект, само за некои случаи може да се зборува како за екземплари што потекнуваат од Византија. За некои видови од материјалната култура (накит, керамика) се укажува на византиското влијание, при што се потенцира дека таквите предмети ги изработувале домашните занаетчии. Од досегашните анализи произлегува дека истражуваната територија не била под директно влијание на централниот дел од Византиската Империја, туку дека првенствено и повеќе овде дејствувале периферните области на византиската културна сфера (далматинско-истриска или северноиталијанска), кои ги зачувале и ги одржувале класичните антички традиции.⁵⁴ По падот на Велика Моравија на почетокот од X век не се прекинале контактите со Византиската Империја. Од XI и од XII век, на пример, од територијата на Унгарското Кралство потекнуваат повеќе докази за нивното континуирано егзистирање.⁵⁵

Превод од словачки јазик: Звонко Танески

⁵⁴ Avenarius, *Byzantská kultúra*, 74–75. Tatiana Štefaničová, “Die Beziehungen zwischen Byzanz und dem mittleren Donauraum im 7. – 10. Jahrhundert,” in *Journeys, inter- and intracultural communication in East and West (up to 1250)* (Bratislava: Institute of Oriental and African Studies, 2006), 202–216.

⁵⁵ Podrobnejšie pozri Avenarius, *Byzantská kultúra*, 113–132.

BYZANTINE EMPIRE AND THE GREAT MORAVIA IN THE 9TH CENTURY

-S U M M A R Y-

The determining political powers of Europe during the Early Middle Ages were the Frankish and Byzantine Empire. Contacts between the Byzantine Empire and the territory of the Great Moravia already started in the 6th century. A large amount of evidence refers to an influence of Byzantium on sacral architecture, literature and material culture of the 9th century Great Moravia. The main goal of the author was to support the connection of Byzantium and Great Moravia with evidence of archaeological findings in present day the Czech republic and Slovakia (e. g. silk, ceramics, pectoral crosses, coins, jewelry, etc.). Only few objects were directly made in the Byzantine Empire. Peripheral areas of the Byzantine cultural sphere (e. g. Dalmatia, Istria) had a considerable influence on the territory of Great Moravia, more than Byzantium itself. After the fall of Great Moravia at the beginning of the 10th century contacts with the Byzantine Empire were not interrupted, but they continued in the following centuries as well.

Стојко СТОЈКОВ

Институт за историја и археологија,
Факултет за образовни науки, УГД – Штип

ЃАНЗЫКЪ СЛОВѢНСКЫЙ ВО СТАРОСЛОВЕНСКИТЕ ТЕКСТОВИ (IX – XIV ВЕК)¹

Во втората половина на IX и од X в. понатаму² на територијата на Византија, Велика Моравија, Бугарија и на Самуиловото Царство се појавуваат голем број извори на словенски јазик пишувани често од Словени, но и од други. Тие ни даваат можност да видиме какви етнички претстави му припишувале на поимот Словен авторите на старословенските текстови во средниот век, како и да разбереме, барем делумно, како се нарекувале и мислеле за себе луѓето што се именувале како Словени (или, поточно, писмениот дел од нив).³ Основен предмет на анализа е терминот *ЃАНЗЫКЪ СЛОВѢНСКЫЙ*, а ќе се обрати внимание и на синонимните изрази *словенско племе* и *словенски род*. Синтагмите како: *словенска земја*, *словенски букви*, *словенски ученици*, *словенски книги*, ќе бидат разгледувани само доколку се поврзани со основната

¹ При довршувањето на оваа статија ги користев забелешките и сугестиите на академик Ѓорѓи Попатанасов, за што искрено му се заблагодарувам.

² За жал, најстарите оригинали од словенските текстови што го содржат во себе поимот Словен со кои располагаме се од крајот на X в., или дури и подоцна, додека текстовите настанати во IX и почетокот на X в. ги познаваме преку подоцнежни преписи, од кои најраните се од XII в. Сепак, еднаквоста на идеите и изедначеноста на терминологијата што се согледува во зачуваните (особено постарите) текстови би требало да се должи, имено, на тоа што тие доволно точно ги пренесуваат оригиналите.

³ Sverrir Jakobsson, „Defining a Nation: Popular and Public Identity in the Middle Ages“, *Scandinavian Journal of History*, 24:1, 1999, 92.

тема. Треба да се акцентира дека ќе се истражуваат идеите во изворите, а не објективната реалност.⁴

Од особено значење за оваа тема е тоа што во старословенскиот јазик не постоел посебен термин за етнос,⁵ а наместо тоа се употребувал **ѦАЗЪКЪ**, и така овој збор поседувал тројна смисла: како *телесен орган* (значење кое овде нема да биде разгледувано), како *јазик* (ὑλῶσση) и како *етнос* (ἔθνος). Независно дали тоа претставува оригинална особина на старословенскиот јазик или е литературно приспособување на зборот *јазик* за означување на поимот еквивалентен на грчкиот збор *етнос*⁶, кој не постоел во говорниот словенскиот јазик, и во двата случаја врската е важна. Таа нè насочува кон една специфичност на сфаќањето и категоризирањето на етницитетот во старословенскиот јазик, а, имено, поврзување на идејата за народ со идејата за јазик.⁷ Таквата претстава е јасно демонстрирана во старословенските текстови и, секако, (дури и кога би била само литературна појава) влијаела врз сфаќањата на грамотните Словени, но и на неписмените преку богослужбата. Употребата на **ѦАЗЪКЪ СЛОВѢНСКЪЙ** во смисла и на

⁴ Затоа и нема да бидат разгледувани прашањата за ширењето на словенскиот јазик, неговата улога како лингва франка, како и комплицираната проблематика со словенскиот етницитет во средниот век. За новите погледи во оваа област, види: Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat, Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 12 (Leiden: 2010), 162–168.

⁵ Димитър Ангелов, „Съдържание и смисъл на думите 'ѦАЗЪКЪ', 'РОДЪ', 'ПЛЕМА' и 'НАРОДЪ' в средновековната българска книжнина“, во: *Българското средновековие – идеологиска мисъл и просвета*, (София: 1982), 30–50. Дури подоцна е приспособен зборот *народ*, кој на почетокот значел само 'збир луѓе'.

⁶ Овде нема простор за разгледување на, инаку, интересното прашање дали употребата на зборот *јазик* во смисла на етнос во старословенскиот претставува оригинална карактеристика на овој јазик или е воведена од св. Кирил за потребите на преводот и поради отсуство на поим за етнос во старословенскиот (повеќе кај: Стојко Стојков, *Поимите Словени и Бугари во Македонија и Бугарија од VII до XIII в.* (докторска дисертација, „Универзитет св. Кирил и Методиј“ – Скопје, 2013), 32, 33.

⁷ Во тоа старословенските текстови се разликуваат забележливо од доцноантичка традиција и од средновековната практика утврдени во латинските и во грчките текстови, во кои акцентот се става на политичката организација и на верската припадност. Затоа, додека за Ромеите постоеле повеќе словенски етноси (мислејќи на племиња, кнежевства и држави – види подолу), според старословенските текстови, словенскиот народ е еден, како што е еден и словенскиот јазик. За етничките претстави во средниот век: Patrick Geary, *The myth of nations, the medieval origin of Europe* (Princeton and Oxford, 2003), 48–59.

словенски јазик и на словенски народ ја имаме низ целиот среден век.⁸ Поврзаноста на двете значења во еден поим во исто време значи дека идејата за постоење на повеќе од еден словенски народ е тесно поврзана со идејата за суштествување на повеќе словенски јазици. Соодветно, додека во словенските текстови не се појават тврдења за постоење на посебни словенски јазици, тешко може да се зборува за свест за постоење на посебни словенски народи.

ЈАЗИКЪ СЛОВѢНСКЪИ ВО IX И ВО X в.

Во најстарите словенски извори со поимот *Словени* се означува народ, при што придавката *словенски* се јавува како придружна на целата палета старословенски етнички поими – јазик, род, народ, племе. Словените се народ кај кој се испратени светите Кирил и Методиј и за чија потреба тие ја создаваат словенската азбука, го оформуваат словенскиот книжевен јазик, во чијашто основа се наоѓаат словенски говори од Македонија (Солунско), и на него ги преведуваат Библијата и другите неопходни црковни богослужбени книги за потребите на Црквата во Велика Моравија.

Браќата се испратени кај Моравците, а нивната мисија го опфатила и Блатненското кнежевство, така што поимот Словени се однесува најпрво на тамошното население, но нивната мисија се сфаќа како таква која е наменета за сите Словени. Примери за тоа наоѓаме повеќе.⁹ Свети Кирил е нарекуван учител, наставник, пастир и апостол *словѢнскоу ѡзъкоу*.¹⁰ Слично е и со свети Методиј, кој е нарекуван

⁸ Димитър Ангелов, *Образуване на българската народност* (София: 1971), 290, 291.

⁹ Обично тоа се демонстрира преку именувањето на двајцата браќа како учители и апостоли на Словените и преку атрибутот *словенски* кој се однесува на сите сегменти поврзани со нивната мисија. На пример, во Службата за св. Методиј авторот го повикува светецот да му се моли на Бога за „стадо словѢнское“ (Климент Охридски, *Събрани съчинения*, т. 3 (София: БАН, 1973), 303.

¹⁰ На пример, во насловот на Пофалбата за свети Кирил Философ (првична верзија), св. Кирил е наречен „наставникоу словѢнскоу ѡзъкоу“. Во текстот ги наоѓаме формулациите: „СловѢнскоу ѡзъкоу (...) явленъ бѣ пастырь и оучитель“, „многѡ (...) тенаа ѡзъка словѢнска“. Томѡу ты аплъ посланъ бѣ; „наставникоу словѢнскоу ѡзъкоу“. Климент Охридски, *Събрани съчинения*, т. 1 (София: БАН 1970), 426, 427. Во вторичната верзија соодветно стои: „оучителя словѢнскаго Кирила философа“: „СловѢнскѡ ѡзъкѡ (...) явленъ бѣ пастырь и

пастир и учител **словѣнскѣ ѣзыкѣ**.¹¹ Чести се и обраќањата кон читателите и слушателите со фрази од типот на „слушајте сите Словени“ (без разлика дали станува збор за текстови напишани во Велика Моравија или во Бугарија).¹² Освен во Моравија, Панонија и во Бугарија, според најстарите словенски текстови, Словени живеат и во Византија. Така, василевсот му дал на Методиј да управува со словенско кнежевство како да предвидувал дека ќе го испрати за „оучителѣ словѣнем (...) и перваго архиепѣа“ за да ги проучи сите „обухаем] slov7nskim]“. ¹³ Неговото кнежевство е, секако, во Византија (најверојатно византиска Македонија) и, според тоа, поимот Словени се однесува на дел од населението во Византија, но истовремено се алудира на испраќањето на Методиј кај Моравците и на неговата дејност таму како учител и архиепископ, што значи дека има директно

„учитель емѣ“, „многѣплоднаго ѣзыка словѣнскааго. Тоѣмоу съ новѣ аѣль посланѣ бѣ.“ (Климент Охридски, т. 1, с. 438, 439; Йордан Иванов, *Български старини от Македонија* (София: БАН 1970), 328–331. Исто и во насловот на Службата за св. Кирил: **оучителѣ словѣнскоу ѣзыкѣ** (Иванов, 291)

¹¹ Во насловот на Службата за св. Методиј тој е наречен „оучителѣ словѣнскомѣ ѣзыкоу, а во текстот **пастырѣ великааго словѣномѣ**“ (Климент Охридски, т. 3, 301). Во Пролошкото житие на св. Методиј е наречен „учител на словенскиот народ“, а брат му Кирил – „прв учител на словенскиот народ“ (Иванов, *Старини*, 289), а, пак, Пофалното слово за Кирил и Методиј е насловено како „**сѣѣма и прѣславныма оучителема словѣнскоу ѣзыкоу**“ (Климент Охридски, т. 1, 468).

¹² Во Прогласот кон Евангелието од Константин ги наоѓаме следните повици: „оуслышите Словѣни вси“, „слышите словѣнскѣ народѣ въсь“ (Иванов, *Старини*, 339–341, Хилендарски препис од XIII в.), односно авторот им се обраќа на своите слушатели и читатели како на Словени и словенски народ, а зборовите се наменети за сите Словени. Слични обраќања наоѓаме и во *Триодниот циклус за великите пости*: „по всен земли сберете се Словѣни“ (Георги Попов, *Триодни произведения на Константин Преславски*, Кирило-методејевски студии, кн. 2 [София: 1985], 235, 236; Химнографски текстови за саботата на третата недела од великиот пост, во акростих), а, пак, во Азбучната молитва стои: „ї летитѣ нынѣ словѣнско плѣма“ (Иван Добрев и Татјана Славова, избор и превод, *Слова на светлината, творби на старобългарски писатели от епохата на св. Цар Борис, цар Симеон и св. цар Петър* [София: 1985], 144, 146). Во *Канонот за раѓањето Христово* Константин Презвитер повикува: „Раѓањето на Христос славете го сите Словени“ (Донка Петканова, *Българска средновековна литература* (Велико Търново: 2001), 225. Јоан Егзарх во *Шестоднев* ги укорува „вси поганини Словѣне“ (Јоан Егзарх, *Шестоднев*, (София: 2001), 146; Ангелов, *Образуването* 292, 293).

¹³ Во Опширното житие на Методиј (Климент Охридски, т. 3, 188), Ѓорѓи Поп-Атанасов, ред., *Старословенски кирилометодиевски извори* (Скопје: Менора 2011), 49

изедначување на населението во Византија со она во Велика Моравија и во Панонија со општиот поим *Словени*. Луѓето и во двете области во ова житие се третираат како исти во однос на нивните обичаи и јазик, кои се наречени словенски. На словенскиот народ му припаѓа и населението во Деволско, делот од Македонија освоен од Бугарите, како што се гледа од старото житие на св. Наум (пишувано по 916 г.), во кое се споменува Марко, „четвртѝи епископъ въ Словенскѝи езъкъ бѣсть Дѣволъ“.¹⁴

Авторите на овие текстови им се обраќаат на Словените како на еден народ. *Словенски народ* и *јазик* се употребуваат само во еднина – нема претстава за постоење на повеќе словенски народи или јазици. Авторите на текстовите потекнуваат од Византија, Моравија, Бугарија, тие се Словени и несловени, нивните дела се пишувани било во Голема Моравија било во Бугарија (подоцна ќе се придружат Самуиловото Царство и Русија), што доведува до заклучокот дека таквата претстава била широко распространета во IX и во X в. и меѓу Словените и меѓу несловените. Во словенските извори не е застапена никаква друга алтернатива.

Оваа претстава и именување се базирани, по сè изгледа, врз самосвеста на авторите и на населението. Нема причина да не ги прифатиме тврдењата изнесени во Житието на св. Кирил и во други словенски извори дека и самите Моравци се нарекуваат себеси Словени.¹⁵ Поважно е декларирањето на дел од авторите како припадници на овој народ. Во Пофалбата за свети Кирил Философ, на пример, авторот, очигледно, се смета себеси за припадник на словенскиот народ (*моемоу љзъкоу*).¹⁶ За Словени се определуваат

¹⁴ Иванов, *Старини*, 307; Климент Охридски, т. 1, 472, т. 3, 104, 188, 189.

¹⁵ Така, „Ростиславъ князь словѣнскъ“, според Житието, се изразува така: „мы Словѣни“ (Климент Охридски, т. 3, 188). За Словени, според Опширното житие на св. Константин Философ, ги смета и василевсот кој му пишува на Ростислав дека Бог јавил букви „въ вашъ езъкъ“ (Климент Охридски, т. 3, 104).

¹⁶ Климент Охридски, т. 1, 426, 427. Тука може да се забележи едно интересно набројување. Кирил во една верзија е наречен „наставник на словенскиот народ“, а во друга – „учител словенски“, потоа „учител наш“, „на словенскиот народ (...) пастир и учител“, „го преведе црковниот устав од грчки на словенски“, „оучитель љзъка

себеси и авторите на житијата на св. Кирил и на св. Методиј. Во воведот на Опширното житие на св. Кирил (насловено како *ѸЧИТЕЛА НАШЕГО КОНСТАНТИНА ФЃЛОСОФА, ПРВВАГО НАСТАВНИКА СЛОВЕНСКОУ ЕЗЫКОУ*) се кажува дека Бог така „сътвори и въ наше роди въздвигъ намъ оучителя сего, иже просвѣти еззыкъ нашъ“.¹⁷ Во Опширното житие на Методиј авторот го нарекува словенскиот народ „нашиот народ (јазик)“, а Методиј – „нашиот учител“.¹⁸ Јоан Егзарх го именува словенскиот јазик како „свој јазик“.¹⁹ Овие места недвосмислено сведочат за тоа дека нивните автори и(ли) составувачите на насловите на преписите се сметаат себеси за припадници на словенскиот народ, кој го нарекуваат „словенски“ и „наш“.²⁰

Идејата за единство на словенскиот народ во X в. постои паралелно со сфаќањето дека Словените живеат во многу земји.²¹ Последното, меѓутоа, не води до сознанието дека постојат повеќе словенски народи во словенските извори (за разлика од несловенските, каде што се случува токму тоа).²² Повеќе се работи за спротивното – дека земјите создадени од Словени и кои потекнуваат од склавинии се нарекувани „словенски земји“. Посочени се најмалку две такви словенски земји – Велика Моравија и Блатненското кнежевство, но за авторите на старословенските текстови тоа не значи дека постојат моравски или блатненски словенски народи. Уште помалку тоа се однесува на земји како Византија и Бугарија, во кои се посочува

нашего“, „многуплодниот словенски народ“, преку неговите прсти „написаса моемоу ѳззыкоу свобода шть грѣховнаго ига“.

¹⁷ Поп-Атанасов, *Старословенски*, 6; Климент Охридски т. 3, 89

¹⁸ Климент Охридски т. 3, 187.

¹⁹ Јоан Егзарх, *Шестоднев*, 31.

²⁰ Овде Флорин Курта не е во право кога тврди дека ниеден Словен сам не се нарекол Словен сè додека за првпат такво нешто не било направено во *Повјест времених лет* во XII в., како и дека ова е „индикација за тоа дека ниту една група ја нема земено етикетата наметната однадвор“ (Флорин Курта, *Създаването на славяните, История и археология на долнодунавския регион ок. 500 до 700 г.* (София: 2009, 389, 390).

²¹ Спореди: „по всен земли сберете се словѣнии“. Попов, *Триодни произведения*, 235, 236.

²² Лав Философ: „Словенските етноси“ (Leo Imperator, J.-P. Migne, *Patrologiae Graecae*, CVII (Parisis: 1867), col. 968 D); Ал Масуди: „Словените се составени од неколку народи“ (Райна Заимова, *Арабските извори за българите*, Христоматия (София: Танакра, 2000), 35.

словенско население, но кои никаде во словенските текстови не добиваат епитет „словенски“.²³

Потеклото на овој единствен словенски народ не се посочува во словенските извори од X в.²⁴ и од XI в. Оваа особина веројатно може да се објасни со околноста што словенските текстови не се продуцираат од и за политичката елита која настојува да го дефинира своето место во историјата создавајќи мит за потеклото, туку се продукт на едно мисионерско и културно движење. За дејците на ова движење (сите, без исклучок, духовни лица) клучно се јавува местото на Словените во Божјиот план за спас на луѓето, а не ирелевантното, во таа смисла, прашање за потеклото и за паганското минато.²⁵ Затоа и ретките карактеристики дадени за овој народ се тесно поврзани со состојбата на Словените пред мисијата на светите Кирил и Методиј и пред покрстувањето.²⁶ Словените во таквата визија биле „нашиот народ за

²³ Освен од наводот дека тие никаде нема да бидат наречени „словенски земји“, тоа е сосема очигледно и од фактот што Велика Моравија и Блатненското кнежевство се наречени „сите словенски земји“. Според Опширното житие на Методиј, папата му напишал на Коцељ дека му го испраќа Методиј не само нему „**и въсѣмъ странамъ тѣмъ словѣнскимъ**“, а на Моравците дека во рацете на Методиј се предадени „**всѣ словѣнскыя страны**“, (Климент Охридски, т. 3, 191). Слично е и во Пофалното слово за Кирил и Методиј: папата Адријан го испратил Методиј како архиепископ на „**страны словѣнскыя оучитъ въ языкъ ихъ**“ (Климент Охридски, т. 1, 472; во вторичната верзија стои и: „**послалше его на страны словенскыя оучити языкъ ихъ**“ [Климент Охридски, т. 1, 487]. Во Опширното житие на Методиј, пак, кнезот на Голема Моравија е наречен „**Ростиславъ князь словѣнскъ**“ (Климент Охридски, т. 3, 188), што никогаш не е направено во однос на бугарскиот владетел.

²⁴ Слично е и во византиските и во латинските извори од X в. Податоци за споменатото прашање даваат само арапските извори, кои се едногласни околу тоа дека Словените потекнуваат од Ноевиот син Јафет и се разликуваат по тоа кој внук – Мар или Мазан, е нивни предок. На пример, Масуди нотира: „Сакалиба произлегуваат од Мар, син на Јафет, син на Ној, од кој произлегуваат сите народности на Сакалиба и со него го поврзуваат своето потекло“ (Заимова, *Арапски извори*, 49). За Ибрахим ибн Јакуб (965 г.), „Словените се потомци на Мазан, синот на Јафет“ (Semen Rapoport, „On the Early Slavs. The Narrative of Ibrahim-Ibn-Yakub“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 8, No. 23 [Dec., 1929], 334). Ибн Хаукал во 988 г. забележува: „Сакалиба – народ од потомците на Јафет“ (Д. Е. Мишин, *Сакалиба, Славяне в исламском мире* [Москва: РАН Институт востоковедения, 2002], 76).

²⁵ Во таа смисла, изворите се задоволуваат со тоа да резимираат дека минатото било безбожно и под власта на ѓаволот – на пример, во Опширното житие на св. Кирил (Поп-Атанасов, *Старословенски*, 6).

²⁶ Јоан Егзарх ќе повика „**да се срамѣнии оубо (...) вси погании Словѣне**“, зашто го сметале сонцето за самовласно наместо за тврба на Бога (Јоан Егзарх, *Шестоднев*,

кој никој никогаш се немаше погрижено“,²⁷ а истовремено и „нов народ“. ²⁸ Оттука поразбирлива станува онаа примарна улога што му се дава на јазикот, но не во смисла на етнодефинирачки фактор, туку како инструмент на спасувањето,²⁹ т.е. не самиот јазик, туку преводот на Светото писмо на тој јазик е она што ја прави христијанската проповед разбирлива за Словените, а преку тоа, од една страна, Словените ги приопштува кон Бога и кон вечниот живот, а од друга, ги прави еден од „великѹхъ ѣзыцѹхъ, иже славе“ *Бѣ своимъ ѣзыкомъ*“. ³⁰ Така, *Словен* се јавува повеќе како припадност отколку како потекло.

Во погоре цитираните примери се забележува дека идејата за еден словенски народ постои паралелно со идејата за еден словенски јазик, а не се среќава множинската форма *словенски јазици*. Словенски е наречен јазикот на кој е преведено Светото писмо од светите Кирил и Методиј,³¹ но и јазикот на делата на други словенски автори и преведувачи.³² Јоан Егзарх самиот ќе изјави дека вдахновен од примерот на Кирил и Методиј, „посакав да се обидам да ги преведам на

146). Во Опширно житие на св. Кирил авторот се жали дека „нашиот народ (...) поради слабост или, поточно, поради измама од ѓаволот си го имаше потемнето умот и не сакаше да оди во светлината на Божјите заповеди“. Повторно таму, моравскиот кнез му пишува на василевсот: „Ние, Словените, сме прост челаѢ“ (Климент Охридски т. 3, 89, 187, 188).

²⁷ Поп-Атанасов, *Старословенски*, 48 (Опширно житие на св. Методиј).

²⁸ Азбучна молитва, Добрев и Салвова, *Слова на светлината*, 145, Петканова, *Литература*, 230

²⁹ Климент Охридски, т. 1, 426, 427. Тоа е изразено, меѓу другото, и во тврдењето дека со прстите на св. Кирил „написаса моемоу ѣзыкоу свобода ѡтъ грѣховнаго ига“.

³⁰ Поп-Атанасов, *Старословенски*, 34 (Опширно житие на св. Кирил).

³¹ Методиј во Моравија ги превел Стариот и Новиот завет „од грчки на словенски“ (Прошлошко житие на св. Методиј, Иванов, *Старини*, 290), а истото се кажува и во Опширното житие на Методиј: „ѡтъ грѣчѣска въ словѣнскѣ“ (Климент Охридски, т. 3, 191), и свети Кирил „прѣложив црѣквѣ ѡставѣ ѡт грѣчка въ словѣнскѣи ѣзыкѣ“ (*Пофалба за св. Кирил*, вторична верзија, Климент Охридски, т. 1, 438, 439; Иванов, *Старини*, 328–331).

³² Јоан Егзарх пишува дека Методиј ја превел Библијата од грчки „v[slov7n[sk]“, а и за самиот себе кажува дека „посакав да преведам на словенски јазик“ (Добрев и Салвова, *Слова на светлината*, 172, 173). На предлог на бугарскиот владетел Симеон бил составен *Зборник од делата на многу отци* и истиот бил преведен на „словенски“ (Петър Мутафчиев, *История на българския народ* [София: БАН 1992], 181). Константин Презвитер решава да преведе „од грчки на словенски“ (Петканова, *Литература*, 233). Григориј Мних преведува „ѡтъ грѣчѣскаго ѣзыка въ словѣнскѣи“ (Константин Калайдович, *Иоаннъ екзархъ Болгарскій* [Москва: 1824], 178).

словенски јазик (...) да ги преводам на свој јазик (...)“ толкувањата на учителите.³³ Словенски е јазикот на богослужбата.³⁴ Јазикот на кој се преведува Светото писмо (и кој се базира на дијалектот од Солунско кој им бил познат на светите Кирил и Методиј) се јавува како „свој“ за населението во Велика Моравија (*своимъ ѣзыка вѣшего*), во Блатненското кнежевство (*книгы ѣзыка вѣшего*), во Солун, Охрид и во Деволско.³⁵ Или резимирано, како „словенски јазик“ се определува јазикот на „Словените“, погледнато однадвор тоа е „ѣзыкѣ вѣшѣ (ихѣ)“, а за Словените – „свои (имѣ) ѣзыкѣ“.³⁶

Така, и во однос на „словенски јазик“ добиваме исти резултати како и за поимот Словени и за категоријата словенски народ – еден јазик на еден народ, со едно име, кој се зборува на Балканот и во Велика Моравија. Очекувано, „словенски“ е наречен не само јазикот, такви се и писменоста, книгите напишани со словенското писмо, а и самите ученици на светите Кирил и Методиј.³⁷

³³ Од предговорот кон *Неба*, Јоан Екзарх, *Шестоднев*, 31.

³⁴ Таков е, според Опширното житие на Методиј, бослужбениот јазик во Велика Моравија (кога го погребувале Методиј, одржале служба на латински, грчки и на „словѣнскы“), а, според Опширното житие на Константин Кирил, и јазикот употребен во Рим кога словенските ученици отпеале служба на „словенскыимъ ѣзыкамъ“, а следната ноќ „славословеше словенскы“ (Климент Охридски, т. 3, 108, 192). Нема потреба да се посочуваат големиот број места на кои е наречен така богослужбениот јазик на словенските текстови на Балканот.

³⁵ Во Опширно житие на Константин Кирил Философ така го нарекува византискиот император обраќајќи им се на Моравците: „да и вѣ причѣтете се великихѣ ѣзыцѣхѣ, иже славе Бѣ своимъ ѣзыкамъ.“ Во Житието на Методиј папата им пишува на словенските кнезови дека им го испраќа Методиј „да вѣ оучитѣ, вѣ ѣзыкѣ (вѣшѣ) прѣлагаа книги“. Тука е и веќе спомнатиот Марко, *четвѣрти епископѣ въ Словенскѣи ѣзыкѣ бысть Дѣволѣ*“ (Климент Охридски, т. 1, 472, т. 3, 104, 188, 189; Иванов, *Старини*, 307).

³⁶ Во Пофалбата за св. Кирил и Методиј двајцата „прѣложышема (...) вѣ ѣзыкѣ ихѣ и прѣложыша оѣтѣ грѣхаскаго, вѣ свои имѣ ѣзыкѣ прѣдѣста“ (Климент Охридски, т. 1, 468, 471).

³⁷ Во Опширното житие на св. Константин Кирил повеќепати се среќаваат зборовите *словен'skye knigi* (тие се возљубени од Коцељ, примени и благословени се од папата, кој одржал служба со нив). Во Венеција Кирил е обвинет дека создал „Словенемъ книгы и оучиши“. За *словѣнскы книги* се зборува и во Опширното житие на Методиј (кои Бог му ги најавил на св. Кирил и кои биле критикувани од тријазичниците), но и самото преведено Евангелие на двапати е наречено *словѣнское еванѣлие* (папата го поставил во олтарот на црквата Св. Петар; препорачано е да се чита откако прво ќе се

Единството на јазикот и на именувањето се сфаќаат како етничко единство, кое ги вклучува и обичаите. Така, како што споменавме претходно, меѓу Словените во Византија Методиј можел да се запознае со обичаите (и тоа со сите!) на Словените практикувани и во Велика Моравија!³⁸

Сфаќањето засведочено во старословенските текстови од X в. за постоење на еден словенски народ и јазик на опишаниот простор често е игнорирано во науката, особено национално обоената, која се стреми да открие постоење на современите словенски нации уште во раниот среден век. Во последно време Џон Фајн во една одлична анализа покажа дека таквите претензии во однос на Хрватска и Далмација се неосновани.³⁹ Не е поразлична ситуацијата и со теоријата за создавањето словенски бугарски народ во IX и во X в., на чија неоснованост, исто така, е посветено соодветно внимание.⁴⁰ Таквото

прочита на латински, Климент Охридски, т. 3, 105, 106, 108, 188, 189). И кај Јоан Егзарх среќаваме дека Константин Кирил создал „*писмена словѣньскѣхъ кънигъ*“ (Добрев и Славова, *Слова на светлината*, 172, 173). Според Опширното житие на Константин Кирил, папата им наредил на двајца епископи „*сѣтити словесѣмъ словенскѣмъ оученикѣмъ*“ (Климент Охридски, 3, 108), според Пролошкото житие на св. Методиј во Рим биле ракоположени „презвитери од словенските ученици“ (Иванов, *Старини*, 290), а во Опширното житие на Методиј наоѓаме дека биле ракоположени „*ѡтъ оученикѣ словѣньскѣхъ три попы*“ (Климент Охридски, т. 3, 188, 189). Како обопштување за терминологијата користена во словенските извори во разгледуваниот период може да послужи и Црноризец Храбар и неговото дело *О писменех* во кое наоѓаме: *Словѣне* (2 пати), *рѡда словѣнска* (3), *словѣнскаа речь* (2), *азыкъ словѣньскы* (2), *писмена словѣнска* (4), *словѣньскыа бѹкварѣ* (или: *книгѡчѣа* – 1) (Иванов, *Старини*, 422–446).

³⁸ Раширеноста на идејата за единството на обичаите на Словените во Византија ја потврдува и Лав Философ, кој во својата *Тактика* пишува: „Словенските етноси имаат ист начин на живот и еднакви обичаи“ (Leo Imperator, *Tactica*, col. 968 D). Ова тврдење претставува преформулирање на зборовите на Маврикиј: „Етносите на Склавините и на Антите се еднакви по примерот на живеење и по обичаите“ (Л. А. Гиндин и Геннадий Литаврин, редактори, *Свод древнейших письменх известий о славянах, т. I* (I – VI вв.) [Москва: РАН, 1994], 370). Лав Философ, очигледно, го третира ова согледување како актуелно за своето време.

³⁹ John Fine, *When ethnicity did not matter in the Balkans: a study of identity in pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the medieval and early-modern periods* (Michigan: 2006).

⁴⁰ Драган Ташковски, *Кон етногенезата на македонскиот народ* (Скопје: 1971); Стојков, *Поимите*, 210–282; Stojko Stojkov, „Nationalism and the Middle Ages: The Myth for the Creation of Slavic-Bulgarian Nation in 9th-10th Century“, internet scientists' magazine: Hi-story, 2003,

осовременување, на пример, создало стремеж да се премости доследната разграниченост на поимите *Словени* и *Бугари* во X в.⁴¹ преку тврдењето дека именувањето *Словени* во словенските текстови е само израз на мислењето дека бугарскиот народ е дел од словенските народи,⁴² или дека *Словени* и *Бугари* се употребуваат за исто население,⁴³ или дека Словени се јавува како друго име за бугарскиот

https://www.academia.edu/8640952/nationalism_and_the_middle_ages_The_Myth_of_Creation_of_Slavic-Bulgarian_Nation_in_9th-10th_Century, 2014. Теоријата обично се аргументира преку пренесување подоцнежни извори во пораниот период или преку приспособување на изворите кон претходно поставени тези. Пренесување на терминологија од XI/XII во X в. се прави во Житието на св. Климент напишано од Тефилакт Охридски, за која се претендира дека постоела во изгубено словенско житие на св. Климент (Александър Милев, *Грџките жития на Климент Охридски* [София: БАН, 1966], 80, 81, 133; Димитър Ангелов, „Българската народност и делото на Климент Охридски“, *Българското средновековие – идеологическа мисъл и просвета* (София: 1982, 41, бел. 32). За неоснованоста на ова теза, види: Христо Меловски, *Москополски зборник, пролошки житија на светците*, *Miscelanea byzantine-makedonica*, vol. 1.1. [Скопје: 1996], 93; Стојков, *Поимите*, 379, 280). Слично и со Солунската легенда (од XIV в. неправилно датирано понекогаш во XI). За приспособување на изворите кон претходно поставени тези, види кај: Ангелов, *Образоването*, 322–355, кој тезата дека во Бугарија повеќе не постојат двата субјекта Словени и Бугари поради претпоставено нивно слевање во единствена народност ја зема како појдовна точка во својата аргументација на позицијата дека поимите Словени и Бугари во изворите треба да се однесуваат на единствениот преостанат субјект – хипотетичката нова бугарска народност. Од тука се изведува заклучокот дека двата поима се всушност изедначувани во изворите. Така, преку слободни претпоставки се манипулираат изворите за да го кажат спротивното на она што тие, всушност, го кажуваат, кои јасно ги разграничуваат поимите Словени и Бугари. Заклучоците изведените на таков несоодветен начин понатаму често некритички се пренесуваат во историографијата. На пример, кај Заимова и Милтенова (В. Т. Заимова и А. Милтенова *Историко-апокалиптичната книжнина във Византија и в средновековна България* [София: 1996], 95), за изразот „Словените, т.е. Бугарите“ во Книгата на Сивила се дава следниот коментар: „Еден израз многу популарен од X в., па натаму во бугарската книжевност: со него секој бугарски писател ја означува единствената бугарска народност.“ Други автори, како Петканова (*Литература*, 147, 286), се повнимателни и соочувајќи се со фактот дека во X в. во словенските извори Словените не се нарекуваат Бугари, тоа го пренесуваат во XI в., нешто што, исто така, не е точно.

⁴¹ Види: Д. Петканова-Тотева, „Кирил и Методиј в някои легендарни книжовни паметници“, во: *Константин Кирил Философ, юбилеен сборник по случай 1100 годишнината от смъртта му* (понатаму: КФ 1100) (София: БАН, 1969), 76.

⁴² Ангелов, *Образоването*, 330, 334.

⁴³ Fine John, *The Early medieval Balkans, A critical survey from the Sixth to the Late Twelfth Century* (Michigan: The University of Michigan press, 1991), 128, 129.

народ.⁴⁴ Во словенските извори од X в., меѓутоа, не постои претстава за повеќе од еден словенски народ и јазик, ниту, пак, идеја дека Бугарите се Словени. Бугарскиот владетел и бугарската држава, како и бугарскиот етнос никаде не се наречени словенски. Напротив, во словенските извори поимите *Словени* и *Бугари* се употребуваат за различни групи население и за различни категории. Поимот *Бугари* се однесува на народ кој во словенските извори се поврзува со Хуните и со Унгарците,⁴⁵ со бугарскиот владетел, со црквата и со нивните службеници, со населението во Добруџа, додека со поимот *Словени* – народ кој живее од Македонија до Велика Моравија. Има и разграничување на поимите кај едно лице.⁴⁶

⁴⁴ Йордан Заимов, „Словѣне и Българе в старобългарската книжнина и в българската топонимия“, во: *КФ 1100* (София, БАН, 1969), 130–133.

⁴⁵ Во превод „отъ греческаго языка въ словенскыи“, Григориј Мних пишува: „иже нарицахуся тогда Юуѣрмидинос, нѣмѣ Болгаре и Унноу“ (Калайдович, *Иоаннъ ексархъ*, 178, 181). Изразот е позајмен од Малала и е променет само со додавање на Хуните – Мирмидонците денес се нарекуваат не само Бугари туку и Хуни во словенскиот превод. Овде се прави директна врска помеѓу именувачата Хуни и Бугари, а во насловот гледаме дека владетелите се нарекуваат бугарски, но преводот се прави од грчки на словенски јазик. Во словенскиот превод на Синаксарот на Цариградската црква, пак, се прави поврзување на Бугарите со Унгарците: „Вангры Българе, при оугрѣхъ Българе“ (Gjula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II [Berlin: 1983], 283; во грчкиот оригинал стои „Σκυθοβουλαροι“, Грчки извори за българската историја [понатаму ГИБИ], т. 5 [София: БАН, 1964], 291). Во тоа словенските извори не се разликуваат од византиските, кои во X в. ги идентификуваат Бугарите како народ поврзан со Хуните, Аварите, Куманите, Хазарите, Котрагите и сл. (Стојков, *Поимите*, 262–282). Во словенските текстови не се прави поврзување на поимот Словени со Хуни и Унгарци.

⁴⁶ Тудор Доксов, етнички Бугарин, во една белешка кон преводот на Константин Презвитер на Словата на св. Атанасиј ги употребува, од една страна, фразите „кнез наш бугарски“ (за Симеон), „наш кнез бугарски“ (за Борис), „Борис ги покрсти Бугарите“, а, од друга страна, кажува дека Константин Презвитер ги превел словата на св. Атанасиј „въ словѣнскы азѣкъ“ (Б. Ангелов и М. Гелов, *Стара българска литература (IX – XVIII в.)* [София: 1922], 321; Ангелов, *Образување*, 327). Ова претставува добар пример за паралелно и независно постоење на двете различни етнички идентификации изразени преку поимите Словени и Бугари во тоа време, бидејќи самиот Тудор не се идентификувал себеси со Словените. Наспроти самоидентификацијата како Словени во словенските извори од X в., во еден извор на грчки јазик настанат во истиот период, а подоцна преведен на словенски, ја наоѓаме следнава бугарска самоопределба на човек од Добруџа: „ѿт языка есмѣ новопровештѣнаго българска“. Анчо Калоянов, Мария Спасова, Тодор Моллов, *Сказание за железния кръст и епохата на цар Симеон* (Велико Търново: 2007), 178.

Тезите за создавање словенски народи во X в. се во очигледна противречност со она што го наоѓаме во словенските извори и особено со идејата дека словенскиот народ и јазик се едно и, секако, има потреба од нивно основно преиспитување.⁴⁷

ЈАЗЫКЪ СЛОВѢНСКЫЙ од крајот на X до крајот на XII в.

Во IX и првата половина на X в. употребата на поимот *Словен* во словенските текстови е невообичаено честа. Од средината на векот таа се нормализира, станува поретка, но не исчезнува. Макар и без свој политички или друг институционален носител, поимот *Словени* во XI и во XII в. продолжува да опстојува во словенските текстови. Тоа се случува и покрај тоа што во споменатиов период во византиските извори поимот *Словен* постепено излегува од употреба и дури (макар и ретко) започнува да се употребува со значење 'роб'.⁴⁸ Меѓутоа, во словенските извори таквото значење никогаш нема да навлезе независно од авторитетот на византиските текстови, што исто така сугерира дека поимот *Словен* за авторите на словенските текстови служел за самоидентификација и изразува самосвест и како таков не можел да биде третиран како нешто понижувачко.

Заедно со поимот *Словени*, во словенските текстови опстојуваат и сфаќањата поврзани со него кои биле карактеристични за X в. Имено, од XI и од XII в. потекнуваат најстарите познати преписи на некои од старословенските текстови што беа анализирани претходно. Зборникот на Успенски од XII в. содржи пофалба за Кирил и Методиј и најстариот препис од житието на св. Методиј со целиот дијапазон на употреба на

⁴⁷ Тоа се однесува и на други хипотези во науката, на пример, на толкувањето на исчезнувањето на поимот *Словен* во византиските извори во однос на Бугарија во IX в., како последица од етнички промени кои ги претвориле Словените во Бугари. Како што се гледа, словенските извори од X в. демонстрираат јасна словенска самосвест. Повеќе за тоа: Стојков, *Поимите*, 169–175, 184.

⁴⁸ За навлегувањето на тоа значење на зборот *Словен* во Византија, види кај: Helga Köpstein, „Zum Bedeutungswandel von Σκλάβος / Sclavus“, *Byzantinische Forschungen*, b. VII (Amsterdam: 1979), 71, 72, 83–85.

поимот Словен за која стана збор.⁴⁹ Најстарите преписи од службата за св. Кирил⁵⁰ се од XI и од XII в. Во еден зборник од XII в. се наоѓа препис од говор за празниците на св. Климент со наслов *Заповѣдания о праздницихъ Климента, еѣпа словѣньска*.⁵¹

Во истиот период настануваат и нови текстови. Најверојатно од почетокот на XI в. (иако е спорно)⁵² се два превода на житија (на Антониј Велики и на маченикот Панкратиј), дело на презвитер Јоан, во кои овој автор изјавува дека преведувал од „елински зборови на словенски јазик“ и дека мотивација за правење на преводите е „за да не остане лишен и словенскиот народ (словѣнскъ азѣкъ) од блажениот живот на овие големи чудотворци“.⁵³ Хронолошки неспорен е Охридскиот апостол пишуван во XII в.,⁵⁴ во кој се споменува: „Кирила оучителъ словѣньскоу жзѣкоу“, а на св. Методиј му се посветени следните зборови: „блаженѣи ѿцѣ нашѣ Меѳодіе архѣпѣ моравескѣ оучителъ словѣньскоу жзѣкоу иже прѣложи въскресѣна ставѣѣ ѿати ѿ гречѣска въ словѣнескѣ жзѣкъ.“⁵⁵ Во Григоровичевиот триод од XII в. е додаден следниот тропар: „Похвалами да вѣнчаѣтъ сѣ Кирила философа, новоизбранное множество приведеъ Господеви словѣньскааго ѣзѣка, съ братомъ Меѳодіемъ; съ нима же пѣтъ бжиди отецъ Јоан поустѣна Рылскѣа.“⁵⁶

За авторите и за препишувачите на словенските текстови на Балканот до крајот на XII в., светите Кирил, Методиј, Климент итн. остануваат учители на словенскиот народ, нивното дело се однесува на единствениот словенски народ, јазикот е словенски и еден – се користи

⁴⁹ Пофалбата го носи карактеристичниот наслов *сѣѣма и прѣславѣнѣма оучителема словѣньскоу ѣзѣкоу, сътворѣшемоу писменѣ ѣмоу, прѣложѣшема новѣи и ветѣхѣи законѣ въ ѣзѣкъ нѣѣ, блаженомоу Кирилоу и архѣпѣпоу панонѣскоу Меѳодиоу* (Климент Охридски, т. 1, 26, 447, 448, 468; т. 3, 164, 185–192).

⁵⁰ Во неа е наречен учител на словенскиот јазик/народ кој пишува словенски книги (Иванов, *Старини*, 290).

⁵¹ Климент Охридски, т. 1, 56, 65.

⁵² За датирањето, види: Петканова, 285; Стојков, *Поимите*, 321, бел. 1296.

⁵³ Петканова, *Литература*, 285.

⁵⁴ За датирањето на овој извор, види кај: Кулбакинъ, *Охридская рукопись апостола, конца XII века*, Български старини, кн. 3 (София: 1907), XLI–LIX.

⁵⁵ Кулбакинъ, *Охридская рукопись апостола, конца XII века*, 124, 128.

⁵⁶ А. Теодоров-Балан, *Кирил и Методий*, т. 2 (София: 1934), 79.

истата терминологија како и во X в. Макар што во дел од византиските извори од темата Тесалоника и кај некои охридски архиепископи се појавува практика на употреба на поимот *Бугари* како синоним за поимот *Словени* во најширока смисла (се употребува за Словените во Панонија, Далмација, Илирик, Тракија, Македонија и сл.),⁵⁷ во словенските текстови од XI и од XII в. нема такви примери.

Многу изразено е застапена идејата за единството на словенскиот народ и надвор од Балканот, во Русија, при што во *Повјест времених лет* (XII в.) е запишано: „ѢѢ БО ЕДИНѢ ЯЗЫКѢ СЛОВѢНСКѢ (...) СЛОВЕНСКАА РѢЧ ѢѢ (...) ЯЗЫК СЛОВЕНСКІ ЕДИН.“ Притоа, јасно е кажано дека именувањето на одделните групи Словени е од географски карактер.⁵⁸ Тие не се народи – зборот *ЈАЗЫК* не се употребува за одделните словенски групи (Полјани, Древљани, Моравци и сл.). Словените, генерално, се *ЈАЗЫКѢ*, а така се категоризираат и други народи (на пример, Бугарите на Дунав се именувани *БОЛГАРСКОГО ЈАЗЫКА*). Исто така, во изворот не се користи множина кога именката *ЈАЗЫКѢ* оди со определбата *словенски*.⁵⁹ Територијата населена од овој единствен словенски народ во различни времиња се: Моравија, Полска,

⁵⁷ Кај Теофилакт Охридски стои: „τῶν Σθαβενῶν γένος εἵτου Βουλγάρων“ (Милев, *Грџките житија*, 81, 83, 89, 111, 129, 133; Меловски, *Москополски зборник*, 61, 62; Грџки извори за бугарската историја, т. 9, кн. 2 [Софија: БАН, 1994], 12, 13, 16, 34, 42, 72, 197); кај Зонара (Iohannis Zonarae, *Lexicon, totius posterior, ed. Iohannes Augustus Henricus Tittmann* [Lipsiae: 1808], col. 1653); кај Кекавмен (*Византијски извори за историју народа Југославије*, т. III [Београд: САНУ, Византолошки институт, 1966], 206; *Грџки извори за бугарската историја*, т. 7 [Софија, БАН, 1968], 12, 16); во житието на св. Григориј Агиорит: „Bulgari qui Sclavi apelantur“ (Никос Чаусидис, „Контактот меѓу културата на Јужните Словени и Византија“, во: *Цивилизации на почвата на Македонија*, макропроект „Историја на културата на Македонија“ [Скопје: МАНУ, 1995], 98, 99); во еден опис на судијата Леон: „Σκλάβων Βουλγάρων“ (Иван Божилов, *Бугарите във Византијската империя* [Софија: 1995], 44; Грџки извори за бугарската историја, т. 6 [Софија: БАН, 1965], 38), Димитар Хоматијан во Краткото житие на св. Климент (Милев, *Грџките житија*, 174, 175).

⁵⁸ „Лаврентьевская летопись“, *Полное собрание русских летописей, т. 1.* (Ленинград, 1926–1928), 18, 28, 29. Види „прозвашаса имены своими гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ“ (6).

⁵⁹ *Повесть временных лет*, част первая (Москва – Ленинград: АН СССР, 1950), 11, 13, 14, 17, 18, 21–23 итн. Иако се тврди дека „разидеся Словѣньскіи Языкъ“ („Лаврентьевская летопись“, 6), тоа се однесува на раселувањето на единствениот словенски народ во повеќе земји, но не води до создавање словенски „народи“ („јазици“).

Русија, Скитија, по Дунав, угорската и бугарската земја. Во списокот на земјите/народите Словѣне се дадени по Епир и Илирик и јасно се поврзуваат со последниот.⁶⁰ Единствената промена во однос на идејата за единство на словенскиот народ е што тука веќе се забележува претстава за тоа дека Словените имаат различни обичаи.⁶¹ И овој значаен текст не ги вклучува Бугарите меѓу Словените – напротив, јасно се спротивставени без разлика што точно се посочува дека и Бугарите го употребуваат „словенското писмо“.⁶² За изворот, „Болгари дунајски“ не се нешто различно од руските соседи – Бугарите на Волга, во друга освен во географска смисла.

Слично нешто забележуваме и на Балканот во Летописот на попот Дукљанин настанат не порано од втората половина на XII в.,⁶³ напишан на латински јазик, но пишуван од Словен, во словенска средина и посветен на историјата на Словените. Во него Хрвати и Срби се географски поими еднакви на Приморци и Загорци; тие се подеднакво Словени, а во Словените влегуваат, исто така, и Моравците. Новина е што овде како зборуваачи на единствениот словенски јазик се јавуваат и Бугарите, име кое меѓутоа се дефинира како географско: луѓе дојдени од реката Волга.⁶⁴ Така, идејата дека словенскиот јазик е само еден и се зборува во Далмација, Србија, Дукља, Велика Моравија, на Волга и во источниот Балкан е многу недвосмислено искажана. Исто така, словенски е јазикот на кој св. Кирил го преведува Светото писмо.

⁶⁰ „Лаврентьевская летопись“, 3, 5, 6–15. „Тѣмже Словѣнску ѿ зыку оучитель естъ Анѣдронигъ апѣлъ в Моравы бо ходилъ и апѣлъ Павелъ оучилъ ту. ту бо естъ Илюрикъ.“

⁶¹ „Лаврентьевская летопись“, 13. „Имаху бо обычаи свои и законъ шѣ своихъ и преданья кождо свои нравъ.“

⁶² *Повесть временных лет*, 14: „придоша од Скоуѣ, рекше от Козаръ, рекоми Болгаре и сѣдоша по Дунаеви и насилници Словѣномъ быша.“ Според Лаврентиевиот летопис: „грамота Словѣньскаѿ ѿже грамота естъ в Роуси и в Болгарѣхъ Дунаискихъ“ („Лаврентьевская летопись“, 26), Словените и Бугарите во Повеста потекнуваат од различни синови на Ное.

⁶³ Идентични моменти со Грегора (Nicephori Gregorae, *Byzantina historia*, 1, ed. L. Schopenus (Bonnae: 1829), 26, 17–20) посочуваат и на можен подоцнежен датум на пишување или дополнување.

⁶⁴ Vladimir Mosin, *Ljetopis Popa Dukljanina, Latinski tekst sa hrvatski prjevodom I* „Hrvatska kronika“ (Zagreb: Matica Hrvatska, 1950), 39, 44–49. Ова е, можеби, најстариот случај на текст напишан во словенска средина во кој со поимот Бугари се именуваат луѓе што зборуваат словенски иако не е директно кажано дека се тие и Словени.

И кај попот Дукљанин и во Повест времених лет ја согледуваме истата тенденција – Словените внатрешно се делат по географски принцип и имињата им се исто географски, додека нивниот јазик е еден и тие претставуваат еден народ кој живее во различни земји.⁶⁵ Слична ситуација наоѓаме и во изворите за Хрватска во средниот век: луѓето во неа самите себе се именувале Словени, а така се именувани и од соседите. Нивниот јазик е именуван како словенски, како и писмото и литургијата.⁶⁶

Повеста и Летописот се важни и затоа што во нив се прават првите обиди за дефинирање мит за потеклото на словенскиот народ во словенска средина: во Повеста Словените се потомци на Јафет,⁶⁷ а кај попот Дукљанин тие се, едноставно, Готите.⁶⁸

ЈАЗЫКЪ СЛОВѢНСКЪЙ во XIII и во XIV в.

Сфаќањето на Словените дека се еден народ со еден јазик го наоѓаме во XIII в. главно во голем број преписи на постари дела, но исто и во некои нови текстови. Меѓу новонастанатите се и Орбелскиот триод (Охридска школа)⁶⁹ и еден пергаментен псалтир и месецослов,⁷⁰ а

⁶⁵ Посочувањето на повеќе од еден словенојазични народи кај попот Дукљанин („populi (...) Gothi qui et Sclavi, et Vulgari“, Mosin, *Ljetopis*, 46) е, веројатно, последица на тоа што е пишуван на латински јазик. Во старословенскиот еквивалент на употребената терминологија би имале Готи и Бугари како „людми“ (= populi), кои се јавуваат како еден **ЈАЗЫКЪ** (= lingua = gentem). Употребата на *populi* наместо *gentem*, географското дефинирање на овие „народи“, како и идејата дека тие сите зборуваат еден словенски јазик го сугерираат истото.

⁶⁶ Fine, *When ethnicity did not matter*, 37, 39, 58, 75, 77 - 79, 140, 141.

⁶⁷ „Повест времених лет“, *Полное собрание русских летописей*, т. 2, *Ипатьевская летопис*, издание второе (Санкт Петербург: 1908), 3.

⁶⁸ Тоа е народ од северните страни кој се појавил во времето на василевсот Анастасиј (Mosin, *Ljetopis*, 40).

⁶⁹ Авторот го вклучил текстот од Григоровичевиот триод: „Да го оженчаме со пофалби Кирил Философ, кој заедно со братот свој Методиј го доведе при Господа новизбраното мноштво на словенскиот народ, а со нив да биде воспеван и отецот Јоан од рилската пустина“, додавајќи ги кон него Јоаким Осоговски и Прохор Пчињски (Теодоров-Балан, *Кирил и Методиј*, 79, Иван Божилов и Стефан Кожухаров, редактори, *Българската литература и книжнина през XIII век* [София: Български писател, 1987], 29, 224).

⁷⁰ Боню Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература*, кн. 2 (София: БАН, 1967), 18, 19, со извадоци од одделните служби на Кирил и Методиј: Св. Кирил е наречен *словѣномъ учителъ и пастира великаго словѣномъ*.

надвор од Балканот во Чешката легенда. Веќе во XIV век таква терминологија наоѓаме во Моравската легенда,⁷¹ а на Балканот може да се посочи поговорот кон Лондонското евангелие на Јоан Александар од 1355/6 г., во кое словенски „слог“ е наречен „наш“ („изъ еллинскыѡхъ словесъ, в нашѡ словенскыѡхъ слогиѡхъ“).⁷²

Подолг е списокот на преписи од XIII в. на постари дела.⁷³ Во *Драгановиот* *минеј* се наоѓаат две служби на светите Кирил и на Методиј⁷⁴ и преписи на проповедта со наслов *Заповѣдания о праздниѡхъ Климента епѡа словѣнска*.⁷⁵ *Пофалбата за Кирил Философ* од Климент Охридски (првичната верзија) е зачувана во ракопис од XIII в. Прогласот кон Евангелието, со познатите обраќања: „слушајте сите Словени“, „слушај цел словенски народе“, е зачуван исто во преписи од XIII и од XIV в. Најстариот зачуван текст на Пролошкото житие на св. Методиј е во Станиславовиот пролог од 1330 г.⁷⁶ Од XIII и од XIV в. се зачувани и најстарите преписи од делото на Црноризец Храбар, од кои еден е датиран во 1348 г.⁷⁷ Препишувањето постари дела со зачувана етничка словенска терминологија се јавува и во наредните векови.⁷⁸

Постепено, почнувајќи од крајот на XIII в., во старословенските текстови на Балканот почнуваат да се појавуваат и случаи на употреба на други поими за означување на некои атрибути кои дотогаш се нарекувани само словенски. Оваа појава се навестува прво надвор од

⁷¹ Добрила Миловска и Јован Таковски, *Македонска житијна литература IX – XVIII век* (Скопје: 1996), 18.

⁷² Иванъ Дуйчевъ, *Из старата българска книжнина*, книга втора (София: 1944), 150.

⁷³ Ангелов, *Из старата*, 10.

⁷⁴ Во насловите се наречени *учители на словенскиот народ/јазик*. Ги наоѓаме изразите: „стадо словенско“, „пастир голем на Словените“ (Иванов, *Старини*, 296, 301, 303, 304).

⁷⁵ Климент Охридски, т. 1, 17.

⁷⁶ Иванов, *Старини*, 289, 328–332, 338, 340; Миловска и Таковски, *Житијна*, 22, 23.

⁷⁷ Иванов, *Старини*, 440, 441.

⁷⁸ Словото на св. Климент за апостолот Тома е зачувано во препис од времето XVI – XVII в. и има наслов *поучение Климента епѡа словѣнска* (Климент Охридски, т. 1, 79). Опширното житие на св. Кирил е познато од педесетина преписи, од кои најстариот е од XV в. (Климент Охридски, т. 3, 32–45). Несомнено, постоеле и преписи на овие дела од периодот XI – XIII в. и, имено, врз нив се базирани подоцнежните преписи, но тие, за жал, не се зачувани.

Балканот, и тоа еден век порано. Во Повест времених лет имаме директно тврдење дека словенскиот и рускиот народ се едно исто нешто, сфаќање кое егзистира во рамките на идејата дека словенскиот народ (и јазик) е еден.⁷⁹

Во словенските текстови на Балканот нешто слично може да се нотира и во однос на поимот Бугарин. На почетокот поврзувањето на поимите *Словени* и *Бугари* не ги засега категориите *народ* и *јазик*, кои се само словенски. Напротив, постојат и примери на јасно разграничување помеѓу поимите *Словени* и *Бугари* во XIII в. Во Краткото житие на св. Кирил, за светецот се кажува дека е „**родом сѣи Българинъ**“, ⁸⁰ но луѓето на кои им проповеда и ги учи, јазикот на кој преведува не се бугарски, туку словенски.⁸¹ Тука има едно јасно разграничување помеѓу поимите *Бугари* и *Словени*, при што св. Кирил не е Словен, а, пак, писмото и јазикот се словенски и наменети за словенскиот народ кој живее по Брегалница, во Велика Моравија и во Панонија. Во Бугарскиот апокрифен летопис од тоа време, пак, Бугарите се изедначени со Куманите.⁸²

За првпат забележуваме доста срамежливо и не сосема сигурно поврзување на крајот од XIII в. Во Службата на св. Кирил во Скопскиот минеј, покрај традиционалните формулации: „учител на словенскиот народ/јазик“ и „книги словенски“, наоѓаме и дека „им проповеда на сите земји и на сите народи им зборуваше, и книги бугарски

⁷⁹ „Лаврентьевская летопись“, 18, 28, 29. „Словѣньскыи ѧзыкъ и Роускыи ѡдно есѣтъ Варагъ во прозвашас Роусью а первое бѣша Словене (...) ѧзыкъ Словенскѣ единъ“.

⁸⁰ Иванов, *Старини*, 284; Ангелов, *Из старата*, 7, 13; за датирањето, види: Заимова и Милтенова *Историко-апокалиптичната книжнина*, 318, 321, б. 47; Божилов и Кожухаров, *Литература*, 219, 220; Миловска – Таковски, *Житијна*, 18).

⁸¹ На р. Брегалница Кирил „најде од словѣньского аззыка некои некрстени (...) им напиша книгы словѣньскым аззыкам“. Во Велика Моравија ги превел книгите „од грчки на словенски јазик“, а во Панонија ги учел учениците на словенски книги. Иван Снегаров, „Неиздадени старобългарски жития“, *Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“*, т. 3 (29) (София: 1953 – 1954), 160, 161; Иванов, *Старини*, 285, 287; Ангелов, *Из старата*, 7, 9, 14, 15.

⁸² Заимова и Милтенова *Историко-апокалиптичната книжнина*, 199. За датирањето, види: Стојков, *Поимите*, 439, бел. 1914. За други датирања: Иван Дуйчев, *Рилският светец и неговата обител* (София: 1947), 53; Заимова и Милтенова *Историко-апокалиптичната книжнина*, 17.

пронајде“.⁸³ На крајот од XIII или почетокот на XIV в. настанала и една верзија на делото на Црноризец Храбар во која поимот *Словени* се среќава почесто отколку во оригиналот. Овде ги наоѓаме следните само словенски атрибути: *јазик/народ* (2 пати), *Словени* (5), *словенски писмена* (1), *словенски букви* (1), *словенска реч* (1); има паралелна употреба на *словенска* и *бугарска* за *книга* и *литургија* (иако со голема надмоќ на употребата на *словенска*) и само *бугарски* – за „поп“.⁸⁴ Сето ова укажува на една јасна претстава за постоење на *словенски народ* и *словенски јазик*. Овде дури од името на Словените е искажано прашањето: „Како можеме да пишуваме со грчка реч, кога сме Словени (*СЛОВѢНИ БЪВШЕ*)?“⁸⁵ Именувањето *Бугари* се јавува само во однос на атрибути поврзани со црковната институција: попот, книгата и литургијата. Овој текст ни демонстрира еден од патиштата на поврзување на поимот *Словени* со актуелни административно-политички термини во словенските извори. По името на црковната институција започнува да се именува и писмото што го употребува таа (бугарско, руско, српско).

Првите сигурни примери на изедначување на поимите *Словени* и *Бугари* во словенски текстови во однос на категоријата *народ* ги забележуваме во XIV в. Ги наоѓаме во Легендата за Сивила („а родъ СЛОВѢНЕ, рекше Българе“) и во Солунската легенда („ѣзыкъ словенскы рекше Българе“).⁸⁶ Ова изедначување е под влијание на византиските текстови кај кои истата практика се развива два века порано, а во XIII в. преку преводи навлегува и кај словенските читатели. Најкарактеристичен пример, во тој однос, претставува Краткото Климентово житие. Во преводот на тоа Хоматијаново дело е пренесена речиси буквално терминологијата на оригиналот и така и самиот Климент, и јазикот и населението во „Панѡнию и Далматїю, Фракїа же и Илирикъ и многаа же Македонськаа и Солѣньскаа“ стануваат

⁸³ Иванов, *Старини*, 291, 292, 295.

⁸⁴ Ангелов, *Из старата*, 227–229; Божилов и Кожухаров, *Литература*, 171–173.

⁸⁵ Надежда Драгова, „Втората апологија на българската книга и нейните извори“, *КФ 1100* (София: БАН, 1969), 320; Божилов и Кожухаров, *Литература*, 171.

⁸⁶ Иванов, *Старини*, 282; Заимова и Милтенова *Историко-апокалиптичната книжнина*, 253

бугарски,⁸⁷ нешто што преведувачот не нашол за потребно да го коригира. Така овде како и во Солунската легенда и во Легендата за Сивила поимот Бугари го заменува поимот Словени за означување на истиот општ словенски етнос и јазик.

Повторно, веројатно, со византиско влијание треба да се објасни и единствениот регистриран случај на претстава за постоење на повеќе од еден словенски народ во словенски текст на Балканот во средниот век. Тоа го наоѓаме во Солунската легенда (XIV в.), но само во едната од нејзините верзии: „въ землю (пространнѣ) и в ѣзики словиньскѣе се рекше Българе“,⁸⁸ односно поимот *Бугари* е збирен за словенските народи, а тие, според Легендата, живеат на територијата на Моравија, Преслав, Брегалница.⁸⁹ Во другата верзија, меѓутоа, народот е повторно еден.⁹⁰

Очекувано, го наоѓаме и именувањето на словенскиот јазик како бугарски. Првиот точно датиран случај на словенски извор каде што јазикот е наречен бугарски има во една приписка од времето на Јоан Александар од 1337 г., во која се зборува за превод „од грчки јазик на

⁸⁷ Иванов, *Старини*, 316–318, 321. Насловот е *Климент, епископ бугарски во Охрид*. Понатаму наоѓаме: „Сѣ ѿ ѿѣ наш и българскѣи светилникѣ рода бѣ ѿ бѣроуѣи мѣстѣи ѿѣ иже и Българѣи многу разоумѣим (...) наслѣдоваше Панонию и Далматѣю, Фракѣа же и Илирикѣи и многаа же македоньскаа и солньскаа.“ Спореди го оригиналниот текст кај: Милев, *Грѣцките житија*, 174, 175; Иванов, *Старини*, 316. Слична опширна територија на „Бугарите“ на Балканот дава и Никифор Грегора: двете Мизии, Македонија и соседна Илирија (Gregorae, *Byzantina historia*, 27, 1–4).

⁸⁸ Иванов, *Старини*, 282. За датирањето на Солунската легенда, види кај: Боньо Ангелов, „Неиздаден препис на старобългарското съчинение „Солунска легенда“, во: *Страници из историята на старобългарската литература* (София: 1974), 155; Дуйчев, *Рилският светец*, 53; Петар Илиески, „Апокрифни интерполации во Краткото житие на св. Кирил-Философ“, во: *Светила незаодни, Словенските првоучители и нивните ученици (студии)*, (Скопје: Матица македонска, 1999), 80.

⁸⁹ Ангелов, *Из старата*, 64, 65; Иванов, *Старини*, 283.

⁹⁰ Вторицната верзија на легендата е претставена во Тиквешкиот (XV) и во Константиновиот препис, додека во првичната верзија (претставена во Трновскиот (XIV в.), Николашкиот (XV в.) и во Софискиот (XVI в.) препис) истиот пасус гласи: „ѿзѣи ѿ славенскѣи, се рекше Българе“ (Трновски), „ѿзѣи ѿ словенскѣи рекше Българе“ (Софиски, во насловот *Словинию рекше Българе*). Заимова и Милтенова *Историко-апокалиптичната книжнина*, 311; Ангелов, *Из старата*, 63, 64.

бугарски“.⁹¹ Очигледно е дека и двата назива во времето на Јоан Александар егзистирале паралелно,⁹² а така е и кај неговиот наследник.⁹³ Во Разумник-Указ старословенската литература е наречена „бугарска книга“.⁹⁴ Во Солунската легенда „бугарски јазик“ не е споменат, но се подразбира – светецот слушнал како Бугари зборуваат на улицата во Солун, потоа им напишал букви на Бугарите и ги учел. Во словенскиот превод на Краткото житие на св. Климент, Кирил го превел Светото писмо на бугарски јазик.⁹⁵

Така забележуваме почеток на една, во XIV в. сè уште минорна, појава на заменување на името на старословенскиот јазик во некои словенски текстови (кој дотогаш е само едно *словенски*) со синоними според државата во која се користи јазикот – освен со *бугарски*, тоа се прави и со *српски* и со *руски*.⁹⁶ Оваа тенденција не е ограничена само

⁹¹ Дуйчевъ, *Из старата българска книжнина*, 172, 173.

⁹² „Изъ еллинскѣхъ словесѣхъ, в нашѣхъ словенскѣхъ слоѣхъ“ (поговор кон Лондонското евангелие на Јоан Александар од 1355/6 г.). Дуйчевъ, *Из старата българска книжнина*, 150.

⁹³ Во Бориловиот синодик (завршен во втората половина на XIV в.) на едно место наоѓаме дека св. Кирил „го преведе божественото писмо од грчки јазик на бугарски и го просвети бугарскиот род“. Понатаму, меѓутоа, следува дека „Методиј (...) многу се потрудил за словенската книга“ и „неговиот ученик Климент (...) и Сава, Горазд, Наум (...) и тие многу се потрудиле за словенската книга“. М. Г Попруженко, *Козма Пресвитеръ, Болгарскій писателъ X вѣка*, Български старини, кн. XII (София: БАН, 1936), 77.

⁹⁴ Заимова и Милтенова, *Историко-апокалиптичната книжнина*, 298, 305.

⁹⁵ Иванов, *Старини*, 317. За споредба, види: Милев, *Грѣците жития*, 174. Исто и: „Лихнидон (...) Охрид се нарекува на мизиски јазик и во Кефалија именувана на бугарски јазик Главиница“ (Милев, *Грѣците жития*, 318).

⁹⁶ Во некои преписи на Опширното Кирилово житие поимот *Словени* се заменува со *Руси*, па така моравскиот и блатненскиот кнез испаѓаат руски кнезови, св. Кирил е руски учител, има руски јазик и народ, а писмото исто е руско. Тоа се согледува, меѓутоа, во само 6 од 53 преписи, од кои четири се меѓу најдоцните. Во два од овие преписи имаме претстава за постоење на повеќе од еден словенски народ (Руси, Чеси, Љаси), во други два наоѓаме извесно izdelување на родот руски спрема народот словенски – *родъ русскѣомъ и всемъ ѣзѣкомъ словенскѣомъ*, а во два имаме едноставно прогласување на панонскиот и на моравскиот кнез за руски. И во зачуваните најмалку 60 извадоци од ова житие, во пет случаи (ракописи од XVI до XVIII в.) наоѓаме дека Кирил е учител на *словенскаго рускѣомъ ѣзѣкомъ*, а во еден се набројуваат четириесетте *бѣкѣа* (создадени од св. Кирил – забел. наша) *словенска и болгарска, еже естъ рускаа*. Во истиот препис од XVII в. св. Кирил е наречен *оучителъ словѣнска ѣзѣка и болгарска философа*, што ни покажува тенденција дека поимите

кај словенските автори. Словенскиот јазик како пишана норма со времето станува „свој“ за поголем број етноси. Такви, покрај Словените, биле и туранските Бугари, Власите, Сикулите.⁹⁷ Во Хрватска во XV в., под влијание на ренесансата, пак, се јавува именувањето *илирски* наместо *словенски* за старословенскиот јазик.⁹⁸

Важно во сите такви случаи е отсуството на претстава дека постојат повеќе словенски јазици – јазикот продолжува да биде само еден. Именувањето како *бугарски*, *српски*, *руски*, *илирски*, *наш* се однесува на истиот единствен, меѓународен, општ, словенски литературен јазик. Сè уште нема и оформена претстава дека словенскиот народ не е еден.

Во периодот IX – XIII в. во словенските текстови пишуваат на Балканот, но и во Панонија и во Русија, поимот *словенски народ* се користи за означување на еден народ со еден јазик и едно име. Словените се идентификуваат преку јазикот, името и христијанската мисија, а не преку потекло или славното минато. Народот на Словените во словенските текстови не е опишан. Дознаваме дека имал исти обичаи во X в., но не и какви се тие. Подоцна, во XII в., во Повјест времених лет веќе се тврди дека Словените имаат различни обичаи.

Словени и Бугари овде се сфаќаат како синонимни на Руси (Климент Охридски, т. 3, 36, 44, 45, 46, 50, 51, 54).

⁹⁷ Симеон де Кеза во втората половина на XIII в., зборувајќи за времето на населување на Унгарците, тврди дека Сикулите, кои се остаток од Хуните, се измешале со Власите „и се служеле со нивните букви“. *Латински извори за бугарската историја*, т. 5, част 1 (София: БАН, 2001), 70. Пример за третирањето на словенскиот јазик како *свој* кај Власи имаме кај влашкиот автор Михаил Моска, кој во 1620 г. го напишал следното: „(...) доовде извлеков јас од други словенски книги во јазикот наш“ (Боньо Ангелов, *Страници из историјата на старобугарската литература* [София 1974], 206), односно го нарекува *словенски* и *наш* црковнословенскиот јазик на кој пишува. Од истиот вид е, можеби, и примерот со Борил, бугарски цар од влашко потекло, за кого во Бориловиот синодик е наведено дека наредил „цѣль бориль прѣписати съборникъ ѿ грѣчьскаго на бѣлгарьскыи свои азѣкъ“ (Попруженко, *Борилов Синодик*, 80 (П)). Разликата е што овде словенскиот јазик е наречен бугарски, што е, веројатно, под влијание на времето во кое е составен зборникот – она на Патријарх Ефтимј – во втората половина на XIV в.

⁹⁸ Fine, *When ethnicity did not matter*, 138, 139.

Прашање е колку таквите сфаќања биле вертикално распространети, но нивната географска раширеност е несомнена. Тешко може да се реши и прашањето колку се тие плод на разбирања што навлегуваат кај авторите од самиот живот и од претставите што постојат кај (дел од) населението, а во колкава мера се резултат на силното влијание на словенската литература создадена во X в.⁹⁹ По сè изгледа, тие не доаѓаат однадвор – во несловенските извори во X в. веќе е оформена идејата дека постојат повеќе словенски етноси. При сегашната состојба со изворите би требало да се заклучи дека претставата за еден словенски народ и јазик била единствената што постоела во словенската литература од нејзината појава и низ целиот период во кој настануваат нови словенски текстови со истото сфаќање и се препишуваат старите без промена, и сè до појавата на подруги сфаќања кои би ги замениле опишаните. Како таква, таа, секако, влијаела врз етничката (само)свест барем на писмениот дел од населението во земјите со словенска литература. Тенденцијата во некои словенски текстови словенскиот јазик и народ да се именуваат како бугарски, руски, илирски и др., која се појавува од XIV в., претставува термилошка, но не и суштинска промена, која не ја засега претставата дека постои само еден словенски народ со еден словенски јазик.¹⁰⁰

⁹⁹ На пример, за Плетерскиј (Плетерский, „The making of the Slavs изнутри“, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 2 (4) [Петербург: 2008], 35, 36), е малку веројатно дека „некогаш постоел еден унифициран словенски идентитет, туку поскоро имало огромен број идентитети со користење на словенскиот јазик“.

¹⁰⁰ Како пример за тоа колку е силна и трајна идејата дека словенскиот јазик е еден може да послужи еден текст од XVI/XVII в. наречен *Повѣсть отъ битіа и о царствіхъ вѣсехъ родовъ*, во кој се кажува дека „Бугарите и Словените и Србите и Бошнаците и Арбанасите и Русите, **вѣ вѣсехъ тѣхъ единый языкъ**“. А. Вукомановић, „Граѓа за историју народа и књижевности српске“. *Гласник Друштва српске словесности*, св. X (Београду: 1858), 255; спореди и: Fr. Miklosich, edit, *Lexicon Palaeoslovenico – Graeco – Latinum* (Vindobonae: 1862 – 1865), 858.

Stojko STOJKOV

**ЯЗЫКЪ СЛОВѢНСКЫЙ IN OLD-SLAVIC TEXTS
(IX – XIV век)**

-SUMMARY-

The aim of this article is to proceed the term ЯЗЫКЪ СЛОВѢНСКЫЙ (in both meanings: Slavic people and Slavic language) within the frame of Slavic sources during the period of Middle Ages. It is a common impression that until the end of XIII century, the term “Slavs” meant one people with one language, living in different states, but starting from XIV century, a new tendency can be noticed. Namely the Old-Slavic language been called with the names of states in which it was used: Russian, Bulgarian, Serbian and etc. This new names were used like synonyms of the Slavic language, which was still understood as one; actually there was no idea of existence of separate Slavic languages. There is some changes by the late Middle Ages, when the idea of existing of more than one Slavic peoples appeared.

Драган ЃАЛЕВСКИ

Институт за национална историја - Скопје

СРЕДНОВЕКОВНОТО ВОЈУВАЊЕ НА БАЛКАНОТ: КОНФЛИКТОТ ПОМЕЃУ ВАСИЛИЈ II И САМОИЛ

Во научната литература за средновековното војување во Европа, Византиската Империја најчесто е прикажана одделно, со своите специфични карактеристики и белези.¹ Иако воената вештина може да се систематизира, сепак изворите укажуваат на тоа дека мошне често народите и државите влијаеле едни на други. Ова доведувало до размена на знаења, меѓу кои било и прифаќањето туѓи воени стратегии, тактики и технологии што во моментот изгледале посупериорни на теренот и можеле да дадат позитивен исход на бојното поле.² Како резултат на овие општествени процеси, византиската вештина на војување, која во периодот на раниот среден век била развиена речиси до степен на наука (зачуваните воени прирачници се доказ за тоа), всушност ги надминувала границите на Империјата и значително влијаела врз воените техники на народите и на државите што биле

¹ За засебноста на Византија во историографијата во однос на раното средновековно војување во Европа, види кај: Charles W. C. Oman, *The Art of War in the Middle Ages A.D. 378-1515* (Oxford, 1885), 28–48; Martin Van Creveld, *The Art of War: War and military thought* (London, 2000), 37–39. Исто и: Everett U. Crosby, *Medieval Warfare, a bibliographical guide* (New York, 2005). Од времето на династијата на Комнените, византиската армија сè повеќе наликувала на западноевропските средновековни армии, прифаќајќи ги нивните техники на војување и нивната опрема. Види кај: John Haldon, *Byzantium at War, AD 600-1453* (Osprey Publishing Ltd, 2003), 51–53.

² Таков пример е византиското прифаќање на вештината на коњаник-стрелец од Партите. За византиската употреба на коњаник-стрелец во борбите со непријателите, види кај: Oman, *The Art of War*, 11, 14. Види исто и: Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire* (The Belknap Press of Harvard University Press, 2009), 263-264; Walter E. Kaegi jr., *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy* (Hellenic College Press, 1983), 7–8.

нејзини соседи или, пак, дошле во допир со неа.³ Балканскиот Полуостров, како соседен регион кој бил дел од византиската сфера на интерес, освен политички и културно, бил и под влијание на софистицираниот византиски концепт на војување. Во тој контекст, фокусот на овој научен труд е средновековната воена вештина на Балканот за време на императорот Василиј II (976 – 1025), поточно неговиот конфликт со Самоил.

Иако освојувањето на Бугарското Царство во 971 г. и воспоставувањето на византиската хегемонија од Јован I Цимискиј (969 – 976) укажувае на тоа дека на Балканскиот Полуостров конечно дошол период на мир, сепак настаните што следувале покажале дека таквото мислење било погрешно.⁴ Само неколку години подоцна, во 976 г., започнал нов воен конфликт на Балканот, кој бил воден помеѓу Византиската Империја и новоформираната балканска држава чиј политички центар се наоѓал во Македонија. Нејзин владетел бил Самоил, најмалиот од четирите сина на *комесот* Никола, кој бил воено-административен службеник во сега веќе освоеното Бугарско Царство.⁵ За време на оваа повеќедецениска војна, двете завојувани страни презеле повеќе офанзивни и други воени упади, но воделе и многу битки и извршиле голем број опсади на градови. Воената иницијатива, која во првите две децении од конфликтот се наоѓала во рацете на Самоил, постепено се пренела кај византискиот император Василиј II, а во последните години од владеењето на комитопулот била целосно преземена. Иако, според изворите, за време на оваа војна биле употребени и разни невоени дипломатски средства, кои повеќе или помалку претставуваат интегрален дел на секој долготраен конфликт во

³ Силно влијание Византија извршила и врз воената вештина на Сарацените, кои „исто така ги имитираат Ромеите во многу аспекти (...) [од] истите работи што страдале од Ромеите, тие сега вредно ги користат против нив.“ Види во: *The Taktika of Leo VI*, XVIII.114, ed. and trans. George T. Dennis, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* Vol. XLIX (Dumbarton Oaks, 2010). Исто така и: Oman, *The Art of War*, 33.

⁴ *The History of Leo the Deacon*, trans. Alice-Mary T. Rice and Dennis F. Sullivan, Dumbarton Oaks (Washington D.C., 2005), 200–201. Како и John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, trans. John Wortley (Cambridge University Press, 2010), 293–294.

⁵ Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 312.

средниот век, сепак најголем дел од успехот зависел од стратегијата и од воената тактика што биле применети на бојното поле.

Главните извори преку кои се дознава за аспектите на средновековното војување на Балканот се византиските воени прирачници, дела кои немаат свој пандан во Европа. Иако ја прикажуваат теориската страна на војувањето во периодот од VI до крајот на X век, сепак преку нив се забележува византиското гледиште за војната и за нејзините насоки исто како таа практично да се води. Според овие текстови, византиската воена вештина главно се базирала на стратегијата за водење војна на исцрпување.⁶ Дека е тоа така укажува авторот на *Стратегиконот*, византиски воен прирачник од крајот на VI или почетокот на VII век, кој советува избегнување директна битка бидејќи „не е како што некои лаици можеби си замислуваат дека битките се одлучуваат преку бројноста на војската, непромислената храброст или преку едноставен напад, туку преку Бога, со стратегија и вештина. Стратегијата ги користи можностите и местата, изненадувањата и различните трикови со кои би се надмудрил непријателот со мисла да се извојуваат целите без вистинска борба.“⁷ Византијците претпочитале користење разни измами и вештини во војувањето и избегнување отворена борба, односно напад на непријателот „преку итрина, ненадејни напади или со глад“.⁸ И други

⁶ За општ преглед на византиската воена стратегија, види кај: George T. Dennis, “The Byzantines in Battle”, *Byzantium at War (9th-12th)*, ed. Kostas Tsiknakis (Athens, 1997), 165–178. Како и Walter E. Kaegi jr., *Some thoughts on Byzantine Military Strategy* (Hellenic College Press, 1983), 6–7 и John F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204* (UCL Press, 1999), 13–33. За византискиот период кон војната и војувањето, види кај: Johannes Koder and Ioannis Stouraitis, “Byzantine Approaches to Warfare (6th -12th centuries): An introduction”, *Byzantine War Ideology between Roman Imperial Concept and Christian Religion, Acten des Internationalen Simposiums (Wien, 19–21 Mai, 2011)*, ed. Johannes Koder, Ioannis Stouraitis (HRSG.), Verlag Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Denkschriften 452 (Wien, 2012), 9–16. Исто така и: John F. Haldon, “‘Blood and Ink’: some observations on Byzantine attitudes towards warfare and diplomacy”, *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Variorum, 1992), 281–294.

⁷ *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*, trans. George T. Dennis (University of Pennsylvania Press, 1984), 23, 64.

⁸ *Strategikon*, 83. За постојаната употреба на ваквите средства од Византијците, види кај: Kaegi, *Some thoughts*, 8.

автори, како тој на *За стратегијата*, го нагласуваат водењето дефанзивни војни. Но доколку „непријателот нападне, а ние не сме во можност да се соочиме со нив“, тогаш треба да се употребат разни други вештини за да се избегне директна битка. Ако не било возможно тоа, се советуваало преземање лажни маневри и други тактички движења пред битката за да се одбегнат тешки загуби.⁹

Сите византиски прирачници советуваат маневрирање, употреба на различни тактики на одолговлекување, како и заседи и други вештини за да се изедначат односите на теренот. Целта била да се победи во војна без, притоа, да се води една одлучувачка битка. Според авторите на трактатите, победата можела да биде остварена не преку директни борби, туку преку интелегентно искористување на слабостите на непријателот, на географските и сезонските климатски фактори, како и на дипломатијата.¹⁰ Генералите морале постојано да ги користат „своите тактички и стратегиски вештини“¹¹ и што е можно повеќе да избегнуваат директни конфронтации. Ниту во еден момент не требало да се помислува „едноставно да се надвлее непријателот на отворено, рака со рака и лице в лице, дури иако може да изгледа дека ќе победиш, тоа е потфат кој е мошне ризичен и може да резултира со големо зло“.¹² Затоа било советувано дека е „посигурно и многу покорисно да се надвлее непријателот преку планирање и тактика отколку со сурова сила; во првиот случај резултатите се остваруваат без сопствени загуби, додека во другиот некаква цена мора да се плати“.¹³ Избегнувањето битка, кое било клучот на византиската стратегија, овозможувало непријателот да биде погоден од разни болести или да дојде до недостаток на вода, храна, фураж и на други потребни продукти. За ова

⁹ On Strategy, 6.14–20, 33.3–47, *Three Byzantine Military Treatises*, ed. and trans. George T. Dennis, Corpus Fontium Historiae Byzantinae Vol. XXV (Dumbarton Oaks, 1985).

¹⁰ Анонимниот автор на *За стратегијата* укажува на фактот дека Византијците знаеле за време на воен конфликт да ги придобијат соседите на непријателот на своја страна. Види во: *On Strategy*, 6.16–17.

¹¹ *Strategikon*, 9.

¹² *Strategikon*, 65.

¹³ *Strategikon*, 80.

известуваат речиси сите византиски прирачници,¹⁴ бидејќи, според анонимниот автор на *За стратегијата*, еден од подобрите моменти за напад бил во оној кога „непријателот ги распрснал своите одреди поради недостаток од намирници или некоја друга причина“.¹⁵

Главните причини за ваквиот однос на Византијците кон војната и војувањето треба да се бараат не само во античката воена традиција¹⁶ и византиската империјална идеологија¹⁷ туку и во расположливите ресурси и геополитичкото окружување. Во основа, Византија била постојано опкружена со непријатели од повеќе страни и мошне често војувала на два или повеќе фронта. Друг значаен фактор биле ограничените ресурси со кои располагала Империјата, а кои биле нужно потребни за водење војна. Доколку сакал да започне воена офанзива или, пак, успешно да се одбрани од своите непријатели, византискиот император морал да повлече дел од војската од друг фронт.¹⁸ Поради тоа, од примарна важност за Византија била ефикасната распределба на нејзините ограничени ресурси со цел да се постигне најдобар можен ефект во заштитата на популацијата и одбраната на државата.¹⁹ Сите овие фактори ги принудиле Византијците да применат воена стратегија што била дефанзивна во

¹⁴ Па така, воените команданти се советуваат да направат „планови да го поразат непријателот не само со оружје туку и преку нивната храна и пијалаци, правејќи ја водата непогодна за пиење и труејќи го житото.“ Види во: *Strategikon*, 91–92.

¹⁵ *On Strategy*, 33.33–35.

¹⁶ За воената традиција, види кај: Kaegi, *Some thoughts*, 10–13.; Haldon, *Warfare, State and Society*, 37–38.

¹⁷ За аспектите на империската идеологија, види во: Hélène Ahrweiler, *L'ideologie politique de l'Empire Byzantin* (Presses Universitaires de France, 1975). Исто така и: Георгије Острогорски, „Византиски цар и светски хиерархијски поредак“, *О веровањима и схватањима Византинаца*, ред. Георгије Острогорски (Београд, 1969), 264–265. За влијанието на империската идеологија врз византиското војување, види кај: Ioannis Stouraitis, “‘Just War’ and ‘Holy War’ in the Middle Ages: Rethinking Theory through the Byzantine Case-Study”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Band 62/2012* (Wien, 2012), 227–264; Haldon, *Warfare, State and Society*, 21–33; George T. Dennis, “Defenders of the Christian People”, in: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, eds. Angeliki E. Laiou and Roy P. Mottahedeh (Dumbarton Oaks, 2001), 31–39.

¹⁸ Вакви случаи на трансфер на војници од една граница на друга за потребите на определени воени кампањи се мошне чести во византиската историја.

¹⁹ Haldon, *Warfare, State and Society*, 35–36, 38.

својата природа и која според нивното убедување најдобро можела да ја обезбеди сигурноста и долговечноста на државата. Според начелата на оваа стратегија, војните се воделе не со задавање „нокаутирачки“ удар на непријателот преку една одлучувачка битка, туку со постигнување и одржување на состојбата на еднаквост и рамнотежа на теренот преку исцрпување, разни тактики, изненадни напади и контранапади, како и измами, итрини и други невоени средства.

Единствен извор што дава подетални, иако теоретски, информации за византската воена стратегија на Балканот од крајот на X и почетокот на XI век е воениот прирачник познат како *Анонимна книга за тактики*, која е преведена под насловот *Организирање кампања и тактики*. Авторот на ова дело прикажува воени кампањи водени низ планините на Балканот во кои самиот император земал учество и во чии операции биле вклучени големи армии. Неговите тактички одредби се адресирани директно кон византискиот владетел, дадени како еден вид совет од доверлив советник, речиси како постар роднина или пријател, укажувајќи како понатаму би требало да продолжи текот на кампањата. Од стилот на авторот јасно се забележува дека императорот е тој што ги дава командите, но има уште многу да научи, ситуација во која се нашол младиот император Василиј II во почетокот на своето владеење.²⁰

Воениот прирачник започнува со презентирање теориски директиви за правилно поставување и внатрешно организирање на воениот камп во зависност од составот на војската и од околниот терен, но и како истиот да се обезбеди од ненадејни напади од противникот. Понатаму авторот известува како во зависност од теренот најдобро формациски да се организира движењето на императорската армија низ непријателска територија и истата да се заштити од ненадејни напади. Исто така, дава насоки за најсигурно и најбезбедно поминување на армијата преку разни опасни терени, односно длабоки реки, тесни планински премини, клисури, но укажува и како да се избегнат заседи поставени на овие места или како истите да се освојат. Дел од овој воен

²⁰ *Three Byzantine Military Treatises*, ed. and trans. George T. Dennis, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* Vol. XXV (Dumbarton Oaks, 1985), 242–243.

прирачник се и тактичките инструкции потребни за успешно водење опсади на стражарници, тврдини и градови, обезбедување на сигурноста на сопствените воени сили за време на опсада, како и најбезболно решавање на логистичките проблеми кои можеле да се појават за време на кампања.²¹

Сите теориски начела за војување изнесени во овој прирачник се во склад со византиската вештина на војување, но видоизменети за да можат да бидат применливи на тешкиот планински терен во внатрешноста на Балканскиот Полуостров. Иако Византија е во офанзива и војува во земјата на непријателот, сепак авторот посветува повеќе внимание на и дава детали за разните тактики и маневри што би ги зачувале животите на империјалните војници за време на битките или при некои други воени операции отколку за оние што можеле да доведат до поразување и целосно воено уништување на противникот.²² Како и во прирачниците од минатото така и тука авторот советува избегнување какви било воени конфронтации на терен каде што тактичката предност ја има непријателот, бидејќи „кога не си во можност да ги користиш твоите раце, твојот коњ и твоето оружје, а непријателот е во состојба да го направи тоа, тогаш опасноста е очигледна“.²³ Ваквата внимателност пред започнување воен судир кон која требало да се придржуваат воените команданти е потенцирана на неколкупати во текстот, не само при минување на императорска армија низ тесни премини и клисури²⁴ туку и за време на опсадите на непријателските тврдини.²⁵

Од изворите јасно се забележува дека во текот на првите две децении од конфликтот со Самоил, воената стратегија што ја примениле Византијците, освен една или две кампањи што имале

²¹ Подетално за теоретските директиви, советите и разните тактики, види во: Campaign organization and tactics, *Three Byzantine Military Treatises*, ed. and trans. George T. Dennis, Corpus Fontium Historiae Byzantinae Vol. XXV (Dumbarton Oaks, 1985).

²² Една таква офанзивна тактика, иако малку воопштена, авторот изнесува во дваесет и петтото поглавје.

²³ *Campaign organization*, 20.12–14.

²⁴ *Campaign organization*, 13.4–8, 19.7–10.

²⁵ *Campaign organization*, 21.43–50, 25.24–26.

офанзивен карактер и завршиле неславно за *василевсот*,²⁶ била во најголем дел дефанзивна, насочена кон одбрана на преостанатите императорски поседи на Балканот.²⁷ Борбите што се воделе биле сконцентрирани во пограничните области, како Тесалија²⁸ или околината на Тесалоника (Солун). Според изворите, од 991, па сè до 995 г. императорот Василиј II војувал против Самоил во околината на овој македонски град, каде што и покрај почетната иницијатива и привременото освојување на градот Верија (Бер) и неколку други неименувани тврдини во околината, кои потоа ги разурнал и ги напуштил – веројатно во обид да создаде „ничија земја“, не постигнал некој позначителен успех.²⁹

Византиските воени дејства се промениле во 997 г. по победата кај Сперхеј.³⁰ Од тој момент натаму тие станале офанзивни и се воделе

²⁶ Таква е опсадата на Средец во 986 г. и поразот што следува кај Трајановата Порта. Види во: *Leo the Deacon*, 213–215. Исто и: Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 313.

²⁷ Најверојатно поради силните човечки загуби во редовите на императорската армија за време на граѓанските војни првиот чекор што го презела Византија било постепено обновување на воената моќ на балканските тематски армии. Дека воените сили биле недоволни, укажува и: Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 321. Според него, императорот Василиј II заминал во „областите на Тракија и Македонија и [оттаму] пристигнал во Тесалоника (...) каде што [во 991 г.] го оставил како заповедник на [темата Тесалоника] Григориј Таронит со способна војска да ги одбие и да ги пресретне навлегувањата на Самуил“. За трансферот на воени сили од Мала Азија на Балканот, види кај: Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, (Oxford University Press, 2005), 405, n.18. Самоил дури успеал да го ограби манастирот Гоматон кај Хиерис на планината Атос. Види кај: Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-slayer* (Cambridge University Press, 2003), 16.

²⁸ Срѓан Пириватрић, *Самуилова држава* (Београд, 1997), 88–90; Стјепан Антолјак, *Средновековна Македонија, Том I* (Скопје, 1985), 371–373; Милан Бошкоски, *Великаните на македонскиот среден век* (Скопје, 2007), 54–55.

²⁹ Оваа повеќегодишна кампања била неуспешна за Византија. Иако во почетокот Василиј II имал определени успеси и ја презел иницијативата во свои раце, сепак подоцнежните настани укажуваат на спротивното. Во понатамошните борби Самоил успеал да го убие Григориј Таронит, *дуксот* на Тесалоника, и да го зароби неговиот син Ашот. Тој, исто така, го заробил војсководецот Саак, како и *дуксот* Јован од Халдеја, наследникот на Таронит, најверојатно кон крајот на 995 г. Скилица (Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 323) оваа кампања на византискиот император ја посведочува во само неколку реченици. Види и кај: Виктор Р. Розен, *Император Василиј Болгаробойца, Извлечения изъ Лѣтописи Яхъй Антиохійскаго* (Санктпетербургъ, 1883), 27.34–28.15, како и: Бошкоски, *Великаните*, 72–79; Holmes, *Basil II*, 407.

³⁰ Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 324.

низ областите што биле под контрола на Самоил. Византијците за време на овој офанзивен период презеле два вида кампањи. Првите биле големи воени походи, кои биле добро организирани со определени стратегиски цели. Вторите, помали, воени упади имале за цел да ја прикажат византиската воена сила или, пак, да извршат грабежи и уништување на непријателската инфраструктура – убивање популација, уништување тврдини, како и целосно опустошување и пљачкување на околината – без каква било конкретна територијална придобивка.

Она што се забележува во големите византиски офанзиви е фактот дека тие не биле преземени за целосно воено да се порази Самоил или, пак, да се освои неговата претстолина и тој да се зароби, чекор што би го завршил конфликтот на Балканот. Овие кампањи биле насочени не кон центарот на Самоиловата држава, туку кон пограничните региони, како што се областите северно од планината Хемус (Стара Планина),³¹ градовите Верија, Сервија, Колидрос, Воден, западно и северно од Тесалоника, како и кон Видин.³² Всушност, ваквата стратегија имала повеќекратна цел и била во согласност со принципите на војување изнесени во византиските прирачници. Првата цел на Византијците била преку губење определена територија и намалување на расположливите ресурси да се ослаби и да се исцрпи противникот на воено-политички план, со што теоретски би се оневозможил неговиот понатамошен силен отпор, што на крајот би довело до склучување примирје во корист на *василевсот*. Втората била обезбедување подобра заштита на областите кои пред почетокот на воените походи се наоѓале под византиска контрола. Последната цел се однесувала на избегнувањето непотребни опасни ситуации во кои можела да биде доведена императорска армија доколку води непромислена агресивна војна на уништување и истребување.

³¹ За оваа голема воена кампања на Византијците, види кај: Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 326.

³² Сервија и Воден биле освоени од Византијците по претходно преземена опсада, која во случајот на Видин траела цели осум месеци. Тврдината Колидрос, управувана од Димитриј Тихоња, била заземена од *василевсот* по успешно завршените преговори со бранителите и дадената дозвола истите да се повлечат од неа неповредени. За текот на оваа долга кампања, види кај: Пириватрић, *Самуилова држава*, 116–117; Антолијак, *Средновековна Македонија*, 446–455; Бошкоски, *Великаните*, 106–110.

Во однос на помалите воени упади, воените прирачници ги советуваат командантите да извршуваат вакви активности само по убедлива победа или доколку противникот е воено инфериорен и не е во состојба да се спротивстави на бојното поле.³³ Нивната употреба започнува по катастрофалниот пораз на Самоил кај реката Сперхеј.³⁴ Идентична цел имал и походот на Василиј II од 999 г.,³⁵ како и кампањата од 1002 г., кога успеал привремено да го заземе и градот Скопје.³⁶ Во теорија, целта на овие воени упади не била територијално освојување и воено конфронтирање, и покрај тоа што постоеле ситни пресметки најчесто при нападот на определени претстражи или тврдини, туку со помош на ограбување и разрушување да се уништи не само економската база на непријателот туку и да се заплаши и да се внесе дополнителен немир, страв и паника во редовите на непријателските воени сили, што би довело до кршење на нивниот морал и би ги направило неспособни да преземат понатамошни воени дејства на теренот или да организираат успешен отпор.³⁷ Ваквата ситуација би ја ставило императорска армија во супериорна позиција во однос на противникот и теоретски би овозможила да има помалку човечки жртви во нејзините редови во битките што би следувале потоа. И битката што се водела кај Беласица во 1014 г. влегува во контекстот на помалите воени упади. Доколку се направи една подетална анализа на структурата на византиската армија и на текот на борбата кај преминот Клеидион, се забележува отсуство на опсадни машини во редовите на Византијците.³⁸ Ова укажува на фактот дека идејата на

³³ *Taktika*, XVII.27.

³⁴ Според Јахја Антиохиски, Никифор Уран навлегол длабоко во Самоиловата држава, каде што ограбувал и палел цели три месеци без, притоа, никој да му се спротивстави. Види кај: Розен, *Император Василій Болгаробойца*, 34.22–26.

³⁵ Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 326.

³⁶ Скилица известува дека веднаш по освојувањето на Видин, Василиј II „тргна кон престолнината со неговите [воени] сили недопрени, пустошејќи и уништувајќи ја секоја бугарска тврдина на која наишол на патот кон дома“. Види кај: Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 328.

³⁷ Според авторот на *Тактикама*, „кога ја водиш твојата армија низ непријателска територија, мораш да уништуваш и да палиш и темелно да ја опустошиш. Губитокот на пари и недостигот од храна ја намалува силината на непријателот и ги прави помалку способни да се борат...“ *Taktika*, IX.22.

³⁸ За текот на битката на Беласица подетално кај Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 331.

Василиј II во основа била да се изврши уште еден сезонски ограбувачки поход низ териториите што се наоѓале под власта на Самоил, а не да се освои определена област од непријателот.

За разлика од Византијците, не постои некаков зачуван пишан извор кој подетално би ја прикажал, барем теоретски, воената стратегија на Самоил. Дека тој поседувал исклучителна воена вештина се дознава преку изворите кои изнесуваат информации за текот на овој конфликт на Балканот. Според авторите, Самоил бил исклучително вешт војсководец, со непобедива сила и несовладлива моќ, кој се имал целосно посветено на војувањето. Па така, Јован Скилица сведочи дека комитопулот „бил целосно предаден на водењето војна и никако не поседувал мир во душата“.³⁹ Житието на Св. Никон, кое било напишано во времето кога воените кампањи на Самоил биле сè уште свежи во сеќавањата на луѓето, укажува дека тој „бил непобедлив во сила и ненадминат во храброста“.⁴⁰ Кекавмен во својот *Стратегикон* го именува како „одличен“ воин.⁴¹ Многубројните битки и опсади што се случиле за време на овој конфликт, како и неговата долготрајност, се доволен доказ за воените способности на комитопулот. Она што може да се забележи од изворите е дека како и императорот Василиј II така и Самоил колку што можел избегнувал директна конфронтација. Тој повеќе претпочитал водење битки преку разни техники на измама и итрина, изненадни напади, лажно маневрирање, како и заседи и други вештини. Изворите известуваат за големиот број замки и заседи што Самоил успешно им ги поставил на Византијците за време на многубројните борби. Така била остварена победа во битките кај Сердика (Софија) и кај Трајановата Porta во 986 г.,⁴² како и во борбите во околината на Тесалоника, кога дуксот Григориј Таронит бил убиен, а неговиот син Ашот заробен.⁴³ Самоил, исто така, бил исклучително вешт и во опсадувањето на тврдините и на градовите. На таков начин

³⁹ Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 313.

⁴⁰ Niconis Vita, *Грџки извори за Българската Историја, Том VII* (София, 1968), 148.

⁴¹ Cecaumeni Strategicon, *Грџки извори за Българската историја, Том VII* (София, 1968), 14.

⁴² За текот на византиската кампања кај Сердика и за битката кај Трајановата Porta, види: *Leo the Deacon*, 213–215 и Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 313–314.

⁴³ Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 323.

под негова власт паднале голем број византиски градови, како Лариса во Тесалија⁴⁴ или Верија и Сервија во Македонија.⁴⁵ Јован Скилица во својата *Кратка историја* известува и за поставување разни препреки на теренот кои требало да го забават движењето на императорската армија, како дрвени огради и разни земјени окопи и ровови,⁴⁶ но и за преговори со елитите на градовите што биле под византиска управа, како Тесалоника, а се чини и Адријанопол.⁴⁷

И покрај употребата на герилски тактики, на пример, во битките кај Сердика или Клеидион,⁴⁸ а по сè изгледа и во други што биле својствени за источноевропските народи,⁴⁹ сепак може да се заклучи (доколку се погледне сеопфатно целиот конфликт) дека воената стратегија на Самоил, во суштина, била ако не иста, тогаш барем слична на таа на Василиј II, која, пак, се засновала на препораките и на советите дадени од авторите на византиските воени прирачници. Поточно, тој се обидува да ја оствари победата не преку директни фронтални битки на бојното поле, туку исто како и Византијците, преку искористување на географските фактори, на тактичките грешки на противникот и на дипломатијата. Сето ова укажува дека Самоил, исто како и Сарацените,⁵⁰ веројатно бил добро запознаен со специфичностите на византиската воена вештина, која можел да ја научи и да ја проучи најмалку на два начина: едниот посреден, од постарите искусни воени заповедници, кои по сè изгледа го опкружувале, и другиот непосреден, преку директно користење на византиските воени прирачници.

⁴⁴ За Самуиловата опсада на Лариса, повеќе во: *Византиски извори за историју народа Југославије, Том III*, обр. Јадран Ферлуга, Божидар Ферјанчић и др. (Београд, 1966), 196–198.

⁴⁵ За освојувањето на градот Верија, повеќе кај: *Leo the Deacon*, 217. За Сервија, види: *ВИИИЈ III*, 201–202.

⁴⁶ За разните препреки, види: Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 330.

⁴⁷ Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 325.

⁴⁸ За герилските борби во текот на оваа битка, види кај: Skylitzes, *Synopsis of Byzantine History*, 332.

⁴⁹ Колку и да се информациите застарени, во: *Taktika*, XVIII.40–73, 93–102, се дава определен преглед за тоа како војувале словенските и другите источноевропски народи, како што се Варјазите, Унгарците, а со тоа и Бугарите. Не е исклучено поради спорниот развој на воената вештина во средниот век, некои од тактиките запишани во овој прирачник да биле употребувани и кон крајот на X век.

⁵⁰ Види фуснота 3.

Претходно изнесените факти и заклучоци посочуваат дека воената вештина употребена на теренот за време на конфликтот помеѓу Василиј II и Самоил била во согласност со постојните начела на средновековното војување запишани во изворниот материјал. Според византиските воени прирачници, тоа не било насочено кон задавање еден „нокаутирачки“ удар на непријателот, што би довело до негово брзо воено поразување и покорување, туку кон негово постепено ослабување и уништување. Долготрајноста на конфликтот, кој траел и по смртта на Самоил, користењето разни тактики и маневри за избегнување директна битка, покажувањето воена сила на бојното поле, како и употребата на разни заседи, итрини, измами и други невоени средства, упатува на заклучокот дека средновековното војување на Балканот за време на конфликтот помеѓу Василиј II и Самоил не отстапувало на каков било начин од воспоставените рамки забележани во изворите, а тоа било водење типична војна на исцрпување.

MEDIEVAL WARFARE IN THE BALKANS: THE CONFLICT BETWEEN BASIL II AND SAMUEL

-S U M M A R Y-

In the books on medieval warfare in Europe the Byzantine Empire is usually presented separately, with its own characteristics and features. Although the military skills can be systematized, however the sources indicate that quite often the nations and states influenced each other. This led to an exchange of knowledge among which was the acceptance of foreign military strategies, tactics and technologies that currently looked superior on the field and could give a positive outcome on the battlefield. As a result of these social processes, the Byzantine art of war, which in the period of the early Middle Ages was developed almost to the level of science (the surviving military manuals are proof of that), actually surpassed the borders of the Empire and greatly influenced the military techniques of the nations and states that have come into contact with it or were its neighbors, like the Balkans. In that context, the military skills used on the field during the conflict between Basil II and Samuel was in accordance with existing principles of medieval warfare recorded in the source material. According to the military manuals it was not directed towards inflicting a knockout blow to the enemy that would lead to his quick military defeat and subjugation, but rather to its gradual destruction. The longevity of the conflict which lasted well after the death of Samuel, the use of various tactics and maneuvers to avoid direct combat, demonstration of military strength on the battlefield, as well as the use of various ambushes, ruses, deceit and other non-military means, leads to the conclusion that the medieval warfare in the Balkans during the conflict between Basil II and Samuel didn't deviate in any manner whatsoever from the established frameworks noted in the sources, and that was waging a typical war of attrition.

д-р Ели ЛУЧЕСКА

Институт за старословенска култура - Прилеп

ХРИСТИЈАНСТВОТО И НАРОДНАТА РЕЛИГИЈА ВО ПЕРИОДОТ НА ОСМАНЛИСКАТА ВЛАСТ НА ТЕРИТОРИЈАТА НА МАКЕДОНИЈА

Во предложениот труд се проследени развојните линии на христијанството и на народната религија, како и нивните заемни врски и влијанија низ конкретните историско-културни, општествено-економски и црковни околности во Македонија во периодот под османлиска власт. Основната цел е да покажеме дека христијанското православие заедно со практикувањето на народната религија на територијата на Македонија не само што преживеале туку и доживеале подем во вековите под османлиска власт. Притоа тргнуваме од теориските концепти и анализи на Стивен К. Баталден, кој излагајќи ја православната традиција на Балканот, подвлекува дека христијаните од словенско, грчко и од романско потекло за време на османлиското владеење успеале да ја зачуваат православната вера, главно, поради следните три причини: а. виталноста на православните цркви во доцниот византиски период; б. ингениозниот и толерантен милетски систем и в. големата помош од страна на православниот Московиј. Задлабочената научна интерпретација на оваа проблематика нè одведува кон редица истражувачки зони на етнологијата и историјата, фолклористиката, црковната историја, историјата на уметност, историјата на религиите и средновековната книжевност. Со други зборови, опширните етнолошки граници на проблемот претпоставуваат интердисциплинарен пристап на истражување.

По илјада години од поставувањето на догматскиот и канонскиот систем на христијанската црква, православието на Балканот, вклучително и на територијата на Македонија, се соочило со еден сосема нов културен предизвик – османлиската експанзија. Наметнувањето на османлиската политичко-воена контрола, која

стигнала сè до портите на Виена, наложила целосно нов начин на приспособување на православно население во рамките на новата, голема Османлиска Империја.

Една од најзначајните улоги во процесот на адаптација во новонастанатата ситуација одиграло зачувувањето на правослалниот верски идентитет во вековите под османлиска власт. Според нас, тоа се должи главно на следниве причини: 1. воспоставувањето на милетскиот систем кој овозможил успешно зачувување на институционалната структура на Охридската архиепископија до 1767 г.; 2. отворањето ќелијни училишта на словенски јазик; 3. формирањето црковно-училишни општини и 4. непреченото практикување на официјалната христијанска и на народната религија. Во понатамошното излагање ќе се задржиме, главно, на последната причина и ќе се обидеме да ги изнесеме и да ги анализираме фактите што водат кон тезата на американскиот истражувач Стивен К. Баталден дека православие то успешно преживеало, дури доживеало и подем во времето на османлиското владеење.¹

Во таа насока, за живата духовност и виталноста на православието говорат големиот број сакрални споменици и писмени извори (книжевни, хагиографски и етнографски) од кои е јасно видливо подобрувањето на религиозно-моралната состојба кај православно население: зголемената комуникација помеѓу верниците и црквата; изградбата, фрескоживописувањето и дарувањето на црквите и на манастирите; негувањето на словенскиот јазик и на писмото; практикувањето на обичаите и на обредите од наследената религиска пракса и верувањата; канонизирањето нови светители од македонската средина, т.н. новомаченици.²

И покрај фактот што Османлиската Империја ги свела христијаните на поданици од втор ред – „раја“, сепак новите исламски

¹ Стивен К. Баталден, „Милетскиот систем и Православната црква под отоманска власт,“ во: *Преиспитување на традицијата. Есеи за историјата на православието*, ред. Петар Хр. Илиевски (Скопје: Култура, 1997), 167–184.

² Ели Луческа, *Култот на христијанските светци во Македонија. Историја и традиција*, (Прилеп: Институт за старословенска култура – Прилеп, 2010), 37–59, 82–85, со цитираната литература.

владетели ги сметале православните верници за „луѓе од книгата“ (на турски: *dzimmi*), со што покажале дека, во основа, го почитуваат нивниот конфесионален интегритет.³ Охридската архиепископија уште во почетокот на XV век била легализирана во рамките на Османлиското Царство, и тоа во составот на т.н. православен или рум-милет (Румелија), и ја продолжила својата активност сè до 1767 г. При Високата порта во Цариград било основано специјално одделение за црковни работи, Епископос калеми (*Episkopos kalemi*), во кое се разгледувале сите права и должности на црковните старешини и работата на христијанските цркви. Ова одделение издавало посебен султански берат со кој се утврдувале правата на архиепископот и на Синодот на Охридската архиепископија. Архиепископот, според бератот, имал целосна власт за поставување и разрешување од служба црковни старешини и монаси, за преземање дисциплински мерки за целото свештенство и за решавање прашања од световен карактер, како што се бракот, наследството и верата.⁴ Притоа треба да потенцираме дека никој од локалните османлиски старешини немал право да се меша во работата на архиепископот и на Синодот, што значело дека македонското христијанско население релативно слободно можело да го организира својот духовен живот во поглед на практикувањето на народната и на христијанската религија.

Имено, со паѓањето на територијата на Македонија под османлиска власт исчезнал нејзиниот владетелски круг и благородништвото, па сега Охридската архиепископија се стремела кон изградување поблизок однос со народот за разлика од претходниот период, кога повеќе поддршка барала од високите претставници на световната и на државната власт. Блискоста помеѓу црквата и паствата во голема мера се согледува преку потребата за подигање нови црковни и манастирски објекти, каде што како ктитори се јавуваат митрополити, игумени со манастирски братства, племенски кнезови, спахии-христијани, имотни трговци и занаетчии, но најчесто како такви се

³ Стивен К. Баталден, „Христос и културата на православниот Исток“, во: *Преиспитување на традицијата. Есеи за историјата на православиеото*, ред. Петар Хр. Илиевски, (Скопје: Култура, 1997), 36; Баталден, „Милетскиот систем“, 172.

⁴ Александар Матковски, „Односите помеѓу Охридската архиепископија и османската држава“, *Гласник на ИНИ* XVI 2 (1972), 111–118.

јавуваат самите жители на одделни села. И покрај фактот што православните христијани не можеле да градат нови цркви без дозвола, ниту, пак, да ги поправаат старите, а уште помалку да градат во близина на муслиманските светилишта, XV, XVI и XVII век импонираат со изградба на многубројни христијански светилишта – факт кој сам по себе доволно зборува во прилог на тезата дека ова е период на еден необичен просперитет и креативност, а не на стагнација.⁵

За зголеменото практикување на христијанската религија говорат и записите и натписите во кои се споменуваат дарувања на црквите и на манастирите од страна на паствата и на свештенството. Би издвоиле само неколку примери: околу 1400 година кметот Константин од Прилепско, со синовите Јаков, Калојан и Димитар, го обновил запустениот манастир Преображение во с. Зрзе.⁶ Во 1408 г. свештеникот Стано ја изградил и ја живописал црквата Св. Илија во охридското село Елшани.⁷ Синовите на Теодор – Павле и Радослав, во 1416 или 1438 г. ја обновиле и ја зоографисале варошката Св. Богородица Пречиста – Одигитрија во Прилеп.⁸ Една жена по име Милица во 1497 г. му подарила лозје на манастирот Св. Богородица – Матка, во близина на Скопје, ја обновила црквата и ја зоографисала, најверојатно со помош на Тошинко, неговиот син Никола и митрополитот Атанасие.⁹ Охридскиот архиепископ Прохор, кој бил на таа позиција до својата смрт во 1550 г., изградил објекти во дворот на архиепископската резиденција и ѝ подарил на охридската црква Св. Климент Охридски

⁵ Луческа, *Култот на христијанските*, 82–85, со цитираната литература.

⁶ Загорка Расолкоска-Николовска, „Манастирот Зрзе со црквите Преображение и Свети Никола“, во: *Споменици за средновековната и поновата историја на македонскиот народ IV*, уред. Владимир Мошин (Скопје: Институт за истражување на старословенската култура – Прилеп, 1981), 407–459.

⁷ Иван Снегаров, *История на Охридската архиепископия II* (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995), 1–2, 265.

⁸ Гојко Суботић, *Охридска сликарска школа XV века* (Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултет, 1980), 48–50.

⁹ Славица Николовска, „Кодикот на манастирот Матка“, во: *Споменици за средновековната и поновата историја на македонскиот народ I*, уред. Владимир Мошин (Скопје: Архив на Македонија, 1975), 426.

убав архиерејски престол, црковни книги и прекрасен полиелеј.¹⁰

Од традицијата на изградба, фрескоживописување и дарување на храмовите објекти можеме да изведеме заклучок дека црквите и манастирите дејствувале како магнетни пунктови за многубројните христијански верници на Охридската архиепископија. Во тој поглед особено се истакнувале манастирите Трескавец, Св. Наум, Лесновскиот, Пчињскиот и Слепеченскиот, кои претставувале и значајни книжевни центри со богати збирки на словенски ракописи.¹¹ Ваквата религиозна состојба во голема мера се должела на стравот од сè поприсутната исламизација, од една страна, а од друга страна, на напорите на монаштвото кое преку сопствените примери настојувало да ги зацврсти православната вера и моралот кај народот. Така, на пр., во манастирот Слепче монасите биле должни секој ден да се молат со педесет коленопреклони за починат собрат во текот на четириесет дена по неговата смрт, а секоја сабота да го читаат поменикот на дарителите. Подвижништвото било карактеристично особено за монасите од манастирот Трескавец, чија слава се пронесла низ целата дијецеза на Охридската архиепископија сè до Молдавија.¹²

Иван Снегаров во својата *Историја на Охридската архиепископија – патријаршија*, во врска со нараснатиот православен дух меѓу свештенството и народот во XV и во првата половина од XVI век изнесува податоци за словенскиот архиепископ Доротеј и за архиепископот Прохор, кои патувајќи по градовите и по селата, држеле проповеди за зацврстување на христијанската вера и ги поттикнувале македонските книжевници да покровителствуваат при препишувањето на црковната книжнина на словенски јазик.¹³ Такви обиколки правеле и епархиските архиереи, кои на тој начин се зближувале со сопствената паства и барале таа да се вклучи и да помага во управувањето на

¹⁰ Снегаров, *История на Охридската П*, 264.

¹¹ Вера Стојчевска-Антиќ, *Македонската средновековна книжевност* (Скопје: Детска радост 1997), 425–429.

¹² Снегаров, *История на Охридската П*, 268.

¹³ Иван Снегаров, *История на Охридската архиепископия I* (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ 1995), 256–258.

епархијата, како што бил случајот со костурскиот митрополит Акакиј.¹⁴

Книжевните извори од овој период, иако сосема оскудни, говорат дека напоредно со зацврстувањето на христијанскиот дух меѓу свештенството и паствата во текот на XV па сè до средината на XVI век, македонското население и понатаму ги практикувало и обичаите и обредите од наследената народна религиска пракса и верување. Тоа се должело во голем степен на приврзаноста на народот кон народната традиција и на духовната непросветеност на ниското свештенство. Во еден словенски требник, пронајден од В. Кнчев во Охрид, меѓу црковните молитви биле впишани и баења против касање од змија, бесно куче, бодежи и сл.¹⁵ Христијанското население заедно со свештениците ги откопувало мртвите и ги палело за да не се повампираат. Освен тоа владиците за пари допуштале венчавки за време на постите и незаконски разведувале бракови. Со цел да ги искорени ваквите дејства и злоупотреби, архиепископот Прохор во 1529 г. во Охрид свикал архиерејски собор, на кој ги заплашил со вечно проклетство клириците и мирјаните кои нема да ја почитуваат црковната дисциплина и црковниот канон.¹⁶

Но, тоа не биле единствените проблеми со кои се соочувала Охридската архиепископија. Почнувајќи од втората половина на XVI век па сè до укинувањето во 1767 г., нејзината економско-политичка состојба значително се влошувала. Причините биле неколку: распаѓањето на тимарско-спахискиот систем, појавата на чифлигарството, зголемениот османлиски религиозен фанатизам, давањето големи подароци на султаните и на пашите, зголемувањето на постојните и на воведувањето на нови даноци, католичката пропаганда, отцепувањето на значителни територии од нејзината дијецеза во корист на Цариградската патријаршија и на обновената Пекска патријаршија, појавата на фанариотското движење, зачестените патувања на архиепископите, митрополитите и игумените низ европските

¹⁴ Снегаров, *История на Охридската I*, 256–259.

¹⁵ Васил Кнчев, „Новонайдени охридски старини“, во: *Сборник народне умотворевине*, XIII, 261–262.

¹⁶ Славко Димевски, *Историја на македонската православна црква* (Скопје: Македонска книга, 1989), 233.

христијански држави и во Русија за барање милостина и сл.¹⁷

Оваа состојба не останала незабележана од страна на народот кој во Охридската архиепископија гледал свој заштитник и раководител. Тоа особено е видно од фактот што своите граѓански спорови патството ги решавало пред црковните судови, почитувајќи ги и спроведувајќи ги нивните пресуди. Комуникацијата помеѓу народот и црквата особено започнала да се засилува за време на архиепископот Јоасаф (1719–1745), кој со цел да го подигне православноста на црковниот клер и на паствата, создал силно духовно-просветно движење. На црковно-народниот собор, одржан на 24 јуни 1728 г. во с. Бобошница, Костурско, била постигната согласност за заедничко дејствување на архиепископот, на костурскиот митрополит Хрисант и на првенците како еден човек против оние што кажуваат клевети пред надворешните (Османлиите). Во 1727 г. свикал црковно-народен собор на кој го поместил празникот на св. Наум од 23 декември на 20 јуни со цел повеќе народ да оди на поклонение во манастирот на светецот.¹⁸ На тој начин, за време на архиепископувањето на Јоасаф Охридската архиепископија ја воздигнала до висок степен почитта кон христијанските светци – просветители и локални маченици,¹⁹ и претставувала пример во православноста на христијански свет за единство на духот кој владеел меѓу нејзините членови и верници. Тоа доста добро се гледа од писмата на московските писатели во кои архиепископот Јоасаф е опеан како „лав Господов, а Охрид – божествен, апостолски престол кој има богочовечна основа, украсен од богомудрите Седмочисленици, божествениот маченик Јован Владимир и множество

¹⁷ Димевски, *Историја на православната*, 233; Александар Матковски и Александар Стојановски, „Македонија во времето на слабеењето на Османската империја“, во: *Историја на македонскиот народ*, книга прва, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, НИП „Нова Македонија, 1969), 257–265; Александар Матковски, „Феудална анархија во Македонија“, во: *Историја на македонскиот народ*, книга прва, 288–290.

¹⁸ Снегаров, *История на Охридската* II, 278.

¹⁹ Цветан Грозданов, „Традицијата на Охридската школа и на Охридската архиепископија во живописот во Македонија (IX–XIX век)“, во: *Македонија, прашања од историјата и културата*, уред. Блаже Ристовски и др. (Скопје: МАНУ, 1999), 116–117.

безимени маченици“.²⁰

По смртта на архиепископот Јоасаф во 1745 г., фанариотската партија се засилила особено во јужните епархии од дијецезата на Охридската архиепископија. Со нејзина помош Цариградската патријаршија почнала да ги сменува автохтоните митрополити и да ги заменува со свои приврзаници. Со помош, пак, на османлиските власти и на своите приврзаници меѓу високото свештенство, преку разните интриги и поткупи кај Високата порта, откинувала дел по дел од Охридската архиепископија, предизвикувајќи ѝ значителни финансиски тешкотии. Како резултат на ваквата ситуација, охридскиот архиепископ Арсениј на 16 јануари 1767 г. бил принуден да поднесе доброволна оставка, да ја признае Цариградската патријаршија и да побара укинување на Охридската архиепископија.²¹

Положбата на македонското население во текот на XVII и на XVIII век постојано се влошувала како последица на сè поголемата криза на османлиското општествено уредување предизвикана од честите војни, губењето на територии, распаѓањето на тимаро-спахискиот систем и окрупнувањето на пооделни феудалци. Тука се појавува и еден нов момент – напуштањето на традиционалната верска толерантност од страна на османлиските владетели. Обземени од религиозен фанатизам, Османлиите дури и по пат на физичко насилство настојувале христијанското население да го преведат во ислам. Турскиот патописец Евлија Челеби патувајќи низ Македонија од 1660 до 1668 г. запишал еден обичај на насилно исламирање во градот Караферија, Воденско, за време на велигденските празници, со што записот истовремено ни дава потврда за славењето на овој најголем христијански празник меѓу православното население во овој период.²² Ваквата исламизација го достигнала својот врв во текот на XVIII век, кога дошло до масовно исламирање на голем број македонски села, како, на пр., во Велешката и во Кичевската нахија. Но, најтипичен

²⁰ Снегаров, *История на Охридската II*, 279.

²¹ Димевски, *Историја на православната*, 285–295.

²² Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци, 1371–1777* (Скопје: Мисла, 1991), 400–565; Евлија Челеби бил преокупиран со својата исламска догматика, па овој насилан обичај во својот патопис го забележал како „Опис на еден стар добротворен обичај“.

пример во тој поглед, како што нотира протојереј-ставрофор С. Димевски во својата *Црковна историја на македонскиот народ*, претставувала Мегленската епархија. Османлиската власт на населението во мегленските села му дала рок до Велигден да се изјасни за доброволно примање на исламот. Мегленскиот епископ Иларион бил свесен дека доколку не ја исполнат османлиската заповед, селата ќе бидат изложени на страшни репрекусии, па со цел да го спаси населението, на Велигден ја отслужил последната литургија и плачејќи му дал благослов на народот да го прими исламот, а тоа го направил и самиот не сакајќи да се одвои од својата паства.²³

Исправено пред верските, социјалните, материјалните и другите потешкотии предизвикани од страна на инородниот и иноверниот владетел, македонското население давало разни видови отпор, кој не секогаш се изразуval само со оружје в рака. Најголемиот отпор на народот се криел во неговиот висок христијански морал, кој дошол до израз особено во XVIII и почетокот на XIX век. И како што св. Ѓорѓија Кратовски во 1515 г. маченички пострадал на плоштадот во Софија одбивајќи да ја прими муслиманската вера, така и во оваа епоха со маченички подвиг како врховен долг спрема православно-христијанската религија пострадале св. Агатангел Битолски во 1727 г., св. Ангел Битолски од с. Лерин во 1750 г., св. Спасо Радовишки во 1794 г., св. Анастасиј – маченик од Струмица во 1794 г., св. великомаченица Злата Мегленска во 1795 г. и св. Георгија Јанински во 1838 г.²⁴ Одгласите за мачеништвото, храброста и доследната приврзаност кон православната вера на овие свети маченици продреле во сите балкански краишта под османлиска власт. Како резултат на тоа народот, непосредно по нивното упокоение, ги прогласил за светители-маченици, а Цариградската патријаршија прекутно ги признала нивните култови.

Градењето на култот и почитувањето на новомачениците, како и високиот христијански морал кај македонското население биле одраз не само на негувањето на христијанската вера туку и на зачувувањето на самобитноста и на идентитетот. Имено, со укинувањето на Охридската

²³ Славко Димевски, *Црковна историја на македонскиот народ* (Скопје: Македонска православна црква, 1965), 75.

²⁴ Луческа, *Култот на христијанските*, 45–46, со цитираната литература.

архиепископија, нејзиното влијание врз паствата речиси сосема исчезнало, а ако на таквата ситуација се додадат и различните црковни влијанија од соседните балкански држави, ќе биде сосема јасно зошто особено голем интензитет добива идејата за народна црква и вера, односно доаѓа до меѓусебно испреплетување на верата и на идентитетот. Во тој контекст, во однос на хагиографските елементи во култовите на светителите отстапуваат, пред сè, поважните самородни елементи, па светите новомаченици сè повеќе се почитуваат не само како маченици за Христовата вера, туку и како чувари на сопствениот идентитет и на народната традиција. За тоа говорат и портретите и животните циклуси на светите новомаченици, кои во текот на целиот XIX век заземаат забележливо место во црковниот живопис. При нивното претставување зографите посебно внимание посветувале на физиономијата на светителите, возраста и на облеката – градска или селска во зависност од социјалната положба.²⁵ На овој начин преку ликовните претстави во црквите, населението било во тесен контакт и заемна врска со светите новомаченици, кои од една страна им давале заштита, а од друга храброст и сила да го следат својот пат во одбраната на христијанската вера, зашто само на тој начин би можеле да го зачуваат својот идентитет.

Судбината на новомачениците ја делеле и други православни христијани, а особено оние во пограничниот, западен дел на Македонија кој најмногу бил изложен на нападите и на разбојништвата на арамиските и крџалиските банди од соседните области. Под нивен притисок поголем дел на семејствата од мијачко-реканските предели биле принудени да се раселат во другите краишта на Македонија, додека, пак, еден дел, главно од селото Галичник, околу 1840 г. преминал во ислам, што предизвикало силни потреси и негодувања меѓу Мијаците. Еве што известува професорот Риста Огњановиќ-Лоноски во својата книга *Галичник и Мијаците*: „Народов во сиве овије села некогаш бил рисјански, и теја напреднат рисјански, а после стотници године во рисјанска вера, многу, скоро половината се исламизирани под голем притисок и од државата и од зулумџари.

²⁵ Никола Митревски, *Фрескоживописот во Пелагонија од средината XV на до крајот на XVII век* (Скопје: МАНУ, Фондација „Трифун Костовски“, 2009).

Исламизирањето идело по Дрим и од Дебор по Радика... И во Галичник, Тресонче, Лазорополе и Мелничани пробале и исламизирале или заселиле по неколку куќи, али првенците наши тогашни (...) ја спречиле таја нестрека уште во сефтето, вратувајеќи и исламизираниите на стара вера. Таја слава и заслуга припаѓат на две фамилии: на Томовци и на Ажијевци“, односно на народните првенци Ѓурчин Кокалески и Томо Томоски, кои исламизираниите семејства од Галичник и од Мала Река ги собрале една ноќ во 1843 г. во манастирот Св. Јован Бигорски и со убедување, па дури и со остри закани им наложиле да се вратат на верата на своите прадедовци.²⁶

Во периодот на XIX век Османлиската Империја ја зафаќаат длабоки потреси, како на надворешен така и на внатрешен план. Ваквата состојба овозможила да се создадат и првите држави на Балканот поставени врз национални принципи. Под нивно влијание, и во Македонија се јавиле преродбенски знаци со повеќе иницијативи за осамостојување, како во просветниот така и во црковниот живот. Особено голема улога во тој поглед одиграле црковно-училишните општини формирани од страна на, сега веќе, зајакнатите македонски граѓани и еснафи²⁷, но и работата на одделни литературни творци преку пишувањето и печатењето дела со поучна, духовна и со световна содржина на народен јазик. Посебно значење за нас имаат делата на претставниците од првата генерација на преродбенската македонска книжевност, монасите Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновиќ. Тие како духовни лица доста јасно ја забележале духовната непросветеност на обичниот народ и на локалното свештенство. Со цел да ги воведат верниците во учењето на официјалната христијанска религија, во нивните религиозно-поучни дела ни оставиле драгоцен податоци за народниот светоглед, обичаите, обредите, верувањата и за религиозната пракса на македонското население од овој период што претставува само уште една потврда за живата духовност на православните христијани за време на османлиското владеење.

²⁶ Риста Огњановиќ-Лоноски, *Галичник и Мијаците*, прир. Оливера Јашар-Настева и Тодор Димитриовски (Скопје: МАНУ, Фондација „Трифун Костовски“ 2004), 16–17.; Александар Матковски, *Отпор у Македонија*, 1 (Скопје: 1983), 184–186.

²⁷ Александар Трајановски, „Местото и улогата на црковно-училишните општини во Македонија“, во: *Македонија, прашања од историјата и културата*, 215–225.

Eli LUCHESKA

CHRISTIANITY AND THE PEOPLE'S RELIGION IN THE
PERIOD OF OTTOMAN REIGN IN THE TERRITORY OF
MACEDONIA

-S U M M A R Y-

In the following paper, we have attempted to confirm the thesis of the American religion historian Stiven K. Batalden that the Orthodoxy has not just survived during the Ottoman reign in the Balkans but also its ascent. We've tried to prove this thesis by forwarding the lines of progress of the Christianity and the folk's religion as a part of the folk culture and their connections and influences towards the historical and cultural, the social and economical and churchly circumstances in Macedonia during the Ottoman reign (XV-XIX centuries).

A great number of written (literary, hagiographic and ethnographic) sources inform us about the spirituality and the vitality of the Orthodoxy. In these sources we can vividly view the ascent of the religious and moral condition of the Orthodox population: the increased communication between the believers and the Church, the building the fresko painting as well as the bestowal of the Churches and monasteries, the nursing of the Slav language and the alphabet, the practicing of customs from the inherited religious practice and beliefs, the canonizing of new saints that come from the Macedonian territory that are also called new martyrs.

Makedonka MITROVA

Institute of national history - Skopje

THE KINGDOM OF SERBIA AND THE MÜRZSTEG REFORMS IN OTTOMAN MACEDONIA*

The October 1903 Mürzsteg Reforms Programme were undoubtedly one of the biggest international operations undertaken by the Great Powers in Ottoman Macedonia. It resulted from the deteriorated internal situation in Ottoman Macedonia after the Ilinden Uprising. The real goal of the Reforms programme, intended to help improve the position of the population and to calm down the rebellious province, was to establish an unofficial protectorate of the Great Powers in Ottoman Macedonia.¹ In that sense this Reforms Programme of Austria-Hungary and Russia was qualified by the

* The term Ottoman Macedonia contains two aspects: a historical one and a geographical one. In the historical context: *Ottoman* denotes the historical period of the geographical term Macedonia during the ottoman rule. (The same historical context is used for marking the other geographical terms such as: Ottoman Kosovo, Otoman Sanjak, Ottoman Albania or Ottoman Balkans). Under the geographical notion Macedonia in "Encyclopaedia Britannica" one will read: "Macedonia is bounded on the East by the lower Mesta (Nestos) river and by the western slopes of the Rhodope (Rodopi) upland. North of the Pirin massif the boundary turns west, passing south of Kystendil (Bulgaria), by the Siroka Planina, Crna Gora and Sar Planina. Thence it turns southward by the Korab and Jablanica range and lakes Ohrid and Prespa to the massif Grammos; then eastward, embracing the whole basin of the Aliakmon (Bistritsa) river and reaching the Gulf of Salonika near Mt. Olympus. Including the Khalkidhiki (Chalcidice) Peninsula, Macedonia covers an area of about 25,700 sq. mil. (67.471km²). *Encyclopaedia Britannica*, V.14, William Benton, Publisher, 1967, 508. During the last period of the Ottoman rule Macedonia was part of three vilayets: Salonica (Thessaloniki), Bitola (Monastir) and Kosovo.

¹The three Western European Powers: Great Britain, France and Italy were far from even thinking of allowing a repetition of the Berlin Treaty from 1878 i.e. the case of the Austro-Hungarian "pacifying" of Bosnia and Herzegovina. In the case of Ottoman Macedonia after the Uprising, these three Powers acted together only to prevent Austria-Hungary and Russia to gain exclusive influence in the Ottoman Empire.

Serbian envoy to Constantinople, Jovan Hristic, as "a condominium of the Anglo-French type like the one in Egypt."²

The Reforms Programme was adopted on 2 October 1903 in the small Staerska settlement of Mürzsteg in Austria by the Russian Tsar Nicolai II and the Austro-Hungarian Emperor Franz Joseph I. The main reforms programme stated the following:

"1. In order to establish control over the activities of the local Ottoman authorities for the application and implementation of the Reforms, special civil agents from Russia and Austria-Hungary should be appointed to Hilmi Pasha, and they would be obligated to accompany the Chief Inspector everywhere. Their mission would be to draw the attention of Hilmi Pasha to the needs of the Christian population, to point out the abuses by the local authorities, to transfer the motions from the Ambassadors in Constantinople, and to inform their governments about the situation in the country on a daily basis.

2. A foreign general to be tasked with the gendarmerie's reorganisation in the Three Vilayets, serving the Ottoman government and working with the other military persons appointed by the Great Powers; these persons would be appointed to certain regions where they would act as controllers, instructors and organisers. Thus, they would also be able to monitor the conduct of the Ottoman military with the local population.

3. Immediately after peace and order is established in the country, the Ottoman authorities should be asked to change the territorial division of the administrative units (vilayets) for the purpose of more adequate grouping of certain nationalities.

4. At the same time a request for reorganising the administrative and judicial institutions should be posed, which should be made accessible to the

² Михајло Миноси, "Српско-бугарски односи и македонското прашање непосредно по Илинденското востание", *Историја*, XXIII/ 1-2, (Скопје: Институт за историја при Филозофскиот факултет, Сојузот на друштвата на историчарите на СРМ, 1987), 53.

local Christians, thus contributing for the development of local self-government."³

The Mürzsteg Agreement envisaged mixed Christian-Muslim committees to be formed looking into the violations committed during the Uprising; it regulated some issues related to the Christian population that fled from the areas of the Uprising and the reconstruction of their homes; they had one year exemption from paying any kind of state taxes; since most of the acts of violence were committed by *ilaves* (redifs/soldiers of second order) and by the *bashi-bazouks* (irregular military troupes), it was necessary for the old ones to be dismissed and not to be allowed for new *bashi-bazouk* troupes to be created.

From the analytical point of view the entire Programme concentrated on two main points. Firstly, redefining the Ottoman security-legal and financial system to ensure safety of the population. Secondly (and more importantly), implementing the provisions of Article 3 of the Agreement to organise the rebellious province i.e. the Ottoman Macedonia into some kind of cantons of "nationalities" that would make the process of its division in the future easier. In addition there was another crucial tendency with this evolutionary reformatting approach: to pacify Ottoman Macedonia by stripping the indigenous Macedonian Revolutionary Organisation from its role of a protector of the interests of the entire Macedonian Christian population.

The Mürzsteg Reforms Programme refers to the territories of the Thessaloniki, Bitola (Monastir) and Kosovo (Skopje)⁴ vilayets, basically the entire ethno-geographic territory of Ottoman Macedonia, as well as the territories of Ottoman Kosovo, Ottoman Sanjak and some parts of the territory of the Ottoman Albania. On 23 November 1903 the Sublime Porte in principle accepted the Programme, but keeping it open for negotiation

³ Александар Христов, Јован Донеv, *Македонија во меѓународните договори 1875-1919*, (Скопје: Државен Архив на Република Македонија, 1994), Doc. 23, 149-152.

⁴ In September 1888 the centre of this vilayet from Pristina was transferred to Skopje after which this vilayet became known as the Skopje vilayet. - Драги Георгиев, "Малешевската во административното уредување на Османлиската Империја (1877-1897)", *Малеш 100 години по Димитар Поп Георгиев Беровски, минато, сегашност и иднина*, (Берово, 2007), 41.

until all the details of its application were agreed. So called civil agents were appointed to Hilmi Pasha: the Russian representative Nikolai Demerik and the Austro-Hungarian representative Müller von Roghoj. Simultaneously, foreign officers were appointed with the mission of reforming the Ottoman gendarmerie in the Three Vilayets. The Italian General De Giorgis was appointed to command the officers.⁵

The Political Strategy of the Serbian Government regarding the Process of Reforms

The Balkan neighbours of Ottoman Macedonia, within the framework of the already overt expansionistic tendencies towards it, showed maximum interest in all the details and phases of the Müritzsteg Reforms Programme, starting from its preparations, approval and its implementation. The ruling circles of the Balkan monarchies had difficulties accepting the new situation. The Serbian envoy to Constantinople commenting on the policy of the Great Powers in one of his reports at the end of September wrote that the Balkan states could not have been satisfied. In his opinion the worst thing was the fact that the two "powers most interested in the Balkans" (referring to Austria-Hungary and Russia - M.M.) were dealing with an issue that was of interest to the Balkan states "without asking them to state their opinion and even less their interests".⁶ It was only logical for the Kingdom of Serbia to monitor with great interest the entire operation of implementing the reforms programme in Ottoman Macedonia. This is also evident from the fact that the Serbian government had had a copy of the Müritzsteg Reforms Programme with the modifications made by the Sublime Porte since the beginning of 1904. For the Serbian government the issues related to Ottoman Macedonia were of utmost importance.⁷ The statement by the Foreign Minister of the Kingdom of Serbia, Andrea Nikolic also speaks of the political position of the Kingdom of Serbia regarding the process of reforms

⁵ See: Nadine Akhund, "Stabilizing a Crisis and the Müritzsteg Agreement of 1903: International Efforts to Bring Peace to Macedonia", *Hungarian Historical Review*, no. 3, (Budapest: Institute of History, Research Centre for the Humanities (RCH), Hungarian Academy of Sciences (HAS), 2014), 587-608.

⁶ *Документи о спољној политици краљевине Србије 1903-1914*, књ. I, св.1, (Београд: Српска академија науке и уметности, 1991), Doc. 274, 529.

⁷ Глигор Тодоровски, *Србија и реформите во Македонија*, (Скопје: Институт за национална историја, 1987), 162.

in Ottoman Macedonia: "It is in the interest of Serbia to have the Mürzsteg Agreement implemented in order to rescue that misfortunate province from constant disturbances and to create a situation that will guarantee the Macedonians of all nationalities a life worthy for humans..." But this affirmative statement came with the conditions: "...Unless that goal is achieved, then to our great regret, certain activities of Serbia are unavoidable i.e. the actions by the Serbian chetas cannot be prevented."⁸

The opposition between the "proper" conduct by the Serbian government regarding the Reforms and the contradictory armed preparations (that were carried out within the country)⁹ were due to different stand points of the Serbian politicians concerning the solution of the "Macedonian question", along with the Serbian's aspirations for Ottoman Kosovo and Ottoman Sanjak. The report by the Austrian envoy Ludvig von Flotov in Belgrade, dated 18 January 1904 (old style), analyses the three political currents on this issue in the Kingdom of Serbia. He pointed out:

"The first current gathers the most serious politicians, such as the above-mentioned gentleman A. Nikolic, who hopes to pacify Macedonia by implementing the Mürzsteg Agreement. They place great importance to the reforms hoping to gain enough time to consolidate the internal circumstances within the Kingdom of Serbia. And, at the same time they want to gradually reach an agreement among the Balkan states, primarily among the Slav ones, in order to participate as a factor in a possible division of the Ottoman state. However, a failure of the reform efforts and a war between the Ottoman state and Bulgaria would ruin this formula.

The second current does see a possibility to gain that territory (referring to Ottoman Macedonia - M. M.) and to merge it with their own state by means of armed uprising (referring to the operations by the Serbian cheats in Macedonia - M. M.). But, they are convinced that any Serbian government, which would be a little bit more energetic, would be able to prevent any kind of uprising of Serbian chetas.

⁸ *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903-1909*, trans. Edith: Ѓорѓи Стојчевски, (Скопје: Државен Архив на Република Македонија, 2002), Doc. 16, 99.

⁹ According to Ottoman communications, cheats of 130 people were formed. Two cheats were formed in Vranje, a third one in Belgrade and the fourth in Cuprija.

The third current believes that Russia betrayed the Kingdom of Serbia to Austria-Hungary. Hence, everything depends on the will of this powerful neighbour. Even, Nikola Pasic, in a conversation with one acquaintance says: 'All the Great Powers want enlargement. Austria-Hungary can achieve that only via Thessaloniki and that is why Serbia cannot have a future under the Austro-Hungarian occupation. This fear of the first current's politicians could be good for the Serbian government, because under certain circumstances it will help Serbia keep its neutrality.'¹⁰

These observations by the Austrian envoy proved to be true, because the Kingdom of Serbia during the entire time of reforms implementation was playing up to both the Ottoman state and the Great Powers. In that context Stojan Novakovic's opinion was similar to this declaratively moderate Serbian policy and politics of waiting. At the time he was the Serbian envoy to Russia. His position was that it was dangerous at that time to use nationalism on the Balkan Peninsula and to bring forward the unresolved political issues, and that the best thing for the Kingdom of Serbia was to follow to politics of the Great Powers. The experience showed that bringing up the "Serbian question" in 1878 brought the Austrians to Bosnia and Herzegovina, which was why it was necessary to be cautious when provoking the Ottoman State and the Great Powers in the Macedonian knot in order to avoid causing something much more harmful to the Serbian national interests in the Balkans.¹¹ This was also supported by the conclusion of the Austrian envoy to Belgrade, Constantin Dumba, presented in the report from 6 November 1903 (old style): "It is a fact that the proposed reforms and the efforts of the two powers aimed at maintaining the status quo in the Balkan Peninsula suites Serbia politically."¹² The report of the Austrian envoy to Belgrade, Ludvig von Flotov sent to Minister Agenor von Goluchowski in Vienna on 18 January 1904 (old style) contains the official position of the Kingdom of Serbia in regard to the Macedonian issue. "Now, after Serbia has accepted the reforms and has left the Macedonian issue to be solved by the Ottoman state it will maintain reserved and honest attitude."¹³

¹⁰ *Австриски документи за реформската акција...*, Doc. 25, 108.

¹¹ *Документи о спољној политици краљевине ...*, Doc. 370, 695.

¹² *Австриски документи за реформската акција...*, Doc. 5, 67.

¹³ *Ibidem*, Doc.25, 107.

The Kingdom of Serbia did not oppose the reforms in general- only up to a certain level: they should not have helped Ottoman Macedonia get any kind of autonomy.¹⁴ The international control of the reforms implementation was also something that worried the Kingdom of Serbia. The implementation of the reforms (if the government in Constantinople considered them necessary for maintaining the territorial integrity of the state) could have lead towards achieving real autonomy of Ottoman Macedonia. It was believed that the introduction of control in the reforms implementation, regardless of the form, meant satisfying the rebelling Macedonian population. Hence, from the very beginning of the reforms in Ottoman Macedonia, the Kingdom of Serbia considered them very dangerous, since their full implementation could have completely paralysed its propaganda activities in the country.

The Serbian diplomatic envoy to Constantinople, Gjorgje Simic showed incredibly big interest in every meeting of the envoys of the Great Powers in Constantinople involved in this operation. On 11 January 1904 (old style) a meeting between Count Heinrich von Caliche and G. Simic was held. At this meeting the Serbian envoy wanted to personally find out about the character of the work of the Russian and Austro-Hungarian civil agents - the two assistants of Hilmi Pasha. Count H. von Caliche, in accordance with the first item on the reforms' agenda explained to him the duties of the agents: "they are to report about the situation in the Three Vilayets, to receive and to look into complaints by the population against the actions of the Ottoman authorities and to submit proposals to the Chief Inspector on how to deal with the crimes and to introduce the necessary reforms"¹⁵. The reports that were sent by the Serbian envoy G. Simic from Constantinople to the Serbian government were very thorough. Since all the relevant data were collected, a general position was adopted by the Serbian government on the way their supporters in the Ottoman Empire should act. Soon all the diplomatic representative of the Kingdom of Serbia abroad, in Ottoman Kosovo and Ottoman Macedonia were informed about the basic directions of action. The Foreign Minister of the Kingdom of Serbia, Andra Nikolic sent a circular letter to the Serbian consul in Skopje, Mihailo Ristic on 12 January

¹⁴ Тодоровски, *Србија и реформите*, 162.

¹⁵ Ibidem, 165.

1904 (old style) stating: "You, Mister Consul-General, should make efforts for the local Slav population to see you as a representative of their interests and protector in times of troubles. Regardless of the success of these activities, for us it is important not to lose but to gain the sympathy of the local population (he refers to the Macedonian population-M.M.) to become more inclined towards us, during these difficult times. It is especially important at all times to be actively involved in the problems of the local population, thus becoming the interpreter of their needs and a protector of their interests before those implementing the reforms. Special attention should be paid to the work and the movement of the agents that the Austrians use for the realisation of their plans."¹⁶

From this circular letter one could establish two things in regard to the Serbian policy towards Ottoman Macedonia. Firstly, the Kingdom of Serbia was trying to ensure further presence and to strengthen its propaganda activities in Ottoman Macedonia. For that purpose there was a constant pressure on the Great Powers to accept the Serbian national interests in Ottoman Macedonia. And secondly, it was trying to do everything possible to avoid any unilateral action by Austria-Hungary that could result in occupation of Ottoman Macedonia.

The third item in the Müzzsteg Reforms Programme obligated the involved parties to divide the Three Vilayets (Thessaloniki, Bitola/Monastir and Kosovo/Skopje) into new administrative districts. This reform measure was the most discussed issue among the Great Powers showing their opposing economic and political interest in regard to this part of the Ottoman state. In that sense the interest of the Kingdom of Serbia was not smaller, it was even greater since it was the territory on which certain number of Serbs lived i.e. Ottoman Kosovo and Ottoman Sanjak, which were parts of the Kosovo (Skopje) vilayet. The Kingdom of Serbia was very much interested in the extension of the reforms to these areas as well. Apart from that interest, the Kingdom of Serbia showed also interest (certainly for different reasons) in the division of the territory of Ottoman Macedonia into administrative districts. In this measure all the Balkan states, including the Kingdom of Serbia, saw an opportunity for "'nationalities' grouping" in

¹⁶ *Документи о спољној политици краљевине...*, Doc. 482, 880.

Ottoman Macedonia that could have helped them with the final division of interest spheres of influence or with the projected permanent division of Ottoman Macedonia.¹⁷ This third item of the reform programme resulted from a completely wrong historical assessment by the Great Powers. It came from the equation of the millet with the nation. The Ottoman millet-system had no social features of a formed nation, it only denoted belonging to a certain religion or religious community. In this case the so-called "Serbs, Bulgarians and Greeks" as a matter of fact were only Orthodox Macedonian Christians. Setting off from this paradigm the Great Powers deprived the Macedonian Revolutionary Organisation of its right to authenticity and sovereignty. Consequently instead of pacifying the situation in the country this crucial issue caused additional deterioration of the situation in Macedonia after the Ilinden Uprising. The new administrative organisation should have "regrouped the nationalities" due to which there was significant mobilisation of the neighbouring Balkan propaganda in Ottoman Macedonia. Hence, many villages that used to belong to one church community (Exarchate, Greek-Patriarchate and the Serbian branch of the Patriarchate) were by force transferred to others in order to ensure more church members of their own in the administrative councils within the Ottoman local authorities. This third item in the Reforms stimulated the Serbian political leaders to invest lots of efforts and funds in the armed propaganda, as a more efficient form of acting in Ottoman Macedonia that would also result in the creation of the Serbian Chetnik Organisation in the summer of 1903.

In January 1904 the Russian military envoy to Constantinople, General Kalinin informed the Serbian military envoy to Constantinople, Lt. Colonel Leshjanin that the Committee (composed of the military envoys of the Great Powers), among others had a task to look into the issue of the division of the Three Vilayets into gendarmerie sectors. Because of this there was a need of forming a new sanjak in Old Serbia¹⁸ that should have

¹⁷ Радослав Попов, *Австро-Унгарија и реформите в Европејска Турција 1903-1908*, (София: Българска академија на науките, 1974), 74 -75.

¹⁸ Among the Serbian politicians throughout the entire 19th and early 20th centuries there was a fluid definition of the notion about the territory of the so called "Old Serbia". This term and its territorial division depended on the military-political circumstances in which the Serbian state was in regard to the Ottoman Empire. During the Great Eastern Crisis (1878—1881) the term "Old Serbia" referred to the Kosovo area and the territory of Sandjak (Rashka) including sometimes the northern part of the Macedonian region. During the

included Prizren, Pec, Novi Pazar, Plevlje and other places on that territory.¹⁹ As the reason for the creation of this new sanjak they stated that the vast majority of Albanians and so-called Serbs-Muslims were the main population in this region. In that sanjak, which was very important for the Kingdom of Serbia, the reforms were not to be implemented, but to have it under direct governance by the Ottoman state. As the basis for this opinion the above mentioned Committee used some Austrian military map, drawn in Vienna, which provided the numbers of certain "nationalities" in the villages and the cities. According to these statistics an unfavourable ratio between the Serbian Christian population and the Albanian together with the so-called Serbian-Muslim population on the territories of Ottoman Kosovo and Ottoman Sanjak could be noticed.²⁰ Consequently and quite naturally the interest of Austria-Hungary came up fore in these territories; its hostile attitude towards the Serbian state; and the opposing interests of Austria-Hungary towards Italy came to play.²¹

The Serbian government did not consider this proposal as realistic and according to them it should not have allowed "terror over the minority" because this would have not served the honour of the Great Powers which, allegedly, took on the obligation of introducing "peace and order" in the

Serbian-Ottoman wars (1876, 1877/78), the term "Old Serbia" was expanded almost on the entire territory of the Macedonian region. At the beginning of the 20th century, its territorial definition included also the northern part of the Albanian region. However, one can notice that throughout the given historical time the term "Old Serbia", which territorial scope kept changing especially towards the south, had one territorial constant: the Kosovo area and Sanjak region.

¹⁹ Михајло Војводић, *Србија и балканско питање (1875-1914)*, (Нови Сад: Матица Српска, 2000), 293-294; Попов, *Австро-Унгарија и реформите*, 73-74.

²⁰ *Документи о спољној политици краљевине...*, Дос. 523, 961.

²¹ See more: Глигор Тодоровски, *Реформите на големите европски сили во Македонија (1829-1909)*, в. II, (Скопје: Новинско издавачка организација „Студентски Збор“ 1984), 127; Попов, *Австро-Унгарија и реформите*, 82-90. Especially evident were the opposing interests of Austria-Hungary and Italy who wanted to secure spheres of influence in the regions of the Three Vilayets, which were of great importance to them. The clash of their interests was most obvious on the Albanian issue, where the two powers were trying to create their own protectorates (in parts of the territory) in Ottoman Albania (that also encompassed parts of the Bitola vilayet) and even on the territories where mixed population lived, Serbs and Albanians like in Ottoman Kosovo (within the Kosovo/Skopje vilayet). That was the reason for the significant interest of Italy in the reforms in the Three Vilayets, fearing future intervention by Austria-Hungary on the Balkan Peninsula, especially Ottoman Albania. - Тодоровски, *Србија и реформите*, 166.

European section of the Ottoman Empire. In regard to this issue the Ministry of Foreign Affairs of Serbia (i.e. its Political Department) sent a comprehensive letter to G. Simic, PP No. 443, from 3 February 1904 (old style). It elaborated in details the position of the Ministry that is of the Serbian Government on that issue. G. Simic was also told to insist on having other publications and published statistics used that dealt with the issue of the population numbers in Ottoman Kosovo and Ottoman Sanjak and not only the Vienna military map.²²

Setting off from their own political and economic interests in their efforts to implement the reforms in the Three Vilayets of their primary state interests, H. von Caliche posed officially before the military committee in Constantinople the request to exclude the Plevjan, Novi Pazar, Pec, Prizren and Pristina sanjaks from the Kosovo (Skopje) vilayet i.e. from the Mürzsteg Reforms Programme²³. He was using all the arguments available to prove that Ottoman Kosovo and Ottoman Sanjak did not need reforms,²⁴ pointing out that there was a change in the ethnic composition of the population to the detriment of the Serbs. G. Simic informed the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia with a telegram on 3 February 1904 (old style) that the territories of the Kosovo (Skopje) vilayet that the Kingdom of Serbia claimed, and which were within their sphere of interest would be part of the Austro-Hungarian sector. Those areas were: Kacanik (Ottoman Kosovo); Kumanovo, Kratovo, Kriva Palanka, Skopje (Ottoman Macedonia). On the other hand, all the territories west of Kacanik were excluded from the reforms implementation.²⁵ Therefore, Serbian diplomatic representatives were involved very actively in convincing the representatives of the Great Powers in the need for Ottoman Kosovo and Ottoman Sanjak to be incorporated in the process of reforms. The main political position of the Serbian state was as follows: "If Austria-Hungary fortifies itself in Old

²² *Документи о спољној политици краљевине...*, Дос. 525, 962-963.

²³ *Дипломатическая переписка, Реформы 1903-1905*, (С. Петербург, 1906), 65-66.

²⁴ Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908. Српски народ у XIX веку*, (Београд: Издавачко и Књижарско Предузеће Геца Кон А. Д., without year) 33-35; М. Б. "Стара Србија и реформе", *Српски књижевни гласник*, б. 17, (Београд, without year), 360-366, 444-452, 533-537, 612-620; Сретен Мартиновић, "Русија, Мирциштегски реформни план и албански национален покрет", *Обележје*, XV/4, (Приштина, 1985), 56.

²⁵ *Документи о спољној политици краљевине...*, Дос. 527, 967.

Serbia (it refers to the Ottoman Kosovo, Ottoman Sanjak and a part of Ottoman Macedonia - M.M.) it will mean the end not only of the Serbian unification, but also of the Slavs in the Balkan Peninsula. Today from a political point of view there is no region more important than Old Serbia. Because of that all those who see the spread of Pan-Germanism in the Balkans and through it in Asia Minor as a threat to their own interests are called to oppose the strengthening of the Austrian influence."²⁶

Specifically on this issue, the Kingdom of Serbia has undertaken a broad diplomatic action in the capitals of the Great Powers involved in the reforms of the Three Vilayets. Milovan Milovanovic responded from Rome and Miroslav Spalajkovic from Petersburg, reporting about their demarches to the governments regarding the division of the vilayets into gendarmerie sectors, and especially in regard to the exclusion of big part of Old Serbia from the process of reforms. Nonetheless, the problem with the division of the vilayets into sectors still remained unresolved, which showed the complexity of this task. This helped the Kingdom of Serbia to continue acting on a diplomatic level for a different kind of division into gendarmerie sectors in Ottoman Macedonia and on incorporating Ottoman Kosovo and ottoman Sanjak in the reform process. Nevertheless, after the numerous discussions between the Great Powers and the Sublime Porte, the Skopje Sanjak i.e.(sector) was allocated to the Austro-Hungarian officers; Drama (sector) to the English; Thessaloniki (sector) to the Russians; Bitola (sector) to the Italians; and Seres(sector) to the French. These divisions meant the end of a very important phase in the preparations for the Mürzsteg Reforms Programme in Ottoman Macedonia. The reform process excluded: the several sanjaks of the Kosovo (Skopje) vilayet, where previously according to the Berlin Treaty revision, Austria-Hungary had a right to keep its military garrisons (Sjenica, Novi Pazar, Plevlje); the three sanjaks with mixed Albanian and Serbian population (Pec, Prizren and Pristina); and in the Bitola Vilayet the sanjaks: Serfidz, Elbasan, Debar and most of Korca.²⁷ Thus regardless of the efforts of the Kingdom of Serbia not to have such a division of the Kosovo (Skopje) vilayet into sectors, it failed. The main

²⁶ Ibidem, Doc. 525, 964.

²⁷ Тодоровски, *Реформите на големите европски сили*, 157; Попов, *Австро-Унгарија и реформите*, 82.

argument of the Austro-Hungarian diplomacy for excluding these areas from the reforms programme, apart from the altered ethnic composition of the population (Serbians v.s. Albanians), was also the claim that the population in these areas did not participate in the "Christian Uprising" (referring to the Ilinden Uprising – M.M.). Because of that, there was no need to incorporate these regions in the reforms process.²⁸ Consequently, Austria-Hungary showed that it dominated the process of reforms in the European part of the Ottoman state. This political engagement of the Austro-Hungarian state shows that item three from the reforms programme that referred to some kind of "grouping of the nationalities" as a matter of fact was its invention and intervention, because the areas with dominating Albanian population were excluded from the reforms in an attempt to round up and demarcate the future autonomous Albanian territory. This operation of the Austro-Hungarian diplomacy clearly shows the concept of territorial and ethnic space that was very important for the establishment of a separate political entity i.e. a state.²⁹ Naturally this exercise of the Austro-Hungarian diplomacy was not due to some special political altruism towards the Albanian population, but because of its economic and political interests in the Balkan Peninsula. In this context we also have the statement given by the Austro-Hungarian Foreign Minister Goluhovski in October 1903. It states: "Certain better grouping of the national groups with the help of adequate modification of the sanjaks' borders for us would be highly desirable. This would also create an opportunity for certain purely Albanian areas that at the moment belong to the Skopje and Bitola vilayets to be separated from them and based on the population composition to be merged with the Skadar and Ionian vilayets populated with Albanians."³⁰ Based on the above stated historical facts and analyses one can easily conclude that with this exercise Austria-Hungary started its project of creating the Albanian state.³¹ Russia was busy with the Far East problems and regardless of all its desires to lead

²⁸ *Австриски документи за реформската...*, Doc. 36, 143-146.

²⁹ See: George W. White, *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe*, (published in the United States of America: Rowan&Littlefield Publishers, Inc. 2000).

³⁰ *Австриски документи за реформската*, Dok. 3, 62.

³¹ It managed to carry out this project a little bit later at the 1912 London Peace Conference that sanctioned the end of the First Balkan War. Hence, with the mentorship by the Austro-Hungarian diplomacy the Albanian state was formed in 1912, but without the territory of Ottoman Kosovo.

an active Balkan policy and to help the Kingdom of Serbia, it nevertheless failed. It was less and less active in regard to the Balkan issues which also suited Austria-Hungary.³² By getting the Skopje sector as part of the reforms of the Ottoman gendarmerie, Austria-Hungary basically came physically closer to Serbia at its Southern borders. Thus the Kingdom of Serbia gradually became surrounded by Austria-Hungary from the North, West and now from the South. On the other hand all the illegal channels of the Serbian Chetnik Organisation that was more and more active in Ottoman Macedonia (especially after the 1903 Ilinden Uprising) passed through the Skopje Sector i.e. Skopje Sanjak. The presence of Austro-Hungarian officers on that territory meant bigger problems.

The Kingdom of Serbia failed to achieve its fundamental goals in the preparatory phase and at the beginning of the implementation of the Mürzsteg Reforms Programme in the Three Vilayets. Consequently, the Serbian diplomatic representatives in the Ottoman Empire were instructed by their Ministry of Foreign Affairs to monitor the impact of the reforms programme on the Serbian interests. Among the Serbian authorities there was fear that as a consequence from the successful application of the Mürzsteg Programme in Ottoman Macedonia, the three Macedonian vilayets together (or separately any of them) could gain autonomy. Such an outcome would have been in direct conflict with the foreign policy and the strategic determination of the Serbian politics towards Ottoman Macedonia. The opinion of N. Pasic on this topic is very interesting. He wrote:

"Now we need to work on the Kosovo vilayet that includes the Novi Pazar sanjak, to give it a Serbian character and not to allow for the name Old Serbia to be forbidden. The name Macedonia could be given to the Bitola and Thessaloniki vilayets together. The Bulgarians are trying and working on having all three vilayets called Macedonia and thus to push out the use of the name Old Serbia or to limit it to the insignificant part of the Kosovo vilayet. The thing that suits us the most is for all Three Vilayets to remain separate and each of them to bear the current name. In the Kosovo vilayets, the Serbian language along with the Turkish language would be official, in the Bitola and Thessaloniki vilayets there would be a number of languages

³² Попов, *Австро-Унгарија и реформите*, 95.

(Bulgarian, Serbian and Greek). The Kosovo vilayet should be seen as a compensation for Serbia, since Bulgaria got Eastern Rumelia, and Crete was intended for Greece. If we agree with autonomous Macedonia it should not take the entire Old Serbia and it should not be so big that it could pose a threat to Serbia, especially if it becomes close to Bulgaria. Regardless of the way the equality of the nationalities (*narodnostite*) in Macedonia is regulated and ensured, the real relations and the big number of Macedonians who were educated in Bulgaria and who are close to the Bulgarian spirit will always give to Macedonia a character more similar to Bulgaria than to Serbia."³³

Based on this one could conclude that the Kingdom of Serbia did not perceive the question of Macedonia as a dispute about which ethnic groups were living on this territory (the ethonym Macedonians is used – M.M.), but as an issue of territorial separation between the Old Serbia and Ottoman Macedonia. Therefore, they were placing their "national and historical rights" i.e. the borders of Old Serbia much lower to the South (the entire Skopje Sanjak). The Old Serbia for them was a territory they called a "historical" Serbian area, referring to their own medieval history. Probably in that sense Milovan Milovanovic, the Serbian representative in Rome, wrote a rather long letter to Nikola Pasic informing him about the opinion of the Great Powers on the creation of two autonomous areas in the European part of the Ottoman Empire, one from the Kosovo vilayet populated with Serbs, which was to fall within the interest sphere of the Kingdom of Serbia and another one of Ottoman Macedonia with Serbian-Bulgarian-Greek character. They were surveying the opinions of the foreign representatives on this issue, but there were still no results.³⁴ This was a very interesting idea that spread among the diplomatic community and the Serbian diplomacy wanted to check its feasibility. However, based on the measures undertaken by the Great Powers in the area of introducing reforms in the Three Vilayets, according to G. Simic this entire operation until then was mainly within the framework of the Mürzsteg Programme and Agreement. Hence, it did not envisage any autonomy in Ottoman Macedonia, only improvement of the situation within this Ottoman province, by maintaining the political *status*

³³ *Документи о спољној политици краљевине...*, књ. I, св. 2, (Београд: Српска академија науке и уметности, 1998), Doc. 75, 188-189.

³⁴ *Ibidem*, Doc. 83, 198-199.

quo in the Ottoman Empire. All the measures that were undertaken in that regard until then – the appointing of a chief Ottoman inspector for the vilayets where the reforms were implemented, the appointing of Austrian and Russian civil agents, the appointing of the chief gendarmerie commander and his aides etc., were within the framework of the Mürzsteg Programme for implementing the reforms. There was no mentioning of any kind of autonomy of the Three Vilayets: Thessaloniki, Kosovo (Skopje) and Bitola (Monastir) vilayet, nor there would have been one according to G. Simic. There would not have been any changes in this regard, until it was proven that the planned reforms, which implementation had already started, were insufficient to be able to say that peace and order were established in Ottoman Macedonia.³⁵

Conclusion

The Serbian diplomacy during this historical period could not utilise successfully the Mürzsteg Reforms in the Three Vilayets in its favor because Ottoman Kosovo and Ottoman Sanjak were excluded from the reforms project, and Ottoman Macedonia was left within its ethno-geographic borders as a complete territorial entity. Hence, the Serbian diplomacy was faced with a new diplomatic battle in order to achieve its geo-strategic pretensions, even though it faced a big political bastion: the Austro-Hungarian state. In the attempt to find new ways of achieving its political agenda, the Serbian government in 1904 concluded an agreement with the Bulgarian state for division of the spheres of interest in Ottoman Macedonia.

³⁵ Тодоровски, *Србија и реформите*, 186.

Makedonka MITROVA

THE KINGDOM OF SERBIA AND THE MÜRZSTEG REFORMS IN OTTOMAN MACEDONIA *

-SUMMARY-

The Mürzsteg Reforms Programme refers strictly to the territories of the Thessaloniki, Bitola and Kosovo (Skopje) vilayets i.e. the Three Vilayets, which basically incorporated in the entire ethnic-geographic territory of Ottoman Macedonia, but also the territories of Ottoman Kosovo, Ottoman Sanjak and some parts of territory of Ottoman Albania. The Balkan neighbouring countries of Ottoman Macedonia showed maximum interest in all the details and phases of the Mürzsteg Reforms Programme in Ottoman Macedonia, starting from the preparations, the approval and the beginning of its implementation. It was only logical for the Kingdom of Serbia to monitor with great interest the entire operation of implementing the reforms programme in the Three Vilayets. This is also evident from the fact that the Serbian government had a copy of the Mürzsteg Reforms Programme with the modifications made by the Sublime Porte, as early as the beginning of 1904. For the Serbian Government the issues related to Ottoman Macedonia, Ottoman Kosovo and Ottoman Sanjak were in their focus as crucial geo-

* The term Ottoman Macedonia contains two aspects: a historical one and a geographical one. In the historical context: *Ottoman* denotes the historical period of the geographical term Macedonia during the ottoman rule. (The same historical context is used for marking the other geographical terms such as: Ottoman Kosovo, Otoman Sanjak, Ottoman Albania or Ottoman Balkans). Under the geographical notion Macedonia in "Encyclopaedia Britannica" one will read: "Macedonia is bounded on the East by the lower Mesta (Nestos) river and by the western slopes of the Rhodope (Rodopi) upland. North of the Pirin massif the boundary turns west, passing south of Kystendil (Bulgaria), by the Siroka Planina, Crna Gora and Sar Planina. Thence it turns southward by the Korab and Jablanica range and lakes Ohrid and Prespa to the massif Grammos; then eastward, embracing the whole basin of the Aliakmon (Bistritsa) river and reaching the Gulf of Salonika near Mt. Olympus. Including the Khalkidhiki (Chalcidice) Peninsula, Macedonia covers an area of about 25,700 sq. mil. (67.471km²). *Encyclopaedia Britannica*, V.14, William Benton, Publisher, 1967, 508. During the last period of the Ottoman rule Macedonia was part of three vilayets: Salonica (Thessaloniki), Bitola (Monastir) and Kosovo.

political affairs. During the implementation of the Mürzsteg reforms in the Three Vilayets, especially with the implementation of its most important parts, the reforms in the gendarmerie and the finances, regardless of the significant efforts by its diplomacy, the Kingdom of Serbia failed to expand these reforms to the Kosovo vilayet (Ottoman Kosovo and Ottoman Sanjak), where there was also a Serbian population among others. Those parts, mostly due to the opposition by Austria-Hungary and the insufficient advocacy by Russia were excluded from the reforms programme. However, Ottoman Macedonia was left within its ethno-geographic borders as a complete territorial entity. That was a huge disappointment for the Kingdom of Serbia and for the Serbian diplomacy in general.

Димитар ЉОРОВСКИ ВАМБАКОВСКИ

Институт за национална историја – Скопје

РАЗВОЈОТ НА МАКЕДОНСКАТА РЕВОЛУЦИОНЕРНА ОРГАНИЗАЦИЈА ВО КОСТУРСКО ВО ПРЕДИЛИНДЕНСКИОТ ПЕРИОД: ПОЈАВА, ШИРЕЊЕ И РЕЗУЛТАТИ

Местоположбата на костурската околија била од посебно значење за развојот на преродбенското и националноослободителното движење на македонското население во втората половина на XIX и почетокот на XX век. Околијата ја претставувала граничната линија меѓу македонскиот, албанскиот и грчкиот етникум во османлиска Македонија, наоѓајќи се во непосредна близина на османлиско-грчката граница. Оттука, таа ги имала сите предуслови за создавање организациски канал за пренесување оружје од грчката држава во југозападна Македонија. Од друга страна, поволните природно-географски услови за револуционерно дејствување и големиот број македонски села довеле до брз развој на ослободителното движење. Поради овие факти, на околијата ѝ се придавала посебна важност во агендата на Македонската револуционерна организација (МРО).

Костурската околија на север се граничела со леринската и со битолската околија, на исток и југоисток со кајларската и со анселичката, додека на запад и југозапад со корчанската околија и со областа Епир. Во своите спомени, војводата на МРО Михаил Николов од селото Бобишта напишал дека костурската околија е одделена од соседните околии со доста високи планини, но и дека самата котлина се наоѓа на висока надморска височина.¹ Костурската котлина од исток е опкружена со планините: Снежник, Мурик, Даул-дервен, Голината и Врбица – клон на Нередска Планина; од запад со Грамос (Воинова

¹ Материали изъ миналото на костурско, *Револуционното движение въ костурско; спомени отъ М. Николовъ* (София, 1937), 15.

Планина); од север со Вичо и со Барбеш, исто така клон на Нередска Планина, и од југ со Хрупишкото Поле и со Анселица.² Во административната поделба на Османлиската Империја од крајот на XIX и почетокот на XX век, костурската околија била дел од Битолскиот вилает, кој бил поделен на пет снаџаци: Битолски, Дебарски, Корчански, Елбасански и Серфиџенски. Санџаците понатаму се делеле на кази, при што Костурската каза припаѓала на Корчанскиот санџак.³

Македонскиот дел од Битолскиот вилает кон крајот на XIX и почетокот на XX век имал околу 620 000 жители, од кои, според историчарот Крсте Битовски, Македонци (христијани и муслимани) биле околу 315 000, Грци (христијани и муслимани) 88 000, Турци имало 85 000, Албанци (христијани и муслимани) 77 000, Власи 48 000 и околу 6 000 Евреи.⁴ Во истиот период Костурската каза броела 127 населби, од кои 89 биле населени со православни Македонци (во некои имало Турци и Македонци муслимани), 7 биле населени со Власи, Грци и други, додека во преостанатите имало Албанци, Грци и други. Од вкупниот број жители во казата (75 000), православни Македонци имало 47 000, 4 300 биле Македонци муслимани, 9 500 биле Грци, имало околу 4 000 Власи и по исто толку Албанци и Турци.⁵

Костурска каза била поделена на 7 мудурлуци (подреони): Пополе, Корештата, Нестрам, Клисура (нахија), Хрупиште (нахија), Костенерија и Борботско (нахија). Костур бил административен и економски центар на казата. Според статистиката на бугарскиот етнограф Васил К'нчов⁶ од крајот на XIX век, градот имал 6 190

² Материали изъ миналото на костурско, *Черковно училищната борба (1868-1903 г.)*; *Спомени на свец. Златко Каратанасовъ* (София, 1937), 7.

³ Димитар Димески, *Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает (1893-1903)* (Скопје: Студентски збор, 1981), 82, 83.

⁴ Крсте Битовски, „Прилог кон прашањето за бројот и националниот состав на населението во Македонија во почетокот на XX век“, *Гласник*, г. XXVI, бр. 1 (Скопје: ИНИ, 1982), 196.

⁵ Крсте Битовски, „Костурско во револуционерно-ослободителните борби на Македонија во втората половина на XIX и почеток на XX век“, *Гласник*, г. XXIX, бр. 3 (Скопје: ИНИ, 1985), 131.

⁶ При користењето на статистичките податоци за етничката структура на населението во костурската околија ги користиме податоците од Васил К'нчов. Треба да се нагласи дека во согласност со бугарската политика во тој период, К'нчов за македонското словенско население го користи терминот „Бугари“, а за Македонците муслимани –

жителите, од кои 3 000 биле Грци, погрчени Македонци и Власи, 1 600 биле Турци, 750 Евреи, потоа 300 православни Македонци, 300 Албанци христијани и 240 Роми.⁷

Вооружениот отпор против османлиската власт во костурската околија имал своја традиција уште пред формирањето на Македонската револуционерна организација. Во втората половина на XIX век најкарактеристична форма на отпор било ајдутството. За време на Големата источна криза (1875 – 1881) овој вид вооружен отпор ја достигнал својата кулминација. Во овој период во околијата дејствувале повеќе ајдутски војводи со своите чети (Стефо Николов, Димитар Далипо, Васил Журката и други). Во текот на 1878 година овие чети неколкупати се судриле со османлиската војска и со башибозукот. Забележителен настан за развојот на ослободителното движење бил свикувањето на Националното собрание на Македонија, одржано на 21 мај 1880 година на планината Грамос. На Собранието учествувале 32 претставници од цела османлиска Македонија. Била формирана и Привремена влада на Македонија, со свој печат, чија содржина гласела: „Централен комитет за ослободување“. Во прогласот испратен до европските конзули во јули 1880 година се барало спроведување на членот 23 од Берлинскиот договор, назначување тричлена Привремена влада на Македонија со мандат да ги исполни решенијата од Берлинскиот договор итн. Ситуацијата во Костурско, но и во цела османлиска Македонија се смирила по 1881 година, или во историјата

„Бугари муслимани“ или „Помаци“. Сепак, во неговата книга „Орохидрографија на Македонија“, објавена во 1911 година, речиси една деценија по неговата смрт (1902), во воведната глава е напишано: „При определувањето на границите, ние ќе се раководиме главно од општото мислење на месното население и од мислењата што ги изнесуваат највештите нови патешественици. Месните Бугари и Куцовласи, кои живеат во пределите на Македонија, самите се нарекуваат Македонци и околните народи ги нарекуваат така. Турците и Арнаутите не се кажуваат Македонци, но запрашани од каде се, одговараат: од Македонија, а исто така и Грците кои живеат во јужните области не се нарекуваат Македонци.“ Васил Кънчов, *Орохидрографија на Македонија* (Пловдив, 1911). Во изданието *Македонија како природно и стопанско цјло* на Македонскиот научен институт од Софија од 1945 година, пак, на чие публикување работел и бугарскиот етнограф и географ Димитар Јаронов, статистичките податоци за Македонија се преземени од Кънчов, но се употребуваат термините „Македонци“ и „исламизирани Македонци“.

⁷ Васил Кънчов, *Македонија, Етнографија и Статистика* (София, 1900), 265.

познато како период на „релативен мир“, кој траел сè до почетокот на последната деценија на XIX век.⁸

Развојот на организираното македонско револуционерно движење во околицата започнал во втората половина на 1895 година. Немањето доволен капацитет на МРО во првата фаза од нејзиниот развој, како и доминацијата на Патријаршијата во Костурско биле доволни причини за тоа движењето во овој дел од османлиска Македонија да започне да се развива две години по неговото формирање.⁹ Никулците на Организацијата во околицата ги поставил Апостол Димитров од селото Д'мбени, додека основоположници на револуционерното движење во Костурско биле поединци кои своето образование го стекнале во машката егзархиската гимназија „Св. Кирил и Методија“ во Солун.¹⁰ Првата фаза од развојот на МРО во околицата се карактеризира со поставување на основите на идното револуционерно дејствување. А. Димитров ја започнал својата организациска активност во октомври 1895 година, кога бил поставен за учител во селото Смрдеш. Набргу успеал да придобие по неколку поединци од селата во Корештата и во Пополе. Неговото учителствување во Смрдеш било краткотрајно, а оттаму бил назначен за главен учител во градот Костур, работа која му овозможила да продолжи да го развива револуционерното движење. Една од првите активности на костурските револуционери била купувањето оружје со пари добиени од Даме Груев, кој во тој период се наоѓал во градот

⁸ Види повеќе кај: Битоски, „Костурско во револуционерно-ослободителните борби“, 136–144; Крсте Битовски, *Континуитетот на македонските националноослободителните борби во XIX и почетокот на XX век* (Скопје: ИНИ, 2008), 163–181; Далибор Јовановски, *Грчката балканска политика и Македонија (1830–1881 год.)* (Скопје: BATO&DIVAJN, 2005), 191–193.

⁹ Во развојниот пат на МРО во предилинденскиот период (1893 – 1903), историчарот Димитар Димески констатира три фази. Првата го опфаќа периодот од формирањето на Организацијата до 1896 година, втората од 1896 до 1902 година, додека последната – третата фаза, од 1902 до 1903 година. Димитар Димески, „Македонското револуционерно ослободително движење (1893–1903)“, *Зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот „Св. Кирил и Методија“* (Скопје: Филозофски факултет, 1993), 31–41.

¹⁰ Во своите спомени Михаел Николов напишал дека по завршувањето на образованието, идните учители, пред да се вратат во родни краишта, имале средба со Даме Груев, кој ги вклучил во револуционерното движење. *Револуционното движење во костурско; спомени од М. Николов*, 26.

Битола. Оружјето било планирано да се распредели низ целиот Битолскиот револуционерен округ, но поради одредени потешкотии во неговото пренесување, истото останало во костурските села Д'мбени и Загоричани. Во 1896 година Димитров го напуштил Костур и заминал за Пловдив. На негово место за главен учител во Костур, а со тоа и одговорен за Организацијата во околијата, бил поставен Иван Нелчинов, родум од градот Охрид.

Почетокот на втората фаза од развојот на МРО се карактеризира со вклучување млад местен кадар во движењето. Покрај тоа, во 1897 година организациското раководство во Битола донело одлука во костурската околија краткотрајно да престојува Анастас Лозанчев со цел „посета на селата, организирање собранија со селаните, поповите и со раководителите“.¹¹ Сепак, овој план имал делумен успех бидејќи за време на неговиот престој во Костур бил под постојан полициски надзор, за на крајот да биде депортиран во Битола.

За време на училишниот распуст кон организациското дело пристапиле учениците од Солунската гимназија Лазар Поп Трајков (роден во село Д'мбени) и Кузо Поп Стефов (од село Загоричани). Првиот, освен во своето село, агитирал и во други населени места во Корештата и во Пополе, додека Стефов дејствувал во Загоричани и во околните села. Како резултат на ваквата активност, во периодот 1896 – 1897 година, според Пандо Кљашев, „речиси во сите села имаше по неколкумина во делото“.¹² По завршувањето на распустот, двајцата гимназијалци се вратиле во Солун. Л. Поп Трајков по завршувањето на образованието се вратил во својот роден крај и ја продолжил агитацијата во полза на ослободителното движење. Во учебната 1898/1899 година тој бил поставен за учител во селото Д'мбени. Работното место не го пасивизирало, туку, напротив, му дало поголема слобода во движењето и во агитацијата. Дејноста не ја ограничил само на својата околија, па така често знаел да го посети и Леринско. Преку селото Пателе успеал да пренесе оружје за потребите на движењето и без никакви потешкотии да го префрли во костурските села.

¹¹ Анастас Лозанчев, *Илинденското востание*, (Скопје: Култура, 2003), 22.

¹² *Спомени на Славејко Арсов, Пандо Кљашев, Лука Церов, Георги Поп Христов, Ангел Андреев, Георги Папанчев и Лазар Димитров* (Скопје: Култура, 1997), 159.

Со поставувањето на Павел Христов (роден во село Цапари – Битолско) за учител во костурската егзархиска прогимназија во учебната 1898/1899 година настапува нова етапа во развојот на ослободителното движење во околијата. Христов, ќе забележи М. Николов, „без да чека да биде назначен за околиски училиштен инспектор или за главен учител, должност која би му ги отворила широко вратите за почесто и послободно обиколување на селата, се зафати за организирање на оние јадра кои веќе беа основани и во создавање нови во оние села каде што немаше такви“.¹³ Помош во ширење на револуционерната идеја добил и од голем број месни учители, кои во меѓувреме биле поставени во поважните селски центри во околијата. Според тврдењата на Кљашев, П. Христов и Поп Трајков одлучиле „во делото да вклучуваат и гркомани (патријаршисти, б.н.), кои се мнозинство и без кои не може да се направи ништо суштинско“.¹⁴ Овој процес ни го потврдува и М. Николов, кој во своите спомени констатира дека „организацијата не правеше никаква разлика меѓу егзархисти и патријаршисти, а врбуваше работници еднакво и од двете категории, доволно беше тие да бидат чесни“.¹⁵ Оваа одлука, се разбира, не била донесена индивидуално, туку се базирала на решенијата усвоени на Конгресот на МРО од 1896 година и на Уставот од 1897 година. Со поставувањето на К. Поп Стефов за учител во Хрупиште, Организацијата започнала да ја шири својата мрежа во овој и во Нестрамскиот подреон. Кон крајот на XIX век во редовите на движењето биле приклучени и неколку поранешни ајдути, кои биле вешти во употребата на оружје, а од кои произлегла и првата нелегална вооружена група во околијата.¹⁶

¹³ *Револуционното движење во костурско; спомени од М. Николов*, 31.

¹⁴ *Спомени на П. Кљашев*, 162.

¹⁵ *Револуционното движење во костурско; спомени од М. Николов*, 34.

¹⁶ Во своите спомени Георги Поп Христов ја навел групата на Лечо Церовски од селото Церово, Леринско. Л. Церовски бил учител во селото Апоскеп, Костурско, но набргу станал нелегален. Георги Попхристов, *Револуционната борба во битолскиот округ* (София, 1933), 14. Наспроти тоа, во книгата *Нелегалната армија на ВМРО в Македонија и Одринско (1899–1908)* е напишино: „Веројатно во летото 1898 г. е формирана чета од 2–3 четници в Костурско“. Тодор Петров, *Нелегалната армија на ВМРО в Македонија и Одринско (1899–1908)* (София: ЕООД, 2002), 23.

Масовизирањето на македонското движење придонело за тоа сè потешко да се одржува конспиративноста во неговото дејствување. Тоа, од друга страна, ја зголемило и можноста за провала или предавство во неговите редови. Во костурската околина, поради ваквата можност, но и во напорите да се зачува конспиративноста на МРО, во јули 1899 година било извршено првото убиство од страна на револуционерното движење. Имено, станува збор за ликвидацијата на двајца чорбаци од селото Загоричани, блиски до османлиските државни чиновници и спахии, извршена од страна на Ј. Поп Трајков и Манол Розов.¹⁷ Ваквиот потег на организациските дејци бил прифатен со одобрување од месното население во Пополе, а, од друга страна, станало воочливо дека „организијата веќе излегува од својата пасивност и навлегува во поактивна дејност“.¹⁸

Првата организациска чета во костурската околина била формирана во април 1900 година.¹⁹ Ваквиот развој на настаните бил во согласност со препораките од членот 11 од Уставот на МРО од 1897 година, но и од иницијативата на Централниот комитет (ЦК) изнесена во Окружното од октомври 1898 година. Со Окружното се предвидувало да се распуштат терористичките групи и да се формираат регуларни околински чети. Од друга страна, тешката положба на населението во околината, предизвикана од постојаниот терор, претставувала уште една од причините за формирањето на костурската чета. Според грчкиот историчар Георгиос Модис, состојбата во Костурско била „најтешка, за разлика од другите [околии]. Имало премногу Албанотурци, кои го обиколувале местото вооружени, живееле без работа, го краделе народот без никој да ги контролира.“²⁰

¹⁷ Подоцна членови на МРО, сакајќи да ги ликвидираат спахијата Демир и неговиот помошник Јумер-ага, по грешка убиеле младо момче, Турчин. *Спомени на П. Кљашев*, 162.

¹⁸ *Револуционното движење во костурско; спомени од М. Николов*, 39.

¹⁹ За војвода на оваа чета бил поставен Коте Христов од селото Руља, а четници биле: Митре Влаште, Демир Кономладски, Христо Цветков, Алексо Настев (Лечо Церовски), Нако од Шестово, Вељо и Иван Бужови.

²⁰ Г. Х. Модис, *О Македонијот аџан и η νεότερη македонική ιστορία* (Θεσσαλονίκη, 2007), 144.

Во секој случај, набргу по формирањето на четата, околијата била ослободена од неколку злосторници кои меѓу македонското население имале внесено страв и несигурност. Во две одделни акции биле убиени Касим-ага²¹ и Абедин бег²². Карактеристично за оваа прва чета било тоа што во нејзиниот состав влегле поранешни ајдуци. За нив месното македонско население имало изградено своевиден мит како за заштитници од насилието на османлискиот и на албанскиот башибозук, но, од друга страна, кај истите било тешко да се воспостави организациска дисциплина и работа. Предизвиците со кои се соочиле костурските раководители околу формирањето на првата чета ни ги пренесува М. Николов, кој заедно со П. Христов е најзаслужен за нејзиното екипирање. Николов забележал дека се неопходни поединци со висок морал и добро разбирање на работата, но на почетокот било многу тешко да се убедат евентуалните четници да го напуштат секојдневниот живот и да се зафатат со револуционерна и нелегална дејност. Од друга страна, „да се соберат во четата стари испитани ајдуци и насилници, какви што ги имаше многу во Костурско, беше многу опасно и ризично, затоа што се плашевме дека под превезот на организацијата ќе почнат да го реализираат својот стар занает – грабежот“, констатира Николов.²³ Костурскиот комитет, и покрај тоа што ги следел одлуките и инструкциите на највисоките раководни тела на Организацијата, не можел да смета, а тоа се покажало и во пракса, на тоа дека оваа чета ќе има организациска и агитациска улога. Покрај последната констатација, според леринскиот раководител Георги Поп Христов, четниците „не живееја помеѓу себе, често се караа, а некои се однесуваа и своеволно (...) никој никого не слушаше“.²⁴

²¹ Касим-ага бил убиен во април 1900 година во заседа на патот помеѓу Лерин и Костур, во близина на селото Писодери. Причината за убиството на агата, кој, патем речено, бил спахија во селата од северозападниот дел на костурската околија, била теророт, грабежите и насилството врз месното македонско население. Попхристов, *Револуционата борба*, 14.

²² Абедин-бег бил роден во градот Костур. Тој имал чифлик во околината на градот, од каде што ги тероризирал околните македонски села. Тој бил убиен во почетокот на јуни 1900 година во близина на селото Сетома. *Револуционното движење во костурско; спомени од М. Николов*, 47, 48.

²³ *Револуционното движење во костурско; спомени од М. Николов*, 44.

²⁴ Попхристов, *Револуционата борба*, 15.

За ваквата ситуација бил запознаен и Окружниот комитет во Битола, кој бргу реагирал и во текот на јули 1900 година во костурската околија го испратил војводата Марко Лерински. Тој имал за задача да ја реорганизира четата и да воведо ред и дисциплина во неа. Како искусен организациски деец, Лерински ја имал сфатено суштината на револуционерното дело и како истото треба да се реализира во пракса. Сепак, неговото пристигнување не било прифатено со воодушевување од Коте и од неговите четници, така што дошло и до конфликт помеѓу него и Коте. Понатамошните историски настани ќе покажат дека Коте не можел да ја разбере идејата и програмата на организираното револуционерно движење, да ја надмине личната суета, ајдучките навики и прифаќањето решенија од повисоките институции и личности во организациската структура на Организацијата.

Од тие причини, четата се распаднала по еден несупешен обид за казнување предавник во селото Пателе, Леринско. Овој настан му послужил како повод на Коте да го искаже нетрпението кон Марко Лерински, при што се одделил од четата и со четворица други четници се вратил во костурската околија. Раководителот на костурскиот комитет, П. Христов, одлучил Коте да биде испратен во Бугарија, додека неговите другари да се распределат во други реони во османлиска Македонија или да заминат за Грција. Коте божем ја прифатил одлуката, но додека поминувал низ Леринско придружуван од месни организациски работници, бил ранет од курирот Тане од селото Горничево.²⁵ По овој настан Коте, желен за одмазда, се вратил во Костурско, на тој начин оддалечувајќи се засекогаш од МРО. Во почетокот на летото 1901 година била формирана нова чета. По директива на Окружниот комитет во Битола, Павел Христов за војвода на костурската околија го поставил Атанас Петров од село Шестево.²⁶

На почетокот на XX век биле формирани првите стабилни раководни тела на Организацијата во костурската околија. Според П. Кљашев, „дотогаш само се регрутираа членови, без да се организираат со намера еден ден да се искористат“, но во 1900 година, продолжува

²⁵ Според Пандо Кљашев, тие, „очигледно, имале таква наредба“. *Спомени на П. Кљашев*, стр. 176.

²⁶ *Револуционното движење во костурско; спомени од М. Николов*, 70.

тој, „се формираа раководни тела во кои влегуваа по четворица примени меѓу првите [членови]“.²⁷ Формирањето на селските (месни) комитети било од исклучителна важност за доближувањето на револуционерното дело до што поголем дел од населението во околицата.²⁸ По зголемениот број создадени месни комитети, се пристапило кон формирање и на околиски комитет, кој се состоел од претседателите на поважните селски комитети.²⁹ Четата постепено се трансформирала во агитациска, обиколувајќи ги селата и држејќи собранија на кои биле примани нови членови. Истовремено започнал да се уредува каналот за пренесување оружје од Грција за потребите на Битолскиот округ. За таа цел, во Грција бил испратен штотуку завршениот гимназијалец Манол Розов од селото Бобишта, но поради неискуството и слабото познавање на грчкиот јазик, бил вратен назад. Наместо него, во октомври 1900 година од Кнежеството Бугарија во Грција бил испратен Васил Чакаларов, родум од селото Смрдеш. Последниов успеал да го организира каналот и да пренесе одредено количество оружје.³⁰ Во овој период од Грција можело да се набави поголемо количество пушки од типот „гра“ поради нивната замена со помодерно оружје во грчката армија. Од друга страна, претставниците на револуционерното движење пред грчките трговци не смееле да се идентификуваат кои се и за какви цели го набавуваат оружјето, „трговците (...) во тој случај не им продаваа пушки и им се закануваа со предавство и смрт. Затоа дејците на Организацијата (...) се претставуваа како Епирци, Арнаути и сл.“³¹

²⁷ *Спомени на П. Кљашев*, 175.

²⁸ Според Михаил Николов, селските комитети имале задача да го контролираат развојот на Организацијата во селата, да вклучуваат што поголем дел од населението во тајните на револуционерното дело, потоа да собираат членски надоместок, да организираат пречек на околинската чета во селото и да се грижат за нејзината безбедност, да бидат во координација и да го известуваат раководството во Костур за сите важни настани во своето населено место. *Револуционерното движење во костурско; спомени од М. Николов*, 55.

²⁹ За членови на околинскиот комитет биле избрани: поп Филип од село Д'мбени, Јанко од Хрупишта, Христо Наков од селото Бугарска Блаца, Дамјан Марков од Вишени, Михаил Гегата и Ламбо Порјазов од Костур и други. *Револуционерното движење во костурско; спомени од М. Николов*, 56.

³⁰ Никола Жежов, *Васил Чакаларов* (Скопје: Филозофски факултет, 2014), 22–24.

³¹ Ристо Поплазаров, *Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век* (Скопје: ИНИ, 1973), 43.

На почетокот на 1901 година, покрај агитацијата во Корештата и во Пополе, четата предводена од Ат. Петров добила наредба од П. Христов дејноста да ја префрли во Нестрамско. Војводата не ги оправдал очекувањата на костурското раководство во организациско-агитациски поглед и по завршувањето на мисијата бил испратен во Битола, а околијата повторно останала без чета. За нов војвода бил поставен Тале Горанов од градот Прилеп. Потребата од ликвидирање на Нуредин-бег го вратила А. Петров повторно на сцената.³² Тој успешно ја завршил задачата во мај 1901 година, но овој настан ја предизвикал познатата Нурединова провала, во која биле уапсени П. Христов и К. Стефов.³³ Пред да биде затворен, Христов му наредил на Горанов да го напушти реонот поради неговото недолично однесување.

На позицијата учител во Костур, на местото на Христов бил поставен Михаил Николов. Тој ги немал квалитетите и авторитетот на својот претходник, а ретко го напуштал и градот за да агитира меѓу населението. Револуционерното движење во околијата многу бргу ги консолидирало своите редови, особено по доаѓањето на Лазар Москов и Васил Чакаларов. Првиот, откако го завршил седмиот клас во Битола, на почетокот на јули 1901 година, со полномошно на Окружниот комитет, пристигнал во околијата со цел да го преземе нејзиното раководење. Москов особено се ангажирал во формирањето на новата чета. Во истиот период од Грција пристигнал и Чакаларов за да го организира внатрешниот канал за пренесување на оружјето, но во околијата со мали прекини останал до крајот на Илинденското востание. Во тој период Чакаларов презел една од водечките улоги во организирање на ослободителното дело во костурската околија.

Најтешката провала во оваа околија во предилинденскиот период се случила на 27 јули 1901 година. Името го добила по Димитар Георгиев-Иванчо (Иванчова провала), кој бил четник уште во првата

³² А. Петров бил поставен за војвода во Преспа, но се вратил во Костурско со изговор дека сака да ги види своите родители.

³³ Аферата избила како резултат на невнимателноста на А. Петров. Писмото преку кое му била соопштена задачата од Комитетот било напишано со обична азбука (нешифрирана). Откако го прочитал писмото, Петров не го уништил, а во истрагата што следувала тоа било пронајдено од османлиската власт. Битоски, „Костурско во револуционерно-ослободителните борби“, 153.

чета под водство на Коте.³⁴ Оваа провала ја парализирала дејноста на Организација и речиси два месеци не дозволила нејзино нормално функционирање. Костурчани на двапати³⁵ барале помош и од Окружниот комитет (ОК) во Битола, кој ги советува доколку се во можност, да ја смират ситуацијата и да продолжат со работата. Според *Мемоарот на Внатрешната организација*, отпечатен од Задграничното претставништво (ЗП) на МРО во Софија во 1904 година, се наведува дека во Костурско во предилинденскиот период имало најмногу провали (вкупно 14) во споредба со другите околии во османлиска Македонија.³⁶ Последиците биле катастрофални: биле опфатени 28 села, вкупно 234 луѓе биле опасени, а 225 физички малтретирали.³⁷

По завршувањето на провалата започнало реорганизирање на околицата. За раководител бил поставен Л. Москов, додека раководното тело го сочинувале В. Чакаларов, П. Кљашев, К. Стефов и М. Николов. За војвода на околицката чета повторно бил поставен А. Петров. Кон крајот на октомври и почетокот на ноември 1901 година биле преземени конкретни мерки во насока на консолидација на организациските активности. Според дневникот на В. Чакаларов, тој заедно со Москов и со Кљашев зборува „за реорганизирање на сите села во Костурско и

³⁴ По едно убиство на негов близок пријател во Битола, бегалки од османлиските власти, Иванчо се засолнил во костурското село Лепчишта, населено со грчко население со христијанска и со муслиманска вероисповед. Оттаму заминал за Грција, каде што формирал своја чета, по што повторно се вратил во Костурско. При еден вооружен судир со османлиската војска бил ранет, но успеал да се извлече и да замине за Грција. Во градот Лариса се поврзал со извесен Василиаки, на кого му ги раскажал своите четнички доживувања. Иванчо, по препорака на Василиаки, ги раскажал своите авантури и пред османлискиот конзул во градот, кој потоа го испратил во Битола, а оттаму во Корча. На споменатиот датум, преоблечен во турска облека и во придружба на 100 војници, под името Осман-чауш го започнал „походот“ низ Костурско. Потерата, водејќи се по списокот составен од Иванчо, поминала низ највидните организациски села. На него имало околу 400 имиња на организациски работници; од нив 78 биле уапсени и испратени во корчанскиот затвор, додека 150 успеале да се засолнат. Костурскиот комитет на неколкупати се обидел преку заседи да го ликвидира предавникот, но не успеал во тоа. *Македонија и Одринско (1893 - 1903). Мемоар на Внатрешната организација* (1904), 60.

³⁵ Првиот пат во август, за Битола заминале Чакаларов и Кљашев, а во септември само Кљашев.

³⁶ *Македонија и Одринско (1893 - 1903). Мемоар на Внатрешната организација*, 60.

³⁷ *Македонија и Одринско (1893 - 1903). Мемоар на Внатрешната организација*, 60.

изработка на еден правилник со строга содржина“.³⁸ Во периодот што следува, раководството избрало нови селски комитети и претседатели на истите во повеќе села.

Во втората половина на ноември 1901 година, во околицата пристигнал Гоце Делчев. Неговата посетата на Костурско била дел од една поголема обиколка во османлиска Македонија реализирана во втората половина на 1901 и почетокот на 1902 година, а чија цел била ревизија и реорганизација на организациските активности.³⁹ Присуството на великанот на македонското националноослободително движење имало огромно значење во надминувањето на последиците од Иванчовата провала и во реорганизацијата на околицата. Прва дестинација била селото Кономлади, во кое се собрале голем број револуционерни дејци од реонот, но и претставници од други делови на Битолскиот револуционерен округ.⁴⁰ На средбата со селаните Делчев ги сослушал нивните секојдневни тешкотии и проблеми и истите се обидел да ги разреши според правилата на Организацијата. Тогаш за првпат во околицата било решено судските работи да ги решава Костурскиот комитет, а на селаните им било забрането да одат во османлиските судови. На присутните на овие средби Делчев детално им ја опишал состојбата во османлиска Македонија и ситуацијата со револуционерното движење. Се дискутирало за Коте и неговите соработници, како и за други месни предавници.

По неговиот престој во селото Кономлади, во придружба на костурските револуционери ги посетил селата Поздивишта, Д’мбени, Смрдеш, Дреновени, Вишени, Черешница и Загоричани. Присуството на Делчев придонело повторно да се врати вербата на населението во Организацијата, или, како што напишал Николов во своите спомени, „се врати храброста и се започна со едно масовно посветување“.⁴¹ Биле казнети голем број месни отпадници и расипници. Се чувствувала

³⁸ *Дневникот на војводата Васил Чакаларов* (Скопје: Силонс, 2007), 53.

³⁹ Христо Силјанов, *Ослободителните борби на Македонија, Том прв* (Скопје: Култура, 2003), 168.

⁴⁰ Г. Делчев пристигнал во Костурско со Иван Манолев и во придружба на четата на Марко Лерински со 13 четници. Во село Кономлади биле присутни и костурските раководители Москов, Чакаларов, Кљашев, Стефов и други.

⁴¹ *Револуционното движење во костурско; спомени од М. Николов*, 94.

раздвиженост во голем број села, т.е. додека Делчев се наоѓал во едно село, преостанатите костурски раководители посетувале други и ги реорганизираше месните комитети. Во сите населени места што ги посетил Делчев биле одржани општи собранија, на кои говорел за значењето на движењето. Биле избрани нови раководства, на кои им било објаснато како да дејствуваат во иднина. Детално биле прегледани комитетските сметки, кои дотогаш биле нередовно и непедантно водени, при што Кљашев констатирал: „Делчев ни покажа како да се водат [сметките]“.⁴² Во селото Смрдеш било формирано женско комитетско друштво со цел да помага во собирањето алишта, во извршувањето курирски услуги, во криењето на организациските работници и слично. На последното собрание во селото Загоричани, на кое, покрај другите, учествувал и претставникот на Битолскиот окружен комитет, Георги Поп Христов, биле донесени повеќе решенија. Било одлучено да има недвижно раководство во Костур, кое ќе биде во координација со подвижното. За привремен раководител на Костурскиот комитет бил поставен М. Николов.⁴³ Неможноста да се најдат образовани и способни војводи резултирала со поделба на четата на два дела. Со првиот дел раководел Митре Влашето во Корештата, а за началници на подреонот биле поставени Чакаларов и Москов. Во Пополе, пак, за војвода бил именуван А. Петров, а за началници Кљашев и Стефов. Исто така, на собранието било дискутирано и за каналот за пренесување оружје од Грција. Наредниот ден, на 4 јануари 1902 година, Делчев во придружба на Христо Силјанов и четата на Марко Лерински го напуштил Костурско и се упатил кон леринската околија.

Крајот на Делчевата мисија во Костурско го означил почетокот на третата и последна фаза од развојот на МРО во предилинденскиот период, што претставува и повисок степен во развојот на револуционерното движење во околијата. Последиците од Иванчовата провала веќе биле минато, а реонот бил реорганизиран и оспособен за понатамошно подготвување на населението за востание. Во годината

⁴² *Спомени на П. Кљашев*, 200.

⁴³ *Дневникот на војводата Васил Чакаларов*, 75.

што следувала започнала и вооружената конфронтација помеѓу силите на МРО и османлиските власти.⁴⁴

Првиот судир се случил во селото Шестево ноќта помеѓу 11 и 12 февруари 1902 година.⁴⁵ Организациската чета предводена од војводата А. Петров со 6 четници, меѓу кои и Кљашев и Стефов, се судрила со османлиската жандармерија. Во битката загинале двајца четници, од кои едниот бил Кузо Стефов, и двајца од редовите на селската милиција од Шестево. Карактеристично за овој судир е употребата, за првпат, на селската милиција од околните села, но поради безбедното извлекување на преостатаниот дел од четата, истата не била вклучена во битката. По овој настан дошло до обединување на двете чети под водство на Москов, додека Петров се одделил и се приклучил кон Коте. На предлог на последниот, тој се стационирал во околината на Преспа, но набргу, поради своите претходни престапи, во селото Брајчино бил убиен од страна на член на Организацијата. Најверојатна причина за неговото убиство била средбата тој ја имал со писодерскиот свештеник Ставрос Цамис, на која присуствувал и Коте, а за која дознаваме од писмото на Цамис до Каравангелис.⁴⁶ Средбата, се разбира, не останала незабележана од првенците на МРО во околицата, а казната за ваков престап според Уставот и Правилникот на Организацијата била најригорозна.

На почетокот на февруари 1902 година Чакаларов повторно заминал за Грција. Целта била да го реорганизира каналот, но и да набави поголемо количество оружје. За време на престојот во Грција, заедно со другите организациски работници, бил под постојано следење и прогон од страна на грчките власти. Сепак, и покрај големите пречки и непријатности што ги имале членовите на МРО во Грција, тие успеале да го одржат каналот и да пренесат поголемо количество оружје во околицата, кое понатаму било распределено низ цела југозападна

⁴⁴ Битоски, „Костурско во револуционерно-ослободителните борби“, 19.

⁴⁵ Организациската чета, движејќи се од селото Сетомеа за селото Шестево, била забележана од страна на османлиското население, кое ја знаело османлиската власт во Костур. Веднаш била испратена османлиска жандармерија и утрото на 12 февруари се случил судирот. *Спомени на П. Кљашев*, 207–208.

⁴⁶ Γιώργος Πετσιβας, Ιωάννης Καραβίτης, *Ο μακεδονικός αγών, απομνημονεύματα*, εκδόσεις Πετσιβα, т. А (Αθήνα, 1994), 14.

Македонија. Васил Чакаларов се вратил во Костурско кон крајот на април 1902 година.⁴⁷

Во средината на мај се случил нов, поголем, судир со османлиската војска во селото Трсје, Леринско. Во оваа битка, покрај леринската чета под водство на војводата Марко, учествувала и дел од костурската чета раководена од Чакаларов и Кљашев. По неколкучасовна битка, опколените револуционери успеале безбедно да се повлечат. Како последица од овој настан биле затворени 120 луѓе од селото, а 90 пушки биле предадени на османлиските власти.⁴⁸

Во меѓувреме, константната потреба од способни војводи го принудила Поп Трајков да замине за Софија на консултации со претставниците на ЗП на МРО. Претходно, за истата цел Делчев го испратил Иван Попов со 7 четници, кои преку Грција требало да пристигнат во Костурско.⁴⁹ Поради погрешна информација дека четата на Попов настрадала при преминувањето на некоја река, Делчев и Поп Трајков решиле да ги испратат Георги Папанчев и Никола Андреев во околицата. Последните во југозападна Македонија пристигнале во почетокот на јули 1902 година. Од друга страна, четата на Попов не била целосно изгубена, т.е. при преминувањето на реката Саламбри, поради невнимание, загинале тројца четници, додека преостанатите, на чело со војводата, се упатиле кон костурската околица.⁵⁰

Во Нестрамскиот мудурлак, како последица на Иванчовата провала, речиси целосно била пасивизирана организациската активност. Поради ваквата состојба, во летото 1902 година во тој дел од околицата заминал Чакаларов со четата на Митре Влашето. Нивното присуство ја

⁴⁷ Жежов, *Васил Чакаларов*, 47–51.

⁴⁸ Судирот во селото Трсје детално го опишале Пандо Кљашев и Васил Чакаларов. *Спомени на П. Кљашев*, 207–208; *Дневникот на војводата Васил Чакаларов*, 95–99. Повеќе за овој настан, види кај: Александар Трајановски, *Пандо Кљашев – Пандето (1882–1907)* (Скопје: Култура, 2014), 67–70.

⁴⁹ Оваа група се вооружила во Лариса и на пат кон Македонија била фатена од грчките власти, кои три месеци ја држеле во грчките затвори. Битоски, „Костурско во револуционерно-ослободителните борби“, 21.

⁵⁰ *Материјали за историјата на македонското освободително движење; Борбата во Костурско и Охридско (до 1904 год.), По спомени на Иванъ Попов, Смиле Воидановъ, Деянъ Димитровъ и Никола Митревъ* (София, 1926), 9–10.

вратило повторно вербата во револуционерното движење кај голем дел од населението, а била извршена и неопходната реорганизација. Организациските претставници потоа се упатиле во Костенаријата, каде што за првпат биле поставени темелите на МРО.⁵¹

Разгорувањето на Леринската провала⁵² во летото 1902 година и можноста за нејзино прелевање во Костурско го принудило околинското раководство да го испрати Кљашев во Битола на консултации со Окружниот комитет. Тој пристигнал во градот на 20 јули 1902 година. На консултациите со Лозанчев, на Кљашев му било сугерирано дека доколку провалата се прошири во нивната околија, населението ќе треба да се евакуира во планините за да се избегнат поголеми последици по него и по самата Организација. Како резултат на тешката ситуација во околијата, Кљашев се интересирал за времето на објавување на востанието. За ова прашање Лозанчев се консултирал со ЦК во Солун, по што го советува Кљашев дека треба да се издржи уште два месеци.⁵³ Ваквата вест уште од Битола тој им ја соопштил и на другите раководители во околијата и од неа јасно се гледа тенденцијата и одредени планови на поединци во ЦК за отворена соработка со Врховниот македонски комитет (ВМК) во настаните што се случиле во есента 1902 година, односно т.н. Горноџумајско востание.⁵⁴

Како резултат на ваквата информација, по враќањето на Кљашев од Битола, во околијата започнале да се формираат првите селски чети. Директниот повод за нивното создавање бил во насока на подготвување на околијата, според информациите од Окружниот комитет во Битола, за

⁵¹ Во истиот период Москов заминал во Пополе да се сретне со Н. Андреев, а Кљашев останал во околината на селото Смрдеш, каде што се сретнал со војводата Г. Папанчев.

⁵² По судирот во селото Трсје и заплenuвањето на поголема количина оружје, војводата Марко Лерински, со цел да спречи слична тенденција и во другите села од неговата околија, а особено по предавањето на околу 300 пушки во селото Пателе, со помош на селската милиција влегол во споменатото село. Целта била да се казнат сите оние што доброволно го предале оружјето. Но, предадени уште истата вечер, четниците биле опколени од османлиските сили и во обидот да го пробијат обрачот за безбедно да го напуштат селото, Марко Лерински бил смртно погоден. Во судирите загинале уште тројца четници. *Спомени на П. Кљашев*, 212; *Дневникот на војводата Васил Чакаларов*, 113–114, 119; *Силјанов, Ослободителните борби*, 176–177.

⁵³ *Спомени на П. Кљашев*, 214–215.

⁵⁴ *Дневникот на војводата Васил Чакаларов*, 119.

скорешното кревање востание. Според Кљашев, селската чета се состоела од поспособните селани, на чие чело бил селскиот војвода потчинет на раководното тело.⁵⁵ Првата селска чета била фомирана во селото Вишени на 13 август 1902 година, на чело со војводата Спасо Гергевски.

На почетокот на август Костурскиот комитет претрпел нова загуба со убиството на Л. Москов. Последниот, по поставувањето на Г. Папанчев за реонски војвода, се упатил во селото Вишени. Таму, по препорака на ОК во Битола, требало да се формира Комисија за состојбата во Костурско и во Леринско. На договореното место Москов се упатил без придружба, еден ден порано од предвиденото. Во селото влегол вечерта на 2 август, но бил забележан од еден османлиски одред, кој во тој период се наоѓал во Вишени. Заедно со Кољо Вишенски бил опколен во куќата во која биле сместени. Долго време давале отпор со надеж дека ќе пристигне помош од селската милиција од околните села. Но такво нешто не се случило и наредниот ден, на 3 август, двајцата биле убиени.⁵⁶

Костурскиот револуционерен комитет и самата околица во втората половина на 1902 година се нашле пред нови искушенија предизвикани од провокацијата на полковникот Анастас Јанков. Всушност, во согласност со плановите на ВМК и на бугарската политика за предизвикување вооружена провокација во источните погранични делови на османлиска Македонија со Бугарија, полковникот, со добро подготвена чета, требало да предизвика слична акција и во југозападна Македонија. Дејноста на Јанков во текот на неколкумесечниот престој во Костурско предизвикала негативни последици за развојот на македонското револуционерно движење. А. Јанков, не добивајќи поддршка од МРО за кревање „востание“, понатаму не избирал ниту средства ниту сојузници за реализирање на намерата за која бил испратен во овој дел на османлиска Македонија. По пропаѓањето на обидот на 7 септември да биде објавено „востание“, неговата понатамошна активност била насочена кон агитација против

⁵⁵ *Спомени на П. Кљашев*, 215.

⁵⁶ *Дневникот на војводата Васил Чакаларов*, 131–133; *Спомени на П. Кљашев*, 215–216.

македонското ослободително движење. Како резултат на таквата активност, била создадена конфузија меѓу населението и опаѓање на неговиот морал.

Во секој случај, заминувањето на полковникот Јанков од Костурско не значело и крај на проблемите на МРО и, пред сè, на страдањата на македонското население. Како последица од неговата авантура, во текот на зимата 1902/3 година биле стационирани османлиски одреди во поголемите селски центри во околијата. Резултатите од ваквата состојба биле: целосно пасивизирање на активностите на Организацијата, намалување на слободата на движење на населението и отежната комуникација помеѓу селата. Посебен товар за македонското население, како што веќе споменавме, било присуството и движењето на османлиската војска во селата, особено во оние каде што била стационирана.

Прва задача на костурскиот комитет во пролетта 1903 година била санацијата на последиците предизвикани од врховистичкиот упад од претходната година. Решението на Солунскиот конгрес од јануари 1903 година за кревање востание подразбирало мобилизација на сите расположливи сили во околијата. Една од првите активности на костурското раководство било обединувањето на патријаршистите и егзархистите,⁵⁷ чии односи во тој период биле влошени како резултат на константната агитација на грчката пропаганда предводена од костурскиот митрополит Каравангелис. Ваквиот потег се оправдувал со целта на Организацијата за сплотување на сите незадоволни елементи во борбата за добивање економска и социјална слобода. Овој процес ни го потврдува и српскиот конзул во Битола, Мих. Ристик, кој во еден извештај од 25 јануари 1903 година, испратен до министерот за надворешни работи, С. Лозаниќ, констатира: „Во последно време тие (се мисли на членовите на МРО – б. н.) го носеа знамето за ослободување на [сите] христијани воопшто и за миг започнаа да се обраќаат за помош и соработка меѓу христијаните, без разлика на која народност припаѓаат. Од тој момент тие ги вооружуваа сите христијански села, определувајќи им данок за 'општата работа' и

⁵⁷ Споменува П. Кљашев, 240.

преноќуваа слободно кај нив, а овие ги примаа што од страв, но најмногу од заедничкото чувство дека на нив им е сеедно како ќе се викаат оние кои ќе ги ослободат од ова зло и неподносливата положба“.⁵⁸

Следен чекор на Костурскиот комитет бил повикот за враќање на печалбарите или нивно задржување во околицата доколку сè уште не заминале на печалба.⁵⁹ Според Кљашев, иницијативата за ваквиот потег била на костурските раководители, а наредбата ја издал ОК во Битола.⁶⁰ Во селото Апоскеп на 16 февруари бил одржан состанок на раководителите на Костурскиот комитет, на кој се дискутирало за конкретните подготовки за востание и за мерките што требало да бидат преземени во таа насока.⁶¹ Во средината на март во околицата пристигнал Борис Сарафов со цел одблиску да ги констатира подготовките за претстојните настани. Според Иван Попов, за време на престојот на Сарафов им биле дадени неопходните инструкции за водење на востанието, исто така биле определени центровите чети и биле назначени нови војводи. Секој центар се состоел од по 4 до 8 села.⁶² Тој се задржал до 3 април во реонот, кога во придружба на Чакаларов и Кљашев се упатил кон селото Смилево на закажаниот Конгрес на Битолскиот револуционерен округ. Додека двајцата

⁵⁸ *Извештаи од 1903 година на српските консули, митрополите и училишни инспектори во Македонија* (Скопје: ИНИ, 1954), 26.

⁵⁹ Во хрониката за селото Дреновени, која се наоѓа во Институтот за национална историја во Скопје, стои следниот податок: „За активноста на селаните за подготовка на востанието треба да го споменеме и овој момент. Непосредно пред самото востание, војводата Васил Чакаларов му дал едно писмо на селанецот Ламбро Пеев да го однесе во Турција (се мисли на малоазискиот дел од Османлиската Империја, б.н.) кај татко му Христо Пеев, кој бил таму на печалба повеќе години... Чакаларов со ова писмо му поставил задача на Христо Пеев да ги извести сите печалбари од костурската околица кои се наоѓаат на печалба во Турција веднаш да се вратат во своите села за да бидат готови и спремни за востанието. По ова писмо, за неколку дена многу печалбари се вратија во нивните села во Костурско.“ АО ИНИ, *Дреновени, Костурско*, Хр. IV, 89, 9.

⁶⁰ *Спомени на П. Кљашев*, 241.

⁶¹ Трајановски, *Пандо Кљашев*, 93.

⁶² За центрови чети биле избрани 9, и тоа: Д’мбенската (на чело со војводата Дичо Андонов), Смрдешката (Атанас Кршаков), Вишенската и Блацката (Иван Попов), Загоричанската (Никола Трифунов), Мокренската (Никола Андреев), Нестрамска (Никола Христов), Сниченската (Стерјо Ташков) и Кономладската (Митре Влашето). *Спомени на Иванъ Попов*, 22–23.

гореспоменати престојувале во Смилево, целокупната одговорност во организациското подготвување на населението ја презеле другите раководители и војводите на четите, а посебно се истакнале Л. Поп Трајков⁶³ и Манол Розов⁶⁴.

Смилевскиот конгрес бил одржан од 20 до 25 април (2 – 7 мај) 1903 година. На истиот била донесена конечната одлука за кревање востание во Битолскиот револуционерен округ. Покрај другите решенија, биле формирани и раководни тела на сите околии што влегувале во округот. За костурската околија биле определени следните раководители: В. Чакаларов, П. Кљашев, Л. Поп Трајков, М. Розов и Мих. Николов, а Ив. Попов бил назначен за војвода со задолжение да организира курсеви за воена обука на населението. По завршувањето на Конгресот, претставниците на Костурскиот комитет се вратиле во својата околија. Набргу биле одржани месни конгреси во селата Д'мбени и Блаци, на кои двајцата раководители им го соопштиле решението од Смилевскиот конгрес и на другите претставници на раководното тело и укажале на потребата од забрзана подготовка за организирање на населението.⁶⁵

На почетокот на мај се случил уште еден негативен настан кој оставил тешки последици за организациската дејност и за македонското население во околијата. Имено, станува збор за нападот на селото Смордеш извршен од страна на османлиската војска ноќта помеѓу 8 и 9 мај 1903 година. Најголемиот дел од селото било опожарено (133 куќи), биле убиени 87 селани, а 50 биле ранети. Освен тоа што останале без своите домови, покуќнина и добиток, голем број од селаните биле и ограбени, а повеќе од 35 жени и девојки биле силувани.⁶⁶ Во следниот период мнозинството од жителите на Смордеш биле сместени во соседните села В'мбел, Д'мбени, Габреш, Брезница и други, а поради

⁶³ Лазар Поп Трајков се вратил во Костурско кон крајот на февруари 1903 година откако бил ослободен од затворот во градот Скопје. Имено, по дознавањето за проблемите што ги предизвикал Јанков во околијата, тој веднаш тргнал за родниот крај преку Србија, но бил затворен од османлиските власти во Скопје.

⁶⁴ Манол Розов дотогаш бил учител во своето родно селото Божиште, а потоа преминал во илегална дејност.

⁶⁵ Трајановски, Пандо Кљашев, 109.

⁶⁶ *Македонија и Одринско (1893 – 1903). Мемоар на Втрешната организација*, 203.

големиот страв и паднатиот морал, селаните што останале да живеат во селото избегнувале да им пружат гостопримство на четите и на другите претставници на МРО.⁶⁷

Во секој случај, настанот во селото Смрдеш не бил изолиран случај. Периодот до почетокот на востанието бил исполнет со постојани судири помеѓу четите на револуционерната организација од една и османлиската војска и башибозукот од друга страна. Османлиското раздвижување било резултат на Солунските атентати од април 1903 година, но и на претпоставките за можното скорешно востание во османлиска Македонија. По палењето на селото Смрдеш, кое настрадало како директна последица на атентатите во Солун, судирите кулминирале со херојската битка на Локвата и Вињари.⁶⁸

Како резултат на зачестените претреси на османлиската војска, Костурскиот комитет решил да го собере оружјето од селата и да го складира на сигурни места. За време на спроведувањето на ова решение во селото Косинец, четата што влегла тука била предадена од страна на еден местен шпион. Напуштајќи го Косинец поради приближувањето на војската, на четата предводена од Чакаларов и Кљашев ѝ се приклучиле уште две селски чети, кои заедно со првата броеле околу 70 четници. На 31 мај тие се стационирале на врвот Локвата и Вињарот. На инсистирање на Чакаларов,⁶⁹ било одлучено по завршувањето на претресот во Косинец да се нападне османлиската војска, која броела околу 600 војници. Судирот траел цел ден и бил многу жесток.⁷⁰ Војската во неколку наврати се обидела да ги разбие позициите на четите, но секогаш била одбивана. Во битката загинале 14 четници, меѓу кои и Лаки Поповски⁷¹ од селото Смрдеш, Георги Чакаларов (брат

⁶⁷ За време на нападот биле уништени 80 пушки, околу 13 000 куршуми и 25 динамити бомби. Детален опис на овој настан оставил Пандо Кљашев во своите спомени. *Спомени на П. Кљашев*, 243–249.

⁶⁸ Локвата (езеро) и Вињари ја означуваат највисоката точка на тромеѓето помеѓу селата Д'мбени, Смрдеш и Габреш.

⁶⁹ Васил Чакаларов се залагал за вооружен судир, додека спротивно од него мислел Пандо Кљашев.

⁷⁰ Поопширно за овој настан може да се види кај: *Спомени на П. Кљашев*, 252–254; Силјанов, *Ослободителните борби*, 318–319; Битоски, „Костурско во револуционерно-ослободителните борби“, 40–41.

⁷¹ Лаки Поповски бил одговорен за леарницата за бомби во селото Смрдеш.

на Васил Чакаларов) и војводата на смрдешката чета, Дичо Андонов од селото Лобаница. Од друга страна, за жртвите од редовите на османлиската војска постојат контрадикторни информации.⁷² Со приближувањето на ноќта, револуционерните сили успеале безбедно да се повлечат од теренот. Оваа битка се смета за еден од најкрвавите и најжестоки судири во предилинденскиот период, настан кој долго останал врежан во меморијата на месното македонско население.

По битката кај Локвата и Вињари, османлиската војска повторно се стационира во костурските села, на тој начин враќајќи го измачувањето и теророт врз македонското население. Состојбата станувала сè понеиздржлива, а излезот се гледал во што поскорешното започнување на востанието. Кон крајот на јуни во околицата пристигнале Д. Груев и Б. Сарафов.⁷³ Со костурските раководители се сретнале на В'мбелска Планина. Недовербата што ја искажал Груев кон Костурскиот комитет за време на одржувањето на Смилевскиот конгрес била забележлива и на оваа средба. Поради ваквиот однос на Груев кон нив, костурчани решиле да го манифестираат своето незадоволство со одбивање да ги пренесат потребните информации за состојбите во околицата, односно истите му биле соопштени само на Сарафов.

Во последниот месец пред започнувањето на востанието, Костурскиот комитет му ги давал потребните инструкции на населението за негово што поуспешно изведување. Така, костурското раководство и четите ги посетиле речиси сите делови на околицата, а единствената непознаница останал датумот на објавување на востанието. Конечната одлука за кревање на востанието, и покрај големите несогласувања, била донесена од Д. Груев и Б. Сарафов во село Буф, Леринско, на 1 јули 1903 година. Било одлучено тоа да се

⁷² Христо Силјанов изнесува бројка од над 100 загинати османлиски војници, додека Пандо Кљашев споменува бројка од околу 220. Меѓутоа, во османлиските дефтери кои се однесуваат на судирите на османлиската војска со нерегуларните вооружени формации на нејзина територија, за овој настан било запишано дека организациските сили имале 15 загинати борци, додека војската имала само 3 убиени и 6 ранети. Силјанов, *Ослободителните борби*, 319; *Спомени на П. Кљашев*, 252; *Турски документи за оружените борби во Македонија 1903–1908* (Скопје: ДАРМ, 2007), 44.

⁷³ Двајцата пристигнале во Костурско како претставници на Главниот штаб (ГШ) на Востанието, во кој, покрај споменатите, влегол и Атанас Лозанчев.

објави на верскиот празник Св. Илија, на 20 јули / 2 август 1903 година. Информацијата за датумот на започнувањето, и покрај добро организираната курирска мрежа во околијата, костурското раководство ја добило најдоцна, т. е. на денот на неговото кревање. Ваквата вест го израдувала најголемиот дел од македонското население во околијата. Желбата за слобода и фанатичната предаденост на ослободителното дело јасно била покажана со масовното учество на костурчани во Илинденското востание.

DEVELOPMENT OF THE MACEDONIAN REVOLUTIONARY
ORGANIZATION IN KOSTUR AREA IN PRE-ILINDEN PERIOD:
APPEARANCE, EXPANSION AND RESULTS

-S U M M A R Y-

The development of Macedonian revolutionary movement in area of Kostur begins in second half of 1885. Since Macedonian revolutionary organization (MRO) had not enough capacity in its first stage of development, as well as the domination of Greek Patriarchy in Kostur region, were the reasons the real development to begun two years after its formation. In the period to the beginning of Ilinden Uprising (1903), MRO in the area of Kostur had passed all of development stages of revolutionary activity, which was characteristic for all of the territory of Ottoman Macedonia. The culmination was during the events of the period of the Uprising, when in act there were all positive, but and negative aspects of the development of the revolutionary movement in the area of Kostur.

Соња Николова

Ирена Авировиќ

Институт за семејни студии, УКИМ

ДВА БРИТАНСКИ ДОКУМЕНТА ЗА ФОРМИРАЊЕТО НА СЕАМЕРИКАНСКИОТ СЛОВЕНСКИ КОНГРЕС (25 И 26 АПРИЛ 1942 Г.) ВО ДЕТРОИТ

На 7 декември 1941 г. јапонскиот напад на Перл Харбур успева за еден ден да ги обедини Американците, и тоа посилно од кога било во нивната дотогашна историја. На сите им станува јасно дека е дојден крајот на бескрајните дебати. Веќе на 8 декември 1941 г. американскиот конгрес објавува дека Соединетите Американски Држави се во војна со Јапонија, а три дена подоцна и Германија и Италија им објавуваат војна на САД.

Обединувањето на самите Американци по јапонскиот напад на Перл Харбур може да се смета за завршено, но пред американската администрација се поставува едно крупно прашање, односно како да се обединат многубројните Американци од словенско потекло кои претставуваат основна работна сила во индустријата на САД. На почетокот на Втората светска војна, во САД живеат околу 15 милиони Американци од словенско потекло. Сите тие во новата татковина ја пренеле како националната така и политичката разединетост на земјите од каде што дошле, што, во основа, е главната причина за постојаните несогласувања меѓу словенските иселенички групи. Но, со почетокот на војната, пред милионите Американци од словенско потекло се поставува потребата од вклучување на словенската маса во општите напори на американскиот народ за организирање на одбраната против силите на Оската.

Стејт департментот, од своја страна, при крајот на 1941 г. го прецизира својот став во еден документ во кој се истакнува дека

„американската влада дозволува, со оглед на истата воена позадина, американските граѓани, настапувајќи како американски граѓани и со полна лојалност спрема САД, да можат сепак да симпатизираат со народните барања на земјата на своето национално потекло и дека можат да се организираат во знак на симпатии и пријателска помош на таквите тежнења.“¹

Пред големиот број емигрантски групи како основно се поставува прашањето за јакнење на иселеничките сили и создавање на една централна организација. Нејзината цел требало да биде претставување на словенското иселеништво и ускладување на работата на месните или покраинските одбори и нивно активирање.

Особено значаен момент во нивното обединување и кохезирање е одржувањето на Словенскиот конгрес од 9 до 11 август 1941 г. во Москва, на кој словенските народи се обврзале заеднички да се борат до конечното уништување на наци-фашизмот и ослободување на словенските народи. За иселеничките групи во САД, Конгресот несомнено значи уште еден знак и поттик повеќе во одлуката за обединување на Американците од словенско потекло во една организација.

По примерот на Конгресот во Москва, на 19 октомври 1941 г. во Детроит, од претставници на словенските организации бил формиран Словенски комитет со задача да пристапи кон организирање на работата за свикнување општ словенски конгрес. Во раководството на Словенскиот конгрес влегле д-р Осовски, како претседател, и Георги Пирински², како секретар. Самата идеја за обединување на

¹ Цитирано според: Тодор Чепреганов, „Словенството – обединувачки елемент во текот на Втората Светска Војна“, во: *Зборник реферати од Втората македонско-северноамериканска славистичка конференција за македонистика, македонски јазик, литература и култура, Охрид, 16-19 август 1994* (Скопје: Студии за македонски јазик, литература и култура, 1996), 343.

² Георги Пирински (Георги Николов Зајков) (Банско, 15.VIII 1901 – Софија, 7.XII 1992) – член на Комунистичката партија на САД од 1924 г., еден од основачите на македонските независни прогресивни групи (1928) и на Македонскиот народен сојуз во САД и во Канада. Редактор е на в. *Балканско здружение*, потоа преименуван во *Трудова Македонија* (1931–1933), орган на Македонскиот народен сојуз. Од 1942 до 1951 г. е одговорен секретар на Словенскиот комитет во САД за помош на

Американците од словенско потекло несебично била поздравена од прогресивното македонско иселеништво.

Како резултат на активноста на словенските организации и друштва во САД, на 7 декември 1941 г. се одржува банкет во Детроит, на кој присуствуваат 1 600 претставници на американските Словени. На банкетот за првпат присуствувале и претставници од десните и од левите струи на Словените, сè со цел да се надминат постојните разлики и да се помогнат словенските браќа во татковината кои се бореле против наци-фашистичките агресори. Идејата за свикување конгрес на кој би се обединиле словенските групи била прифатена со аklamација. Таквата иницијатива била поздравена и од претседателот на САД, Ф. Д. Рузвелт. Во писмото упатено до секретарот на Словенскиот комитет, Георги Пирински, Рузвелт го изразил своето задоволство од високиот патриотизам на детроитските Словени. И државниот секретар на САД, Кордел Хал, во писмото од 13 јануари 1942 г., во однос на обединувањето на Американците од словенско потекло ја истакнува „полната поткрепа на нашите воени напори од страна на американските граѓани од словенско потекло кои претставуваат важен фактор во нашите производни програми во оваа тешка ситуација“.³

На 25 и 26 април 1942 г. во Детроит, во присуство на приближно 3 000 делегати, организацијата на Американците од словенско потекло го одржува Првиот сесловенски конгрес во САД, на кој од американска страна зеле учество и претставници од Стејт департментот и од Одделот за воени информации. Сите делегати на Конгресот се изјасниле за единство во борбата против наци-фашизмот, поддржувајќи ги воените напори на САД за што поскоро завршување на војната. Во

словенските народи на Балканот што настрадале од фашизмот. Во повеќе наврати бил затворан поради својата комунистичка активност, а со Макартиевите Закон за внатрешна сигурност во 1950 г. е осуден на 10 години затвор или екстрадиција во земјата од каде што дошол. Георги Пирински, *Какво видях и преживях в Америка* (София: Издателство на Отечествен фронт, 1970), 142.

³ Чепреганов, „Словенството – обединувачки елемент во текот на Втората Светска Војна“, 344.

раководството биле избрани Лео Крзицки за претседател, Златко Балоковиќ за потпретседател и Георги Пирински за секретар.⁴

Завршниот дел од Конгресот на кој имало 15 000 луѓе, се одржал на големиот митинг во салата на Државната селско-стопанска изложба. На присутните им се обратил претставникот на претседателот на САД и претседател на Комисијата за мобилизација, Пол Мекнит, кој, меѓу другото, истакнал: „Чувствувам дека во мани-фестираното единство во текот на ова попладне, Вие учествувате во настан проткаен со визионерство. Целиот свет ќе чуе за овој митинг за Сесловенски конгрес во САД. За нашите сојузници тоа ќе бидат добродојдени вести, новини што ќе поттикнуваат кон победа. А за нашите непријатели овој конгрес ќе биде горчлив како што се вестите за нивните порази. Овој конгрес ќе ги одушеви вашите пријатели, роднини и другари кои водат и продолжуваат да водат борба за слободата на сите ваши браќа и сестри ширум окупираната Европа.“⁵

Со одржувањето на првиот Сесловенски конгрес во САД се зацврстува и се продлабочува единството на демократските сили на Американците од словенско потекло и доаѓа до координирање на нивната дејност со демократските и прогресивните сили⁶ од другите национални групи и професионални сојузни друштва.

По одржаниот Конгрес, во наредните месеци словенските организации и друштва развиваат жива активност низ цела Америка, при што ги собираат и ги групираат Американците од словенско потекло во Американскиот словенски комитет. Таквата активност будно е следена и од средствата за јавно информирање, кои на своите страници ѝ посветуваат посебно внимание на оваа активност на Американците од словенско потекло. Собори од ваков тип биле

⁴ Чепреганов, „Словенството – обединувачки елемент во текот на Втората Светска Војна“, 345.

⁵ Чепреганов, „Словенството – обединувачки елемент во текот на Втората Светска Војна“, 345.

⁶ Имајќи го предвид времето и просторот, тешко е да се определи поимот *прогресивни сили* онака како што го толкуваме денес. Во основа, се однесува на која било група или личност што ја поддржува политиката на САД за единствен фронт против наци-фашизмот.

одржани во Чикаго, Сент Пол, Милвоки, Детроит, Балтимор, Канзас Сити, Кливленд, Њујорк Сити, Лакована, Сан Франциско и на др. места. На овие митинзи присуствувале Македонци, Полјаци, Руси, Чеси, Словаки, Хрвати, Бугари, Карпаторуси, Словенци, Украинци.⁷

На 23 – 24 септември 1944 г. во Питсбург се одржува Вториот сесловенски конгрес во САД.⁸ Пред тоа Извршниот комитет испратил писмо до Ф. Д. Рузвелт во кое Американците од словенско потекло го повикуваат повторно да се кандидира за претседател на државата, како гаранција за продолжување на политиката на советско-американската соработка за успешно завршување на војната. Исто така, претседателот на САД бил поканет да биде главен говорник на Конгресот. Конгресот се одржал во Карнеги мјузик хол во присуство на 2 414 делегати и 500 гости, а го отворил неговиот претседател Лео Крзицки. При своето официјално обраќањето, тој посебно го нагласил исполнувањето на ветувањето дадено на Првиот конгрес дека Американците од словенско потекло ќе работат неуморно за исполнување на производните задачи.

На вториот ден од Конгресот, 7 000 Словени од Питсбург и од околните места се собрале во паркот Шенли да го следат излагањето на министерот за внатрешни работи на САД, Харолд Икс, кој дошол како претставник на претседателот Френклин Д. Рузвелт. Пред присутните го прочитал писмото од Рузвелт упатено до Американците од словенско потекло, во кое ги повикува да го вложат целиот свој ум и конструктивни акции за забрзување на големата задача за што побрза победа како претпоставка за мирот на земјата и благосостојба меѓу народите.

Како една од најконструктивните акции на делегатите забележана на Конгресот е едногласното решение за поддршката на

⁷ Чепреганов, „Словенството – обединувачки елемент во текот на Втората Светска Војна“, 345.

⁸ Чепреганов, „Словенството – обединувачки елемент во текот на Втората Светска Војна“, 346.

кандидатурата на Рузвелт, кој Словените го ценеле како приврзаник на зацврстувањето на американско-советската соработка.⁹

Сесловенскиот конгрес во САД продолжил со своите активности и во годините по војната. Сепак, под притисок на макартиевската хистерија на антикомунизмот, кога и најмал знак на пријателство со комунистичките земји бил доволна причина за анатема и кривично гонење, всушност, започнува крајот на дејствувањето на Сесловенскиот конгрес во САД. Во тој период поголем дел од раководството на Американскиот сесловенски конгрес било затворено или екстрадирано.

Во продолжение приложуваме два документа од Националниот архив на Велика Британија кои се однесуваат на активностите на словенската емиграција во организирањето на Конгресот и на активноста на словенските организации и друштва пред неговото организирање. Документите ги презентираме во оригинал без какви било интервенции на авторите. Во белешките се дадени потребните информации за одредени личности и настани.

1

**ПИСМО ОД АМБАСАДАТА НА ВЕЛИКА БРИТАНИЈА ВО
ВАШИНГТОН
ДО МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЕЛИКА БРИТАНИЈА ЗА
НАДВОРЕШНИ РАБОТИ, 19 септември 1942 г.**

СО ДИПЛОМАТСКА АВИОНСКА ПОШТА БРИТАНСКА
АМБАСАДА

ВАШИНГТОН

Д.Ц.

19 септември 1942 г.

⁹ Чепреганов, „Словенството – обединувачки елемент во текот на Втората Светска Војна“, 347.

Почитуван Оддел,

Помина доволно време за да можеме да ги согледаме последиците и разојот на настаните по одржувањето на Сесловенскиот конгрес во Детроит на 25 и 26 април 1942 година. Пропагандата за покажување некакво словенско единство во Соединетите Американски Држави прво имаше позитивен одраз во печатот при крајот на летото 1941 година. Извештајот што е во прилог го следи развојот на движењето за плановите за одржување конгрес од ноември 1941 година – под сомнително покровителство во Питсбург – до моментот на одржување на Сесловенскиот конгрес во Детроит. Овој извештај е напишан од страна на руски надзорник на печатот на руски јазик кој работи во британскиот центар за информации. Тој бил присутен на Конгресот и од многуте извештаи и меморандуми што излегоа од Конгресот, овој е, веројатно, најобјективен и најјасен.

Како прво, повеќе се пропагирало против Конгресот отколку што постоело сомневање во комунизмот. Тоа беше во фазата кога Конгресот беше контролиран од човек кој повеќе се интересираше за европските работи отколку за американските: посебно Бутковиќ, тогашниот претседател, за кого беше добро познато дека во минатото бил во врска со Павелиќ и имаше причина да се верува дека под такви околности не би можело да се постигне ништо вредно за војната. Во секој случај, тоа допре до многу словенски групи, така што предложениот Конгрес пропадна однатре. Меѓутоа, идејата за таков Конгрес го сврте вниманието на Американците, а особено на Одборот за воено производство. Бидејќи околу 53% од работниците во воената индустрија се вели дека се од словенско потекло, Одборот за воено производство смета дека тие би можеле да го зголемат производството преку некое движење кое би ги обединило словенските работници. Првата работа што треба да се направи е да се најде претседател за такво движење кој има поголем углед. Г. Лео Крзицки, заменик-претседател на Синдикатот на обединетите текстилни работници и

близок пријател на г. Хилман, се согласи да ја заземе оваа позиција. Како што може да се види од извештајот на Конгресот, тој се одржа на чисто американска платформа. Единствениот случај каде што не се зборуваше на англиски јазик беше говорот на митрополитот Бенџамин, кој зборуваше руски. Не беа поставени какви било прашања на Конгресот кои се однесуваат на Словените. По сè изгледа дека тоа беше неизбежно имајќи предвид дека поставувањето такви прашања би можело веднаш да го подели Конгресот.

Во период од неколку месеци биле формирани локални комитети во сите поголеми центри низ државата и за нив постои сомневање дека се под одредено комунистичко влијание. Доналд Хал зборувал со Крзицки во однос на овие сомневања за комунизмот и тој му кажал дека е невозможно комунистите целосно да бидат исклучени од движењето. Од друга страна, сè додека Крзицки е претседател и другите што работат со него успеваат да го одржат своето влијание, нема причина да се претпостави дека комунистите кога било ќе имаат влијание врз Конгресот. Меѓутоа, Крзицки се согласи дека е многу тешко таквите елементи да се контролираат во локалните комитети.

Официјалните американски ставови се поделени. Управата за воени информации од почеток го поддржа движењето, сметајќи дека секој што работи на обединување на поголем дел од американската популација работи во вистинската насока. Стејт департментот, од друга страна, а особено Берл, целосно се сомнева во Конгресот. Ова мислење, кое е на линија со нивниот прилично неконструктивен став во однос на проблемите на странските заедници, се чини дека е некако опасно: Конгресот е веќе завршена работа и само некоја многу драстична акција, како негово присилно расформирање, би можела да биде причина за неговото исчезнување. Бидејќи нема доволно докази за преземање акција која би предизвикала широки критики, најверојатно нема да се случи такво нешто. Од друга страна, целосно негативниот став на неодобрување на работата на Конгресот изразен од страна на Стејт департментот може да доведе до тоа поволните струења да се повлечат од Конгресот, оставајќи го на влијанието на оние што никој не ги посакува.

Од разговорот што Хал го имал со Канон се чини дека Стејт департментот е загрижен главно околу долгорочноста на Словенскиот конгрес. Тие сметаат дека без разлика на ползата или отсуството на Конгресот, јакнењето на една голема маса од населението може да прерасне во големо политичко оружје во повоениот период, особено ако таа маса е под влијание на странска сила. Оваа загриженост е разбирлива, иако Канон потврди дека постојат многу непознати фактори во овој момент за да може правилно да се процени опасноста, а меѓу нив главен фактор е состојбата на Русија по војната. Дополнително, постои желба кај некои Руси да се употребат деструктивни елементи низ светот доколку Советите предвреме се фрлат на колена, а тоа не би требало да се игнорира.

Сомневањата насочени кон комунистите се некако конфузни. Понекогаш се користи зборот „Русин“, а понекогаш „комунист“ и тие се мешаат. Без сомневање, СССР е заинтересиран за Конгресот. Беа испратени пораки за поддршка и фактот дека една од точките што беше нагласена во сите локални заедници, односно потребата за втор фронт, е индикатор во која насока СССР се надева да го искористи Конгресот. Секако дека ова не треба да се меша со чисто „комунистичките“ елементи, чии активности, како што се дознава, се обесхрабрани од Русите. Јасно е дека не е во интерес на СССР да има каква било активност која на каков било начин би се одразила на текот на производство во оваа земја. Не еднаш беше покажана желбата на СССР да се дистанцираат од комунистичката активност: на пример, во нивниот став во однос на информациите добиени за комунистичките активности во Југославија.¹⁰ Меѓутоа, програмата на активните комунисти во Америка не зависи целосно од советска Русија. Тие го земаат предвид примерот на Русија, но сакаат своја револуција. Овие елементи ги има многу повеќе отколку чисто негативното руско влијание кое се појавува во комитетите на Конгресот. Затоа се чини дека советска Русија е приморана да игра двојна игра: таа не може целосно да се дистанцира од комунизмот во странство бидејќи, меѓу другите причини, тоа е, веројатно, едно од нејзините оружја зад

¹⁰ Подвлеченото е во оригиналот, а на маргините е напишано со ракопис: „Ова е навистина неверојатна изјава“.

германските линии. Ако е тоа така, комунистите во САД, и покрај ставот на СССР кон нив, не се сметаат себеси за целосно отсечени и фактички нема никакво сомневање во тоа дека тие формираат дел од групата која врши притисок на вториот фронт. Меѓутоа, од гледна точка на активностите што ги загрозуваат воените напори, општо земено, комунистите стојат сами за себе и е парадоксално жално тоа што се чини дека има граница до која ќе одат во прифаќањето инструкции од Москва. Се чини дека никогаш не треба да се заборави фактот дека СССР мора нужно да е поврзан во одредена мера со комунизмот во други држави, дека комунистите работат за своите одредени цели без оглед на надворешната контрола. Би ви биле благодарни за вашите ставови за овие општи аспекти на проблемот, кои би ни помогнале во одредени наши работи овде.

Што се однесува до иднината на Конгресот, нема никаква причина да им се верува на сегашните докази дека истиот ќе има големо влијание на (военото, забел. И. А.) производство на кое се надеваше Одборот за воено производство – всушност, Одборот за воено производство повеќе не е посебно заинтересиран за тоа. Малку е веројатно дека словенско-американските работници ќе работат многу повеќе само поради вештачкото обединување симулирано од Словенскиот конгрес. Од друга страна, ако руското влијание е силно, може да се претпостави дека ќе има словенски притисок против штрајкови во воената индустрија, што е парадоксално спротивно на комунистичката активност. Навистина е тешко да се определи колку од милионите словенски работници се, всушност, засегнати од резолуциите на Конгресот, чии претставници беа најчесто лидери на словенските здруженија и беа најмногу загрижени за своите лични позиции и интереси. Надежта изразена од некои дека словенското единство ќе ја намали борбата меѓу словенските групи со различна национална основа не се реализира и сè уште нема никакви докази за тоа дека долгорочно Конгресот ќе постигне што било во таа насока. Многу е поверојатно дека тој ќе пукне еден ден преку обидот за потиснување на различните видови национален динамит и правејќи го тоа, може да му нанесе голема штета на неговото континуирано единство, од што се плаши Стејт департментот.

Со почит,

Канцеларијата

Централен оддел

Форин офис

Лондон, S. W. 1

PRO FO 371/33134 R 6491

2

СЕАМЕРИКАНСКИ СЛОВЕНСКИ КОНГРЕС

Детроит, 25–26 април 1942 г.

Питсбуршки период

Со цел да се најдат корените на растечкото движење за словенско единство во Америка, кое кулминира со формирањето на Конгресот, би било важно да се утврди каде и како се роди идејата за тоа. Меѓутоа, ова е многу тежок проблем. Дури и по Конгресот, главниот уредник на рускиот весник *Правда* (Филадельфија) на 1 мај напиша: „Не можев да го најдам изворот на оние што го иницирале Конгресот.“

Покрај поголемиот дел од јавноста, и водечките словенски политичари дознаа за свикувањето на Конгресот од написи во весниците кои се појавија при крајот на летото и кои беа инспирирани од Организацискиот комитет во Питсбург. Овој комитет предложи да се свика Сеамерикански словенски конгрес во Питсбург на 21 ноември. Тој објави неколку апели и новински соопштенија; некои статии се појавија во многу словенски весници, но целата работа сè уште е обвиткана со мистерија. Ништо не се знае за неговите политички тенденции, неговите финансиски извори, дури и за дневниот ред. Во тој период интервјуирав некои познати Руси, а меѓу нив и еден делегат на Конгресот од Њујорк, но не можев да добијам точна информација во однос на овие прашања.

Уште во првиот момент се појавиле сомневања дека движечката сила што стои зад Конгресот се комунистите. Беше општо прифатено дека, во согласност со нивната вообичаена тактика, комунистите се обидуваа да формираат една организација непартиска по форма, но добро контролирана во праксата, со посредство на нивни симпатизери, кои лесно се наоѓаат меѓу просечните и амбициозни лидери или меѓу неискусни луѓе што лесно можат да бидат заслепени.

Овој сомнеж е многу раширен меѓу сите словенски групи и тоа го намали интересот или дури побуди анимозитет во некои демократски и работнички кругови, кои веднаш беа загреани за идејата за обединување на Словените, како еден важен чекор во рамките на водење на војната. Сепак, нема позитивни факти кои го потврдуваат ова сомневање: тоа е базирано на заклучоци и претпоставки. Меѓутоа, бидејќи тој игра важна улога во подоцнешниот развој на настаните, ќе се обидам да ги набројам причините за оваа резервираност на голем дел од словенските организации.

1. Големата мистерија што го опкружува Организацискиот комитет изгледа чудна. Никој освен комунистите нема интерес да ја крие целата вистина за тоа. Покрај тоа, членовите на Комитетот се малку познати и се чини дека се погодни за улогата на комунистички марионети.

2. Спротивно на воздржаноста што ја покажуваат другите групи и нивниот печат, комунистите фанатично ја поддржуваат идејата за Конгрес. Тоа беше направено за да се создаде впечаток дека крајните партиски насоки се издаваат од Москва.

3. Моментот кога Комитетот во Питсбург ја почна својата работа беше важен: тоа беше веднаш по започнувањето на руско-германската војна и пред влегувањето на Америка во војната. Се чини веројатно дека советската влада се обидува да влијае на американското јавно мислење, кое во тоа време беше колебливо во однос на проблемот за помош на Русија.

4. Оваа претпоставка се чини најкоректна бидејќи во исто време сличен чекор е инициран во Москва. Претставници од сите словенски нации се собраа на конференција во Москва со цел да се обединат воените напори на сите Словени и советската влада ѝ даде голем публицитет на оваа конференција.

По сè изгледа дека ова вистината на предисторијата на Конгресот. По влегувањето на Русија во војната, сите словенски земји беа вклучени во борба на живот или смрт. За нив беше сосема природно, особено за нивните државјани во странство, да се обединат околу силната Русија и покрај сите центрифугални тенденции. Идејата за обединување изгледа дека се создаде едновременно и независно во многу различни кругови: во Москва, во локалните словенски организации овде, дури и во Комитетот за промоција на демократијата – тело кое се интересира за целиот комплекс на источноевропските проблеми.

Меѓутоа, како што се приближуваше датумот на Конгресот, отпорот кон него, кој постоеше во одредени кругови, растеше, а особено меѓу Чесите. Се појави и страв од некои фашистички групи и нивното можно влијание на Конгресот. Во такви услови, Организациониот комитет сфати дека Конгресот, ако се свика, ќе се соочи со опасноста да биде нарушен со насилни внатрешни судири.

Оваа опасност се чини толку неизбежна што во последен момент Комитетот одлучи да го одложи Конгресот на неопределено време.

Детроитски период

Во тоа време генерално се мислеше дека идејата за Конгресот е целосно напуштена. Во текот на неколку месеци никој ништо немаше чуено за тоа. Но работата продолжи. Со цел да се покрие постојниот отпор, се направи обид да се прошири основата на Комитетот со цел да се придобијат нови и влијателни луѓе. Извонредна фигура меѓу овие нови луѓе беше Лео Крзицки, потпретседател на Синдикатот на „Амалгамејтид клоутинг“¹¹, социјалист кој ги избалансира својот личен авторитет, своето влијание во Вашингтон и поддршката на работничкото движење. Уште една важна карактеристика беше новото посредничко однесување на Чесите како резултат на реорганизацијата на Комитетот на Бенес.

Сепак, кога се дозна дека Конгресот ќе се одржи во април, се појави нов бран на отпор, односно сомнеж. Полјациите, како најважната словенска нација во оваа држава, кои бројат околу 5 милиони луѓе, или една третина од целокупното словенско население тука, имаа поделено мислење околу Конгресот. Некои известувања и написи, како и сите централни тела на организациите, се противеа на тоа, но многу локални организации и разграноци на овие централни тела, како и одреден број документи го поддржуваа Конгресот. Опозицијата не беше воопшто хомогена: на пример, ги вклучуваше Полската работничка партија, како и оние што беа против Сикорски¹². Ситуацијата во опозицијата беше многу деликатна: на почетокот изгледаше дека се противи на Конгресот чии главни цели беа да креира xxxxx¹³ меѓу Словените и да ја поддржува политиката на претседателот Рузвелт. Поради тоа, ставот на опозицијата беше вообичаено претпазлив и резервиран. Нивниот главен спор беше дека нема потреба да се свика xxxxx¹⁴ Конвенција само за да се покаже лојалноста која е очигледна; дополнително, ваквиот начин на

¹¹ Името во оригинал на англиски јазик е „Amalgamated Clothing“.

¹² Името во документот е нечитливо.

¹³ Нечитлив збор.

¹⁴ Нечитлив збор.

покажување лојалност, xxxxx¹⁵ да изгледа штетно за опозицијата поради нејзината ниска позитивна вредност, xxxxx¹⁶ неурамнотежена од расцепот на американското единство xxxxx¹⁷ на една расна група. Рускиот печат, со исклучок на комунистичкиот *Руски глас*, молчеше сè до последните денови пред Конгресот. Од четирите бугарски партии во оваа држава, само една коментираше во врска со Конгресот и xxxxx¹⁸. Генерално, ставот на одредена група или весници кон Конгресот беше карактеристичен за целокупното политичко гледиште на повеќе групи. Сепак, тоа ги надминува границите на овој извештај.

Конгресот

Околу 2 500 делегати, кои претставуваа единаесет словенски нации, се собраа во Детроит. Мнозинството од нив ѝ припаѓа на првата генерација иселеници, а нивниот мајчин јазик честопати се слушал за време на приватните разговори. Меѓу делегатите беа застапени сите професии: адвокати, доктори, многубројни свештени лица од различна вероисповед, како и голем број физички работници од воената индустрија, кои му припаѓаа првенствено на КИО¹⁹. На прес-конференцијата што ја одржа Комитетот за подготовки вечерта пред Конгресот го поставив прашањето дали широко распространетите слухови за комунистите како манипулатори на целата организација биле вистинити. Ова беше остро демантирано од страна на повеќемина членови на Комитетот, кои беа очигледно вознемирени за да го разјаснат ова деликатно прашање. Поради фактот што одговорите беа давани во многу општа форма, прашав дали комунистите се застапени во Комитетот. На ова, претседателот Гунтер одговори со блед демант.

¹⁵ Нечитлив збор.

¹⁶ Нечитлив збор.

¹⁷ Нечитлив збор.

¹⁸ Нечитлив збор.

¹⁹ С.И.О. во англискиот јазик е акроним на повеќе поими. Според контекстот, веруваме дека во овој документ е кратенка за Конгресот на индустриските организации.

Ист одговор беше даден при едно интервју со Лео Крзицки, вистинскиот лидер на Конгресот. Тој кажа дека доколку сомневањата се покажат точни, американската влада нема да му ја даде својата целосна поддршка за Конгресот. Кога го прашале за противењето на дел од важните полски групи за Конгресот, тој беше склон да ја префрли вината на личните амбиции на некои лидери, особено на локалните. Тој ја изрази својата надеж дека отпорот наскоро ќе се претвори во поддршка.

Друг член на Комитетот, Зицка, чешки свештеник, во едно интервју ми кажа дека комунистите кренале многу врева околу Конгресот, а со тоа го збуниле јавното мислење. Кога го прашав за негативното однесување на Чесите за време на питсбуршкиот период, тој изјави дека причината била тоа што Чесите немале свој претставник во првиот Комитет за подготовки. Ова, очигледно, беше неточна двосмислена изјава.

Во својата поздравна реч, претседателот на Конгресот, Блер Гунтер, Полјак, правник од Питсбург, го истакна значењето на единството на Словените и ја кажа главната поента на Конгресот: „Ние сме горди што сме Американци, но, исто така, сме горди на нашето словенско потекло.“ Тој го истакна и фактот дека 50 % од работниците во тешката и во воената индустрија во САД се Словени и дека поради тоа, следствено, нивната улога во оваа демократија е исклучителна. Во еден говор со прагматичен карактер Лео Крзицки изјави дека во текот на еден милениум словенските водачи, дипломати и поети сонувале за словенско обединување. За првпат во историјата овој сон се остварува како последица на нацистичката окупација, а под заштита на американските „свезди и линии“. Како и Гунтер, тој изјави дека Конгресот е, пред сè, американски. Тој ги дефинираше главните цели на Конгресот на следниов начин: 1. зголемено производство во воената индустрија; 2. морална поддршка на Словените во Европа кои се борат против фашизмот; 3. борба против активистите од петтата колона меѓу Словените тука. Најважната карактеристика на оваа програма е дека не содржи ниту еден проблем кој директно ги засега само Словените. Во текот на својот говор, Крзицки ја спомена и руската армија. Ова предизвика еднострана и еуфорична манифестација на симпатии, која

подоцна се повторуваше секој пат кога ќе се споменеше руската армија. Во тој момент емоциите на публиката достигнаа врв, така што видов дури и солзи во очите на некои жени делегати. Сличен ентузијазам се ширеше секој пат кога ќе се споменеше југословенската герила. Исто така, една слика од нивниот лидер Михајловиќ ја красеше бината во салата.

Конгресот доби повеќе од илјада поздравни телеграми од претседателот Рузвелт, Нелсон, од лидерите на Работничката партија, Грин и Муреј, од книжевниот клуб во Москва, од многу словенски групи во САД, дури и од групата „лојални Полјаци задржани на Елис Ајленд“.

Говорите одржани од претставниците од Вашингтон – г. Оливер, г. Хитчкок и, особено, г. Мек Нат видно ги импресионираа сите на Конгресот. Оваа поддршка, како и набројувањето на највисоките владини истанции во голема мера придонесе за тоа делегатите да ја почувствуваат важноста на својата работа. Г. Мек Нат зборуваше на отворен состанок во Колосеумот во присуство на 6 до 7 000 гости. Неговото забележливо однесување и извонредна elokвентност, како и неговата висока позиција во владините служби остави силен впечаток на многубројната публика. Тој ја истакна важната улога на Словените при градењето на Америка во минатото и во нејзиното бранење денес. Тој кажа дека работата на Словените се наоѓа во секој авион, тенк и граната кои потекнуваат од Америка, а ги поминуваат германските воени линии. Словенските имигранти отсекогаш биле меѓу најпатриотските Американци и Конгресот е доказ дека сегашната генерација живее според таа славна традиција.

Меѓу резолуциите што ги донесе Конгресот најважни се: резолуцијата за поддршка за вториот фронт, резолуцијата против водење политика на попуштање, резолуцијата за поддршка на производството, резолуцијата за поддршка на прогласи на словенските народи во Европа и во Америка. Телеграми беа испратени до претседателот Рузвелт и до генералот Мек Артур.

Рускиот печат и руската делегација

Во рускиот печат беше искажано неповолното чувство кон Конгресот на многу поочигледен начин отколку во другите словенски весници. Всушност, руските весници, освен *Руски глас*, воопшто го немаа споменато Конгресот. Ова однесување кон настан од примарна важност за словенскиот народ сигурно не беше случајно: тоа беше бојкот со молк. И кога неколку дена пред да се одржи Конгресот, молкот се прекина, општото мнение беше дека Конгресот може да постигне голем успех со оглед на фактот дека ниту една група не се обиде да го искористи за партиски цели. Луѓе со различни политички гледишта ќе бидат присутни на Конгресот, изјави *Новиот руски глас* (Њујорк, 28 април). Но, „ова треба да се заборави сега. На Конгресот нема да се водат други политики освен онаа на претседателот Рузвелт.“ Весникот *Правда* од Филадельфија изјави дека не било познато кој го свикал Конгресот, ниту какви резолуции ќе бидат донесени на истиот, но доколку се постигне обединување на Словените, тоа ќе биде од корист и за Русија и за Америка. „Дојде моментот – изјави месечниот весник 'Руски весник' – можеби единствен во историјата, кога под закана за уништување, а под закрила на големиот американски народ, Словените можеби ќе најдат начин да постигнат обединување.“ Црковниот весник *Световен* (Вил Бер, Пенсилванија, 23 април) го оцени Конгресот како предвремен и додаде: „(...) не знаеме кој ќе го организира Конгресот и кој ќе ги плати трошоците, можеме само да нагаѓаме.“ Според комунистичкиот *Руски глас* (Њујорк, 28 април), „нашето единство не се гради на истрошените и расипани основи на панславизмот. Тоа е обединување на еднакви, обединување на браќа, единство без призив на шовинизам.“

По одржувањето на Конгресот, сите овие грижи исчезнаа. Сите извештаи и коментари околу истиот беа со многу позитивен тон.

Руските претставници на Конгресот броеја околу сто луѓе. Оваа делумно мала бројка беше оправдана со фактот дека Русите се една од најмалите групи меѓу словенските имигранти. Но руската делегација,

освен што беше малобројна, имаше и многу слабо влијание. Русите не беа застапени ниту во Комитетот за подготовки, ниту во претседателскиот комитет. Од друга стана, пак, Русите претставуваат 9/10 од Словените, а нивното присуство како да беше незабележливо. Справувањето со оваа делегација беше деликатен политички проблем. Можеби со цел да се избегнат проблеми, таа беше ставена настрана и ја прифатија својата судбина со разочарување.

Оваа слика, сепак, не би била коректна доколку не се споменат двата говора на рускиот митрополит Бенџамин. Неговиот говор за време на првата вечер беше страшно обраќање кон Советите. Тој кажа дека „во Америка и во Англија многу се дебатира за верските прогони во Русија, но Црквата во Русија никогаш не се пожалила за отсуство на слобода. Русија сега се справува со славна војна“, соопшти митрополитот. „Кој ги направи овие успеси возможни? Советската влада. И кој ја инспирираше Русија со прекрасен боречки дух? Другарот Сталин.“ Говорот беше честопати прекинуван од еуфоричното акламирање на целата публика. Тоа беше единствениот политички говор на Конгресот.

Другиот руски говорител, принцот Кудашев, претседател на Комитетот за медицинска помош за Русија, даде извештај за работата на Комитетот.

Последици

Една од карактеристиките на Конгресот беше совесното собирање на Словените и умешното избегнување на дискусиите поврзани со словенските проблеми во Европа. Едноставно, тие проблеми беа игнорирани. Овој пропуст на Конгресот во однос на проблемите кои би требало вообичаено да бидат во главниот фокус, ако не и единствен предмет на нивните размислувања, секако дека претставува знак на слабост. Но, мора да се разбере дека доколку овие прашања се поведеа, доколку еден Полјак почнеше да зборува за

источната граница на Полска, доколку Русините дискутираа за релациите со Чесите, или доколку еден Македонец зборуваше за југословенските аспирации или, пак, доколку се ставеше на дебата советскиот режим, Конгресот сигурно ќе ескалираше до крајот на првиот ден. Затоа би било подобро Конгресот да се опише како американско отколку како словенско заседание. Не само што сите делегати беа американски граѓани туку и сите говори, со единствен исклучок на оној на митрополитот Бенџамин, беа на англиски јазик. Американската химна се пееше на почетокот и на крајот на секоја сесија, а тоа не беше само декоративен потег, туку тоа навистина беше химната на Конгресот. Единството на Конгресот беше американско единство, врз основа на заеднички американски интереси во оваа војна, единствено што сето тоа беше застапено од одредена, во овој случај, словенска група од американската нација.

Благодарение на прелиминарната работа на Комитетот за подготовки, Конгресот се одвиваше во најдобар тек. Според мислењето на многу делегати кои ги интервјуираа, Конгресот ги надмина и најоптимистичките очекувања. Речиси сите резолуции и предлози доставени на Конгресот беа едногласно прифатени. Ентузијазмот на делегатите, чувството на блискост и единство, свесноста дека се завршила многу важна работа не спласна во текот на двата дена. Искрената поддршка од Вашингтон несомнено придонесе во голема мера за успехот и работниот дух за време на Конгресот. Што се однесува на политичките правци на Конгресот, според многубројните интервјуа што ги направив со водечките луѓе и според личните впечатоци, треба да се каже следново. Во првата фаза имаше силни напори од страна на комунистите да ја преземат контролата на претстојниот Конгрес и за време на питсбуршкиот период тие изгледаа прилично успешни во своите обиди. Но подоцна, кога нови луѓе, посебно кога Крзицки го презеде водството, движењето ги надмина нивните очекувања и можности. Тие, комунистите (забел. С. Н.), во многу наврати имаа моќ да ги контрлираат локалните лидери, но не успеаја да се соочат со ситуацијата што се разви во Детроит. Ова, секако, не ги спречи нивните напори да го наметнуваат своето влијание, ниту, пак, ќе ги спречи да го сторат истото во иднина. Во оваа насока,

улогата на Крзицки не треба да се потценува. Таа беше важна од две причини: пред сè, неговите големи лични амбиции не можеа да го наведат да одбере страна која тој искрено не ја поддржува и второ, неговите релации со круговите во Вашингтон секако придонесоа за неговото влијание на Конгресот. Од друга страна, можеби е вистина дека безрезервната поддршка на Вашингтон за Конгресот се должеше на фактот дека човек од доверба ќе биде на чело на новата и тајна организација создадена на Конгресот.

Конгресот ја исполни својата мисија: да ги постави темелите на една постојана словенска организација. Што ќе се изгради на таа основа, зависи од работата на членовите избрани од Конгресот. Доколку се покажат умешни да го одржат единството, доколку избегнат да станат алатка на одредени национални и политички групи и ако успеат да стекнат доверба кај оние што сè уште се резервирани, тогаш, можеби, ќе биде возможно да се свика уште еден Конгрес на кој ќе биде поизразен словенскиот карактер. Во тој случај, организацијата ќе може да игра сериозна улога на крајот од војната, кога прашањето за меѓусловенските односи ќе биде меѓу најважните проблеми за решавање и за постигнување мир. Во секој случај, поблиското следење на активностите на словенската организација можеби ќе се докаже како прилично важно.

Првите резултати од Конгресот веќе се забележуваат според зголемената активност на словенските групи што се тука. Од денот на одржувањето на Конгресот, низ земјата беа одржани голем број словенски средби, а на 12 јули ќе се одржи и Конгрес на американските Лемки (група која припаѓа на Русините). И веќе се шири пропаганда за одржување Конгрес на Русините кој ќе има за цел да ја разјасни судбината на нивниот народ: а тоа е главното несогласување помеѓу Чесите и Русите. Двата собира секако дека ќе имаат поизразен словенски и политички карактер отколку самиот Конгрес, а овие две карактеристики можеби ќе станат дел од идната работа на новоформираната словенска организација.

Sonja NIKOLOVA
Irena AVIROVIC

TWO BRITISH DOCUMENTS ON THE FONDATION OF THE
ALL-AMERICAN SLAV CONGRESS (APRIL 25TH AND 26TH,
1942) IN DETROIT

-S U M M A R Y-

Approximately 15 million Americans of Slavic origin lived in the United States of America at the beginning of World War II. All those people had taken along the national and political disunity of their homeland in the new country, which basically was the main reason for the persistent disagreements among Slavic immigrant groups. But in the ongoing wartime situation, those millions Americans of Slavic origin were faced with the real need to include the Slavic masses in the general effort of the American people for organizing the defense against the Axis powers. In the same time, the Americans of Slavic origin had to make efforts to overcome their disagreements transferred from the old homeland, as well as the request of ways of their possible unification, in order to actively engage in the fight against Nazi fascism.

Sofija GRANDAKOVSKA

WHOSE CITIZENS WERE THE JEWS DEPORTED FROM MACEDONIA?

Genocide is not a fact.
Genocide is not a fact because it is the very destruction of the fact,
of the notion of fact, of the factuality of fact.

—Marc Nichanian, *The Historiographic Perversion*

The Macedonian Holocaust is definitely a shortened version of European one. It is such because it presupposes the implementation of the Final Solution of the Jewish question in the most peripheral European geographical borders, in this particular case—in Macedonia.¹ Recalling one of the most important conclusions from the Wannsee Meeting in 1942, the main goal of the Final Solution was neither resettlement, nor evacuation, nor migration of the Jews, but their extermination, their total annihilation² in

¹ I presented an early version of this paper at the International Conference “Diplomacy and Deportation of the Jews from Macedonia in 1943” at the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Macedonia, organized by the Diplomatic Club, Skopje. I thank Mr. Viktor Gaber for the invitation and opportunity to participate at this event held on the International Holocaust Remembrance Day—27 January 2015. The title of my text here “Whose Citizens were the Jews Deported from Macedonia?,” primarily originates from my lecture on the deportation of Macedonian Jews and the implementation of the antisemitic citizenship Laws in Macedonia under Bulgarian rule, which I delivered at the International Symposium “Curating Exchange 3: Curating a Society and Production of Power,” organized by Press to Exit Project Space, Skopje, May 2015. I decided to include some of the points I discussed in my lecture back then in this text. I also thank Stanimir Panayotov who took participation in the translation of the draft version of this paper.

² Trials of criminals, NMT Vol. XIII, 192-9; See: Sofija Grandakovska, “Homage on the Irony of Evil and on the Historical, Cultural and Theoretical Memory of the Holocaust,” in: *The Jews from Macedonia and the Holocaust: History, Theory, Culture*, ed. Sofija Grandakovska (Skopje, Euro-Balkan Press, 2011), ix-x. Hereafter abbreviated *JMHHC*.

order to build the new European image, that is—without Jews. Therefore, the fact remains that it did occur in Macedonia under the Bulgarian occupation and the German-Bulgarian alliance, and it definitely occurred as a successful implementation of *die Endlösung der Judenfrage* in Macedonia, brutally transforming the lives of around 7,148³ Macedonian Jews into ashes in the gas chambers of the Treblinka II death camp in March 1943.

When we speak about the deportation of Macedonian Jews we take into consideration the Jews from the Vardar part of Macedonia that was occupied and administered by Bulgaria, since that part of Macedonia belonged to the Kingdom of Bulgaria. The bureaucratic aspects of the deportation were set by the Bulgarian politic elite, administration and police, conducted by way of the Bulgarian Railways, with German assistance, from the temporary concentration camp Monopol in Skopje to the central railway line between Warsaw and Bialystok, to the Malkinia station, where the extermination camp Treblinka was situated. The deportation was conducted according to the previously signed Agreement for Deportation between Alexander Belev, the Head of the Commissariat for Jewish Questions and his German colleague, SS Hauptsturmführer Theodor Dannecker from 22 February 1943, which guaranteed “that Bulgaria in future shall not under any circumstances demand the deported Jews back, nor shall exhibit any interest in them.”⁴

Following these introductory notes which mainly refer to the shortened linear perspective of the events that led to the deportation itself, one could recognize more or less the same technical details regarding the way other deportations were conducted in other parts of Europe, as well as the experiences of the deportees during their deportation to the final extermination point. Yet the Holocaustal event in Macedonia presents a singular example. The question at hand is: What are the core characteristics that allow us, as well as equally oblige us, to speak about this event as a singular one? What constitutes the singularity of the Macedonian Holocaust

³ I follow the total number of deportees according the registers of German provenance. Please see the elaboration on the difference between Bulgarian and German documents about the deportation, in: J. Kolonomos, V. Veskovic-Vangeli, eds., *The Jews in Macedonia*, (Skopje, MASA, 1986), Vol. II, 1165-6. Hereafter abbreviated *TJM*.

⁴ *Agreement for deportation*, Archives of Yad Vashem, M.67/157.

through its particular phase of deportation? Is it the sum total of the operative actions that Bulgarian officials in the Government, in the Council of Ministries, the administration in the Commissariat for Jewish Questions, in the Bulgarian Army, as well as in the Police, had together undertaken to technically conduct the deportation of the Jews from Macedonia? Is it that the deportation of Macedonian Jews and the solution of the Jewish Question in Macedonia did occur as a result of “one of the compromises Bulgaria had to make with the aim to save itself from German occupation and not to enter a war with Germany”⁵—and as a reward for the firm loyalty—to regain the territories lost in the Second Balkan War and World War I (which in turn led to the realization of the imperial dream of King Boris III for a united and powerful Kingdom of Bulgaria),⁶ among them the Vardar part of Macedonia, over which the Bulgarian occupier celebrated victory of the so-called *newly liberated* territory of Macedonia to the Kingdom of Bulgaria as a national holiday?⁷ Is it because the Bulgarian administrative-political system was

⁵ Statement of the then Minister of Interior Affairs Peter Gabrovski from the Bulgarian government given on 28 January 1945, in the interest of his defense in the trial led against him for war crimes. See: *Defense by Peter Gabrovski*, former Minister of Interior Affairs and Public Health, People’s Court, 28 January 1945, Archives of Yad Vashem, M.67/7/1. Hereafter abbreviated DPG.

⁶ Bulgaria for the second time has a hold on to Dobrudzha (which previously belonged to Romania), Thrace (to Greece) and Macedonia (to Serbia).

⁷ According to the aforementioned in relation to Macedonia, we have to refer to the archival material of Bulgarian provenance that underlines two parallel lines: the Bulgarian alliance with Germany, named as victorious Germany and another line, which refers to the occupation of Macedonia and the organization of all aspects of life under Bulgarian rule. This material concerns the preparations in the organization of the sports games in Skopje, the so-called most beautiful city of Bulgaria, it captures the presence of Hitler’s Nazi symbolism in the flying flags with the swastika and it clearly shows how through such symbols the new fascistic ideology is introduced, i.e., that it has already entered in Macedonia, as well as the ceremony of the Bulgarian army preparing to welcome the arrival of Peter Gabrovski, the presence of the Major of the city of Skopje, Spiro Kitinchev who welcomed the Minister and became his closest collaborator particularly for the Jewish question, and finally the mass trance of the mobilized citizens and youth of Skopje who saluted: Hitler. In his formal address in front of Macedonian citizens (now Bulgarian ones), Gabrovski greeted them as “Brothers Bulgarians” and saluted: “Long live Bulgaria and King Boris!” Please see: *Complaint Lodged by the Macedonian Jewish Community*, No. 28, 25 March 1945 to the Investigative Commission for determination of the crimes committed by the occupier and their accomplices at the central People’s Liberation Committee in Skopje, Archive of the Jewish Community in Skopje, no signature; Sofija Grandakovska, “Homage on the Irony of Evil and on the Historical, Cultural and Theoretical Memory of the Holocaust,” in: *JMHHTC*, xxi-xlvi. The mentioned documentary material is courtesy of the

urgently established along with the occupation of Macedonia in April 1941, when the Bulgarian political elite simultaneously institutionalized the Final Solution by way of the Law for Protection of the Nation along with the numerous antisemitic laws? Were the Jews from Macedonia deported because there were no Macedonian army, police and administration—all of them brought from older Bulgarian frontiers? Was it because there was no institutional resistance in occupied Macedonia to take place in organized forms, as was the case in the older parts of the Kingdom⁸—where—led by the intellectuals, artists and writers, the Council of the Bulgarian Lawyers, the Deputy Chairman of the National AssemblyDimitar Peshev, the Lawyers' Association, the Central Consistory in Bulgaria, the Bulgarian Physicians' Union, as well as the Holy Synod,⁹—48,000 Jews from old Bulgaria were not deported? Is it that the Macedonian Jews were deported because they were not accepted as Bulgarian subjects but as persons who temporarily reside in Bulgarian Kingdom? All of these issues are undoubtedly and profoundly important in the formation, as well as understanding of, the larger picture of the deportation and Holocaust in Macedonia itself.

What strikes the most in all these matters is definitely the question: Why the phase of deportation of Macedonian Jews would present a singular event? Finally, how did the Bulgarian officials legally prepare and juridically justify the deportation of Macedonian Jews, which in turn led to the *zone outside the Law*?¹⁰ Definitely, this issue presupposes dealing with the very complex question about the treatment of Macedonian Jews as non-Bulgarian subjects, which will reveal itself as the most crucial one for their deportation in March 1943. The then Minister of Interior Affairs from the Bulgarian

Bulgarian Film Archive, Sofia, and is placed as well in the Cinemetheque of Macedonia, Skopje in the Fund: Kino pregled, Bugarsko delo, No. 16/14.

⁸Петко Добчев, *Антиеврейското законодателство и неговото преодоляване (1942-1945)*, Сборник нормативни актове с изследване от Проф. Д-р Димитър Добчев (София: Фенея, 2010), 21-25.

⁹See the "Review of Events in Bulgaria Relating to the Jewish Question During 1943" in: *The Power of Civil Society in a Time of Genocide: Proceedings of the Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church on the Rescue of the Jews in Bulgaria 1940-1944*, eds. Albena Taneva and Ivanka Gezenko (Sofia: The Sofia University Center for Jewish Studies, 2005), 113-185.

¹⁰For this issue, please see: Michael Hardt and Antonio, Negri, *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire* (New York: Penguin, 2004).

government, Peter Gabrovski, has formulated it in the following manner: “There had been no way to save the Macedonian [and the Thracian] Jews, because... they were not Bulgarian citizens.”¹¹ This statement raises up a very important question, that is: Whose citizens were the Jews deported from Macedonia from the Kingdom of Bulgaria? The answer itself inevitably demands that we are faced with a juxtaposition of the meaning attached to the documents and the pure historical truth attached to the deportation of Macedonian Jews.

Ever since the first days of the occupation of Macedonia in April 1941, the Bulgarian authorities implemented the Law for Protection of the Nation:¹²

“I approved the enforcement of the Law. The initiative came from the Chair of the Parliament, Bogdan Filov. He indicated to me several times the necessity of this Law, as well as the motive, because of Bulgaria’s position and Germany’s aggression, that in this sense we have to create such a Law as a measure against the Jews. In the meantime, Italy would define the restrictions against the Jews and will begin their implementation. After that we opened this project. This is the way the Law was created. This Law was prepared by the Council of Ministers, and not by the Ministry of Interior Affairs. Therefore, by virtue of several Ministries, several Ordinances were created, as well as the Law for One-time Taxation of the Jews.”¹³

The second part of the 1941 Law is related to the defining, and with this the regulation of the general restrictions for the Jews in connection to their civic status, respectively their exclusion as Bulgarian citizens in the newly liberated territory of Macedonia from the Kingdom of Bulgaria, and

¹¹DPG.

¹² Created by the then Bulgarian fascist government under the rule of Bogdan Filov, adopted on 21 January 1941, through Decree No. 3 issued by King Boris III, and the same was voted by the Bulgarian Parliament, published in *State Gazette* on 23 January 1941.

¹³DPG.

then the restrictions related to their place of living, their property and professional, economic and cultural activity. Chapter II, Article 21 states: "Persons of Jewish descend cannot be accepted for Bulgarian Citizens."¹⁴

The Jews from Macedonia, affected by this restriction pertaining to their ambiguous civic status, sent a Missive to the Central Consistory of the Jews in Bulgaria and from this institutional body they sought advocacy before the responsible authorities in order to solve their citizenship issue. This document represents a request that they be treated as Bulgarian citizens. In the Missive, the Jews from Macedonia refer to a special ordinance by the Council of Ministers with which the citizenship of the inhabitants in the newly liberated territories during 1941 is being regulated, and with which the citizenship of all the inhabitants is being confirmed, excluding the Jews. They anxiously ask whether this question will be dealt with in addition:

"This is why today I am turning to you with the request that this issue be dealt with once again on the first Consistory meeting, so that we know what should be done. I find it is absolutely necessary to take measures with the most competent authorities in the sense of legal norms so that the Jews from Macedonia be recognized as Bulgarian citizens, born in this region, or stuck there after the Liberation, since they have lived there ever since (...)"¹⁵

The question about the unrecognized legitimate civic status of the Jews from Macedonia as Bulgarian citizens in the newly liberated territory of Bulgaria, opposes the dazzling example of the Declarations for One-time Taxation by the Tax Administration Office from 1941, which *discloses their treatment as Bulgarian citizens in Macedonia* from the Kingdom of Bulgaria, at the very same time when the 1941 Law was already adopted and enforced in Macedonia. According to the communication sent by the Head of the District Tax Administration to the Head of Taxations in Skopje on 23

¹⁴ The Law for Protection of the Nation [*Законъ за защита на нацията*, Държавен вестникъ, бр. 16, отъ 23.01.1941, София], Archives of Yad Vashem, R.G.0.13, f.n. 28, p. 8.

¹⁵ *TJM.*, Vol. I, n. 30, 388.

September 1942, the number of enrolled declarations for one-time taxation is 1, 560.¹⁶ Let us clarify.

In accordance with the Law for One-time Taxation of the Property of Individuals from Jewish Descent from 13 July 1941,¹⁷ and according to Article 4 pertaining to the taxation,¹⁸ Macedonian Jews had to pay a one-time taxation. This concerns the taxation of objects from all kinds of immovable property in the Declaration Model Number 14 according to Paragraph 34. Article 1 underlines:

“All properties, no matter what their kind, belonging to individuals of Jewish descent are being taxed with one-time taxation amounting to 20% of their overall pure value for the means up to 3.000.000 Levs and 25% for the means over 3.000.000 Levs, excluding the properties whose general value does not surpass 200.000 Levs.”¹⁹

On the basis of the aforementioned and in relation with the treatment of the Macedonian Jews as Bulgarian citizens of Macedonia, we point out the document called Declaration for One-time Taxation from the Tax Administration Office, entered in the Bulgarian administration in Macedonia under serial number 1422, from 14 August 1941. The Declaration is about the person Samuel Solomon Beyakor,²⁰ from Skopje, born in Bitola on 15 September 1904, *citizen: Bulgarian*, with place of living in Skopje, Street 83, No. 4, married to Matilda, with four children at the age of 13, 11, 5 and 1 year-old, occupation: small-scale merchant.²¹

¹⁶*Ibid.*, n. 12, pp. 366.

¹⁷ Approved with the King's Decree No. 43, *State Gazette*, No. 151, from 14 July 1941.

¹⁸ In reality, it represents the implementation of Article 26 from the 1941 Law, Number 36 in *State Gazette* from 17 February 1941.

¹⁹V. Veskovic-Vangeli, “Treblinka,” in: *JMHHTC*, 54.

²⁰ This original document and the remainder of the preserved Declarations are stored in the Archive of the Memorial Center of Holocaust of the Jews from Macedonia; no signature.

²¹ Later on, in the deportation lists of German provenance, from March 1943, we read that the family Beyakor was deported to Treblinka in 1943, and this family is listed under the following numbers: Beyakor Samuel Solomon under no. 3751, Beyakor Matilda Samuel, no. 3752, and their four children: Lili, no. 3753, Salomon, no. 3754, Allegra, no. 3755 and Luca, no. 3756. *Register of the Jews Deported from Macedonia* [*Liste personen Jüdischer*

On 5 June 1942, the Ministry of Justice in Sofia, on the basis of the Council of Ministers' decision and on the basis of Article 1 of the Law on the Prompt Solving of the Urgent Matters in the Newly Liberated Lands, voted the New Ordinance on the Citizenship in the Newly Liberated Lands during 1941, in which Article 4 states that: "This Ordinance does not refer to persons of Jewish descent."²² In reality this 1942 Ordinance represents a specification of Article 21 from the 1941 Law, which stated: "Individuals of Jewish descent cannot be accepted as Bulgarian citizens." It is quite notable that in relation to this old-and-new 1942 Ordinance, it is once again neither defined nor clarified whose citizens are the Jews from Macedonia from the Kingdom of Bulgaria.

In the course of the linear perspective of the events that took place in 1942 within the ambiguous treatment of Macedonian Jews, I would suggest a set of euphemisms that appear in Bulgarian documents where the civic status of Macedonian Jews reveals a different administrative context. The Jews from Vardar Macedonia are registered and targeted as: non-Bulgarian citizens, persons residing on the territory of the Kingdom of Bulgaria, foreigners, subjects with former Yugoslav citizenship, Jews from new Bulgaria, as well as persons with Jewish nationality, or Israelites. It is in this context that we find the document from 16 August 1942 pertaining to the obligation of the Jews to pay a monthly fee on the basis of their sojourning in Bulgarian territories, i.e., in Macedonia.²³ The special emphasis in this document comes down to the treatment of the Jews as individuals that *sojourn*, and not individuals living in Macedonia. In the document from 19 August 1942 related to the correspondence between the Skopje Jewish Municipality and the Sofia Central Consistory,²⁴ it is stated that the Jews had

herkunft aus dem konzentrationslager Skopje, März, 1943], Archives of Yad Vashem, R.G. 37, 158.

²² DARM, F. KEP, n. 24, original in Bulgarian.

²³ In reality this document represents an information that the Central Jewish Consistory in Sofia has sent to the Jewish Council in Skopje upon its request to the Chief of Police for releasing the Jews from the monthly fee on the basis of their sojourning on Bulgarian territories. JIM, no signature, original in Bulgarian.

²⁴ In the document from 6 February 1943, Ivan Zahariev, the Delegate of the Department for Jewish Affairs in Skopje sends information to the Major of the City of Skopje about the new taxes for the Jews, JIM, no signature, original in Bulgarian.

to pay police taxes for their sojourning as *foreigners*, i.e. as *former citizens of Yugoslavia*, i.e. as *foreign citizens*.²⁵

In accordance with the Ordinance for the Citizenship published in *State Gazette* No. 124/1942, individuals of Jewish descent are excluded from the decisions under this Ordinance, due to which they are enlisted as foreign citizens in the Police District Office—former Yugoslav citizens. On the basis of the specific police statues and ordinances they had to pay each month a 250 Levs police tax for the continuation of the right to sojourn on the territory of the Kingdom, i.e., in the newly liberated territory of Macedonia from the Bulgarian Kingdom. In accordance with the Ordinance of the Police District Office, Macedonian Jews were obliged to go and register in the police precincts as: former Yugoslav citizens, since they cannot acquire Bulgarian citizenship. The following document clarifies that:

“This registration is one that is separate from the one passed after Model No. 1 according to Article 16 from the Law for Protection of the Nation. This is why all Jews in Skopje, as well as in other places, are already registered as former Yugoslav citizens.”²⁶

Yet, the treatment of Macedonian Jews as former Yugoslav citizens in 1942 remains indistinguishable for the representatives of the Bulgarian administration in Macedonia and therefore they are asking for a strict clarification about whose citizens are the Jews in the newly liberated territory of Macedonia from the Kingdom of Bulgaria. In this context, Georgi Djambazov, the delegate of the Jewish Commissariat, responsible for the Jewish community in Bitola, on 4 December 1942 sent an *Inquiry* to the

²⁵In the document from 8 February 1943, Ivan Zahariev requests a firm stand from the Commissariat for Jewish Questions in relation to the detailed instructions about the monthly police fee on the basis of their sojourning on Bulgarian territories. JIM, no signature.

²⁶In the remaining part of the document we read: “Registration is done in the following manner: for each person (male or female) over 14 y.o., one written Request is filled in (after a special model), obtained from the police office, and two Data models. To these models, each individual adds 6 pictures. Taxes are as follows: each registered individual over 14 y.o pays once and forever 50 Levs as registration tax according to Article 66 (this tax is paid through payment form via the Bulgarian National Bank and is attached to the Request). Overmore, each individual over 20 y.o.. pays every single month 227 Levs (as a tax for the temporary residence certificate in the country).” Jewish Historical Museum in Belgrade, no signature.

director of the Police in Bitola.²⁷ In this document, he recalls the new 1942 Ordinance for Citizenship in the newly liberated countries in 1941, i.e., to the Article 4, with which it is underlined that the Ordinance does not refer to persons of Jewish descent. In reality it excludes the Macedonian Jews to acquire from Bulgarian citizenship, but on the other hand it does not clarify what their citizenship is. He firmly asks:

“Please make proceedings to the competent places, Jews encountered when the liberation happened and who want to become Bulgarian citizens either receive as such, or to determine their exact citizenship position.”²⁸

When pursuing the same line, but supplemented by a comparative focus on this issue, one could observe the same contradiction by way of the two significant examples: the special Identity Cards, issued by Skopje’s Local Administration of the Kingdom of Bulgaria, where under citizenship status it was written “former Yugoslav,”²⁹ and the Police register from 1942.³⁰ ID cards and police registers contain almost identical data: the first and second name of the person, color of eyes, characteristics of the nose and face, profession, birth date, place of birth, place of living, marital status, nation: Jewish, citizenship: former Yugoslav, and a visual portrait of the person (a picture). Let me illustrate it by following the concrete documented examples:

1. ID card, issued by Local Administration of Kingdom of Bulgaria, in Skopje; name Avram [second name is non-readable], height: medium, eyes: black, nose: normal, face: white; profession:

²⁷ *Депортирането на Евреите от Вардарска Македонија (...)*, Документи от българските архиви, съст. Надя Данова и Румен Аврамов (София: ОИ, 2013), doc. n. 141, 347-8. Hereafter abbreviated ДЕВМ.

²⁸ “Article 4: All Yugoslav and Greek citizens of non-Bulgarian descent, who as of the day of the introduction of this Ordinance have a place of living in the liberated countries during 1941 become Bulgarian citizen, excluding cases when they express their wish until 1 April 1943 to preserve their hitherto citizenship or to acquire foreign citizenship and by the same term leave the frontiers of the Kingdom.” DARM, Fund: KEP, no. 24, original in Bulgarian.

²⁹ Identity card, Archives of Yad Vashem, 0.13/26.

³⁰ Only three of these registers survived the war and are housed in the Archives of Yad Vashem. One of them is exposed within the permanent exhibition at the Museum of Yad Vashem. Please see copy in: Nancy Hartman, “The Holocaust in Macedonia”, in: *JMHHTC*, 526.

student; birth date: 19.12.1926, born in Skopje, not married, citizenship: former Yugoslav, nationality: Jewish. Portrait of the person.

And:

2. Police register: issued on date: 01.02.1942; name, surname: Yakov Pardo, born on 02.04.1927, in Bitola; nationality: Jewish, religion: Israelite; not married; personal characteristics: height: medium, eyes: brown, hair: blond, address of living (Bitola). Portrait of the person.

The question at hand is: What would be the difference between the ID card and the Police Registry's document? Is there any difference between these documents? Taking into consideration they both present certain examples of various forms to stigmatize and target the Jews in Macedonia in order to implement the executive antisemitic politics, which finally led to their deportation—obviously there is no difference between these two documents in connection to their purpose. The special ID cards that were given to Macedonian Jews, where under citizenship status it was written: former Yugoslav, neither say nor explain anything about their legal citizenship status. These ID cards neither legitimize nor justify their citizenship status. Their status refers only to their theological recognition: Jews, and the place: from new Bulgaria, i.e., from Macedonia. We even do not read: they "sojourn". It only refers to the registration of the Macedonian Jews. And the registration of the Macedonian Jews as former Yugoslav is just another euphemism for the deportation.³¹

In a comparative context, the same appears as a more obvious and clarified case through the example of the Report from 4 February 1943 that Alexander Belev, the Head of the Commissariat for Jewish Questions has sent to Petar Gabrovski, Minister of Interior in order to inform him about the meeting with his German colleague, **SS-Hauptscharführer Theodor Dannecker** about the details regarding the deportation—where nowhere one

³¹ As for the deportation, the **Commissariat for Jewish Questions took all measures for organizing and conducting the deportation in March 1943.**

could read that they are former Yugoslav citizens in the Bulgarian newly liberated Vardar Macedonia. Let me repeat once again, their status refers only to their theological recognition: Jews.

The historical facts pertaining to the German-Bulgarian alliance, the new territorial surroundings after Germany invaded Yugoslavia on 6 April 1941, when Yugoslavia ceased to exist as a whole, the entry of the Bulgarian Army—or the so-called Liberation Army—in Macedonia on 18 April 1941, the occupation of Macedonia by Bulgaria and the relegation of the Vardar portion of Macedonia to the Kingdom of Bulgaria—all of these have defined the new geostrategic, political and administrative position of Macedonia. More precisely, the new geostrategic, political and administrative position of Macedonia was defined by the accomplishment of the absolute Bulgarian sovereignty. Through the lens of the following statement, the Minister of Interior Affairs Peter Gabrovski will explain:

“To annex Macedonia and Thrace to Bulgaria or to leave them under German occupation? Throughout its history, Bulgaria always had tendencies for those countries and in that context Bulgaria was interested in their freedom. These territories are populated with Bulgarians. Therefore, taking in consideration the new position of Bulgaria, Bulgaria could not allow itself to leave them under foreign, German power. Annexation of those territories implies that Bulgaria fulfilled one great promise towards them and towards the Bulgarian nation.”³²

It is along with these lines that the first compromise Bulgaria had to make with the aim to save itself from German occupation and not enter a war with Germany becomes obvious. It is related to the geostrategic implications, regaining Macedonia to the Kingdom of Bulgaria. This is one thing. The second compromise that Bulgaria made with Germany is related to the implementation, and further equally so to the realization of the Final Solution in Macedonia, or as Gabrovski will explain in his defense: this compromise “was the smallest evil.”³³

³²DPG.

³³*Ibid.*

The aforementioned document brings into the forefront the fact that Bulgaria intended to present the occupation of Macedonia as annexation. Allow me to repeat once again, that for Bulgaria it presented a historical realization of its historical “rights” for historical liberation of its “national” territories lost in the Second Balkan War and World War I. Macedonia once again became a Bulgarian territory where the Bulgarian national sovereignty reigned as absolute one. “Macedonian regionalism was absolutely neglected by Bulgaria,” thoughtfully concludes Todor Chepreganov.³⁴ It is in this context that Rumén Avramov rightfully underscores that “the symbols and attributes of the Bulgarian state are persistently imposed (for example, stamps), within which the bureaucratic language is quickly and persistently accepted [...]”³⁵ Later, the Deportation Agreement from 22 February 1943 will prove itself as the most suitable example within that sovereignty. Therefore, whose citizens were the Jews deported from Macedonia from the Bulgarian Kingdom?

The Bulgarian Parliament on its Third regular session on 27 March 1942 voted the Law with which the Council of Ministers is being given the authority in order to take all needed measures to determine the Jewish question and related matters. Precisely, the Council of Ministers gained the authority to supplement the 1941 Law with new orders and decisions and be consequently voted, as well as legitimized by the National Assembly, according to Article 2 from the Law.³⁶ The New 1942 Ordinance on the Citizenship in the Newly Liberated Lands during 1941, voted by the Ministry of Justice in Sofia, on the basis of the Council of Ministers’ decision, presents an unprecedented example of how the parliamentary power is

³⁴Todor Chepreganov further explains: “Immediately after the occupation, Bulgaria introduced the Bulgarian legal, political, juridical, administrative, educational, as well as police system. Since Bulgaria did not believe in the commitment of Macedonian people towards the Bulgarian cause, it sent its confidants who have already proven their nationalistic and ideological profile.” See: Тодор Чепреганов, „Историја на македонскиот народ: 1941-2009“, in *Македонија, милениумски културно-историски факти*, ред. П. Кузман, Е. Димитрова, Ј. Донеv, том 4 (Скопје: Медиа Принт Македонија/Универзитет Евро-Балкан), 2456.

³⁵Румен Аврамов, „Четейки архивите на депортацијата“, in: *ДЕБМ*, 14.

³⁶Law on the Prompt Solving of the Urgent Matters in the Newly Liberated Countries during 1941 [Закон за бързо урждане на неотложни въпроси в новоприсъединените през 1941 г. земи], issued on 30 March 1942 in Sofia, published on 2 April, 1942. See: *ДЕБМ*, 469-70.

dislocated and run by the ministerial one. The stenographic record from the discussion held in the Bulgarian Parliament on 26 March 1943 (when the two train transports with Macedonian Jews were already on their way to Treblinka!) undoubtedly clarifies that the National Assembly neither discussed nor legitimized the 1942 new Ordinance about banishing Macedonian Jews from Bulgarian citizenship. Dr. Petko Staynov discusses that according to the Law for Bulgarian Citizenship and the international Law for annexed territories, to which Bulgaria was a signatory and was obliged to exercise it, and that according to the legal construction of the new 1942 Ordinance as such by no means Bulgaria is able to deprive Macedonian Jews from Bulgarian citizenship. He also recalls “de plein droit et sans aucune formalite” of Article 3 from the general type of minority contracts under which Bulgaria is obliged to recognize the Bulgarian citizenship legally and without any formalities to:

“Persons who belong to the category: “local citizens” with a place of living in the region that is detached from one country and is united with another, those citizens gain the citizenship rights of the country the region is united with. Accordingly, all citizens who were encountered there, by virtue of the Law, automatically become Bulgarian citizens. Due to this Law, Bulgaria is obliged to accept those citizens as Bulgarian.”³⁷

True to this, Macedonian Jews have obtained their Bulgarian citizenship status by virtue of the general Bulgarian Law, as citizens living on the territory of Macedonia, annexed by the Kingdom of Bulgaria in April 1941. More precisely, Macedonian Jews automatically received their Bulgarian citizenship. Furthermore, Dr. Staynov discusses the precise occasion when the Law for Bulgarian Citizenship strictly underlines the case under what circumstances a citizen could be deprived of Bulgarian citizenship:

³⁷ Stenographic record from XXV Session of the Parliament, Meeting No. 58, 26 March, 1943, in: *ДЕБМ*, 816. See also the Interrogatory submitted by Dr. Petko Staynov, on 22 March, 1943, to the Prime Minister and to the Minister of Interior Affairs about the deportation of Thracian Jews, in: *ДЕБМ*, 806-8.

“To deprive someone of the citizenship status implies an individual category, it is always related to an individual error—that the person is unworthy and dangerous for the public security and social order of the country [the Interior must issue a decree that such a person endangers national security].”³⁸

Staynov thoughtfully underscores that the Jews are not deprived of Bulgarian citizenship, therefore, the Macedonian Jews do not lose their citizenship. Since the 1942 Ordinance does not clarify whose citizens are the Jews from Macedonia, consequently, under this Ordinance they are again Bulgarian citizens. His concluding words from the speech he delivered in front of the members of the National Assembly in relation to the deportation of Jews from the newly liberated territories as non-Bulgarian citizens, become a powerful rhetorical score for the event, as an unprecedented example of forcefully delivering domestic [Jews as Bulgarian] citizens to another country.³⁹

In view of these events, I find it compulsory to remind about Staynov’s Interrogatory sent to the Prime Minister Bogdan Filov, as well as to the Minister of Interior Affairs Peter Gabrovski, from 22 March 1943. Here we find again his criticisms against depriving the citizenship status of the Jews from the newly liberated territories and their deportation by force to a foreign power. Respectfully, he asks:

“Given that it is going to be decided that the territories of Thrace and Macedonia are an integral part of the Bulgarian state and that, on more than one occasion, the National Assembly has considered them to be such, there is reason to wonder whether certain paragraphs of the decree concerning citizenship in the new territories are in conformity with international law: the intent of these paragraphs seems to be to take away the right to choose either Bulgarian citizenship or foreign citizenship from individuals living in these territories and residing there permanently as local citizens, who in this case, for example, happen to be persons of Jewish origin living

³⁸ *ДЕБМ*, 816-18.

³⁹ *Ibid.*, 819-820.

in these territories. Would you please tell me of what country these people are citizens, according to this decree?”⁴⁰

In his defense in front of the People’s Court in 1945, Gabrovski explained why there had been no way to save the Macedonian [and the Thracian] Jews, because: “[...] they were not Bulgarian citizens.”⁴¹ At the same time, he who personally approved the enforcement of the Law and who most actively participated in enacting the order pertaining to the forceful “emigration” of the Macedonian Jews to the extent of their annihilation, despite of that it was him who did not respond whose citizens were the Jews deported from Macedonia as an integral part of the Bulgarian state. He—who remains one the very key persons within the implementation of the Final Solution in Macedonia, few days before his execution, in the interest of his defense, in the trial led against him for war crimes, in front of the Court, rhetorically asked: “Therefore, what is my guilt, my responsibility in relation to the Jews?”⁴² He “did not know” what his guilt was in relation to the Macedonian Jews, while sending them to a total burning in the gas chambers in Treblinka II, but has achieved a perfect insight in the “value of” the successful realization of the Final Solution of the Jews from Macedonia from the Kingdom of Bulgaria. At the core of the antisemitic policies of the then Bulgarian government in relation to Macedonian Jews and their deportation and annihilation, obviously presented neither the zone of the law, nor the so-called legal nature of the Ordinance for citizenship in the liberated countries from 1941, but the compromise—let me remind you once again—“that Bulgaria had to make with Germany—[which] was the solution of the Jewish question”—as “the smallest evil”.⁴³ I find it compulsory to add—the compromise about the Jews from Macedonia of the Kingdom of Bulgaria to Treblinka II. And, so it happened, with three railroad transports on 22, 25 and 29 March 1943.⁴⁴

⁴⁰ See: Tzvetan Todorov, *The Fragility of Goodness. Why Bulgaria’s Jews Survived the Holocaust*, A collection of texts with commentary by T. Todorov, trans. by Arthur Denner (New Jersey: Princeton University Press, 2001), 83.

⁴¹ *DPG*.

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ Meanwhile, Bogdan Filov, in his diary entries and in relation to the banishing of the Jews from the newly liberated lands, in this case—Macedonia, will note: “They are leaving in a

The fact is that the manipulation of the Macedonian Jews was not only connected with their citizenship, their lives, but was equally connected to their deaths as well.⁴⁵ Again, the question of Gabrovski: “Therefore, what is my guilt, my responsibility in relation to the Jews?”—compulsorily presents “the very destruction of the fact” and compulsorily resides in the zone of negationism. But I shall take the advantage to leave my last words, which in reality could be found as the very opening words of the astonishing book *The Historiographic Perversion* by Mark Nichanian on genocide as denial:

“Genocide is not a fact. Genocide is not a fact because it is the very destruction of the fact, of the notion of fact, of the factuality of fact.”⁴⁶

few days..., to Poland.” Богдан Филов, *Дневник* (София: Издателство на отчествения фронт, 1990), 560.

⁴⁵On this question, see in: Sofija Grandakovska, “On Holocaust Photography”, in: *ЈМННТС*, 646-671.

⁴⁶ Marc Nichanian, *The Historiographic Perversion*, translated and afterword by Gil Anidjar (New York: Columbia University Press, 2009), 1.

Sofija GRANDAKOVSKA

WHOSE CITIZENS WERE THE JEWS DEPORTED FROM MACEDONIA?

-S U M M A R Y-

What constitutes the singularity of the Macedonian Holocaust through its particular phase of deportation? And what are the core characteristics that allow us, as well as equally oblige us, to speak about this event as a singular one? These are the founding questions that constitute the research linear perspective of this text. Following a set of archival documents concerning the deprivation of Macedonian Jews of their Bulgarian citizenship, which later proved to become crucial for their deportation to the Treblinka death camp in March 1943, I discuss the issue of how did the Bulgarian officials legally prepare and juridically justify the deportation of Macedonian Jews, which in turn led to the zone outside the Law.

Александар СИМОНОВСКИ

Институт за национална историја - Скопје

РАЗБИВАЊЕТО НА РАВНОГОРСКОТО ДВИЖЕЊЕ ВО ПОРЕЧЕ ВО 1944 ГОДИНА

По Априлската војна во 1941 година и окупацијата и поделбата на Кралството Југославија, на историската сцена се појавиле Народноослободителното движење на Југославија (НОДЈ), раководено од Комунистичката партија на Југославија (КПЈ), и Равногорското движење, чиј лидер бил генералот Драгољуб Михаиловиќ-Дража, министер на војската, морнарицата и воздухопловството во југословенските кралски влади во периодот од 1942 до 1944 година.

Позициите на двете движења се разликувале во однос на програмските цели за повоеното државно уредување на Југославија, што довело до конфронтација и судир помеѓу НОДЈ и Равногорското движење во текот на Втората светска војна. За разлика од НОДЈ, кое се залагало за разгорување и масовна оружана борба против окупаторите за национално ослободување, политички промени и изградба на нова федеративна Југославија со рамноправни народи и федерални единици, меѓу кои и македонскиот народ и македонската федерална единица, Равногорското движење чекало поволен момент и помош од сојузниците кога се очекувало масовно востание, победа над окупаторот и освојување на власта.¹ Равногорското движење во платформата за државното уредување на идната Југославија не го признавало постоењето на Македонците. Југославија требало „да биде уредена како федеративна држава во облик на уставна и парламентарна наследна монархија, со народната династија Караѓорѓевиќ и со кралот Петар II на чело“ и составена од 3 федерални единици: српска, хрватска и словенечка. Македонците биле сметани за Срби, а Македонија за

¹ Милан Лазић, *Равногорски покрет 1941-1945* (Београд: ИНИС, 1997), 268–269.

српска земја и, сообразно со тоа, Македонија требало да биде во составот на српската федерална единица.²

За време на Втората светска војна Равногорското движење било формирано и дејствувало на одредени подрачја во делот на Македонија што до војната се наоѓал во рамките на Кралството Југославија. Меѓу тие подрачја било и Порече.³ Појавата, присуството и дејствувањето на Равногорското движење во Македонија во текот на војната и последиците по Народноослободителната и антифашистичка војна на Македонија го активирале Народноослободителното движење на Македонија (НОДМ) да преземе политички и воени мерки за политички и национално да го разобличи и воено да го разбие и да го уништи Равногорското движење.

Пролетта 1944 година НОДМ спровело акција да се испита активноста на Равногорското движење во Порече. Во таа смисла, секретарот на Петтиот областен комитет на Комунистичката партија на Македонија (КПМ), Љупчо Арсов, го испратил во Порече Бранислав Шикиќ-Калчо. Тој имал задача да се запознае со состојбите на теренот бидејќи, според Арсов, „при една капитулација во скори денови на Бугарија“ поречкиот крај, под влијание на Равногорското движење, би можел да претставува сериозна опасност. Арсов располагал со податоци за тоа дека силите на Равногорското движење не вршеле акции и „како и на другите места тие чекаат да 'дојде времето'“.⁴ Во текот на април 1944 година Шикиќ му поднел извештај на Петтиот

² Милан Весовиќ and Коста Николић, *Уједињене српске земље: равногорски национални програм* (Београд: Време књиге, 1996), 166–286.

³ Порече претставува посебна котлина, која се наоѓа во северозападниот дел од Република Македонија. Го зафаќа средното течение на реката Треска. Просторот е типична затворена котлина, со високи планини од сите страни. Од север, котлината е ограничена со Сува Гора и со Сува Планина, од исток со разграноците на Мокра Планина, поточно со Карацица и Даутица, од југ со разграноците на Бушева Планина, а од запад со планините Челоица и Песјак. Благоја Маркоски, Милена Талеска, Свемир Горин, „Географската сегашност и иднината на Порече“ (реферат од научниот собир „Порече низ историјата“, 5 – 6 септември 2009 година, с. Самоков – Порече, во ракопис).

⁴ *Извори за ослободителната војна и револуцијата во Македонија 1941-1945*, том I, *Документи на Комунистичката партија на Југославија и Комунистичката партија на Македонија 1941-1945*, книга шеста, *Документи на Петтиот областен комитет на Комунистичката партија на Македонија септември 1943 - јули 1944*, избор и редакција д-р Велимир Брезоски (Скопје: ИНИ, 1979), 186.

областен комитет на КПМ за состојбата со Равногорското движење во Порече.⁵ Истиот месец Арсов напишал две писма до инструкторот на КПЈ во Македонија, Добриное Радосавлевиќ. Во првото писмо Арсов известил дека според еден проверен извештај, „во Порече имало 3 – 4 одреда на Дражиќевци околу 400 – 500 луѓе, који се прибирани и готвили народно востание на Ѓурѓовден“. Арсов истакнал дека треба „што побрго да се земат мерки и да се и тоа бандитско гнездо разруши“. ⁶ Во второто писмо Арсов му посочил на Радосавлевиќ: „Во Пореч како што те известив минатиот пат, веќе има јаки сили на дражиќевците... Јас на другарите им предложив една наша единица (на пример I бригада)⁷ да појде таму. Што ќе решат тие ќе видиме. Но сметам дека е многу важно ние да го разбиеме и тоа гнездо на дражиќевците.“⁸ Со цел Порече да не биде препуштено на Равногорското движење, испраќање на некоја воена единица или барем на одред во оваа област предложила и Вера Ацева, секретар на Третиот областен комитет на КПМ, во извештајот до Централниот комитет (ЦК) на КПМ од 6 април 1944 година.⁹

Во Порече бил испратен Бранислав Шиќиќ со една група. На овој терен се наоѓал и Никола Макеларски-Бецко, за кого Арсов претходно имал информации дека полицијата го уапсила, но сепак се спасил.¹⁰ Тие требало да организираат партизански одред во Порече, меѓутоа една провала уште на почетокот од нивната активност го оневозможила нивното натамошно дејствување, па затоа сакале да се префрлат во Кичево или во Скопска Црна Гора. Бидејќи нивниот обид

⁵ Славка Фиданова, „Четничката организација на Дража Михајловиќ во Прилеп и Прилепско 1943–1944“ во зборникот *Прилеп и Прилепско во НОВ 1944-15 мај 1945 година (материјали од Научниот собир одржан на 14, 15 и 16 март 1983 година)*, книга I/2 (Скопје: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ Прилеп, 1985), 276.

⁶ *Извори за ослободителната војна и револуцијата*, том I, книга шеста, 190.

⁷ Се однесува на Првата македонско-косовска народноослободителна ударна бригада.

⁸ *Извори за ослободителната војна и револуцијата*, том I, книга шеста, 207.

⁹ *Извори за ослободителната војна и револуцијата во Македонија 1941-1945, том I, документи на Комунистичката партија на Југославија и Комунистичката партија на Македонија 1941-1945, книга седма, документи на Третиот областен комитет на Комунистичката партија на Македонија април 1943-август 1944, избор и редакција д-р Миле Тодоровски* (Скопје: Новинско-издавачка организација „Студентски збор“ – Скопје, Институт за национална историја, 1983), 170.

¹⁰ *Извори за ослободителната војна и револуцијата*, том I, книга шеста, 317.

за префрлање во Кичево не успеал, Шикиќ и Макеларски ја искористиле можноста и во Порече воспоставиле контакт со Равногорското движење. Со писмото од 16 јуни 1944 година, кое двајцата го испратиле до Светозар Вукмановиќ-Темпо, го известиле за состојбата со Равногорското движење во поречкиот крај.¹¹ Во него било наведено дека во Порече се наоѓа „Главниот штаб на дражевците за Јужна Србија“.¹² Според Шикиќ и Макеларски, Равногорското движење во овој крај располагало со 500 луѓе.¹³ Прашање е дали и колку била веродостојна таа бројна состојба? Со оглед на тоа што Шикиќ и Макеларски во упатеното -писмо до Арсов од 16 јуни 1944 година истакнале дека во Порече успеале да дојдат во „Главниот штаб за Јужна Србија“, каде што останале неколку дена,¹⁴ прашање е дали и колку Равногорското движење на средбата со нив истапило отворено со податоците за својата бројна состојба и за вооружувањето во поречкиот крај, како и дали и колку Шикиќ и Макеларски можеле да ја утврдат бројната состојба на Движењето.

Според еден исказ на Божидар Лешевиќ,¹⁵ во втората половина на 1943 година Равногорското движење во Порече имало организирано околу 2 300 или 2 400 луѓе, во Прилепско околу 1 000 луѓе, во Кичевско околу 300 луѓе, а во Гостиварско приближно 1 500 луѓе. Лешевиќ истакнал: „До крајот на 1943 година во шумата имавме 270 луѓе, ова војска беше поделена на батаљони, водои и чети... Сите тије луѓе беја наоружани со пушки. Аутоматско оружје немаја. Оружјето го прикупиле од народот. Батаљоните се кретаја по поречките планини, по горе именованите прилепски села,¹⁶ еден дел од Кичевскиот и

¹¹ Државен архив на Република Македонија, Скопје (ДАРМ), ф. Народноослободителна борба (НОБ), к. 31, арх. бр. 1338; Документационо одделение „д-р Велимир Брезоски“ при Институтот за национална историја, Скопје (ДО „д-р Велимир Брезоски“), ф. НОБ, к. 36, бр. 1338.

¹² Најверојатно се однесува на Штабот на Вардарската воена област (ја зафаќала територијата на Македонија од десната страна на р. Вардар). Фиданова, „Четничката организација“, 276–277.

¹³ ДАРМ, ф. НОБ, к. 31, арх. бр. 1338; ДО „д-р Велимир Брезоски“, ф. НОБ, к. 36, бр. 1338.

¹⁴ ДАРМ, ф. НОБ, к. 40, арх. бр. 1734.

¹⁵ Божидар Лешевиќ (Прокупле, 1890 – ?). Во втората половина на 1943 година му се приклучил на Равногорското движење во Порече. ДАРМ, ф. 885, к. 111, а.е. 17.

¹⁶ Рилско, Зрзе, Маргари, Долгаец, Стровија, Слепче, Браилово и Секирци.

Гостиварскиот крај.¹⁷ Иако Лешевиќ набројува такви податоци за населението што било организирано од страна на Равногорското движење во Порече, Прилепско, Гостиварско и во Кичевско, сепак истите треба да се прифатат со резерва зашто и самиот Лешевиќ вели: „До крајот на 1943 година во шумата имавме 270 луѓе...“ Според една изјава на Јован Гаицки,¹⁸ кога пристигнал во Порече во декември 1943 година, Равногорското движење имало околу 200 вооружени лица кои немале автомати.¹⁹

Исто така, во депешата што ја примила Врховната команда на југословенската војска во татковината од Горскиот штаб бр. 110 во периодот 13 февруари – 1 март 1944 година, за Порече го пишувало само следново: „Ситуацијата во Порече: во шума 220“, а во продолжение било наведено: „Кичевска бригада 40, Гостиварска 15, Тетовска бригада 20“.²⁰ Забележливо е дека бројот 220 наведен во депешата главно се совпаѓа со кажувањето на Гаицки за бројната состојба на Равногорското движење во декември 1943 година, па така во однос на ова најверојатно станува збор за 220 луѓе кои оперирале на теренот. Бидејќи од 27 февруари 1944 година Горскиот штаб бр. 110 немал радиоврска со Равногорското движење во Порече,²¹ а имајќи го предвид кажувањето на Лешевиќ дека Равногорското движење во Гостиварско и во Кичевско имало организирано 1 500 и 300 луѓе, тогаш зошто Штабот во депешата навел сосема мали бројки за состојбата на Гостиварската и на Кичевската бригада? Се поставува прашањето

¹⁷ ДАРМ, ф. 885, к. 111, а.е. 17.

¹⁸ Јован Гаицки (Ниш, 4.VI 1902 – ?). Основно образование, гимназија и воена академија завршил во Белград. Во 1922 година бил назначен за офицер во Штип, каде што останал 6 месеци и бил преместен во Загреб. Тука останал околу 9 месеци, по што добил преместување во Кочани, а потоа во Царево Село (денес Делчево), Скопје и во Нови Сад. Во 1928 година поднел оставка зашто не бил способен за војска. Бил примен за секретар во Сојузот на Југословенско-чехословачката лига, која имала за цел културно зближување на Кралството Југославија и Чехословачка. Во Белград останал до 1941 година, по што заминал во Палестина. Ѓ се приклучил на чехословачката, а потоа и на југословенската војска. На 19 април 1943 година, со една британска воена мисија бил спуштен во Горскиот штаб бр. 110. ДАРМ, ф. 885, к. 110, а.е. 14; Фиданова, „Четничката организација“, 267.

¹⁹ ДАРМ, ф. 885, к. 110, а.е. 14.

²⁰ Воен архив на Министерството за одбрана на Република Србија, Белград (ВАМОРС), ф. Четничка архива, к. 276, бр. рег. 15/1-43.

²¹ ВАМОРС, ф. Четничка архива, к. 277, бр. рег. 2/1-28.

зошто Горскиот штаб бр. 110 во депешата не ги доставил информациите што ги навел Лешевиќ за бројната состојба на населението организирано во Гостиварско и во Кичевско?

Во своето писмо²² од 26 април 1944 година Шикиќ и Макеларски се осврнале на политиката и на положбата на Равногорското движење во Порече. Во тој поглед истакнале дека на Велигден се собрале сите единици на Равногорското движење, вкупно 16 одреди со по околу 80 луѓе, или сè на сè околу 1 300 луѓе. Шикиќ и Макеларски сметале дека е тоа, веројатно, целата сила на Равногорското движење во овој крај. Во писмото се споменува и бројката 12 000, која двајцата ја објасниле како проценка на Равногорското движење за своите сили во случај на мобилизација.²³ Дискутабилна е и бројката од 1 300 луѓе, односно дали таа ја одразува вистинската ситуација? Впрочем, доколку навистина имало толку многу луѓе, сосема е логично да се постави и прашањето зошто толку драстично се намалил нивниот број за период од околу два месеца, бидејќи, како што споменавме, во писмото на Шикиќ и Макеларски од 16 јуни 1944 година упатено до Темпо тие истакнале дека Равногорското движење во Порече располага со 500 лица? Во однос на бројката од 12 000, треба да се напомене дека се работи само за документ.. Стварноста била сосем поинаква, зашто за време на Втората светска војна Равногорското движење во Македонија дејствувало само на одредени подрачја и не се проширило толку за да достигне таква бројна состојба.

Според документацијата на НОДМ, поточно според писмото на Стоилко Ивановски-Планински од 24 мај 1944 година адресирано до Никола Минчев, силите на Равногорското движење во Порече броеле 200 – 300 луѓе.²⁴ Во извештајот на Никола Минчев од 17 јуни 1944 година испратен до Вера Ацева било укажано на тоа дека во Порече „има доста случаи на дезертерство“ на четниците.²⁵ Исто така, во писмото од 13 јули 1944 година на Драгољуб Пејоски-Љупчо, член на Околинскиот комитет на КПМ – Кичево, до Злате Тренески, секретар на

²² Напоменуваме дека некои делови од документот не се читливи.

²³ ДАРМ, ф. НОБ, к. 40, арх. бр. 1299.

²⁴ ДАРМ, ф. НОБ, к. 22, арх. бр. 1192; ДО „д-р Велимир Брезоски“, ф. НОБ, к. 26, бр. 1192.

²⁵ *Извори за ослободителната војна и револуцијата*, том I, книга седма, 251–252.

истиот комитет, било истакнато: „Снагите на Дражиќевците пред месец и пол до два Дражиќевците бија во Патејц и Козичино со едно 150 – 180 души кој појчето од полојна биле без пушки, а на сила мобилисани. Во Козичино во Горното и Долното мало биле 70 – 80 души веќином поречанци. Во горното мало бил Војчо Трбиќ и Поп Тодосије а во долното мало Марко и Младен али за Марко и Младен не се знај најточно. Другите биле во Патејц. Бугарите Патејц го интернира полојна во Крушје (Порече) а полојна во Дупјани. Дражиќевците од тука се префрлиле во Туинска планина. Со то што од селата во Порече ги збира во едно село по пет-шест то многу од поречаните дезертирале.“²⁶

Се забележува дека самото НОДМ располагало со противречни податоци за бројната состојба на Равногорското движење во Порече. Од друга страна, пак, врз основа на материјалите со кои располагаме е тешко да одговориме на прашањето за дезертирањето, односно какви размери имало и колку влијаело врз бројната состојба на Равногорското движење во Порече?

Според Јован Гаицки, пролетта и летото 1944 година Поречката бригада²⁷ броела околу 200 луѓе.²⁸ Припадникот на НОДМ Петар Пепељугоски, кој бил директен и активен учесник во случувањата во Порече, се сеќава дека во август 1944 година, во овој крај имало околу 200 до 300 наоружани четници.²⁹ Во еден британски извештај, пак, од септември 1944 година, во кој се зборува за Равногорското движење во Порече во периодот од крајот на 1943 и во 1944 година, се соопштува за

²⁶ Кичево и Кичевско во НОВ 1941-1945, документи, избор и редакција Васил Јотевски, д-р Симо Младеновски, Ѓорѓи Чакарјаневски (Кичево: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ – Кичево, 1985), 345.

²⁷ Поречката, Прилепската и Велешката бригада требало да бидат во составот на Поречкиот корпус на југословенската војска во татковината. Иако во наредбата од 19 јули 1944 година на командантот на Вардарската воена област, потполковникот Стојан Марковиќ, се користи терминот Поречки корпус, сепак бил формиран само негов штаб што го сочинувале Софроние Златиќ-Цоле (Софронија Златевски), кој бил командант, и уште 8 – 10 лица. ДАРМ, ф. 885, к. 110, а.е. 14; к. 112, а.е. 18. ДО „д-р Велимир Брезоски“, ф. Оставина на проф. д-р Велимир Брезоски, к. 2, Наредба бр. 184 од 19 јули 1944 година. Младен Colić, “Četničke voјne formacije u Makedoniji 1942-1944. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXV, br. 1 (Beograd, 1974), 159.

²⁸ ДАРМ, ф. 885, к. 110, а.е. 14.

²⁹ Петар Пепељугоски, *Незаборавни години (сеќавања)* (Прилеп: РО Печатница „11 Октомври“ – Прилеп, 1982), 207.

здружување на партизаните и на четниците, а се вели дека имало околу 300 луѓе.³⁰ Постои и податок од 1954 година, според кој, на 25 август 1944 година во поречкото село Брезница, по преговорите со Петтата македонска народноослободителна ударна бригада (понатаму: 5. МНОУБ), се предале околу 150 вооружени и околу 70 невооружени четници.³¹

Од сето ова што го наведовме за бројната состојба на Равногорското движење во Порече во 1944 година, се чини дека за најреални податоци треба да ги земеме оние од депешата на Горскиот штаб бр. 110 и од Гаицки за Поречката бригада во периодот на пролетта и на летото 1944 година, зашто, сепак, се работи за изворен податок на Равногорското движење и за кажување на негов припадник, кој бил директен учесник во случувањата во Порече.³² Тие се совпаѓаат со податокот што го споменуваат редакторите (во цитираниот *Зборник на документи*) во 1954 година, што значи 10 години по случувањата во Порече. Споменатите податоци донекаде кореспондираат и со оние изнесени во сеќавањата на Пепељугоски (кој не посочил точна бројна состојба) и во британскиот извештај и не се работи за големи разлики. Но, треба да се напомене дека во овој извештај се мисли на вкупниот број четници и партизани.

Шикиќ и Макеларски во писмото упатено до Темпо навеле дека Равногорското движење во Порече располага со 300 пушки и неколку шмајзери. Тука, исто така, треба да се има предвид фактот дали оваа бројка е веродостојна со оглед на тоа дека Шикиќ и Макеларски не напишале дали го виделе или не споменатото оружје, како што бил случајот кога посочиле дека виделе само 1 италијански

³⁰ *Британските воени мисии во Македонија, документи 1942-1945*, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов (Скопје: Државен архив на Република Македонија – Матица македонска, 2000), 314.

³¹ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том VII, књига 4, борбе у Македонији*, редакциони одбор Крсте Црвенковски и др. (Београд: Војноисториски институт Југословенске народне армије, 1954), 30.

³² Нема информации за датумот и годината кога Јован Гаицки ја дал изјавата од која ги црпиме податоците за бројната состојба на Равногорското движење во Порече во декември 1943 година и пролетта и летото 1944 година. Но, бидејќи Гаицки бил уапсен на 14 ноември 1944 година, а во неговото досие што го формирало Одделението за заштита на народот пишува дека бил под истрага во 1944 година, тогаш би требало да ја дал изјавата по своето апсење, кога бил иследуван. ДАРМ, ф. 885, к. 110, а.е. 14.

пушкомитралез.³³ Според горенаведената изјава на Гаицки, во декември 1943 година Равногорското движење во Порече имало околу 200 вооружени лица кои немале автомати. Според веќе споменатото секавање на Пепељугоски, во Порече се наоѓале 200 – 300 наоружани четници, а пак според податокот од 1954 година бројот на вооружените четници изнесувал околу 150. Софроние Златиќ-Цоле, во една изјава од 30 ноември 1949 година каде што се осврнал на Равногорското движење во Порече, за вооружувањето истакнал: „Наоружани слабо. Повише од половината беа без оружје. До колку беше оружјето истото е земено од населението или пак тои шо избегал ако имал пушка е зел.“³⁴

Како и да е, Шикиќ и Макеларски му укажале на Темпо дека Равногорското движење во Порече располага со две радиостаници, дека е одлично организирано и поврзано со населението и дека каналите беспрекорно му функционираат. За главен командант бил посочен Јован Гаицки. Припадник на Равногорското движење бил и Стојан Марковиќ (поречанец кој лично се познавал со Шикиќ). Покрај нив, биле и капетанот прва класа Душан Стефановиќ (од Тетово), еден поручник кој бил командант на I. Батаљон, а Миливој Трбиќ-Војче не бил во Порече зашто заминал да организира бригада во Битола. Уште еден припадник на Движењето во Порече бил и Воислав Сајковиќ,³⁵ а политички комесар на „Главниот штаб“ бил Божидар од с. Звечан (Порече), по занимање студент.³⁶ За еден од главните организатори на Равногорското движење бил посочен Михајло Андриќ³⁷, кој бил командант на II. Батаљон и личен пријател на Шикиќ, а со негова помош била воспоставена врска со Равногорското движење. Во штабот се наоѓал и еден наредник Словенец, кој бил радиотелеграфист.³⁸ За највлијателни личности биле посочени Андриќ, Видоески и Гаицки. Кај Равногорското движење се наоѓале и двајца Англичани, поранешни германски заробеници, кои барале врска со

³³ ДАРМ, ф. НОБ, к. 31, арх. бр. 1338; ДО „д-р Велимир Брезоски“, ф. НОБ, к. 36, бр. 1338.

³⁴ ДАРМ, ф. 885, к. 112, а.е. 18.

³⁵ Презимето се среќава како Сајковски. ДАРМ, ф. 885, к. 113, а.е. 25.

³⁶ Се однесува на Божидар Видоески. ДАРМ, ф. 885, к. 1082, а.е. 2.

³⁷ Презимето се среќава како Андреев. ДАРМ, ф. 885, к. 111, а.е. 2.

³⁸ Се однесува на Душан Лебан. ДАРМ, ф. 885, к. 102, а.е. 23.

народноослободителното движење, сакале да му пријдат и испратиле писмо за британска мисија кај кои било воени единици на народноослободителното движење.³⁹

Во „Главниот штаб на дражевците во Јужна Србија“, Шикиќ и Макеларски отворено истапиле како комунисти и припадници на НОДМ. Иако немале овластување од НОДМ, сепак преговарале со Равногорското движење. Како резултат на тоа, го постигнале следното: со Гаицки приватно се договориле дека ќе премине на страната на Народноослободителната војска (НОВ) ако кралот Петар II Караѓорѓевиќ го признае Јосип Броз-Тито за врховен командант на сите југословенски борци, а независно од тоа да претстават факсимили на документи за предавството на Дража Михаиловиќ.⁴⁰ Покрај тоа, Гаицки се согласил официјално да се преговара за договор по следните точки: 1. прекинување на непријателството и 2. преминување на единиците и одредите на едната страна низ територијата на другата страна. Двете точки требало да послужат само како минимална програма, додека еден поширок договор би опфаќал и заедничка соработка во акција, прифаќање во случај на повлекување, право на азил и активно учествување во борба во случај на прифаќање, заемна амнестија на дезертерите и на компромитираните во борбата на едната страна против другата и право на мобилизација на секоја страна на својата територија.

Шикиќ и Макеларски сметале дека за постигнување на тој договор, најдобро би било да се испратат официјални делегати во „Главниот штаб на дражевците во Јужна Србија“. Притоа, мислеле дека токму тие двајцата треба да бидат делегатите од страната на НОДМ. Ним им била ставена на услуга и една радиостаница на Равногорското движење, при што добиле и упатстава за нејзино користење, а биле договорени и шифрите за комуникација помеѓу НОДМ и „Главниот штаб на дражевците во Јужна Србија“. На Темпо му било потенцирано

³⁹ ДАРМ, ф. НОБ, к. 31, арх. бр. 1338; ДО „д-р Велимир Брезоски“, ф. НОБ, к. 36, бр. 1338.

⁴⁰ Оваа квалификација ја среќаваме во документите на воено-политичкото раководство на Народноослободителната војска и партизанските одреди на Македонија (НОВ и ПОМ).

дека за да се воспостави врска со тој „Главен штаб“, било потребно Штабот да се повикува неколкупати дневно по 20 минути.⁴¹

Карактеристичен е споменатиот британски извештај за Равногорското движење во Порече. Покрај другото, било истакнато дека кога на 1 јуни 1944 година Тито издал прокламација со која го обвинува Дража Михаиловиќ како квислинг, Михаиловиќ дал заповед дека неговите луѓе треба да го признаат само кралот Петар II Караѓорѓевиќ како свој генерал. Советот на офицерите на Равногорското движење во Порече одбил да замине кај партизаните и да го признае Тито за свој водач иако веќе било објавено дека последниот работи со кралот и со југословенската кралска влада под претседателство на д-р Иван Шубашиќ. Човекот кој бил најголем противник на тоа да се замине кај партизаните бил поручникот Јован Гаицки. Тој бил исплашен од партизаните бидејќи учествувал во борбите против нив во Србија и стравувал од репресии.⁴² Најверојатно поради тоа, во предвидениот поширок договор требало да се опфати и заемната амнестија на компромитираните во меѓусебните борби.

Како што навеле во писмото испратено до Темпо, Шикиќ и Макеларски дознале дека кралот Петар II Караѓорѓевиќ ги повикал сите Југословени да се борат под врховната команда на Тито. Во однос на таквото нивно пишување, се отвора дилемата на кој говор на кралот мислеле? Дали на изјавата на кралот од 1 јуни 1944 година дека одлучил да формира нова југословенска кралска влада, која ќе се посвети на соработката со сите елементи во Југославија кои активно се борат против непријателите? Во изјавата кралот укажал на тоа дека на д-р Иван Шубашиќ му доверил да ја води таа влада и го испратил да воспостави контакт со сите елементи на отпорот во Југославија пред нејзиното формирање.⁴³ Како и да е, бидејќи во писмото не бил прецизиран и датиран говорот на кралот или, пак, во зависност од тоа што разбрале Шикиќ и Макеларски, според нивното мислење, настапил моментот посочен во договорот со Гаицки дека тој ќе премине на

⁴¹ ДАРМ, ф. НОБ, к. 31, арх. бр. 1338, к. 40, арх. бр. 1734; ДО „д-р Велимир Брезоски“, ф. НОБ, к. 36, бр. 1338.

⁴² *Британските воени мисии во Македонија*, 314.

⁴³ Коста Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941-1945* (Београд: ИСИ, 2008), 259.

страната на НОВ во случај кралот да го призна Тито за врховен командант на сите југословенски борци. Затоа сметале дека треба да им се додели задача како официјални делегати на НОДМ да ја преземат реорганизацијата на четничките одреди во поречкиот крај. Ако се согласува со предлогот, Темпо требало преку радиостаница да го извести Равногорското движење во Порече. Шикиќ и Макеларски побарале од Темпо посебно да бидат известени дали ќе се склучи договор или не со Равногорското движење, како и да добијат конкретна задача и програма за дејствување. Била одредена и посебна шифра за комуникација на Темпо со Шикиќ и Макеларски. Во писмото до Темпо било напишано дека од успехот на нивната акција, а особено од брзината со која ќе се спроведе, во многу ќе зависи и понатамошниот успех на дејствувањето. За сето ова требало детално да го известат него преку радиостаница ако НОДМ го прифати нивниот предлог. Во спротивно, Шикиќ и Макеларски барале да се префрлат во Скопска Црна Гора со задача да формираат партизански одред или да се приклучат кон Кичевскиот одред, за што било потребно да знаат каде се наоѓа тој и кои се врските со него.⁴⁴

Во писмото до Шикиќ и Макеларски од 22 јуни 1944 година, Арсов напишал дека ги добил двете писма од 16 јуни 1944 година што ги испратиле до него и до Темпо, како и некои други работи. Арсов им укажал на тоа да го искористат секој поволен случај за да се разговара со четниците и со нивните команданти, точно да им се објаснат основите на Народноослободителната борба (НОБ) и воено-политичката ситуација, и на тој начин да се убедат да преминат во редовите на НОВ и ПОМ. Арсов ги посочил и условите за преминувањето на четниците: „(...) да се борат против окупаторите, да ги примат заклучоците на II собрание на АВНОЈ и да им се потчинуваат на наредбите на Главниот штаб на Македонија и на Врховниот штаб на НОВ на Југославија.“⁴⁵ Притоа, не требало да се забораваат напорите на Равногорското движење за воспоставување кралско државно уредување во повоената Југославија. Исто така, ако некои четнички водачи го сопирале преминувањето на сите или на одделни групи на страната на

⁴⁴ ДАРМ, ф. НОБ, к. 31, арх. бр. 1338; ДО „д-р Велимир Брезоски“, ф. НОБ, к. 36, бр. 1338.

⁴⁵ Подвлеченото е во документот.

НОДМ, тогаш навреме требало да бидат воочени тие лица и конкретно да бидат разобличени. Доколку, пак, само една група или одредени сили сакале да преминат, тогаш тоа требало веднаш да се прифати зашто би можело да влијае и врз другите. Шикиќ и Макеларски требало да настојуваат да се поврзат со „масата четници и тие да извршат притисок врз своите команданти за премин“ во НОВ и ПОМ односно „тие сами да се одвојат од нив“. Во НОВ и ПОМ би биле примени „сите и ќе им бидат признаени чиновите и положбите на оние што ги имаат и нема да се прави никаква разлика поради политичките сфаќања“. Привлекувањето и придобивањето на четниците претставувало сериозно прашање зашто со нивното преминување НОБ воено ќе зајакнела и ќе се остварел политички успех: постигање на единство на населението во Македонија во борбата против окупаторот и неговите помагачи. Во Порече, Шикиќ и Макеларски требало да продолжат со задачата за создавањето база на НОДМ.⁴⁶

Со цел да го запознае Темпо за активностите на Шикиќ и на Макеларски во поречкиот крај, на 23 јуни 1944 година Арсов му напишал едно писмо. Тој се осврнал на тоа дека уште во почетокот на престојот на Шикиќ и на Макеларски во Порече им посочил да најдат начин за да ја дознаат вистинската состојба на Равногорското движење во таа област и, ако е можно, да ги привлечат „чесните четници на наша страна“. Меѓутоа, според Арсов, Шикиќ и Макеларски малку поинаку ги сфатиле неговите упатства и побарале од него да им даде мандат да преговараат во името на НОВ и ПОМ. Арсов му укажал на Темпо дека не може да ги овласти за таа работа затоа што смета дека НОДМ нема за што да преговара со четниците, туку дека Шикиќ и Макеларски треба само да влијаат врз нив да преминат во редовите на НОВ и ПОМ доколку не се компромитирани.⁴⁷

Бидејќи на Равногорското движење во Порече не му бил зададен удар и бидејќи ова движење сè уште постоело во таа област, Главниот штаб (ГШ) на НОВ и ПОМ наредил таму да биде упатена Првата косовско-метохиска народноослободителна ударна бригада и со неа да

⁴⁶ Извори за ослободителната војна и револуцијата, том I, книга шеста, 307–314.

⁴⁷ Извори за ослободителната војна и револуцијата, том I, книга шеста, 317.

се поврзе 5. МНОУБ.⁴⁸ Во директивата на ГШ на НОВ и ПОМ од 16 август 1944 година упатена до штабовите на Првата македонска народноослободителна ударна бригада (понатаму: 1. МНОУБ) и на 5. МНОУБ се истакнува дека нивната најважна задача е со концентрирано дејство, 1. МНОУБ од Бистра и 5. МНОУБ од Азот, да навлезат во Порече и да расчистат со Равногорското движење. Од новомобилизираните и предадени четници требало да се формира Шестата македонска бригада. Доколку во Порече се наоѓал Зуфер Мусиќ,⁴⁹ тогаш тој требало да биде поставен за командант на новата бригада. Во однос на Шиќиќ и Макеларски, за нив била дадена наредбата: „Никола Макеларски (Бецко) и Шиќиќ (Бруно) – Калчо, кои сега се наоѓаат во Порече, да се уапсат и да се сослушаат поради самоволните преговори со дражевците во името на Главниот штаб (ГШ на НОВ и ПОМ, б.н.)“.⁵⁰

И покрај таквата директива на ГШ на НОВ и ПОМ, кон разбивање на Равногорското движење во Порече пристапила само 5. МНОУБ. Пепељугоски се сеќава дека според Договорот од островот Вис,⁵¹ 5. МНОУБ требало да ги стави четниците под команда на НОВ и ПОМ, т.е. да ги разбие и да воспостави власт на НОДМ во Порече.⁵²

⁴⁸ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том VII, књига 3, *Борбе у Македонији*, редакциони одбор Крсте Црвенковски и др. (Београд: Војноисториски институт Југословенске народне армије, 1954), 287.

⁴⁹ Заменик-командант на Првата косовско-метохиска народноослободителна ударна бригада од 24 јуни 1944 година, командант од 16 септември 1944 година. Марјан Димитријевски, *Македонската војска 1944–1945* (Скопје: ИНИ, 1999), 83.

⁵⁰ *Зборник докумената и података*, том VII, књига 4, 30–31.

⁵¹ Договорот бил потпишан на 16 јуни 1944 година помеѓу југословенската кралска влада и Националниот комитет на ослободувањето на Југославија (НКОЈ). Југословенската кралска влада требало да издаде декларација со која ќе ги признае националните и демократските придобивки извојувани од народите на Југославија во текот на Втората светска војна со кои биле поставени темелите на федеративното уредување на Југославија и привремената управа спроведена од Антифашистичкото собрание (веќе) на народното ослободување на Југославија (АВНОЈ) и НКОЈ, ќе им оддаде целосно признание на борбените сили организирани во Народноослободителната војска (НОВ) и ќе упати повик до целиот народ сите борбени сили да се обединат со НОВ во еден единствен фронт. Од своја страна, пак, Тито, како претседател на НКОЈ, требало да објави изјава за соработката со југословенската кралска влада и да нагласи дека во текот на војната нема да се отвори прашањето за државното уредување на земјата. Со декларацијата од 8 август 1944 година, југословенската кралска влада го признала отпорот на народот во Југославија чиј најголем израз била НОВ, ја признала привремената управа на АВНОЈ и НКОЈ во

Според Пепељугоски, 5. МНОУБ навлегла во Порече, а на 22 август во с. Тажево биле остварени преговори со Равногорското движење. Од страната на 5. МНОУБ преговарале политичкиот комесар Ѓоре Велкоски-Стрелката, заменик-командантот Илија Игески-Цветан и уште некој, а од страната на Равногорското движење Воислав Сајковиќ,⁵³ Стојан Марковиќ, Софроние Златиќ-Цоле, Божидар Видоески, а можеби бил присутен и Јован Гаицки. Преговорите се одвивале во духот на Договорот од островот Вис. Било договорено сите четнички единици во Порече да се стават под команда на НОВ и ПОМ и да се групираат во една бригада – Шестата поречка народноослободителна бригада.⁵⁴ На 24 август 1944 година завршил процесот на формирање на бригадата, во чиј состав влегле четници и борци од 5. МНОУБ.⁵⁵ Таа била формирана главно од четници, нејзиниот команден кадар бил од Равногорското движење, а политичкиот од 5. МНОУБ. Штабот на Шестата поречка народноослободителна бригада го сочинувале Воислав Сајковиќ како командант, Петар Пепељугоски-Црвениот како политички комесар, а таа имала и интендант. Во Штабот на Првиот баталјон биле Андреа⁵⁶ од с. Калуѓерец како командант, Илија Сотироски-Малец како политички комесар; во Штабот на Вториот баталјон влегле Михајло Андриќ како командант и Анче Андреевски како политички комесар, а Штабот на

Југославија, го повикала народот во Југославија да се собере во обединет борбен фронт под водство на маршалот Тито и се обврзала дека ќе ги вложи сите свои напори за што поорганизирано снабдување на НОВ на Југославија. Slobodan Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945* (Beograd – Ljubljana: Izdavačko-publicistička delatnost – Mladost – Partizanska knjiga, 1981), 539–540, 550–551.

⁵² Пепељугоски, *Незаборавни години*, 209–210.

⁵³ Командант на Поречката бригада.

⁵⁴ Се среќава како Поречка бригада. ДАРМ, ф. 885, к. 111, а.е. 17; Пепељугоски, *Незаборавни години*, 231–232.

⁵⁵ Според горенаведениот податок од 1954 година, на 25 август 1944 година во с. Брезна, по преговорите со 5. МНОУБ се предале околу 150 вооружени и околу 70 невооружени четници. Божидар Лешевиќ истакнува дека на 17 август 1944 година заедно со 370 луѓе ѝ се придружил на 5. МНОУБ. Точно е дека преговорите помеѓу 5. МНОУБ и Равногорското движење биле остварени во август, но не на 17 август. Бројната состојба од 370 луѓе во составот на Равногорското движење во Порече за август 1944 година е голема зашто, според Гаицки, пролетта и летото истата година постоела само Поречката бригада која броела околу 200 луѓе, додека според британскиот извештај, кога се здружиле четниците и партизаните во Порече, имало околу 300 лица. ДАРМ, ф. 885, к. 110, а.е. 14; к. 111, а.е. 17.

⁵⁶ Не го утврдилме презимето.

Третиот баталјон го предводеле Душан Филиповиќ од с. Могилец како командант и Мара Крапјанска како политички комесар. Во ГШ на НОВ и ПОМ биле испратени Стојан Марковиќ, Софроние Златиќ-Цоле, Божидар Видоески и др. По формирањето на Шестата поречка народноослободителна бригада, т.е. по преминувањето на четниците во редовите на НОВ и ПОМ, биле одржани политички часови на кои главно била појаснувана суштината на НОБ.⁵⁷

Своја верзија за разбивањето на Равногорското движење во Порече имал и Воислав Сајковиќ, кој бил сослушан од УДБ на Народна Република Србија во Белград на 22 јули 1949 година. Сајковиќ изјавил дека на почетокот на август 1944 година, во Порече дошла Петтата пролетерска бригада⁵⁸ на НОВ и ПОМ и тој со својата (Поречка) бригада се состанал со партизаните. Притоа, немало борба, туку командантот и комесарот на единицата на НОВ и ПОМ стапиле во преговори со четниците за да преминат во НОВ и ПОМ и им дале еден проглас на Радослав Ѓуриќ. Сајковиќ се согласил и ги повикал сите други кои исто така сакале да пристапат во НОВ и ПОМ.⁵⁹ Сајковиќ ги датирал преговорите во почетокот на август 1944 година, меѓутоа тоа не одговара на стварноста.

На крајот, како заклучок може да се каже следново. Акцијата на НОДМ за разбивањето на Равногорското движење во Порече била преземена и остварена во околности кога НОДМ освен што водело оружена борба против окупаторот, водело и војничко-политичка борба против Движењето. Борбата против Равногорското движење значела и борба против Кралството Југославија со цел да не се обнови поредокот во кој не би било признаено македонското национално постоење.

⁵⁷ Пепељугоски, *Незаборавни години*, 212–215, 231.

⁵⁸ Се однесува на 5. МНОУБ.

⁵⁹ ДАРМ, ф. 885, к. 113, а.е. 25.

Aleksandar SIMONOVSKI

THE DEFEATING OF THE RAVNA GORA MOVEMENT IN
PORECE IN 1944

-S U M M A R Y-

In the platform of the Ravna Gora Movement for the post-war structure of the Kingdom of Yugoslavia, the Macedonians were considered as a part of the Serbian people while Macedonia as a Serbian territory.

During the World War II, the Ravna Gora Movement as an opponent of the National Liberation Movement (NLM) was acted in some areas in Macedonia. Porece was a part of those areas. The NLM took political and military measures to expose and destroy the Ravna Gora Movement. The Ravna Gora Movement in Porece was defeated in August 1944.

Лилјана ПАНОВСКА

Институт за национална историја - Скопје

ЈУГОСЛОВЕНСКАТА ПОДДРШКА НА ДЕМОКРАТСКАТА АРМИЈА НА ГРЦИЈА 1946 - 1949

По завршувањето на Втората светска војна во 1945 година, Грција била единствената европска земја во која наместо повоен процес на закрепнување и обнова, започнала нова, граѓанска војна, многу пожестока од борбата што од 1941 до 1944 година се водела против Германија и нејзините сојузници Италија и Бугарија. Оваа војна, за чиј почеток се смета 1946 година, ја означува третата и воедно последна фаза од долгата Граѓанска војна во Грција, која започнала во 1943 и завршила во 1949 година. Претходните две фази се одвивале во различни периоди, првата за време на окупацијата на Грција, а втората по повлекувањето на германските трупи од земјата, кое се случило во октомври 1944 година.

Анализата на настаните што ја одредуваат рамката на секоја од трите фази на Граѓанската војна во Грција укажува на тоа дека тие се разликувале една од друга во многу аспекти, но и дека имале заедничка компонента изразена преку оружената борба, која требало да ја детерминира политичката судбина на Грција и нејзината меѓународна ориентација по поразот на силите на Оската.¹ Во овој контекст, првата фаза го означува, пред сè, судирот помеѓу двете главни организации на грчкото движење на отпорот – Националниот ослободителен фронт (ЕАМ), со военото крило познато како Грчка народноослободителна армија (ЕЛАС), и Националниот републикански грчки сојуз (ЕДЕС), со истоимената воена формација.² ЕАМ-ЕЛАС биле под комунистичко

¹ John O. Iatrides and Nicholas X. Rizopoulos, „The International Dimension of the Greek Civil War“, *World Policy Journal* 17/1 (2000), 87–88.

² Поопширно кај: C. M. Woodhouse, *The Struggle for Greece 1941–1949* (London: Hart-Davis, MacGibbon, 1976), 56–66.

раководство, а ЕДЕС под републиканско. За разлика од ЕДЕС, кој од 1943 година добил британската поддршка, ЕАМ-ЕЛАС стекнале значајна поддршка кај грчка популација и кај Македонците од Егејска Македонија,³ од која произлегла нивната перманентната растечка моќ, но и онаа на Комунистичката партија на Грција (ККЕ).⁴ Токму оваа растечка моќ, во октомври 1943 година била употребена за да се елиминира главниот ривал ЕДЕС и со тоа да се „преземе целосната контрола врз земјата“.⁵ Со британско посредништво, во февруари 1944 година било постигнато примирје помеѓу двете страни,⁶ меѓутоа останала одредена заднина и поттик за следните фази на грчкиот конфликт. Притоа, политичките и воените одлуки на Велика Британија имале значајно, речиси пресудно влијание. Во функција на заштитата на традиционалните геостратешки интереси за контрола на Медитеранот била дефинирана политика која требало да овозможи Грција да се задржи во британската сфера на влијание и во исто време да ја оневозможи советската, односно комунистичката доминација.⁷ За таа цел, силна поддршка им била дадена на грчкиот крал Георги II и на неговата емигрантска влада, додека максимални напори биле вложени да се минимизира или неутрализира позицијата на ЕАМ-ЕЛАС. Преку преговори, внимателно планирани од британскиот Форин офис, во Либан, во мај 1944 година, политичката надмоќ на ЕАМ и ККЕ била редуцирана со формирањето на коалициската влада на национално единство, а во септември истата година во Казерта, Италија, била ограничена и воената моќ на ЕЛАС со ставањето на неговите сили под директна британска команда.⁸ Оваа сложена британската дипломатска

³ Во регуларните единици на ЕЛАС служеле 6 000 Македонци, а во резервните 20 000. Ристо Кирјазовски, *Народноослободителниот фронт и другите организации на Македонците од Егејска Македонија 1945–1949* (Скопје: Култура, 1985), 47.

⁴ Public Record Office (PRO) WO 208/713: „Political and Military Organization in occupied Greece“, August 9, 1944; Haris Vlavianos, *Greece 1941–49: From Resistance to Civil War. The Strategy of the Greek Communist Party* (London: Macmillan, 1992), 24; Thanasis D. Sfikas, *The British Labour Government and the Greek Civil War 1945–1949: The Imperialism of ‘Non-Intervention’* (UK: Keele University Press 1994), 25.

⁵ Барбара Јелавич, *Историја на Балканот. Дваесетти век*, т. II (Скопје: НИК „Лист“, 1999), 326.

⁶ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, 65; Јелавич, *Историја на Балканот*, 326.

⁷ PRO WO 201/1598: „Handling of Greek Situation“, May 5, 1944.

⁸ Iatrides, Rizopoulos, „The International Dimension“, 93.

активност, во октомври 1944 година била поткрепена и од советскиот лидер Јосиф Сталин, кој прифаќајќи го познатиот „процентуален договор“ понуден од британскиот премиер Винстон Черчил, се согласил Грција да биде задржана под британска контрола.⁹ Оттука, кога ККЕ ја одбила демобилизацијата на ЕЛАС под условите поставени од владата што пристигнала во ослободена Атина, а во знак на протест ЕАМ повикал на демонстрации, се исцртале и двете спротивставени страни на втората фаза од Граѓанската војна во Грција, која еруптирала во декември 1944 година.¹⁰ Грчката влада и нејзините армиски сили, масовно помоганти од британските трупи, во т.н. Битка за Атина ги поразиле ЕЛАС и неговите комунистички поддржувачи.¹¹ ЕЛАС бил принуден на примирје, постигнато во јануари 1945 година, како и на целосно разоружување, во согласност со договорот потпишан во Варкиза во февруари 1945 година.¹²

Постигнатиот договор обезбедил само привиден мир. Ниту десните елементи во и надвор од владата имале намера да го почитуваат договорот и да им простат на припадниците на ЕАМ-ЕЛАС, ниту, пак, левицата, и, пред сè, ККЕ, имала намера да го признае поразот и да го толерира систематскиот прогон на нејзините приврзаници, и тоа особено по 1945 година, откако соседните комунистички земји изразиле подготвеност да ѝ пружат поддршка за „конечна пресметка со внатешните непријатели“.¹³ Во декември 1945 година, на состанокот одржан во бугарскиот град Петрич, претставниците на Централниот комитет (ЦК) на ККЕ добиле ветување од присутните високи југословенски и бугарски офицери за значајна помош од Југославија и од Бугарија доколку се прифати курс за вооружено востание.¹⁴ Два месеци подоцна, во февруари 1946 година, на својот Втор пленум ЦК на ККЕ веќе донел одлука за организирање

⁹ Lloyd C. Gardner, *Spheres of Influence. The Great Powers Partition Europe, from Munich to Yalta* (Chicago: Ivan R. Dee, 1993), 198–199.

¹⁰ Sfikas, *The British Labour Government*, 33–34.

¹¹ Поопширно за ова, види: Woodhouse, *The Struggle for Greece*, 126–133.

¹² Woodhouse, *The Struggle for Greece*, 134, 136–137.

¹³ Iatrides and Rizopoulos, „The International Dimension“, 96.

¹⁴ Charles R. Shrader, *The Withered Vine: Logistics and the Communist Insurgency in Greece, 1945–1949* (New York: Praeger, 1999), 173; Dougherty Kevin, *United States Military in Limited War: Case Studies in Success and Failure, 1945–1999* (McFarland & Company, 2012), 17.

постепен вооружен отпор.¹⁵ За реализација на донесената одлука, во март – април 1946 година генералниот секретар на ККЕ, Никос Захаријадис, побарал и добил ветување за морална и материјална поддршка од југословенскиот лидер Јосип Броз Тито, од бугарскиот лидер Георги Димитров, како и од лидерите на албанската и на чешката Комунистичка партија. Новиот политички курс на ККЕ бил одобрен и од советскиот лидер Сталин, но, што е од особена важност, ветување за воена поддршка не било дадено.¹⁶

Обезбедената надворешна поддршка го овозможила формирањето на Демократската армија на Грција (ДАГ) на 28 октомври 1946 година,¹⁷ меѓутоа од аспект на меѓународниот политички контекст ја поттикнала и драматичната димензија на третата фаза од Граѓанската војна во Грција. Во услови на широко распространети советско-американски тензии, кои биле директно поврзани со потребата за конечно дефинирање на геостратешките и на геополитичките позиции помеѓу двете нови суперсили во повоениот свет, внатрешниот грчки конфликт добил сосема ново значење и важност. Администрацијата во Вашингтон не само што ја перцепирала Грчката граѓанска војна како клучен елемент на систематската кампања на Москва во наметнувањето на комунистичките режими во и надвор од Европа туку одлучила и новоформулираната политика на „задржување“ („containment“) да ја тестира во Грција и на тој начин да ја демонстрира цврстата американска определба за заштита на западниот свет од налетот на интернационалниот комунизам.¹⁸ Погодниот момент за дејствување во овој правец настапил во почетокот на 1947 година, откако Велика Британија, која успеала да ја оствари својата главна интенција со

¹⁵ Ole L. Smith, „Self-Defence and Communist Policy 1945–1947“ in: *Studies in the History of the Greek Civil War 1945–1949*, eds. Lars Baerentze, John O. Iatrides, Ole L. Smith (Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 1987), 159, 166; David H. Close, *The Origins of the Greek Civil War* (London, New York: Longman, 1995), 179.

¹⁶ Peter J. Stavrakis, *Moscow and Greek Communism, 1944–1949* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1989), 109; Vlavianos, *Greece 1941–49*, 225–226; Sfikas, *The British Labour Government*, 105–106; Close, *The Origins of the Greek Civil War*, 181–182.

¹⁷ Shrader, *The Withered Vine*, 88; Iatrides and Rizopoulos, „The International Dimension“, 97.

¹⁸ John O. Iatrides, „Greece in the Cold War, and Beyond“, *Journal of the Hellenic Diaspora* 19 (1993), 18–19; Iatrides and Rizopoulos, „The International Dimension“, 99–100.

воспоставување на уставната монархија во Грција преку изборите и плебисцитот за враќање на кралот спроведени во март и во септември 1946 година, а не успеала да ја стабилизира политичко-економската криза во земјата, поради сопствената финансиска исцрпеност, им ја препуштила дотогашната улога во грчките внатрешни работи на Соединетите Американски Држави.¹⁹ По објавувањето на Трумановата доктрина во март 1947 година и на Маршаловиот план во јуни 1947 година,²⁰ следувала масовна американска економска и воена помош за владата во Атина, наменета за долгорочниот стабилен развој на земјата, како и за подобрување на перформансите на грчките армиските сили со цел бргу и целосно да ги поразат комунистите.²¹

Наспроти силната американска поддршка за Грчката национална армија (ГНА), силите на ДАГ биле поддржани главно од комунистичките режими на соседните земји – Албанија, Бугарија и Југославија.²² Притоа, како што констатира Чарлс Шредер, „Југославија била највеликодушна во снабдувањето на ДАГ“.²³ Постоеле повеќе причини за оваа поддршка, а главната била тенденцијата да се наметне југословенската солучија на македонското прашање, што во практична смисла го претпоставувала обединувањето на Егејска Македонија или на нејзините делови населени со Македонци со новоформираната македонска република во склопот на Југославија. Во тесна врска со наведената цел биле и пошироките аспирации за формирање балканска комунистичка федерација, која би ја вклучила и Грција, под југословенска доминација.²⁴ Генерално, овие амбициозни претензии, исто така, биле и во функција на интенцијата да се поттикне ширењето

¹⁹ PRO FO 371/72241 R 4690: Norton to Bevin, Annual Report for 1946, April 15, 1948; 72240 R 2576: Norton to Bevin, Annual Report for 1947, February 25, 1948.

²⁰ Joseph Smith, *The Cold War 1945–1991*, 2nd ed. (Oxford: Blackwell Publishers, 1998), 15–18.

²¹ Iatrides and Rizopoulos, „The International Dimension“, 101. За вредноста на американската економска и воена помош на Грција, види: *Documentary History of the Truman Presidency*, vol.8, *The Truman Doctrine and the Beginning of the Cold War 1947–1949* (University Publications of America, 1996), 489, 605, 607.

²² *The Conspiracy against Greece* (Greek Under-Secretariat for Press and Informations, 1947), 160.

²³ Shrader, *The Withered Vine*, 159.

²⁴ Elisabeth Barker, „The Yugoslavs and the Greek Civil War“ in *Studies in the History*, 302; Shrader, *The Withered Vine*, 175–176; Andrew Rossos, *Macedonia and Macedonians: A History* (Hover Institution Press, 2008), 207, 210.

на комунизмот, а со тоа и да се оневозможат евентуалните британски планови за воспоставување контрола врз новата југословенска држава.²⁵

Сепак, треба да се напомене дека наведените цели не ги исклучуваат во целост и одредените индикации што упатуваат на можната инолвираност на Југославија во реализацијата на контролиран конфликт во Грција, што требало да резултира не само со целосен пораз на грчките комунистите туку и со пораз и со етничко чистење на национално обесправените Македонци од Егејска Македонија, кои, пак, поради неуспехот да ги реализираат своите национални интереси во текот на Втората светска војна, масовно учествувале во Граѓанската војна во Грција, на страната на силите на ДАГ. Исто така, потребно е да се назначи дека достапната архивска документација и литература нудат ограничени сознанија во однос на видот и димензијата на укажаната југословенска помош и поради тоа, овој научен прилог не претендира на нејзин целосен приказ, туку на презентација на постојните расположливи податоци. А овие податоци потврдуваат дека во текот на последната фаза од Граѓанската војна во Грција, која според повеќето историчари започнала ноќта на 30 март 1946 година со нападот на една вооружена група поранешни припадници на ЕЛАС на жандармериската станица во селото Литохоро, Катеринско,²⁶ Југославија им пружила значајна материјална помош, како и друг вид логистичка поддршка на грчките комунисти и на Македонците. Токму затоа и Специјалниот комитет на Обединетите нации за Балканот (УНСКОБ), формиран во октомври 1947 година,²⁷ во своите извештаи од јуни 1948 и од август 1949 година ја посочил Југославија како главен поддржувач на герилските сили во Грција, и тоа сè до почетокот на 1949 година.²⁸

²⁵ Sfikas, *The British Labour Government*, 106; Shrader, *The Withered Vine*, 176.

²⁶ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, 173–174; Amicam Nachmani, „Civil War and Foreign Intervention in Greece: 1946–49“, *Journal of Contemporary History* 25/4 (1990), 7; Iatrides, Rizopoulos, „The International Dimension“, 96.

²⁷ Главната мисија на набљудувачите на УНСКОБ била да обезбедат информации за инцидентите на грчките граници, како и за помошта што припадниците на ДАГ ја добивале од надворешните извори. За формирањето, организацијата и функционирањето на УНСКОБ, види: *Report of the United Nations Special Committee on the Balkans*. General Assembly, Official Records: Third Session, Supplement No.8 (A/574) (NY: United Nations General Assembly, 1948), 1–14.

²⁸ *Report of the United Nations Special Committee on the Balkans*. Third Session, 23–25; *Report of the United Nations Special Committee on the Balkans*. General Assembly, Official

Главните аспекти на југословенската помош биле дефинирани лично од Тито и од Захаријадис за време на нивната средба остварена во Белград во март или април 1946 година,²⁹ додека со целокупната нејзината организација раководела т.н. централна оперативна група за помош на ДАГ, за која бил одговорен југословенскиот министер за внатрешни работи, Александар Ранковиќ, заедно со повеќе свои соработници, меѓу кои бил и заменикот-министер за внатрешни работи, генералот Јово Капичиќ.³⁰ Инаку, како што утврдиле набљудувачите на УНСКОБ, материјалната помош што Југославија ја обезбедила за потребите на ДАГ вклучувала моторни возила, оружје, муниција, експлозивни средства, храна, облека и градежно дрво.³¹ Податоци за димензијата на оваа помош, посебно во однос на обезбедените борбени средства, ги презентираат авторите Владимир Дедиер и Драган Кљакиќ, а најдетално ги прикажува Ристо Кирјазовски.³² Според овој автор, Југославија за ДАГ обезбедила: 26 топа од 75 мм, 37 противавионски митралези, 2 664 тешки митралези, 1 991 митралез, 6 965 автоматски пушки, 27 462 пушки, 122 противтенковски пушки, 5 противтенковски топа, 611 минофрлачи со различен калибар, 1 251 пиштол, 5 934 противтенковски проектили, 25 000 противтенковски гранати, 6 193 гранати за топови, 45 838 гранати за минофрлачи, 12 477 куршуми за противтенковски пушки, 17 642 338 куршуми за митралези, 7 298 247 куршуми, 3 095 968 куршуми за автоматски пушки, 9 046 пешадиски

Records: Fourth Session, Supplement No. 8 (A/935) (NY: United Nations General Assembly, 1949), 13–14.

²⁹ Ристо Кирјазовски, *Петте судбоносни години во Егејска Македонија (1945–1949)* (Скопје: Здружение на Македонците од егејскиот дел на Македонија, 2009), 30–31; Jordan Baev, *O emfilios polemos stin Ellada - Diethneis diastaseis* (Athens: Filistor, 1997), 117.

³⁰ Dragan Kljakić, *Sovjetizacija Balkanse zone. Ispovest Lazara Koliševskog* (Beograd: NIP „Radnička štampa“, 1992), 122.

³¹ UNSCOB Report A/935, No. 8, 14.

³² Презентираните податоци од наведените автори содржат одредени разлики во однос на количината на обезбедената материјална помош за ДАГ, види: Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, т. 3 (Beograd, 1984), 266–267; Kljakić, *Sovjetizacija Balkanse zone*, 122–123; Ристо Кирјазовски, *Македонците и односите на КПЈ и КПГ (1945–1949). Официјални документи со коментари* (Скопје: Култура, 1995), 263–266.

мини, 20 000 мини, 45 781 рачна бомба и 43 575 кг експлозив. Детален преглед на наведената помош и периодот во кој била доставена е прикажан во приложената табела.

Табела

Југословенската помош на ДАГ во борбени средства

Оружје, муниција и експлозивни средства	Парчиња			
	до 1.01. 48	1.01–1.04.48	1.01–1.06.48	од 1.06.48
Топови од 75 мм	26			
Гранати за топови	6.193			
Противтенковски митралези	37			
Куршуми	496.815	4.125.000		2.676.432
Тешки митралези	2.664			
Куршуми за митралези	17.642.338			
Автоматски пушки	4.961		1.704	300
Куршуми за автоматски пушки	1.817.000	800.000		478.968
Пушки	26.000		1.462	
Противтенковски пушки	21		101	
Курш. за противтенковски пушки	2.477	10.000		
Противтенковски мини	844			
Пешадиски мини	500	8.546		
Пиштоли	1.251			
Минофрлачи од 81 мм	150			
Гранати за минофрлачи од 81 мм	19.150			
Минофрлачи од 50 мм	441			
Гранати за минофрлачи од 50 мм	19.156			
Противтенковски проектили	5.434	500		
Противтенковски топови			5	
Митралези			1.991	
Минофрлачи			20	
Гранати за минофрлачи		25.715		20.123
Снајпер-пушки			3	
Артилериски гранати				3.741
Противтенковски гранати				25.000
Мини		20.000		
Рачни бомби	30.000	10.000		5.781
Експлозив	9.075кг.	24.500 кг.		10.000 кг.

Извор: Кирјазовски, *Македонците и односите на КПЈ и КПГ*, 263–266.

Југославија за силите на ДАГ обезбедила и 100 радиостаници, разни видови медицински материјал, 500 коњи,³³ облека за 12 000 лица и 30 вагони храна.³⁴

Од почетокот на 1948 година важна улога во обезбедувањето на југословенската материјална помош во парични средства, медицински материјал, храна, облека, обувки и други материјали имале т.н. комитети за помош на грчкиот демократски народ. Активностите на овие комитети биле организирани од страна на Сојузот на синдикатите на Југославија, со активна помош на организацијата на Народната младина на Југославија и на Антифашистичкиот фронт на жените. Првиот од овие комитети бил формиран во Белград на 10 јануари 1948 година, а веднаш потоа следувало нивното формирање и во другите југословенски републики, односно во Хрватска, Македонија, Босна и Херцеговина, Словенија, Црна Гора, како и во Нови Сад, Војводина. УНСКОБ проценил дека до март 1948 година, вредноста на собраната помош изнесувала околу 150 000 американски долари.³⁵

Во доменот на ова спаѓала и согласноста на југословенските власти да ја прифатат и материјалната помош што за потребите на ДАГ била обезбедена од другите комунистички земји. Според Кирјазовски, во Југославија пристигнала помош од Полска, Романија, Унгарија и од Бугарија. Полска испратила помош која се состоела од 14 вагони со пушки, муниција и медицински материјал, 600 пиштоли, 55 000 куршуми за пиштоли, 1 104 мини, 1 797 кг експлозив и помала количина облека; Романија доставила 4 противтенковски митралези од 20 мм, 5 120 пушки, 500 митралези, 1 000 автоматски пушки, 5 000 противтенковски проектили, 100 000 куршуми за митралези, 4 010 000 куршуми за пушки, 4 000 топовски гранати, 34 970 гранати за минофрлачи од 81 мм, 3 000 000 куршуми за автоматски пушки, 138 150 рачни бомби, 100 коњи, како и храна, облека и медицински материјал; Унгарија испратила 6 ципа, 560 парчиња на разни мини, храна и облека; и Бугарија упатила помош која вклучувала 11 топа, 123

³³ Кирјазовски, *Македонците и односите на КПЈ и КПГ*, 264, 266.

³⁴ Dedijer, *Novi prilozi*, 266.

³⁵ UNSCOB Report A/574, No. 8, 17.

000 топовски гранати, 33 350 гранати за минофрлачи, 10 митралези, 89 автоматски пушки, 2 005 958 куршуми за автоматски пушки, 6 противтенковски пушки, 50 800 куршуми за противтенковски пушки, 86 000 куршуми за пушки, 165 куршуми за противтенковски митралези, 4 767 мини, 9 660 рачни бомби, 2 000 кг експлозив, 3 товарни камиони, 1 подвижна болница, како и поголема количина храна, облека и медицински материјал.³⁶ Дедиер посочува дека како помош за ДАГ, Советскиот Сојуз испратил 30 противавионски топа, но и дека истите останале во Југославија бидејќи „Грците не биле во можност да ги преземат“.³⁷

Пренесувањето на помошта од Југославија во Грција се вршело по копнен и по морски пат. Набљудувачите на УНСКОБ утврдиле три главни канали за транспорт на помошта.³⁸ Едниот канал бил по должината на источниот брег на Преспанското Езеро и водел до селото Лемос (Раби), а оттаму до областа на планината Вичо и селата Агиос Германос (Герман) и Плати (Штрково). Овој бил главниот канал преку кој герилските сили на Вичо добивале помош како од Југославија така и од Албанија. Вториот канал водел преку планината Кајмакчалан до рамницата на селото Ардеа (С’ботско), близу селото Лутракион (Долно Пожар). Третиот канал, пак, започнувал од регионот на планината Беласица, односно од тремеѓето на бугарско-југословенско-грчката граница, и истиот се делел на два дела. Едниот дел водел до селата Литотон (Колеменли) и Каваларис (Атли), а другиот поминувал по должината на северниот брег на Дојранското Езеро и водел до областа наречена Корона (Крастали).³⁹ Приложената мапа ги прикажува трите главни канали кои се користеле за снабдувањето на припадниците на ДАГ.

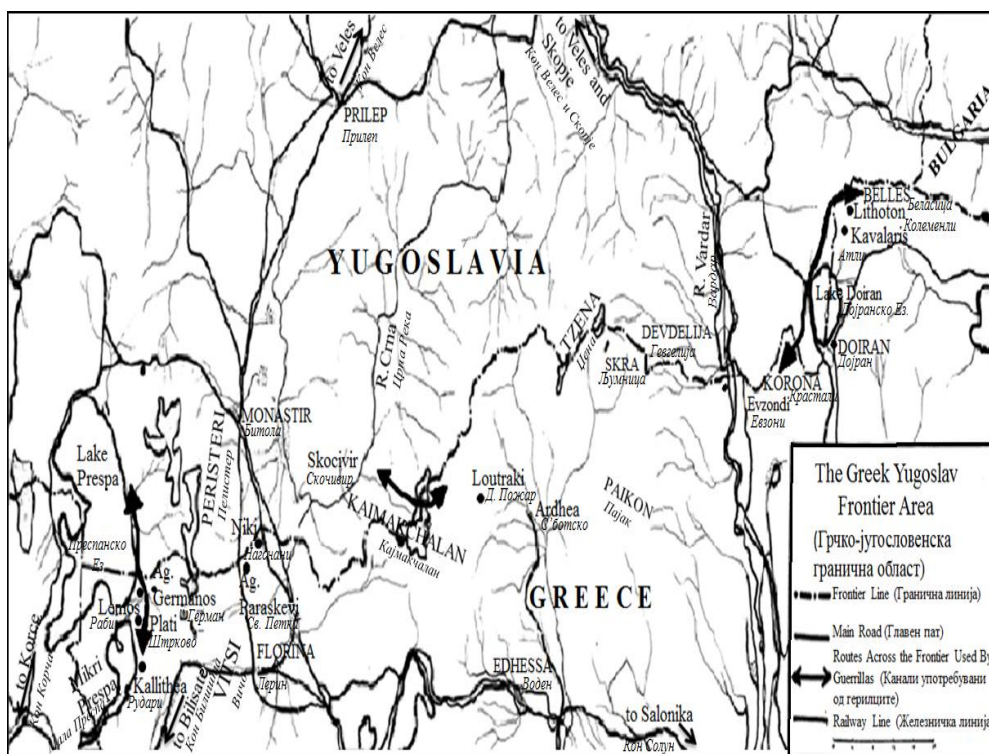
³⁶ Кирјазовски, *Македонците и односите на КПЈ и КПГ*, 269–273.

³⁷ Dedijer, *Novi prilozi*, 267.

³⁸ UNSCOB Report A/935, No. 8, 13.

³⁹ UNSCOB Report A/935, No. 8, 13.

Мапа Канали за снабдување на ДАГ

Извор: UNSCOB Report A/935, No. 8

За транспорт на помошта се користеле и помали бродови, кои од југословенските или од албанските пристаништата на Јадранското Море пловеле кон грчкиот полуостров Пелопонез. Покрај тоа, посебен оддел на Главниот штаб на Југословенската воена морнарица во Сплит, раководен од капетанот Иван Ловетич, во соработка со тројца офицери за врска, двајца грчки и еден руски, бил задожен за организацијата и за транспортот на помошта за ДАГ. Помошта веројатно се испорачувала со три стари југословенски подморници, товарени ноќно време во различни мали пристаништа во близината на Сплит.⁴⁰

⁴⁰ Shrader, *The Withered Vine*, 181.

Југословенските власти овозможиле и редица други погодности кои биле во функција на ефикасното дејствување на ДАГ, како и во прилог на афирмацијата на нејзината борба. Во август 1946 година тие дозволиле во Белград да се стационира еден дел од Политбирото на ЦК на ККЕ со задача оттаму да раководи со оружената борба, како и да ја претставува во странство.⁴¹ Освен тоа, југословенскиот Генералштаб директно ги следел воените операции на ДАГ преку еден помал тим, кој за таа цел бил приклучен кон нејзиниот Главен штаб. Со овој тим раководел југословенскиот генерал Пеко Дапчевик.⁴² На единиците на ДАГ, исто така, им било дозволено да се засолнуваат и да маневрираат на југословенска територија, како и да ги помагаат своите сили во Грција со отворање оган од Југославија.⁴³ Поддршка била укажана и преку југословенскиот печат и државното Радио Белград со објавување и пренесување разни изјави и коментари во полза на ДАГ, а и со дозволата ДАГ да ја смести својата радиостаница *Слободна Грција* во близината на Белград.⁴⁴

Покрај тоа, југословенската влада на припадниците на ДАГ им пружила и соодветна дипломатска поддршка во Обединетите нации, како и на повеќе други места.⁴⁵ Југословенските власти, исто така, овозможиле и Македонците од Егејска Македонија да ги поддржат грчките комунисти во текот на Граѓанската војна во Грција. Во октомври 1946 година властите во Белград се согласиле организацијата Народноослободителен фронт (НОФ), која на нивна иницијатива била формирана во Скопје во април 1945 година со цел да оствари самоопределување и обединување на Егејска Македонија со македонската република во составот на Југославија, да премине под раководство и директна контрола на ККЕ.⁴⁶ Со овој трансфер на контролата врз македонското националноослободително движење во

⁴¹ Кирјазовски, *Македонците и односите на КПЈ и КПГ*, 27, 33.

⁴² Edgar O' Ballance, *The Greek Civil War 1944–1949* (London: Faber and Faber, 1966), 143.

⁴³ UNSCOB Report A/574, No. 8, 24.

⁴⁴ UNSCOB Report A/574, No. 8, 18.

⁴⁵ Shrader, *The Withered Vine*, 177.

⁴⁶ Поопширно за ова, види кај: Ристо Кирјазовски, *Петте судбоносни години*, 15–21; 40–45; Rossos, *Macedonia and Macedonians*, 208–209.

Егејска Македонија, југословенските власти обезбедиле и сигурен извор на човечки ресурси за потребите на ДАГ, а оттаму и значајно придонеле во зголемувањето на нејзината борбена моќ. Во прилог на наведеното е и констатацијата на Ендрју Росос, која укажува дека учеството на Македонците во редовите на ДАГ било „пропорционално многу поголемо од релативно ниското учество на грчкото население“.⁴⁷ Процентот на нивната застапеност во ДАГ се движел од повеќе од една четвртина во април 1947 година до повеќе од две третини во средината на 1949 година.⁴⁸ Во 1948 година од вкупниот воен состав на ДАГ од 25.000 борци, 11.000 биле Македонци, а од средината на 1949 година нивниот број значајно се зголемил и изнесувал 14.000 од вкупните безмалку 20.000 припадници на ДАГ.⁴⁹

Важен сегмент од југословенската помош за ДАГ била и медицинската грижа што им била пружена на ранетите и на болните. Сместувањето и лекувањето на ранетите и на болните главно се вршело во новоизградените и во постојните медицински центри на територијата на НР Македонија, а било организирано од страна на посебена медицинска екипа предводена од полковникот на југословенската армија, хирургот д-р Велимир-Брацо Мајсторовиќ, и од д-р Јован Биелиќ.⁵⁰ Од крајот на мај 1947 година ранетите и болните биле згрижувани и лекувани во монтажните објекти изградени за оваа намена на Осоговските Планини, но откако нивниот број значително се зголемил, како главен медицински центар се користело лекувалиштето Катлановска Бања во близината на Скопје. Во септември 1948 година, само во текот на еден ден, од боиштата во Грција во Катлановска Бања биле донесени 1 080 ранети лица. Поради малиот и несоодветен капацитет и на овој медицински центар, од крајот на 1948 година тие биле прифатени и лекувани и во новоизградената болничка установа лоцирана во селото Јасеново на планината Бабуна. Во периодот од 1 јуни 1947 до август 1949 година екипата на д-р Мајсторовиќ прифатила

⁴⁷ Rossos, *Macedonia and Macedonians*, 250.

⁴⁸ Rossos, *Macedonia and Macedonians*, 250.

⁴⁹ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, 262.

⁵⁰ Kljakić, *Sovjetizacija Balkan zone*, 122; Драган Кљакиќ, *Времето на Колишевски* (Скопје: Матица македонска, 1994), 284.

и лекувала 6 317 ранети и болни и извршила 2 333 потешки хирушки интервенции.⁵¹ Покрај во овие главни медицински центри, лекување за припадниците на ДАГ било овозможено и во болниците во Битола, Канино, Богомила, Куманово, Мојанци, Наколец, Крива Паланка, Скопје, Тетово, Валандово, како и во болницата во Булкес, Војводина.⁵² По добиениот медицински третман, припадниците на ДАГ повторно биле враќани во Грција да продолжат со борбата, додека по првите месеци на 1949 година ранетите кои биле евакуирани во Југославија биле задржувани само кус временски период, а потоа биле упатувани на понатамошно лекување во другите комунистички земји.⁵³ Од вкупниот број преживеани, во Грција биле вратени 2 197 лица, во Булкес биле евакуирани 1 132 лица, во Бугарија 1 982 лица и во Чехословачка 226 лица.⁵⁴ Вкупните трошоци за лекувањето изнесувале преку осумдесет милиони југословенски динари.⁵⁵

Од почетокот на 1945 година, за потребите на ККЕ и на ДАГ југословенските власти организирале и голем број прифатни и бегалски центри, кампови за обука, како и центри за снабдување. По договорот од Варкиза, настојувајќи да го избегнат теророт од грчката десница, во Југославија нашле прибежиште илјадници македонски и грчки бегалци. До крајот на 1946 година, преку Бугарија или директно од Егејска Македонија во НР Македонија преминале и биле згрижени над 20 000 Македонци,⁵⁶ а на барање на ККЕ, во јуни 1945 година во близината на

⁵¹ Кљакиќ, *Времето на Колишевски*, 284.

⁵² Shrader, *The Withered Vine*, 178.

⁵³ UNSCOB Report A/935, No. 8, 14.

⁵⁴ Кљакиќ, *Времето на Колишевски*, 286.

⁵⁵ Кљакиќ, *Времето на Колишевски*, 286.

⁵⁶ Ристо Кирјазовски, *Македонската политичка емиграција од егејскиот дел на Македонија во Источна Европа* (Скопје: Култура, 1989), 29–30. Георги Даскалов го смета за формално точен овој број на македонски бегалци, но потенцира дека 18 000 од нив главно по насилан пат биле префрлени од Бугарија во НР Македонија (Георги Даскалов, *Българите в Егейска Македония: мит или реалност* [София: Македонски научен институт, 1996], фуснота 77, 456). Момчило Митровиќ, пак, наведува дека во текот на 1945–1946 година во НР Македонија биле прифатени 13 000 македонски бегалци и дека нивниот број ја достигнал цифрата од 19 000 во 1948 година (Момчило Митровиќ, „Izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1945–1960“, *Tokovi istorije* 3–4 [1997], 187–188).

Нови Сад, во напуштеното село Булкес, од германската заедница биле прифатени 2 352 грчки, како и 350 македонски бегалци, главно поранешни припадници на ЕЛАС, заедно со нивните семејства.⁵⁷ Од пристигнатите и од новоодојдените бегалци, во Булкес била формирана т.н. „грчка општина“,⁵⁸ која била снабдувана и надгледувана од југословенските власти, но функционираше под директна контрола на ККЕ-ДАГ.⁵⁹ Поради различните и нецелосни податоци, како и поради динамиката со која се одвивало пристигнувањето и заминувањето на бегалците, тешко може да се одреди бројот на лицата што престојувале или поминале низ Булкес. Шредер посочува дека „во јуни 1946 година во Булкес имало 3.000 Грци“, но дека нивниот број набргу се зголемил, и тоа на „11 000 во јануари 1947 година, 22 500 во јануари 1948 година и на 25 000 во декември 1948 година“.⁶⁰

Наспроти овие податоци, Милан Ристовиќ наведува дека најголемиот број жители што може да се документира изнесувал 4 033 лица во август 1946 година,⁶¹ додека според друг приложен документ од истиот автор, како и од Момчило Митровиќ, во август 1946 година во Булкес имало 2 926 бегалци, а во февруари 1947 година – 3 190.⁶² Покрај наведените податоци, присутен е и податок кој, пак, укажува на тоа дека низ „општината“ Булкес за време на нејзиното постоење поминале околу 50 000 лица.⁶³

⁵⁷ Милан Ристовиќ, *Експеримент Булкес. Грчка утопија у Југославији 1945–1949* (Нови Сад: Платонеум, 2007), 17–18. Според Баев, во Булкес биле прифатени 3 500 лица, од кои „500 биле со словенско потекло, а другите биле Грци“, додека според Кирјазовски биле прифатени 6 000 Грци и Македонци (Баев, *O emfilios polemos*, 103; Кирјазовски, *Македонците и односите на КПЈ и КПГ*, 10).

⁵⁸ Ристовиќ, *Експеримент Булкес*, 16.

⁵⁹ Shrader, *The Withered Vine*, 178.

⁶⁰ Shrader, *The Withered Vine*, 178.

⁶¹ Ристовиќ, *Експеримент Булкес*, 19.

⁶² Види: Mitrović, „Izbeglice iz Grčke“, 189; Ристовиќ, *Експеримент Булкес*, 19, 85.

⁶³ Катерина Сарова Мирчевска, *Нова дестинација - нова татковина. Децата бегалци од егејскиот дел на Македонија во Југославија и Македонија 1948–1960* (Скопје: Аз-Буки, 2012), 41.

Сепак, она што е од посебна важност е фактот дека со дозвола на југословенските власти, Булкес за кусо време од бегалски центар прераснал во најголемата и најактивна база на ДАГ надвор од територијата на Грција.⁶⁴ Кампот Булкес бил поврзан со радиоврска со ЦК на ККЕ во Атина и со Главниот штаб на ДАГ во северозападна Грција, а исто така и со единиците за врска во Тирана и во Софија кои биле одговорни за логистичката поддршка на ДАГ.⁶⁵ Во Булкес, и покрај негирањето на југословенските власти на тврдењата на официјална Атина,⁶⁶ постоела и воена школа наречена Школа за општо образование.⁶⁷ Работата на школата била конспиративна и во неа биле примани само поранешни припадници на ЕЛАС.⁶⁸ Во школата, низ посебен систем на курсеви за различни воени дисциплини, се вршела обука на офицери за командните позиции на ДАГ. Се одржувале најмалку четири курса во траење од по три месеци.⁶⁹ Во текот на обуката се користеле југословенски и советски прирачници обезбедени од страна на југословенската армија.⁷⁰ До средината на 1946 година курсевите ги следеле 112 лица, а до почетокот на 1947 година низ школата поминале 600 лица.⁷¹ Покрај овие, биле организирани и курсеви за политички комесари, како и за борците на ДАГ.⁷²

⁶⁴ Shrader, *The Withered Vine*, 178, 180.

⁶⁵ Shrader, *The Withered Vine*, 178.

⁶⁶ Југословенскиот амбасадор во Вашингтон, Сава Косановиќ, во декември 1946 година во Советот за безбедност на Обединетите нации (ОН) ги отфрлил обвинувањата на грчкиот премиер Константин Цалдарис дека кампот Булкес претставува „воена академија за тероризам“, истакнувајќи дека „споменатиот центар во Булкес (...) не е никаква школа за тероризам, туку камп за бездомните грчки бегалци“ (*The New York Times*, „Greece Tells UN of Frontier Wars“, December 13, 1946, 5). Југословенската влада ги отфрлала и обвинувањата на грчката влада во однос на тврдењата дека Југославија им дава поддршка на герилските сили во Грција. Нејзиниот заменик-министер за надворешни работи, Алеш Беблер, во октомври 1947 година во говорот пред Политичкиот комитет на ОН потенцирал дека Југославија „не им давала материјална помош на грчките герилци“, дека „обвинувањата против неа биле ’лажни‘“ и дека „таа била обвинета од оние што ја предизвикале Граѓанската војна во Грција“ (*The Times*, „Noisy UN Debate on Greece“, October 8, 1947, 4).

⁶⁷ Mitrović, „Izbeglice iz Grčke“, 189; Ристовић, *Експеримент Булкес*, 41.

⁶⁸ Mitrović, „Izbeglice iz Grčke“, 189.

⁶⁹ Ристовић, *Експеримент Булкес*, 41; Milan Ristic, „The Bulkes Experiment: A „Greek Republic“ in: Yugoslavia 1945–1949“, *Balkan Studies* 46 (2012), 132.

⁷⁰ Shrader, *The Withered Vine*, 180.

⁷¹ Ristic, „The Bulkes Experiment“, 132.

⁷² Shrader, *The Withered Vine*, 180.

Почнувајќи од пролетта 1946 година, герилците обучени во Булкес биле упатувани во Грција да создадат кадар за развој на ДАГ или за приклучување во нејзиниот борбен состав.⁷³

Парцијалните податоци од достапните извори го потврдуваат трансферот на герилците што се одвивал на релација Булкес – Грција. Така, еден извештај од 18 ноември 1946 година, кој потекнува од југословенската Управа за државна безбедност (УДБ), под чија контрола од почетокот на ноември 1946 година се вршело префрлањето на герилците на „другата страна“, децидно укажува на тоа дека за оваа намена биле организирани „три канала (преку Гевгелија, Дојран и Битола)“ и дека „од Булкес секој втор ден“ стигнувале „по 20 до 25 лица за префрлување“, кои без задржување се пренесувале уште истата вечер.⁷⁴ И *Њујорк тајмс* од 6 декември 1946 година упатува на наведениот трансфер на герилците пишувајќи: „Групи на левицата од Булкес се превезуваат до Скопје и оттаму за Битола, каде што добиваат храна, кебиња и униформи и се испраќаат во Грција преку Драгош и Кратерон [Раково].“⁷⁵ УНСКОБ, од своја страна, пак, констатирал дека „помеѓу октомври 1947 и февруари 1948 година околу шестотини грчки герилци од Булкес преминале во Грција, во подрачјето на Гевгелија, во групи чиј број се движел од педесет до сто и дваесет лица“.⁷⁶ Сепак, бројот на герилците што биле обучени во Булкес и префрлени во Грција засега останува непознат, како што останува непознато и тоа до кога била активна воената школа во Булкес.

⁷³ Кирјазовски, *Македонската политичка емиграција*, 24; Shrader, *The Withered Vine*, 180.

⁷⁴ Цитирано според: Ристовић, *Експеримент Булкес*, 43; idem, „The Bulkes Experiment, 132.

⁷⁵ *The New York Times*, „Pan-Slav Aid to Greek Left Drown in Detail by Athens“, December 6, 1946, 12.

⁷⁶ *Supplementary Report of the United Nations Special Committee on the Balkans Covering period from 17 June to 10 September 1948*. General Assembly, Official Records: Third Session, Supplement No. 8A (A/644) (Paris: United Nations General Assembly, 1949), 7.

Кампот Булкес, како главна база на ДАГ на југословенска територија, опстојувал сè до јули 1949 година,⁷⁷ додека неговото целосно згаснување се случило во септември истата година, кога и последните негови жители биле упатени во Чехословачка.⁷⁸

Југословенските власти, исто така, овозможиле и македонските политички бегалци од Егејска Македонија да се упатуваат во Грција за да се приклучат на ДАГ. Скудните расположливи податоци укажуваат на тоа дека во ноември 1946 година започнало „префрлање на 240 демобилизирани војници на КНОЈ [Корпус на народната одбрана на Југославија]“, кои биле од Егејска Македонија,⁷⁹ и дека во текот на 1948 година за потребите на ДАГ биле регрутирани „околу 2.000 доброволци“, кои, исто така, биле од Егејска Македонија.⁸⁰ Во февруари 1948 година, во функција на решавањето на проблемот на резервите на ДАГ, 8 000 македонски бегалци, без нивна согласност, од НР Македонија биле преселени во селата Крушевце и Гаково, во непосредната близина на Булкес. Мобилизацијата започнала во втората половина на март, меѓутоа бројот на Македонците опфатени со оваа мобилизација засега останува нејасен.⁸¹

Покрај најголемата база на ДАГ за обука во Булкес, Војводина, камп за обука имало и во селото Торжа, исто така во близината на Нови Сад. Центар за обука имало и во хрватскиот град Дубровник, каде што во Југословенската поморска академија преку курсеви се вршела обука на офицерски кадар. Другите кампови за обука биле лоцирани на територијата на НР Македонија, и тоа во Македонска Каменица, Куманово, Матејче, Прилеп, Скопје, Смоквица, Струмица, Тетово и во

⁷⁷ Shrader, *The Withered Vine*, 180.

⁷⁸ Ристовиќ, *Експеримент Булкес*, 70; Ristovic, „The Bulkes Experiment“, 143.

⁷⁹ Цитирано според: Ристовиќ, *Експеримент Булкес*, 44; Ristovic, „The Bulkes Experiment“, 132.

⁸⁰ Кирјазовски, *Македонците и односите на КПЈ и КПГ*, 161.

⁸¹ Ристо Кирјазовски, „Егзодусот на Македонците од Егејска Македонија“, *Денес*, 41 (1998), 26; Кирјазовски, *Петте судбоносни години*, 98–100.

Велес.⁸² Освен камповите за обука, биле организирани и повеќе центри за снабдување на ДАГ, кои, повторно, се наоѓале главно во НР Македонија, во близината на југословенско-грчката граница. Центри за снабдување имало во Битола, Драгош, Градешница, Хума, Прилеп, Скопје, Сопот и во Струмица. Еден центар за снабдување имало и во Петроварадин во Војводина.⁸³ На територијата на НР Македонија, во непосредната близина на грчката граница постоеле и два прифатни центри, едниот во преспанското село Љубојно, а другиот во гевгелиското село Хума.⁸⁴

Југословенската поддршка на ДАГ непречено се одвивала сè до средината на 1948 година. Меѓутоа, во периодот што следувал властите во Белград биле соочени со сериозни предизвици од воен и од економски аспект, што директно се одразило и врз понатамошната поддршка на ДАГ. Во заднината на ваквиот пресврт се наоѓал новиот курс на американската надворешна политика и потребата на Москва адекватно да одговори на сето она што, според неа, претставувало директна закана за советската контрола на Источна Европа. Поради тоа, економската помош понудена со Маршаловиот план била одбиена од Советскиот Сојуз и од источноевропските земји,⁸⁵ а во септември 1947 година било формирано Информационото биро (Информбиро), со кое организациски биле поврзани и ставени под директна контрола на Москва девет европски комунистички партии, вклучувајќи ја и Комунистичка партија на Југославија (КПЈ).⁸⁶ Исто така, била преиспитана и „профитабилноста“ на Граѓанската војна во Грција за советските стратешки интереси. Процените укажувале на тоа дека настаните во Грција придонесувале за сè позасилено американско присуство на Балканот, со што се изложувало на опасност

⁸² Shrader, *The Withered Vine*, 180.

⁸³ Shrader, *The Withered Vine*, 180.

⁸⁴ Shrader, *The Withered Vine*, 180.

⁸⁵ Lorraine M. Lees, *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia and the Cold War* (The Pennsylvania State University Press, 1997), 39.

⁸⁶ Smith, *The Cold War*, 18.

југозападното крило на новорастечкиот Источен блок.⁸⁷ Од овие причини, во февруари 1948 година, од југословенските власти било побарано „востанието во Грција... да се сопре“.⁸⁸ Поаѓајќи од сопствените цели, властите во Белград го игнорирале ова предупредување, а помошта на ДАГ продолжила со релативно високо ниво и во текот на првата половина од 1948 година.⁸⁹ Но, Москва повеќе немала намера да го толерира перманентното југословенско независно дејствување на внатрешен и надворешен план, во услови кога се вложувале сериозни напори да се наметне единствен идеолошки и политички систем во цела Источна Европа.⁹⁰ Во март 1948 година историскиот советско-југословенски спор добил конкретна форма и во месец јуни резултирал со исклучување на Југославија од Информбирото.⁹¹

Негативните економски и безбедносни ефекти што ги предизвикал овој решителен потег на Москва,⁹² придружени со поддршката на ККЕ на Информбирото во настанатиот спор,⁹³ ја поставиле Југославија во позиција на заштита на сопствените интереси, така што победата на грчките комунисти и на Македонците во Грција изгубила секаква важност за властите во Белград. Веќе од есента 1948 година набљудувачите на УНСКОБ известувале за намалувањето на југословенската помош на ДАГ, а како што минувало времето информациите во оваа смисла се мултиплицирале.⁹⁴ Така, разните комитети за помош веројатно уште пред јануари 1949 година ги прекинале своите активности, додека материјалната помош од

⁸⁷ Ар. Улуњан, *Коммунистическая партия Греции: Актуальные вопросы идеологии, политики и внутренней истории. КИГ в Национальном Спротивлении, Гражданской и „холодной“ войнах 1941–1956* (Москва: Фонд Греческих Исследований, 1994), 211.

⁸⁸ Milovan Đilas, *Razgovori sa Staljinom* (Beograd: Književne novine, 1990), 116.

⁸⁹ Shrader, *The Withered Vine*, 183.

⁹⁰ David S. Painter, *The Cold War: An International History* (London: Routledge, 1999), 23.

⁹¹ За советско-југословенскиот спор, види: Jeronim Perović, „The Tito-Stalin split: A Reassessment in Light of New Evidence“, *Journal of Cold War Studies*, 9/2 (2007): 32–63.

⁹² Јелавич, *Историја на Балканот*, 381–382.

⁹³ Поопширно за ова, види кај: Кирјазовски, *Петте судбоносни години*, 133–162.

⁹⁴ Elisabeth Barker, „Yugoslav Policy towards Greece 1947–1949“, in: *Studies in the History*, 282–283; Shrader, *The Withered Vine*, 185.

Југославија, како што утврдил УНСКОБ, од март 1949 година станала скудна.⁹⁵ Во почетокот на 1949 година радиостаницата *Слободна Грција* била префрлена од Белград во Романија, во близината на Букурешт.⁹⁶ По месец март 1949 година постојано се намалувал и бројот на герилците упатувани во Грција од камповите за обука, и посебно од Булкес, а од јуни 1949 година југословенската помош на ДАГ речиси исчезнала.⁹⁷ На 21 јули набљудувачите на УНСКОБ известиле дека затворањето на југословенската граница кон Грција, највено во говорот на Тито одржан во Пула на 10 јули 1949 година, веќе се случило.⁹⁸ Два дена подоцна оваа информација била потврдена и од југословенскиот министер за надворешни работи, Едвард Кардељ.⁹⁹ Сепак, треба да се напомене дека овој чин уследил откако Тито во мај 1949 година, за возврат за британската и, пред сè, за американската економска помош, ветил дека ќе ја прекине поддршката на ДАГ.¹⁰⁰

Постепеното намалување на југословенската помош по јуни 1948 година без сомнение ја ослабнало воената моќ на ДАГ, но затворањето на југословенската граница и целосното прекинување на југословенската помош, како што констатира Шредер, „било удар од кој ДАГ не можела да закрепи“.¹⁰¹ Во најкритичниот момент – одбраната на главното упориште на ДАГ на планините Грамос и Вичо – грчките комунисти и Македонците биле оставени самите да се соочат со надмоќната грчка владина армија, која ја имала целосната американска поддршка. На овој начин, битките на Вичо (од 10 до 15 август) и на Грамос (од 24 до 30 август 1949 година)¹⁰² за ДАГ биле

⁹⁵ UNSCOB Report A/935, No. 8, 13–14; Shrader, *The Withered Vine*, 185.

⁹⁶ Shrader, *The Withered Vine*, 185.

⁹⁷ UNSCOB Report A/935, No. 8, 14; Shrader, *The Withered Vine*, 185.

⁹⁸ PRO FO 371/78448 R 6717: Foreign Office to Belgrade, July 14, 1949; Woodhouse, *The Struggle for Greece*, 273.

⁹⁹ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, 273.

¹⁰⁰ Поопширно за ова, види: PRO FO 371/78768 R 4224: Foreign Office to Belgrade, April 26, 1949; 78716 R 4734: Belgrade to Foreign Office, May 05, 1949; Lees, *Keeping Tito Afloat*, 43–79.

¹⁰¹ Shrader, *The Withered Vine*, 185.

¹⁰² PRO WO 208/5004: Note on the Operations in Northern Greece. Operation „Torch“ 10–30 August, 1949.

изгубени пред и да започнат. Под силниот притисок на владините војски, ноќта на 27–28 август силите на ДАГ го започнале повлекувањето кон Албанија, за никогаш повеќе да не се вратат.¹⁰³ Сиот отпор на ДАГ завршил утрото на 30 август 1949 година.¹⁰⁴ Ова бил крајот на третата фаза од Граѓанската војна во Грција, но и крајот на првата „битка“ на Студената војна, која морала да заврши со целосен пораз на ДАГ пред сè поради успехот на американската политика за „задржување“ на советското напредување кон Медитеранот.

Граѓанската војна во Грција (1946 – 1949), како и повеќето војни, зад себе ја оставила суровата реалност од предизвиканите последици. На двете страни животот го загубиле околу 158 000 лица, 700 000 лица биле внатрешно раселени, а помеѓу 70 000 до 100 000 лица биле принудени да ја напуштат земјата и да живеат како политички бегалци во земјите на Источниот блок и во Југославија.¹⁰⁵ Овие процени ги опфаќаат и Македонците со 21 000 загинати, 28 000 внатрешно раселени и 50 000 пребегнати лица.¹⁰⁶ Освен тоа, 28 000 деца биле грабнати, како што тврдела грчката влада, или евакуирани на безбедно, како што тврдела ККЕ.¹⁰⁷ Предизвиканите материјални штети исто така биле со големи размери. Биле разурнати 47 000 станбени објекти, повеќе од 240 индустриски објекти и болници, 1 600 училишта, 15 000 земјоделски објекти, 915 мостови, а во областите на Егејска

¹⁰³ PRO WO 208/5004: HQ BMM Greece to the War Office, August 31, 1949.

¹⁰⁴ PRO WO 208/5004: HQ BMM Greece to the War Office, September 1, 1949.

¹⁰⁵ Lawrence S. Wittner, *American Intervention in Greece, 1943–1949* (New York: Columbia University Press, 1982), 283; Sfikas, *The British Labour Government*, 262; Shrader, *The Withered Vine*, 252; Кирјазовски, *Петте судбоносни години*, 190.

¹⁰⁶ Ристо Кирјазовски, *Правната дискриминација на големогрчката политика во егејскиот дел на Македонија по Втората светска војна* (Скопје: МИС, 1996), 184; Ристо Кирјазовски, *Македонското национално прашање и Граѓанската војна во Грција* (Скопје: ИНИ, 1998), 344–345; Стојан Киселиновски и Ирена Ставови-Кавка, *Малцинствата на Балканот (XX век)* (Скопје: ИНИ, 2004), 74.

¹⁰⁷ Лоринг М. Денфорд и Рики ван Бухотен, *Децата бегалци на Граѓанската војна во Грција. Бегалците и политиката на сеќавањето* (Скопје: Фондација Отворено општество – Македонија, 2012), 46–47.

Македонија, каде што се воделе најтешките, вклучувајќи ги и решавачките битки, сосема биле уништени 46 македонски села.¹⁰⁸

Исходот од Граѓанската војна во Грција имал соодветна рефлексија и на поширокиот геополитички контекст. Грција била задржана во таборот на земјите на западната демократија, а Соединетите Американски Држави низ овој пример јасно ја потврдиле својата цврста одлучност да ја спречат секоја советска експанзионистичка тенденција зад „железната завеса“. За Советскиот Сојуз, Граѓанската војна во Грција, сепак, била само една мала војна во однос на големата Студена војна, која била потребна единствено како дел од применетата технологија за стабилизирање на советската контролата во Источна Европа. Југославија, од друга страна, остварила независна позиција визави Москва и благодарение на сериозната американска финансиска помош, која само од средината на 1949 до 1955 година изнесувала 1,2 милјарди американски долари, од кои само 55 милиони требало да бидат вратени,¹⁰⁹ го обезбедила својот национален опстанок. Во 1954 година таа потпишала договор за дваесетгодишен воен сојуз со Грција и со Турција, т.н. Балкански пакт,¹¹⁰ а македонското прашање го испратила во заборав. Грчката држава долго време по граѓанската војна се соочувала со проблемот за враќањето на изгубеното национално единство, додека Македонците од Егејска Македонија, поради претрпените сериозни човечки загуби во војната, но и поради тоа што биле исклучени од процесот на репатријација од 1982 година,¹¹¹ ја изгубиле својата национална супстанција во Грција.

¹⁰⁸ Кирјазовски, *Македонското национално прашање*, 345.

¹⁰⁹ Јелавич, *Историја на Балканот*, 382.

¹¹⁰ Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955* (Zagreb: Globus, 1998), 648.

¹¹¹ Кирјазовски, *Правната дискриминација*, 159–160.

Liljana PANOVSKA

THE YUGOSLAV SUPPORT OF THE DEMOCRATIC ARMY OF GREECE 1946 – 1949

-S U M M A R Y-

During the Greek Civil War (1946 – 1949), Yugoslavia provided to the Democratic Army of Greece (DAG) substantial material aid, as well as other logistical support. The material aid included: motor vehicles, arms, ammunition, clothing, food, medical supplies etc.

A large number of reception and refugee centers, training camps, storage supplies, hospital centres and other amenities were also provided and made available.

The support of DAG was made more complicated with the exclusion of Yugoslavia from Cominform in June 1948. Subsequently the aid slowly reduced and then completely ceased by the closing of the Yugoslav border with Greece in July 1949.

Борче ИЛИЕВСКИ

Институт за историја, УКИМ

АНАЛИЗИ И СОГЛЕДУВАЊА НА КОМИСИЈАТА ЗА ВЕРСКИ ПРАШАЊА НА СР МАКЕДОНИЈА ЗА ПРИЗНАВАЊЕТО НА АВТОКЕФАЛНОСТА НА МПЦ ВО СЕДУМДЕСЕТТИТЕ ГОДИНИ ОД XX ВЕК

По прогласувањето на автокефалноста на Македонската православна црква на Третиот црковно-народен собор во јули 1967 година, Светиот архиерејски собор на Српската православна црква на 15 септември 1967 година одржал вонредно заседание. На него донел одлука со која, меѓу другото, го прекинал службеното и канонско општење со Македонската православна црква, а Синодот бил задолжен да поведе „постапка против виновниците за расколот“.¹ По вонредното заседание на Соборот на СПЦ, Синодот на МПЦ на 17 октомври одржал седница на која се разгледувала одлуката на Српската црква и било заклучено дека: „Одлуката на Светиот архиерејски собор на СПЦ од 15 септември 1967 година е невообичаена и туѓа на практиката, основите и учењето на Светата православна црква. Како таква, таа може да биде само штетна, не само по нашите две цркви туку по Светата

¹ Во одлуката на Светиот архиерејски собор на СПЦ се вели: „Бидејќи вишата ерархија на Македонската православна црква не ја прифати надлежно донесената одлука на САС на СПЦ, АС бр. 44/зап. 10 од 24 (11) мај 1967 година, и самоволно и неканонски се отцепи од својата Мајка црква во расколничка верска организација, во согласност со споменатата одлука да се прекине со оваа ерархија службено и канонско општење и да се задолжи САС на СПЦ да поведе постапка против виновниците за расколот; Со верниот народ на Македонија да не се прекинува општењето, туку да им се излегува во пресрет на потребите; На богословите и на студентите од Македонија, на оние што сакаат да им се овозможи и натаму да се запишуваат во нашите богословски школи и да учат во нив. Приемот да го вршат архијереи во чии епархии се наоѓаат богословските училишта; Оваа одлука да се објави во првиот нареден број на 'Гласник', службениот весник на Српската православна црква и за неа да се известат сите сестрински православни цркви заради запознавање“ (Државен архив на Република Македонија, во понатамошниот текст: ДАРМ, ф. ЦК КПМ/СКМ, 427. 142. 8).

православна црква воопшто (...).“² На 19 март 1968 година Синодот на СПЦ донел решение со кое архиереите на Македонската православна црква биле ставени под канонски суд. За водење на постапката и поднесување тужба, Синодот го одредил жичкиот епископ д-р Василиј (Костиќ).³ На 1 април 1968 година архиепископот Доситеј⁴ и архиереите на МПЦ добиле одделни решенија со кои биле ставени под канонски суд.⁵

² *Автокефалноста на Македонската православна црква (документи)*, приредил д-р Цане Мојановски (Скопје, Македонска искра, 2004), 396–400.

³ Епископот Василиј (1907 – 1978) завршил богословија во Сремски Карловци, дипломирал на Богословски факултет во Белград. Докторатот го одбрал во Атина. Во 1947 година бил избран за баџалучки, а во 1961 година за жички епископ („Сава епископ Шумадијски“, *Српски јерарски од деветог до дваесетог века* [Београд, Подгорица, Крагујевац, 1996], 62–63). Државните органи го означувале како еден од „најреакционерните епископи“ во СПЦ. Бил голем противник на автокефалноста на МПЦ. Во 1973 година бил осуден на едномесечна затворска казна заради „вербален деликт“.

⁴ Архиепископот охридски и македонски Доситеј (1906 – 1981) е роден во Смедерево; потекнувал од печалбарско семејство, кое во Србија се доселило од Маврово. Во 1922 година започнал да учи богословија во Сремски Карловци, а во 1924 година се замонашил во манастирот Света Пречиста близу Кичево. Набргу потоа заминувал во Света Гора, каде што останувал осум години. По враќањето од Света Гора го довршил богословското образование во Битолската богословија, по што напредувал во црковната хиерархија. На 12 февруари 1932 година бил унапреден во чин ѓакон, а на празникот Цветници истата година, во црквата Свети Климент во Охрид бил ракоположен во чин јеромонах од страна на епископот Николај (Велимировиќ). По завршувањето на богословијата, своето теолошко образование го заокружил на Богословскиот факултет во Белград, каде што дипломирал во 1942 година, по што бил поставен за чиновник во Патријаршијата. Во 1945 година бил ракоположен за сингел, а во 1948 година за архимандрит. До изборот за епископ бил настоител на Патријаршискиот двор во Сремски Карловци. Во 1951 година Архиепископскиот собор на СПЦ го избрал за викарен епископ топлички. Во јули 1951 година бил хиротонисан во Соборната црква во Белград од страна на патријархот Викентиј и сремскиот епископ Никанор (Иличиќ) и моравички епископ Герман (Џориќ) – подоцнежниот српски патријарх. Во 1958 година на Вториот црковно-народен собор е избран за поглавар на Македонската православна црква со титула архиепископ охридски и скопски и митрополит македонски, а во 1967 година застанува на чело на автокефалната Македонска православна црква. Починал на 20 мај 1981 година во Скопје (Доне Илиевски, *Архиепископот охридски и македонски Доситеј* (Скопје, Матица македонска, 1995); ДАРМ, ф. Републичка комисија за односи со верските заедници, к. 11, Предлог за одликување на м. Доситеј од 22. VI 1967 година; Сава епископ Шумадијски, *Српски јерарски од деветог до дваесетог века*, 176).

⁵ Предраг Пузовић, *Раскол у Српској православној цркви - македонско црквено питање*, Вардарски зборник, бр. 1 (Београд, САНУ, 1999), 170.

Државните органи, пред сè Сојузната комисија за верски прашања, будно го следеле дејствувањето на СПЦ. Во една анализа на Сојузната комисија за верски прашања од јуни 1969 година се констатира дека од 1966 година одредени акции на СПЦ значително отстапувале од поранешната политика на добри односи со државата, при што промената на политиката на раководството на Српската православна црква кон државата се совпаѓа со моментот на заострувањето на нејзините односи со Македонската православна црква.⁶ Претседателот на Комисијата, Мило Јовиќевиќ⁷, констатирал дека од страна на државата се прави сè за да се одржат добри односи со раководството на СПЦ, како и тоа дека оваа црква имала повластена положба во однос на другите верски заедници. Според анализите, еден од битните фактори за таквите поранешни односи била улогата на Управата за државна безбедност, која до Четвртиот пленум цврсто ја држела контролата врз целата ситуација во СПЦ, а посебно патријархот Герман. Во овој контекст била изјавата на Крсте Црвенковски⁸ од октомври 1967 година дека без Александар Ранковиќ⁹ прашањето на Македонската православна црква би било решено многу порано.¹⁰

На почетокот на 1970 година, како што се наближувало редовното заседание на Светиот архиерејски собор на СПЦ, на кој требало да се расправа и за тужбениот акт кон епископатот на МПЦ подготвен од жичкиот епископ д-р Василиј (Костик), прашањето за односите помеѓу двете цркви било поставувано на највисоко државно

⁶ ДАРМ, ф. Републичка комисија за односи со верските заедници, к-6, Односот на Српската православна црква спрема државата, 2.6.1969 година.

⁷ Мило Јовиќевиќ (1907 – 1977) извршувал повеќе републички (во Црна Гора) и сојузни функции. Во 1967 година бил избран за претседател на Сојузната комисија за верски прашања (*Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*. Приредили: Др. Радмила Радић, Др. Момчило Митровић (Београд: ИНИС, 2012, 31, 485), достапно на: http://www.mps.gov.me/ministarstvo/istorijat_ministarstva/148800/Milo-Jovicevic.htm).

⁸ Крсте Црвенковски (1921 – 2001) по ослободувањето бил на повеќе партиски и државни функции. Во периодот 1963 – 1969 бил претседател на ИК на СКМ.

⁹ Александар Ранковиќ (1909 – 1983) во повоената Југославија извршувал повеќе функции сè до 1966 година, кога на Брионскиот пленум била прифатена неговата оставка. Во септември 1966 година бил исклучен од СКЈ.

¹⁰ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945 – 1970. Други део: 1954– 1970* (Београд, ИНИС, 2002), 285.

ниво. Претседателот на Сојузниот извршен совет, Митја Рибичич¹¹, на 9 април 1970 година имал официјална средба со патријархот Герман,¹² на која било поставено прашањето за нормализација на односите помеѓу двете цркви.¹³ Истиот ден Рибичич ја примил и делегацијата на МПЦ предводена од архиепископот Доситеј.¹⁴

Пред почетокот на редовното заседание на Светиот архиерејски собор на СПЦ, жичкиот епископ д-р Василиј (Костиќ) на 20 април 1970 година го доставил тужбениот акт до Синодот и во образложението предложил да се применат каноните против архиереите на МПЦ, односно нивно расчинување. Но, Соборот одлучил тужбата да се врати во Синодот, кој би ја сообразил со црковните прописи, по што повторно би била разгледана во Соборот.¹⁵

¹¹ Митја Рибичич (1919 – 2013) се наоѓал на повеќе значајни функции на републичко (во Словенија) и на сојузно ниво, меѓу кои претседател на Сојузниот извршен совет во периодот 1969 – 1971 и претседател на Претседателството на ЦК СКЈ во периодот 1982 – 1983 година.

¹² Поглаварот на Српската православна црква, Герман (1899 – 1991), во 1951 година бил избран за викарен епископ моравички од Соборот на СПЦ. Следната година Соборот го бира за будимски, а во 1956 за жички епископ. Со сесредна помош на властите, во 1958 година е избран за српски патријарх. Во 1990 година бил пензиониран поради болест. Починал на 27 август 1991 година во Белград (Милан Д. Јанковиќ, *Патријарх Герман у животу и борби за спомен храм* [Београд, Калениќ, 2001], 25–26; „Сава епископ Шумадијски“, *Српски јерарски од деветог до двадесетог века*, 133–134; Radmila Radić, *Izbor patrijarha Srpske pravoslavne crkve u 20. veku*, *Istorija 20. veka*, XXVII/1, [Beograd, 2009], 29–33).

¹³ На средбата патријархот истакнал дека најпрвин МПЦ би требало да ја „исправи својата грешка“, мислејќи на прогласувањето на автокефалноста, а дури потоа би дошло до нормализација на односите (Милан Д. Јанковиќ, *Патријарх Герман у животу и борби за спомен храм*, 422).

¹⁴ На средбата со делегацијата на МПЦ, Рибичич навел дека: „Ние со нашите аргументи не можеме да ја убедиме Српската православна црква (...). Сме кажале во што приговараме на СПЦ. Сметаме дека македонската нација не е само историски туку и современ факт. (...) Доколку тие во тој поглед се мешаат во политиката, тогаш ќе преземеме мерки и јавно ќе се дистанцираме од нив.“ Во врска со односите со СПЦ, архиепископот истакнал дека односите помеѓу двете цркви не постојат поради барањето на СПЦ за враќање на состојбата како пред 1941 година Претставниците на МПЦ имале забелешки и на односот на некои дипломатски претставници во странство кон нив и, воопшто, кон прашањето на МПЦ (ДАРМ, ф. Републичка комисија за односи со верските заедници, к-6, Стенографске белешке са разговор на председника Савезног извршног већа М. Рибичича са делегацијом Македонске православне цркве).

¹⁵ Предраг Пузовиќ, *Раскол у Српској православној цркви - македонско црквено питање*, 170–171; Радмила Радиќ, *Држава и верске заједнице 1945–1970 II*, 286 – 290;

По завршувањето на работата на соборското заседание во Републичката комисија за верски прашања при Извршниот совет на СР Србија, бил разгледан ставот на Архиепископскиот собор на СПЦ кон МПЦ. Според анализата во Комисијата, раководството на СПЦ зазело став да не оди кон понатамошно заострување на односите со раководството на МПЦ бидејќи не сакало поради овој проблем да се создаде отворен судир на штета на интересите на општествената заедница и на државата. Во информацијата се констатира дека односите помеѓу двете цркви влегле во нова фаза, во која би можеле да се бараат можности за подобрување на релацијата на СПЦ со МПЦ и нејзиниот епископат.¹⁶ Во септември 1970 година прашањето на односите помеѓу МПЦ и СПЦ било на дневен ред на Сојузната комисија за верски прашања. Било заклучено дека тие се заострени како резултат на непризнавањето на автокефалноста на МПЦ и ставањето на епископатот под канонски суд. Со цел да се придонесе во средување на односите помеѓу двете цркви, во Комисијата заклучиле дека во контактите со претставниците на СПЦ и понатаму ќе треба да се инсистира на признавањето на автокефалноста на Македонската православна црква. Особено требало да се обрне внимание на тоа раководството на СПЦ да не води кампања против МПЦ во земјата и во странство. На седницата било договорено да се одржи средба помеѓу претставници на комисиите за верски прашања на Македонија и на Србија со цел заеднички да се разгледаат и да се анализираат односите помеѓу двете цркви и да се состави информација со предлози за конкретни мерки кои би можеле да се преземат во правец на нивна нормализација.¹⁷

Борче Илиевски, *Македонско-српските црковни односи 1944 – 1970* (Скопје, Филозофски факултет, 2011), 191.

¹⁶ Во информацијата на Републичката комисија се наведува: „Моментално од позитивните владици, а особено од патријархот Герман не можеме да бараме повеќе а притоа да не ја загоризиме нивната положба во раководството на СПЦ и пошироко. Односот на силите во црквата во земјата и во странство е таков што добронамерните луѓе од раководството на СПЦ укажуваат дека не треба да се претерува со нашиот притисок и нервоза. Тие истакнуваат дека за признавање на автокефалноста на МПЦ е потребно одредено време“ (*Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 542).

¹⁷ ДАРМ, ф. Републичка комисија за односи со верските заедници, к-6, *Zaključci sa sednice Savezne komisije za verska pitanja održane 24.9.1970 godine*.

На 22 октомври 1970 година, непосредно пред средбата со членовите на Комисијата за верски прашања на Македонија, на седница на Републичката комисија за верски прашања на Србија повторно, меѓу другото, се разгледувало и прашањето за односите СПЦ – МПЦ, односно за признавањето на автокефалноста на МПЦ, при што било истакнато дека признавањето или непризнавањето на автокефалноста не треба да има влијание врз меѓунационалните односи. Од дискусиите на одредени членови на Комисијата е видно дека постоела и определена доза на недоверба помеѓу комисиите за верски прашања на Србија и на Македонија.¹⁸

Врз основа на заклучокот на Сојузната комисија за верски прашања, на 28 и на 29 октомври 1970 година во Скопје се одржала средба помеѓу претставниците на републичките комисии за верски прашања на СР Македонија и на СР Србија.¹⁹ Предмет на разговорите била „конфликтната состојба“ во односите помеѓу Македонската и Српската православна црква. Претставниците на двете комисии констатирале дека разрешувањето на македонското црковно прашање, односно прогласувањето на автокефалноста на МПЦ претставува исклучително право на македонското свештенство и на православниот македонски народ, што било во согласност и со уставното уредување на СФРЈ, односно со сувереноста на републиките. Оттука произлегол и заклучокот дека суштината на судирот помеѓу МПЦ и СПЦ е политички и навлегува во корпусот на меѓунационалните односи и рамноправноста. Во разговорите било констатирано дека ставовите и

¹⁸ Еден од членовите на Комисијата истакнал дека „воочлив е притисокот и недовербата кон работата на нашата комисија и нашиот став кон МПЦ и покрај тоа што нашиот став и активности по ова прашање се познати. Од нивна страна им се замерува на одредени наши претставници во странство, на конзулатите и сл. во врска со автокефалноста на МПЦ. Мене ми е познато дека работите сепак не стојат така (...).“ (*Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 551).

¹⁹ Комисијата за верски прашања на Србија била предводена од претседателот Витомир Петковиќ, а во разговорите учествувале и Мустафа Османагиќ претседател на Комисијата за верски прашања на САП Косово, Милан Бачковиќ претседател на Покраинската комисија од Војводина, Немања Маџаревиќ, претседател на Комисијата за верски прашања на Белград, и секретарот на Владата, Станоевиќ. Од Комисијата за верски прашања при Извршниот совет на Македонија учествувале нејзиниот претседател Анте Поповски и членовите Доне Илиевски, Димче Мире, д-р Никола Сотировски, Шукри Рамо и Љубен Апостоловски.

акциите на раководството на Српската православна црква се засноваат на „политички, националистички и шовинистички гледања пред сè на македонската нација и на СР Македонија.“²⁰

Заклучоците од Сојузната комисија за верски прашања, како и средбата помеѓу членовите на републичките комисији (српска и македонска) кон крајот на 1970 година, не довеле до посакуваните резултати. Во текот на 1971 година немало никакво поместување во односите помеѓу двете цркви. Републичката комисија за верски прашања на СР Македонија, на седницата одржана на 26 јануари 1972 година донела повеќе заклучоци во врска со „шовинистичката и антимакедонска акција на раководството на Српската православна црква“. Во Комисија сметале дека Српската православна црква претставува едно од жариштата на национализмот и шовинизмот во СФРЈ. Во еден од заклучоците се наведува и дека „акциите што се водат од потесното раководство на СПЦ, особено кон Македонската православна црква и македонскиот народ се насочени против братството и единството, а со тоа и против уставното уредување на СФРЈ.“²¹

²⁰ На средбата било договорено дека : „1. Штетните последици на судирот, поточно од акциите што раководството на СПЦ перманентно ги води против Македонската православна црква, содржат изразито политички апликации, и се во директна спротивност со уставното устројство и поредокот на СФРЈ. Како такви тие се осудени од нашата општествена јавност. 2. Интерес на нашата земја и на самата црква е што побргу да се надмине ваквата ненормална и конфликтна состојба помеѓу СПЦ и МПЦ (...). 3. Нормализацијата на односите исклучително зависи од раководството на СПЦ, од неминовната и неодложната потреба да се надминат старите и историски гледања кон македонскиот народ и нација, СР Македонија, респективно и кон Македонската православна црква (...). 4. Како неодложно и од политички аспект неопходно се налага раководството на СПЦ да ја одмени канонско-судската постапка против архијереите на МПЦ и за тоа да биде запознаена црковната и другата јавност (...). 5. Состојбата на мирување во канонско-судската постапка, е оценето како тактички потег на раководството на СПЦ бидејќи објективно дава можност на СПЦ во дадена ситуација, кампањата против МПЦ да биде доведена во уште поексплозивна состојба, што би можело да има и несогледиви реперкусии и на политички план (особено со евентуално расчинување на епископите на МПЦ) (...).“ (ДАРМ, ф. Републичка комисија за односи со верските заедници, к-6, Белешка од разговорите меѓу претставниците на комисиите за верски прашања на извршните совети на СР Македонија и СР Србија 29.10.1970 година).

²¹ Исто така, во еден од заклучоците на Републичката комисија се наведува дека „општ општествено-политички интерес на СФРЈ е без одлагање да се стави крај на

Ваквите оценки биле причина за тоа при официјалните средби на патријархот Герман со претставници на сојузните или на републичките органи во Србија редовно да биде поставувано и прашањето за Македонската православна црква. На официјалната средба на патријархот со претседателот на Извршниот совет на СР Србија, Миленко Бојаниќ²², во март 1973 година било засегнато и прашањето на МПЦ. Патријархот одговорил дека не му е јасно што се бара од СПЦ, бидејќи „тие изјавија дека не сакаат со Србите“, додавајќи дека постапката ја спровеле (се мисли на тужбениот акт против епископатот на МПЦ), но сепак не се одело до крај, односно дека таа е во мирување.²³

Активностите и иницијативите на Републичката ѝ ја за верски прашања за изнаоѓање решение за статусот на МПЦ кои бил преземени на почетокот на седумдесеттите години не го решиле проблемот. Ставот на СПЦ останал непроменет. Во Републичката комисија сметале дека прашањето за признавање на автокефалноста на МПЦ треба да се актуелизира на сојузно ниво и да се реши со поголем притисок врз Српската црква од страна на државните фактори. Во Републичката комисија на Србија имале подруг приод, што ќе резултира со одредено ниво на недоверба помеѓу претставниците на двете комисији.

Кон средината на седумдесеттите, како што се наближувала 10-годишнината од прогласувањето на автокефалноста на МПЦ, прашањето повторно дошло во фокусот на внимание на Републичката комисија на Македонија, но и на Сојузната комисија за верски прашања и на соодветната комисија на Србија. Од почетокот на 1976 година, во Републичката комисија за верски прашања ги анализирале постапките за признавање на автокефалноста на МПЦ преземени дотогаш,

ваквите штетни и противуставни акции на раководството на СПЦ“. Односот на Синодот на МПЦ во судирот со СПЦ бил оценет како позитивен и конструктивен, така што би можел да доведе до средување на меѓуцрковните односи, но и да придонесе на поширок план (Архив на Македонската академија на науките и уметностите, во понатамошниот текст: Архив на МАНУ, ф. Лазар Колишевски, к. 45, а.е. 4/1).

²² Миленко Бојаниќ (1924 – 1987) е учесник во НОБ, член на КПЈ од 1944 година. Од 1969 до 1974 година бил претседател на Извршниот совет на Србија.

²³ Милан Д. Јанковиќ, *Патријарх Герман у животу и борби за спомен храм*, 423.

иницирајќи и нови мерки. Така, во анализата на Комисијата од февруари 1976 година се наведува дека е потребно да се дејствува максимално ангажирано за признавање на автокефалноста на МПЦ, и тоа „по сите линии“, а формалноправно тоа би можело да отпочне со „акт со кој СПЦ би ја анулирала својата одлука од 1967 година и би ја вратила состојбата што беше пред тоа“. Во Комисијата размислувале и за т.н. минимални отстапки кон СПЦ, на пример, „премолчено“ да се овозможи МПЦ да биде примена во Светскиот совет на црквите.²⁴ Во Комисијата констатирале дека поранешните акции за надминување на спорот не биле соодветни. Дискусиите се движеле на релација помеѓу републичките комисији за верски прашања на Македонија и на Србија и Сојузна комисија, т.е. во „тесни рамки иако проблемот има општојугословенско значење“.²⁵

Речиси истовремено, на 17 февруари 1976 година, прашањето било разгледано и на седницата на Комисијата за односи со верските заедници на СР Србија.²⁶ Притоа, од повеќе членови било истакнато дека во Комисијата би морале да бидат поактивни во настојувањата за признавање на автокефалноста на МПЦ од страна на Српската црква. Било истакнато и дека СПЦ јавно ја негира македонската нација преку црковното прашање.²⁷

Според едно согледување во Републичката комисијата за верски прашања на Македонија од 1 март 1976 година, надлежните фактори во

²⁴ Светскиот совет на црквите (The World Council of Churches) е формиран во 1948 година во Амстердам, Холандија. Во Советот членувале повеќе протестантски цркви, Англиканската црква, старокатоличките и повеќето православни цркви. Православните цркви станале дел од Советот од почетокот на шеесеттите години (*Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 563–564).

²⁵ Во споменатата анализа на Републичката комисија за верски прашања, меѓу другото, се наведува: „Според тоа проблемот треба да се постави пред органите на федерацијата, а истовремено да се дејствува кон вклучување на сите фактори во републиките и покраините. Се разбира ова не значи дека треба да се оди со јавна кампања и создавање на фронт против СПЦ, а посебно никако против СР Србија“ (Архив на МАНУ, ф. Лазар Колишевски, к. 45, а.е. 4/4, 13–15).

²⁶ Од 1976 година официјалното име на Комисијата било Комисија на Извршниот совет на Собранието на СР Србија за односи со верските заедници.

²⁷ *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 558.

републиките и покраините требало да бидат информирани за: суштината на спорот и гледиштата во рамките на СРМ за прашањето на МПЦ; вклучувањето на соодветните државни органи и општествено-политички организации на федерално ниво во разрешувањето на проблемот; дејствувањето меѓу членовите на Синодот на СПЦ за неодржливоста на нивниот став кон МПЦ, „непатриотски однос и поткопување на уставното уредување на СФРЈ“. Во Комисијата размислувале и за придобивање на поединци (не е наведено како) од редот на Синодот на СПЦ за поддржување на признавањето на автокефалноста на МПЦ, како и придобивање на епископи од другите православни цркви за признавање на МПЦ, односно за нивно влијание врз СПЦ. Во белешката се нагласува и потребата надлежните државни фактори да применат одредени интервенции кон СПЦ, запознавање на епископите на СПЦ од Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора и од Војводина и нивно вклучување во изнаоѓањето решение за спорот. Се наведува и потребата дипломатско-конзуларните претставништва на СФРЈ во странство да преземат мерки за правилното информирање на црквите во странство и да влијаат врз СПЦ да го измени својот став. Се нагласува потребата од прием на МПЦ во Светскиот совет на црквите.²⁸ Ваквите согледувања како информација биле упатени и до Републичката комисија за односи со верските заедници на Србија, по што биле направени и разговори помеѓу претставници на двете комисии.

Воочливо е дека одредени забелешки во анализата на Републичката комисија целосно не соодветствуваат со тогашните прилики и односи кои постојат помеѓу државните органи и СПЦ. На претставниците на Комисијата добро им бил познат ставот и на епископатот на СПЦ, како и односот на православните цркви кон автокефалноста на МПЦ. Архиепископите на СПЦ во епархиите надвор од Србија биле соодветно информирани со проблемот, а некои од нив биле и посилни противници на македонската автокефалност отколку одредени епископи во епархиите во Србија.²⁹ Исто така, добро бил

²⁸ Архив на МАНУ, ф. Лазар Колишевски, к. 45, а.е. 4/4, 1–2.

²⁹ Во разговорите со претставниците на државните органи како „непопустливи“ во однос на автокефалноста на МПЦ биле означени митрополитот црногорско-

познат и ставот на архиепископите од православните цркви во однос на ова прашање. Делегација на МПЦ учествувала како набљудувач на Петтата асамблеја на Светскиот совет на црквите одржана од 23 ноември до 10 декември 1976 година во Најроби. Таа имала средба со претставници од повеќе цркви, меѓу кои и со архиепископи од неколку православни цркви (Руската, Бугарската, Цариградската). Претставниците на Бугарската и на Руската црква истакнале дека МПЦ мора да воспостави контакт со Српската црква, придржувајќи се кон актот на СПЦ во однос на прогласувањето на автокефалноста на МПЦ од септември 1967 година.³⁰

Согледувањата и предлозите на Комисијата за верски прашања на Македонија од март 1976 година биле причина за тоа при официјалната средба помеѓу претседателот на Комисијата за односи со верските заедници при Сојузниот извршен совет,³¹ Милан Вукасовиќ³², и патријархот Герман, одржана на 19 мај 1976 година, да биде

приморски Данило (Дајковиќ), митрополитот дабробосански Владислав (Митровиќ), епископот далматински Стефан (Боца) и др. (ДАРМ, ф. Републичка комисија за односи со верските заедници, к. 10, Službena beleška o vodjenim razgovorima izmedju predstavnicih Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve i Svetog arhijerejskog sinoda Makedonske pravoslavne crkve).

³⁰ При средбата со митрополитите Панкратиј и Калиник од Бугарската православна црква, митрополитот Калиник истакнал дека „добро е да разговарате со СПЦ, да ви биде сосема јасно која ви е мајка црква, а тоа е онаа од која сте се одвоиле последен пат. Вие се одвоиле во 1958 година од СПЦ, а таа тогаш ви призна автономија, а тоа не е малку. За Вас ќе биде голема работа доколку СПЦ признае – официјално потврди дека во свое време ви признала автономија. Овој факт не им е познат на голем број православни цркви.“ Делегацијата на МПЦ имала средба и со ленинградскиот митрополит Никодим, добар познавач на односите помеѓу МПЦ и СПЦ и член на делегацијата на Руската православна црква која во 1962 година го посетила Охрид и отслужила литургија. Митрополитот Никодим во разговорот навел дека „Грција и Грчката црква се поголеми противници на автокефалноста на МПЦ од Српската црква.“ Тој ги советува членовите на делегацијата на МПЦ да се воспостават контакти со СПЦ (Архив на МАНУ, ф. Лазар Колишевски, к. 45, а.е. 4/3, 3–4).

³¹ Сојузната комисија за верски прашања била укината во 1971 година, а во 1974 година била формирана Комисијата за односи со верските заедници при Сојузниот извршен совет (*Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 32).

³² Вукасовиќ Милан (1922 – 2005) е учесник во НОВ од 1941 година и мајор во ЈНА. По војната бил секретар на КПЈ за Бока, републички и сојузен пратеник, претседател на Синдикатите на Црна Гора, претседател на Комисија за верски прашања на Црна Гора, како и член на Сојузниот извршен совет (*Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 32).

поставено прашањето за статусот на МПЦ. Зборувајќи за односот на Српската кон Македонската православна црква, Вукасовиќ напоменал: „Вие прашањето на Македонската црква сте го решиле на свој начин и предметот сте го ставиле во мирување. Тоа е ваша работа. Но дали и до кога тоа (прашање) треба да остане нерешено. Јас деновиве добив претставка од Македонија, во која ни се приговара дека Српската православна црква сака да наметне хегемонија. Со прашањето не сум сосема запознат, но знам дека при обидот за решавање на проблемот не се најде на целосно разбирање. Знам дека сега не можете да ми дадете некој одреден одговор за тоа, но ова го истакнувам како проблем за размислување поради кој имаме потешкотии на релација Федерација – Македонија.“³³

За согледувањата во Републичката комисија за верски прашања на Македонија постоело определено незадоволство во соодветната комисија во Србија. На 21 мај 1976 година Комисијата за односи со верските заедници на СР Србија одржала седница, на која нејзиниот претседател Витомир Петковиќ³⁴ во врска со српско-македонските црковни односи истакнал: „Другарите од Македонија не се однесуваат коректно кон напорите што беа преземени од наша страна.“ На седницата одредени членови апелирале на стрпливост, наведувајќи дека Информацијата на Комисијата од Македонија е еднострана, односно дека можеби созреле условите на следниот Собор да се реши прашањето доколку се насочат сите политички чинители. Членот на Комисијата Милан Бачкалиќ³⁵ истакнал дека „додека е жив патријархот Герман нема да прифати да ја признае МПЦ, бидејќи тоа кај нив се смета да предавство на СПЦ“. Можеби најреален бил ставот на членот

³³ Милан Д. Јанковиќ, *Патријарх Герман у животу и борби за спомен храм*, 423.

³⁴ Витомир Петковиќ извршувал повеќе партиски и републички функции во Србија. Бил претседател на Републичката комисија за верски прашања.

³⁵ Милан Бачкалиќ (1926) е член на ЦК СКС за Војводина, претседател на Покраинската комисија за верски прашања на Војводина, а во шеесеттите години бил и потпретседател на Собранието на СР. Србија.

на Комисијата Крста Лековиќ³⁶ дека „сега сме подалеку од решение отколку кога СПЦ даде автономија на МПЦ“.³⁷

Прашањето за признавање на автокефалноста на МПЦ било поставено на седницата на Сојузната комисија за односи со верските заедници што се одржала на 6 јули 1976 година. Тогаш било истакнато дека прашањето има длабоки политички импликации и дека не се во прашање само односите помеѓу СРМ и СРС, туку и односите во СФРЈ. Според одредени гледишта, корист од спорот имале „српските шовинисти и македонските сепаратисти“. На барањето на претседателот на Републичката комисија за верски прашања, Трајче Грујоски³⁸, дека прашањето треба да се третира од гледна точка на уставноста, било укажано дека е политички опасно во тој момент да се поведува тој проблем, односно дека е прашање дали државата треба да се вплеткува во спорот. Според Грујоски, како посебно „тврд, а во одредена смисла и арогантен“ бил претставникот на Републичката комисија на Србија, Витомир Петковиќ, кој приговарал зошто спорот доаѓа до ниво на федерација заобиколувајќи ја Србија, каде што само можел да биде решен.³⁹ Грујоски сметал дека преку државните органи треба да се издејствува СПЦ да го промени Уставот, во кој не би биле наведени епархиите од СР Македонија.

Покрај ова, било побарано и преку дипломатско-конзуларните претставништва да се дејствува во правец на зачленување на МПЦ во Светскиот совет на црквите, републичките комисији да влијаат врз епископите во полза на решавањето на ова прашање, како и проблемот

³⁶ Крста Лековиќ бил вработен во Републичкиот секретаријат за внатрешни работи на Србија, а во 1976 година присуствувал на седниците на Комисијата. (*Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 51–53).

³⁷ *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 562–565.

³⁸ Трајче Грујоски (1921) е роден во с. Раково, Леринско. Се вклучил во револуционерното движење уште во првите денови на НОБ по кревањето на востанието. По ослободувањето бил на функции од општински, републички и од државен карактер. Докторирал на Правно-економскиот факултет во Скопје. Во седумдесеттите години бил претседател на Комисијата за верски прашања (Републичка комисија за односи со верските заедници).

³⁹ Архив на МАНУ, ф. Лазар Колишевски, к. 45, а.е. 4/5.

да се постави пред општествено-политичките организации.⁴⁰ Претседателот на Комисијата за односи со верските заедници на СР Србија, Витомир Петковиќ, истакнал дека врз основа на информацијата поднесена од македонската комисија преовладува уверување дека признавањето на МПЦ во основа е работа на државните и политичките фактори. Меѓу другото, Петковиќ истакнал дека СПЦ во 1975 година ја формирала Врањската епархија,⁴¹ со што „фактички ја признала границата меѓу Српската и Македонската православна црква“. Одлуката била донесена со 14 гласа *за* и 7 *против*. Петковиќ навел дека со „другарите од СР Македонија не се разликуваат во поглед на потребата за признавање на МПЦ, разликата постои во методите и начинот како да се дојде до тоа.“ Од страна на претседателот на Комисијата за односи со верските заедници на СР Србија било истакнато дека оценката за непријателското однесување на СПЦ е „произволна и неточна“. Петковиќ ја навел потребата од укажување на раководството на СПЦ дека е неодржливо во Уставот на СПЦ да се наведени и епархиите во Македонија (Скопската, Охридско-битолската и Злетовско-струмичката), како и дека постапката против архиепископите на МПЦ треба да се запре и со тоа да се создадат услови за средување на односите помеѓу верските заедници.⁴² Во дискусијата по ова прашање одредени членови на Комисијата истакнале дека црковната организација не е работа на државата, односно дека мора да се тргне од премисата дека црквата е одвоена од државата, но доколку е потребно, општествено-политичките фактори би можеле да влијаат врз црковните

⁴⁰ *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 921, 944–945. Презимето на претседателот на Комисијата за верски прашања на СРМ погрешно е наведено како Рејовски.

⁴¹ На редовното заседание на Соборот на СПЦ во 1975 година била формирана, односно обновена Врањската епархија. Архиепископските намесништва кои влегле во неа дотогаш формално биле дел од Скопската епархија, а со нив вообичаено администрирал нишкиот епископ.

⁴² „Нашиот став е дека со користење на сите можности и средства дејствуваме преку конструктивните сили во СПЦ со цел да создадеме атмосфера во која признавањето на автокефалноста на МПЦ би произлегло како резултат на добрите односи со СПЦ (...). Само во таква состојба раководството на СПЦ ќе биде во состојба да издржи определени притисоци и успешно да ја образложи својата позитивна одлука, особено во рамките на СПЦ помеѓу иселеништвото и кај другите православни цркви“ (*Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 944–952).

организации.⁴³ На седницата било заклучено дека прашањето треба да се постави пред Политичката комисија на Сојузниот извршен совет. Било укажано дека здруженијата на православни свештеници треба и во иднина да се користат за „анимирање“ на одредени епископи во насока на разрешување на спорот.⁴⁴

По одржувањето на седницата на Сојузната комисија, кога станало очигледно дека има концепциски разлики во пристапот на републичките комисии за односи со верските заедници на Македонија⁴⁵ и на Србија во однос на разрешувањето на спорот помеѓу СПЦ и МПЦ, на почетокот од 1977 година била договорена средба помеѓу претставниците на двете републички комисии. Пред одржувањето на средбата претседателот на Сојузната комисија за односи со верските заедници, Милан Вукасовиќ, на 11 март 1977 година го посетил патријархот Герман во седиштето на Патријаршијата и го информирал за средбата што претходно ја имал со поглаварот на МПЦ, Доситеј, а на која архиепископот истакнал дека прашањето за автокефалноста на МПЦ треба да се реши врз база на националните интереси и побарал ова да се постави пред Централниот комитет на Сојузот на комунистите на Југославија.⁴⁶ Вукасовиќ го информирал патријархот дека во врска со ваквото барање истакнал дека треба што помалку да се врши притисок по политичка линија, туку дека МПЦ би требало да воспостави контакт со Српската црква. „Ве молам, доколку Ви се јават, да ги примите и да ги сослушате“, се обратил Вукасовиќ до патријархот.⁴⁷

⁴³ *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 952.

⁴⁴ Архив на МАНУ, ф. Лазар Колишевски, к. 45, а.е. 4/5, 2–4.

⁴⁵ Од 1977 година Републичката комисија за верски прашања е преименувана во Републичка комисија за односи со верските заедници.

⁴⁶ На средбата, поглаварот на МПЦ очигледно го пренесувал ставот на Републичката комисија за односи со верските заедници во Македонија за актуелизирање на признавањето на автокефалноста на МПЦ на сојузно ниво.

⁴⁷ Вукасовиќ го информирал патријархот дека на средбата со поглаварот на МПЦ, архиепископот го поставил и прашањето за Хиландар, односно дека „бараат свој дел, наведувајќи дека за ова прашање ќе се обратат до грчката влада“ (Милан Д. Јанковиќ, *Патријарх Герман у животу и борби за спомен храм*, 424).

Во согласност со договореното на седницата на Сојузната комисија, средбата помеѓу претставниците на комисиите за односи со верските заедници на Македонија и на Србија се одржала на 15 и на 16 март 1977 година во Калишта крај Струга. Од Републичката комисија на Србија на средбата присуствувале нејзиниот претседател и секретар, Витомир Петковиќ и Влада Станојевиќ, додека од македонската комисија зеле учество Трајче Грујоски и Јоне Мишевски. Тема на разговорите биле односите помеѓу Српската и Македонската православна црква, а во врска со одржувањето на редовното заседанието на Соборот на СПЦ во мај 1977 година. Претседателот на српската комисија, Витомир Петковиќ, истакнал дека има закажано разговори со патријархот и со жичкиот епископ Василиј (Костиќ), посочен како најголем противник на признавањето на МПЦ. Петковиќ напоменал дека и Здружението на православни свештеници на „свој начин“ ќе побара од Соборот да се разреши спорот. Тој предложил МПЦ да упати писмо до Соборот на СПЦ, при што доставил и два пишани материјали, едниот чиј автор бил д-р Благота Градашевиќ⁴⁸ и уште еден материјал со наслов „Црковноправните претпоставки за решавање на прашањето за автокефалноста на Македонската православна црква“. Петковиќ предложил концептот на писмото за МПЦ да биде готов до почетокот на април, по што би се консултирал со споменатиот Градашевиќ и писмото би било испратено до Соборот. Петковиќ напоменал дека „најзакоравената“ група околу жичкиот епископот Василиј е малобројна, но бучна. „Групата ја продолжува дејноста на Николај Велимировиќ⁴⁹, познатиот „хушкач“ против комунизмот и нашата земја. Тие се многу поврзани со Грчката православна црква“, истакнал Петковиќ. Делегацијата на Републичката

⁴⁸ Благота Градашевиќ бил професор и декан на Богословскиот факултет во Белград.

⁴⁹ Епископот Николај (1880 – 1956) е еден од највлијателните српски теолози во XX век. Од 1920 до 1936 година бил охридски, односно охридско-битолски епископ. Во 1936 година бил поставен за жички епископ. За време на Втората светска војна бил интерниран во повеќе манастири, а во септември 1944 година германските власти заедно со патријархот Гаврил го спровеле во логорот Дахау, од каде што бил ослободен од американската војска во мај 1945 година. Бил голем противник на комунистичката власт во Југославија. Починал во емиграција (Сава епископ Шумадијски, *Српски јерарски од деветог до дваесетог века*, 375–377).

комисија за верски прашања на Србија била примена и од архиепископот Доситеј.⁵⁰

Во согласност со договореното, откако биле извршени одредени консултации, поглаварот на МПЦ, според тоа што се наведува во информацијата, му упатил специјален пратеник на патријархот Герман, синодски акт и лична порака. Во актот се предлагало да се прекине дотогашниот однос на СПЦ кон МПЦ десет години по прогласувањето на автокефалноста. Во белешката на Комисијата за односи со верските заедници се наведува дека пратеникот на архиепископот бил примен мошне љубезно од патријархот, и тоа во присуство на уште двајца архиереи. Во разговорот тие се интересирале за односот на верниците кон МПЦ, за здравјето на митрополитот Климент,⁵¹ за градбата на Соборниот храм во Скопје, дали и каде се градат нови цркви, каква е материјалната положба на МПЦ и за работата на Богословијата. Истовремено и протојерејот Методи Гогов⁵² бил во посета на

⁵⁰ Архив на МАНУ, ф. Лазар Колишевски, к. 45, а.е. 4/7, 1–2.

⁵¹ Митрополитот преспанско-битолски Климент (1912 – 1979), со световно име Никола Трајковски, е роден во Битола, каде што ги оформил основното и средното образование. Дипломирал на Правниот факултет во Белград. Во педесеттите години бил кандидат на Иницијативниот одбор за организирање православна црква во Македонија, и тоа за епископ во една од македонските епархии. На Вториот црковно-народен собор (4 – 6 октомври 1958 г.), бил избран за архиереј на Преспанско-битолската епархија. Поглаварот на МПЦ го замонашил на 10 октомври 1958 година во манастирот Света Богородица во село Побожје крај Скопје, на 12 октомври го ракоположил во чин ѓакон, а на 14 октомври во јеромонах. На 19 октомври 1958 година, на литургија во Битола бил ракоположен во архимандритски чин. Избраниот епископ Климент бил хиротонисан од поглаварот на СПЦ, Герман, поглаварот на МПЦ, Доситеј, и епископот бачки Никанор на 19 јули 1959 година во црквата Свети Мина во Скопје (*Гласник на МПЦ*, 1959, I/5, 17–18; Александар Трајановски, *Возобновување на Охридската архиепископија како Македонска православна црква и нејзиниот шематизам* (Скопје, ИНИ, 2008), 243; Милан Д. Јанковиќ, *Патријарх Герман у животу и борби за спомен храм*, 509).

⁵² Методи Гогов (1912 – 1999) е роден во Штип, каде што завршил основно образование. По завршувањето на Битолската богословија, се запишал на Богословскиот факултет во Белград, каде што дипломирал во 1936 година. За време на Втората светска војна бил парохиски свештеник во Штип. Кон крајот на војната се вклучил во ослободителното движење и бил еден од основачите на Иницијативниот одбор за организирање православна црква во Македонија. По ослободувањето заедно со други свештеници го организира Првиот црковно-народен собор. Во 1948 година бил осуден на затворска казна од пет и пол години, а по отслужувањето на казната бил свештеник во Скопје. Во периодот од 1966 до 1970 година бил свештеник во Австралија, а во 1970 година е назначен за ректор на Македонската православна

Богословскиот факултет во Белград, се предвидувале средби и со одредени епископи. „Сето ова е пресметано да создаде одредена позитивна клима на Соборот на СПЦ кога ќе се разгледува писмото од МПЦ“, ⁵³ се вели во анализата на Републичката комисија за односи со верските заедници на Македонија. На средбата на еден свештеник од Охрид со браничевскиот епископот Хризостом ⁵⁴ присуствувал и патријархот Герман, при што навел дека писмото на МПЦ се проучува, оценувајќи го позитивно. Сепак, се изјаснил дека не верува во тоа дека Соборот на своето заседание би ја признал автокефалноста на МПЦ, но истакнал дека се создала позитивна клима за идниот развој на односите. ⁵⁵

Како по правило, пред почетокот на редовното заседание на Соборот во мај 1977 година, патријархот го посетил претседателот на Претседателството на СР Србија, Драгослав Марковиќ ⁵⁶, на 11 мај 1977 година. На средбата присуствувал и претседателот на Извршниот совет на СР, Србија Душан Чкребиќ ⁵⁷, и го поставил прашањето за признавањето на автокефалноста на МПЦ. Чкребиќ потенцирал: „Ние имаме став дека македонското прашање треба да се реши, но не сакаме многу да се мешаме со оглед на ставовите што ги имате. Но свесни сме,

богословија. За повардарски митрополит е хиротонисан на 25 декември 1988 година. На 4 декември 1993 година е избран за поглавар на Македонската православна црква. Почина во Скопје во јули 1999 година (*Михаил Архиепископ Охридски и Македонски*, приредил Протоѓакон проф. Ратомир Грозданоски [Скопје, МПЦ, 1994], 23–27; Александар Трајановски, *Возобновување на Охридската архиепископија како Македонска православна црква и нејзиниот шематизам*, 222–231; Todor Cepreganov, Maja Angelovska–Panova and Dragan Zajkovski, *The Macedonian Orthodox Church*, во: *Eastern Christianity and politics in the Twenty First Century* [London, New York: Routledge, 2014], 436).

⁵³ Архив на МАНУ, ф. Лазар Колишевски, к. 45, а.е. 4/7, 1–2.

⁵⁴ Епископот браничевски Хризостом (1911 – 1989) е избран за викарен епископ во 1947 година. Во 1951 година Соборот го избрал за будимски, а во 1952 година за браничевски епископ (Гордана Жујовић, *Епископ Хризостом живот и рад* [Београд, Свети аријерејски синод СПЦ, 1991]). Според извештаите на Републичката комисија за верски прашања, епископот Хризостом бил еден од ретките епископи во СПЦ кој ја поддржувал автокефалноста на МПЦ.

⁵⁵ Архив на МАНУ, ф. Лазар Колишевски, к. 45, а.е. 4/8, 2.

⁵⁶ Драгослав (Дража) Марковиќ (1920 – 2005) бил републички и сојузен функционер, а во периодот 1974 – 1978 година бил претседател на Претседателството на СР Србија.

⁵⁷ Душан Чкребиќ (1927) бил претседател на Извршниот совет на СР Србија, претседател на Сојузот на комунистите на СР Србија и претседател на Претседателството на СР Србија.

исто така, и за потешкотиите со кои се среќавате во овој случај. На нас се обидоа да влијаат (се однесува на Републичката комисија за верски прашања на Македонија – забел. Б. И.), мислејќи дека доколку малку Ве притиснеме работата веднаш ќе се реши (...) Што ќе правиме со прашањето за Македонската црква?“ Притоа, патријархот ги искажал познатите ставови во врска со автокефалноста на МПЦ повторени повеќепати претходно.⁵⁸

Откако и на соборското заседание во 1977 година вложените напори не вродиле со плод, во програмата за работа за тековната година Републичката комисија на Србија на почетокот од 1978 година навела дека прашањето за односите помеѓу СПЦ и МПЦ е актуелно и дека е потребно да се одржат заеднички состаноци на комисиите за верски прашања на Македонија и на Србија, од што би произлегле анализа и заеднички став за понатамошните акции на овој план.⁵⁹

До крајот на седумдесеттите години, и покрај двете средби помеѓу архиереи на Македонската и на Српската православна црква во мај 1978 и во септември 1979 година⁶⁰ и настојувањето на државните фактори, не дошло до промена на ставот на СПЦ кон прогласената автокефалност на МПЦ. Во следната деценија Југославија влегува во сè поголема криза, економска и политичка, која доведува до радикализација на севкупните односи во државата. Во ваквиот општествен контекст, и македонско-српските црковни односи влегле во фаза на повторно заострување.

⁵⁸ На средбата со Марковиќ и Чкребиќ, во врска со прашањето за МПЦ патријархот посочил: „Тоа нема да биде на дневен ред на Светиот архиерејски собор оваа година бидејќи ние во 1959 година им дадовме толку голема автономија, без малку истоветна на автокефалност. Тоа не им беше доволно, па во 1967 година отидоа понатаму. Нам ништо друго не ни преостана туку да поведеме дисциплинска постапка, која ја доведовме до пред пресуда. Подоцна, во интерес на мирот, тоа го ставивме во мирување. Тие деновиве поднесоа нова претставка и бараат да им се признае автокефалноста. Тоа го внесовме во дневниот ред на Светиот архиерејски собор, па ќе видиме. Но, немојте многу да очекувате од тоа.“ (Милан Д. Јанковиќ, *Патријарх Герман у животу и борби за спомен храм*, 424).

⁵⁹ *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945 – 1978 године*, 572.

⁶⁰ Славко Димевски, *Историја на Македонската православна црква* (Скопје, Македонска книга 1989), 1129.

*

* *

Во текот на седумдесеттите години Македонската православна црква продолжила институционално да се доизградува. Покрај Богословијата, основана во 1967 година, по една деценија од прогласувањето на автокефалноста започнал со работа и Богословскиот факултет „Св. Климент Охридски“. Се основале епархии, а биле избрани и тројца нови архиереи. Зајакнувало влијанието на МПЦ меѓу македонското иселеништво и започнала изградбата на соборниот архиепископски храм Св. Климент Охридски во Скопје

Меѓутоа, Македонската православна црква и понатаму останала изолирана од другите православни цркви (со мали исклучоци), додека ставот на Српската православна црква во однос на прогласувањето на автокефалноста на МПЦ останал непроменет во однос на одлуката донесена во септември 1967 година.

Ваквата состојба била причина за тоа во Комисијата за верски прашања на Македонија во текот на седумдесеттите години повеќепати да се анализираат црковните прилики и односот на Српската кон Македонската православна црква, со низа предлози кои најчесто се сведуваат на актуелизација на прашањето на МПЦ пред сојузните органи и барање за зголемување на притисокот врз СПЦ. Од комуникацијата помеѓу претставниците на републичките комисии за верски прашања на Македонија и на Србија забележлива е определена доза на меѓусебна недоверба и различен приод кон прашањето, особено за односот на државните органи кон СПЦ.

Borce ILIEVSKI

THE VIEWS AND ATTITUDES OF THE COMMISSION FOR
RELIGIOUS ISSUES IN THE SR. MACEDONIA, REGARDING
RECOGNITION OF THE AUTOCEPHALY OF MACEDONIAN
ORTHODOX CHURCH DURING 1970'S

-S U M M A R Y-

This work analyses the views and attitudes of the Commission for Religious Issues in the Republic of Macedonia, the views and attitudes of the Commission for Religious Issues that operates within the Executive Council of the Social Republic of Serbia, as well as those of the Federal Board for Religious Issues, regarding recognition of the Macedonian Orthodox autocephaly by the Serbian Orthodox Church. Available, archived files do clarify the views of the state factors about the dispute between these churches, which arise from the church frames, but also take into consideration the different approaches of the Macedonian and Serbian Commissions for Religious Issues about this issue during 1970's.

Александар СПАСЕНОВСКИ

Правен факултет „Јустинијан Први“, УКИМ

СЕКУЛАРИЗМОТ И СЛОБОДАТА НА ВЕРОИСПОВЕД ВО ПРАВНИТЕ АКТИ НА СОЦИЈАЛИСТИЧКА МАКЕДОНИЈА ОД 1963 ДО 1990 ГОДИНА

ВОВЕДНИ НАПОМЕНИ

Овој труд е продолжение на истражувањата на македонскиот социјалистички модел на секуларизам. Консеквентно на првиот прилог со наслов „Уставно-правни аспекти на македонскиот социјалистички модел на секуларизам“, објавен во претходниот број на ова списание, во кој беа анализирани правните акти во периодот од пред носењето на првиот социјалистички устав, па сè до 1961 година, во овој труд дополнително се анализираат актите што следуваат, односно сојузните и федералните уставы од 1963 и од 1974 година, како и Законот на СРМ за правната положба на верските заедници од 1977 година, при што на темелот на погореизнесеното се поместени заклучни согледувања за карактерот на секуларизмот и за слободата на вероисповед во оваа држава.

1.1. УСТАВ НА СОЦИЈАЛИСТИЧКА ФЕДЕРАТИВНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА ОД 1963 ГОДИНА

Во вториот устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија¹ (СФРЈ), кој е донесен на 7 април 1963 година, предвидени се 5 члена во врска со статусот на религиите и слободата на

¹ Устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија од 1963 година, Службен лист на Социјалистичка Федеративна Република Југославија, Белград, год. XIX, бр. 14, 10.4.1963, стр. 261–292.

вероисповед. Овие одредби во значајна мера претставуваат пресликување на соодветните одредби од претходниот Устав на Федеративна Југославија од 1946 година. Во конкретна смисла, во главата V од Уставот со наслов „Слободите, правата и должностите на човекот и граѓанинот, уставотворецот, правната рамка во оваа област ја поставува во членовите кои се однесуваат на прашањата на:

- ❖ **Прво**, еднаквоста на граѓаните;²
- ❖ **Второ**, слободата на мислата и определувањето,³ како и
- ❖ **Трето**, верските слободи и права.⁴

Освен споменатите гаранции, државата ги определува границите на овие права и преку:

- ❖ **Прво**, забраната за злоупотреба на верата и на верската дејност во политички цели;
- ❖ **Второ**, можноста општествената заедница да ги помага верските организации.

² Во однос на *еднаквоста на граѓаните*, уставотворецот ја следи логиката на првите два става од членот 21 од претходниот устав на Федеративна Југославија од 1946 година,² предвидувајќи гаранции на државата во однос на еднаквоста на граѓаните во остварувањето на нивните права и должности независно од повеќе критериуми какви што се националноста, расата, полот, јазикот, образованието, вклучувајќи ја и вероисповедта.

³ Во конкретна смисла, рамките на слободата на мислата и определувањето, во кое влегува и верската определба, се поставени во членот 39 од Уставот (кој ја следи логиката на ставот 1 од членот 25 од Уставот на Федеративна Југославија од 1946 година, н.з.), со кој се гарантира споменатата слобода на граѓаните; во членот 41 од Уставот (кој ја следи логиката на ставот 3 на членот 21 од Уставот на Федеративна Југославија од 1946 година), според кој, државата, давајќи им гаранции на граѓаните да ја изразуваат сопствената култура, да го употребуваат својот јазик и, во оваа смисла пошироко толкувано, да ја манифестираат сопствената вероисповед, го смета за казниво секое пропагирање или спроведување национална нерамноправност, како и секое разгорување национална, расна или верска омраза или нетрпеливост.

⁴ Прашањето на верските слободи и права е регулирано со членот 46 од Уставот, кој ја следи логиката на членот 25 од Уставот на Федеративна Југославија од 1946 година. Како во минатиот така и во овој устав се задржани рамките на третманот на верските организации од страна на државата и, во таа смисла, остварувањето на верските слободи и права преку гаранциите на граѓаните слободно да ја исповедаат верата, како и на верските организации слободно да ги извршуваат верските работи и верските обреди, но и да основаат училишта за подготвување свештеници.

Во однос на последното, за разлика од соодветниот член во Уставот на Федеративна Југославија од 1946 година, зборот „државата“ сега е заменет со зборовите „општествената заедница“, со што се проширува рамката на институциите кои можат материјално да ги помагаат верските организации. Во последниот став од овој член, во однос на соодветните одредби од претходниот Устав на Федеративна Југославија е внесен нов став со кој државата и уставно ја санкционира можноста верските организации, во границите што ги определува сојузен закон, да имаат право да поседуваат недвижности.

Наспроти анализираните одредби кои непосредно се однесуваат на прашањата што се предмет на истражување во овој труд, во Уставот на СФРЈ од 1963 година е значаен и членот 35, кој се однесува на избирачкото право, а е во врска со соодветниот член 23 од претходниот Устав на Федеративна Југославија. Имено, во однос на правото на граѓаните да избираат и да бидат избирани на сите нивоа од власта во Југославија, за разлика од споменатата одредба во Уставот од 1946 година, во која се гарантира ова право независно од, меѓу другото, верската определба на граѓаните, во овој и во следниот Устав на СФРЈ од 1974 година е испуштен ваквиот основ. Со оглед на политичките прилики во Југославија, испуштањето на елементот на верската определба може да се толкува како дел од вкупните процеси на маргинализирање на верскиот елемент од јавната државна сфера.

1.2. УСТАВ НА СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ОД 1963 ГОДИНА

Вториот Устав на СРМ е донесен на 12 април 1963 година.⁵

За разлика од првиот Устав на НРМ од 1947 година, во овој не постојат одредби кои се однесуваат на основните слободи и права на човекот и на граѓанинот сместени во одделна глава. Во таа смисла, и во

⁵ Устав на Социјалистичка Република Македонија од 1963 година, Службен весник на Социјалистичка Република Македонија, год. XIX, бр. 15, Скопје, 12.4.1963, стр. 217–254.

врска со прашањето за односот кон верските организации и за слободата на вероисповед, во Уставот не постојат соодветни одредби. Притоа, во насока на дополнителна експликација на споменатото е и фактот дека и во уставите од 1963 година на другите републики во составот на СФРЈ не постојат соодветни одредби кои се однесуваат на човековите слободи и права чиј дел се и прашањата што се предмет на интерес во овој труд. Како и да се, правната рамка за односот на државата кон верските организации, како и верските слободи и права поставена во Уставот на СФРЈ од 1963 година, која е објаснета погоре во текстот, во согласност со ставот 1 на членот 2 од Уставот на СРМ⁶ се однесува и на Социјалистичка Македонија. Во оваа смисла е и членот 116 од Уставот на СФРЈ од 1963 година,⁷ во согласност со кој право и должност е на Федерацијата, меѓу другото, да го обезбеди единството на основните слободи и права на човекот и на граѓанинот.

Имајќи го пред вид истакнатото, во Уставот на СРМ од 1963 година постојат 2 члена кои во посредна смисла на зборот се однесуваат на темата на овој прилог:

- ❖ **Прво**, членот 32, со кој Социјалистичка Македонија се обврзува да води грижа, меѓу другото, и за спомениците на културата, во чии рамки влегуваат и сакрални објекти, и
- ❖ **Второ**, членот 73, со кој државата им ги гарантира правата на националните малцинства во смисла на употреба на јазикот, како и развој на културата, во чии рамки, пошироко толкувано, влегува и слободата на вероисповед.

1.3. УСТАВ НА СОЦИЈАЛИСТИЧКА ФЕДЕРАТИВНА РЕПУБЛИКА

⁶ Член 2, став 1: „Општествено-економското уредување и општествено-политичкиот систем утврдени во Уставот на Социјалистичка Федеративна Република Југославија се основа на општествено-економското и општествено-политичкото уредување на Социјалистичка Република Македонија“ (*Устав на Социјалистичка Република Македонија* од 1963 година).

⁷ *Устав на Социјалистичка Република Македонија* од 1963 година.

ЈУГОСЛАВИЈА ОД 1974 ГОДИНА

Во Уставот на СФРЈ⁸ донесен на 21 февруари 1974 година се поместени 6 одредби кои имаат посредна врска со статусот на религиите и слободата на вероисповед. Со споредба на членовите 153, 154, 166, 170, 174 и 203 од овој устав, кои се однесуваат на споменатите прашања со соодветните одредби од претходниот Устав на Федеративна Југославија од 1963 година⁹, ќе се заклучи дека уставотворецот ги пресликува рамките во оваа област. Како и во претходниот така и во овој устав, членовите поврзани со односите кон верските организации и остварувањето на верските слободи и права природно се дел од главата III, која носи наслов „Слободи, права и должности на човекот и на граѓанинот“. Во оваа смисла, државата на ист начин го регулира прашањето на:

- ❖ **Прво, еднаквоста на граѓаните** во членовите 153 и 154;¹⁰
- ❖ **Второ, слободата на мислата и определувањето** во членовите 166 и 170;¹¹
- ❖ **Трето, верските слободи и права** во членот 174.¹²

⁸ Устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија од 1974 година, Службен лист на Социјалистичка Федеративна Република Југославија, Белград, год. XXX, бр. 9, Белград, 21.2.1974, стр. 210–262.

⁹ Устав на Социјалистичка Република Македонија од 1963 година.

¹⁰ Во однос на прашањето за еднаквоста на граѓаните, во членот 153 се даваат гаранции од страна на државата во однос на остварувањето на човековите права и слободи на граѓаните преку констатираните одредби, во согласност со кои слободите и правата се остваруваат во меѓусебна солидарност на луѓето и со исполнување на должностите и одговорностите на секого кон сите и на сите кон секого; дека слободите и правата на човекот и на граѓанинот се ограничени само со еднаквите слободи и права на другите луѓе и со интересите на социјалистичката заедница утврдени со Уставот, како и дека секој е должен да ги почитува слободите и правата на другите и е одговорен за тоа. Во оваа смисла, во членот 154, пак, државата им ја гарантира еднаквоста во остварувањето на правата и должностите на граѓаните независно од националноста, расата, полот, јазикот, образованието, општествената положба, вклучувајќи ја и вероисповедта (Устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија од 1974 година).

¹¹ Со овие одредби се даваат гаранции во однос на остварувањето на споменатото право, а освен тоа и се прогласува за противуставно секое пропагирање или спроведување нерамноправност врз повеќе основи, како што е националната, расната, вклучително и верската омраза и нетрпеливост (Устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија од 1974 година).

¹² Со споменатата одредба им се гарантира правото на граѓаните да ја исповедаат својата вера, на верските организации да ги извршуваат верските работи и верските

Во однос на темата на овој труд, во Уставот од 1974 година предизвикува внимание ставот 2 на членот 203¹³, кој се однесува на забраната на користење на човековите права и слободи. Имено, уставотворецот за прв пат, предвидува забрана за користење на слободите и правата утврдени со Уставот во повеќе случаи, каква што е забраната за користење на истите заради уривање на „социјалистичкото самоуправно демократско уредување“, загрозување на мирот, како и разгорувањето на омразата и нетрпеливоста врз повеќе основи, меѓу кои спаѓа и верската омраза и нетрпеливост. Во оваа смисла, низ призма на истакнатото во следниот став од овој член е предвидено дека со закон ќе се одреди во кои случаи и под кои услови користењето на слободите противно на уставот повлекува ограничување или забрана на нивното користење.

1.4. УСТАВ НА СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ОД 1974 ГОДИНА

Третиот устав на Социјалистичка Македонија¹⁴ е донесен на 25 февруари 1974 година. Наспроти вториот устав на СРМ од 1963 година,¹⁵ а истоветно како и првиот македонски устав од 1946 година,¹⁶ во овој највисок правен акт се поместени одредби поврзани со односот на Републиката кон религиите, како и верските слободи и права на граѓаните, кои се дел од главата V именувана како „Слободи, права и должности на човекот и граѓанинот“.

Во уставниот текст од 1974 година се поместени 9 одредби кои ги определуваат границите на секуларизмот, при што 6 одредби директно се однесуваат на прашањата поврзани со односот на државата

обреди, да основаат верски школи за подготовка на свештеници, како и да поседуваат недвижности, а на општествената заедница материјално да ги помага верските заедници (*Устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија* од 1974 година).

¹³ *Устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија* од 1974 година.

¹⁴ *Устав на Социјалистичка Република Македонија* од 1974 година.

¹⁵ *Устав на Социјалистичка Република Македонија* од 1963 година.

¹⁶ *Устав на Народна Република Македонија* од 1947 година.

кон верските организации и кон слободата на вероисповед, а 3 члена имаат посреден однос со оваа проблематика.

Уставотворецот на Социјалистичка Македонија непосредно ги регулира овие прашања на следниов начин:

- ❖ **Прво**, со членот 204 од Уставот, кој се однесува на правото на еднаквост;
- ❖ **Второ**, со членот 216, кој се однесува на слободата на мислата и на определувањето;
- ❖ **Трето**, со членот 220, кој се однесува на забраната за ширење омраза и нетрпеливост, како и
- ❖ **Четврто**, со членот 225 од Уставот на СРМ, кој се однесува на слободата на вероисповед.

Наспроти споменатото, постојат уште 3 члена од Уставот на СРМ кои во посредна смисла на зборот се поврзани со односот на државата кон верските организации, како и кон слободата на вероисповед. Тоа се:

- ❖ **Прво**, членот 176, кој се однесува на правата на другите народи на Југославија во СРМ;
- ❖ **Второ**, членот 178, кој се однесува на правата на националните малцинства во СРМ, како и
- ❖ **Трето**, членот 221 од Уставот на СРМ, кој се однесува на правата на етничките групи во Социјалистичка Македонија.

Првата група членови ги регулираат наведените прашања на ист начин како и Уставот на СФРЈ од 1974 година. Конкретно:

- ❖ *Правото на еднаквост* утврдено во членот 204 од Уставот на СРМ ја следи логиката на членот 154 од Уставот на СФРЈ од 1974 година.¹⁷

¹⁷ Социјалистичка Македонија им го гарантира правото на еднаквост на граѓаните во однос на остварувањето на правата и на должностите, како и нивната еднаквост пред законот, независно од повеќе критериуми, во кои влегува и вероисповедта (*Устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија* од 1974 година и *Устав на Социјалистичка Република Македонија* од 1974 година).

- ❖ *Слободата на мислата и на определувањето* е утврдена во членот 216, а текстот е пресликан од членот 166 од Уставот на СФРЈ од 1974 година¹⁸.
- ❖ *Забраната за ширење омраза и нетрпеливост*, составен дел на членот 220, е регулирана на ист начин како и во членот 170 од Уставот на СФРЈ од 1974 година.¹⁹
- ❖ *Слободата на вероисповед*, дефинирана во членот 225, ги содржи истите рамки од сојузниот устав од 1974 година определени во членот 174²⁰.

¹⁸ Во согласност со одредбата, Републиката нуди најопшти гаранции во однос на слободата на граѓаните на Социјалистичка Македонија што се однесува на мислата и на определувањето, во чии рамки, секако, влегуваат и односните аспекти поврзани со верската припадност (*Устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија* од 1974 година и *Устав на Социјалистичка Република Македонија* од 1974 година).

¹⁹ Во контекст на првите два става со кои им се гарантира слободата на граѓаните за изразување на етничката припадност, културата и на употребата на јазикот (а, во таа смисла, и слободата на изразување на верската определба, н.з.), како и санкционирањето во случај кога некој граѓанин не сака да се изјасни во поглед на својата етничка припадност, а треба да му се овозможи тоа, уставотворецот го определува како казниво и противуставно секое пропагирање или спроведување национална нерамноправност, како и секое разгорување национална, расна, но и на верска омраза и нетрпеливост (*Устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија* од 1974 година и *Устав на Социјалистичка Република Македонија* од 1974 година).

²⁰ Во конкретна смисла, уставотворецот определува дека исповедањето на верата е слободно и дека е приватна работа на човекот. На овој начин се запазува начелото на одвоеност на верските организации од државата, во согласност со кое Социјалистичка Македонија, како секуларна држава, им нуди гаранции на граѓаните во однос на остварувањето на споменатите аспекти од ова право, истовремено задржувајќи ја својата неутралност преку извлекувањето на слободата на вероисповед надвор од јавната, односно општествената сфера. Верските организации, бидејќи се одделени од државата, се слободни во вршењето на верските работи и верските обреди. Со овој став, Социјалистичка Македонија дополнително го развива секуларизмот со забраната верските организации да имаат своја улога во креирањето на јавните политики, што е придружено со истоветно нормативно немешање на државата во работите од нивниот делокруг на работа. Се прогласува за противуставна злоупотребата на верата и на верската дејност во политички цели. Овој став ја добива сопствената целосна смисла заедно со ставот 3 на членот 220, со кој Социјалистичка Македонија забранува разгорување на, меѓу другото, верска омраза и нетрпеливост. Со тоа Републиката во целост ја определува положбата на верските организации единствено на нивото на нивните основни верски обврски. Се остава можноста општествената заедница да ги помага верските организации, како и тоа истите, во законските граници, да имаат недвижности во сопственост (*Устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија* од 1974 година и *Устав на Социјалистичка Република Македонија* од 1974 година).

Втората група членови, кои на посреден начин се однесуваат на темата на овој труд, како и во претходниот случај црпат искуство од соодветните одредби на Уставот на СФРЈ од 1974 година. Имено, членовите 176, 178 и 222 од Уставот на СРМ во себе содржат иста гаранција за еднаквоста во остварувањето на правото на употреба на јазикот, изразувањето на културата, како и за основањето установи и организации на македонскиот народ во однос на:

- ❖ **Прво**, другите народи на СФРЈ во СРМ (член 176);
- ❖ **Второ**, националните малцинства во СРМ (член 178), како и
- ❖ **Трето**, етничките групи во Социјалистичка Македонија (член 222).

Имајќи го предвид фактот дека верската припадност е составен дел на културните особености, Уставот на СРМ им го овозможува остварувањето на тоа право, како на македонскиот народ, кој е конститутивен, така и на другите народи на СФРЈ, на националните малцинства, како и на етничките групи во СРМ.

Наспроти споменатите членови, значаен е и членот 251 од Уставот на СРМ, кој се однесува на прашањето за границите на човековите права. Содржината на овој член е, исто така, пресликана од членот 203 од Уставот на СФРЈ од 1974.²¹

²¹ Како во сојузниот така и во републичкиот устав, уставотворецот предвидува забрана за користење на слободите и на правата утврдени со Уставот во повеќе случаи, каква што е забраната за користење на истите заради уривање на социјалистичкото самоуправно демократско уредување, загрозувањето на мирот, како и разгорувањето на омразата и нетрпеливоста врз повеќе основи, меѓу кои спаѓа и верската омраза и нетрпеливост. Во оваа смисла, низ призма на она што е истакнато во следниот став од овој член е предвидено дека со закон ќе се одреди во кои случаи и под кои услови користењето на слободите спротивно на Уставот повлекува ограничување или забрана за нивното користење (*Устав на Социјалистичка Федеративна Република Југославија* од 1974 година и *Устав на Социјалистичка Република Македонија* од 1974 година).

1.5. ЗАКОН ЗА ПРАВНАТА ПОЛОЖБА НА ВЕРСКИТЕ ЗАЕДНИЦИ ОД 1977 ГОДИНА

Законот за правната положба на верските заедници е донесен на 28 октомври 1977 година.²² Со неговото донесување престанува да важи Уредбата на Социјалистичка Македонија за извршување на одделни одредби од Законот на Федеративна Југославија за правната положба на верските заедници од 1961 година,²³ односно сојузниот закон за правната положба на верските заедници од 1953 година.²⁴

Законот за правната положба на верските заедници е донесен во согласност со членот 301, точка 21 од Уставот на СРМ од 1974 година, според кој, „за уредување на работите од заеднички интерес (...). Собранието на СРМ донесува закони што се однесуваат на правната положба на верските заедници.“²⁵

Законот е составен од 35 члена. Неговата содржина може да се подели на 4 тематски дела:

- ❖ **Прво**, рамки на правниот однос на државата кон верските организации, како и прашањето на исповедањето на верата;
- ❖ **Второ**, права на верските организации и на граѓаните;
- ❖ **Трето**, забрани за верските организации и за граѓаните и
- ❖ **Четврто**, казнени одредби.

Во првиот тематски дел, со Законот се регулирани следните прашања:

- ❖ *Слобода на вероисповед и исповедање на верата.* Овие прашања се опфатени со членот 1 и ставовите 1 и 2 на членот 3. Во овие одредби е дефинирано дека СРМ нуди гаранции во однос на остварувањето на слободата на

²² Закон за правната положба на верските заедници на СРМ од 1977 година, Службен весник на Социјалистичка Република Македонија, год. XXXIII, бр. 39, Скопје, 14.11.1977, стр. 860–862.

²³ Уредба за извршување на одделни одредби од законот за правната положба на верските заедници, на СРМ од 1961 година, Службен весник на Народна Република Македонија, год. XVII, бр. 26, Скопје, 31.7.1961, op.cit.

²⁴ Закон за правната положба на верските заедници на ФНРЈ од 1953 година.

²⁵ Устав на Социјалистичка Република Македонија од 1974 година.

вероисповед; дека исповедањето на верата е приватна работа на човекот и дека верските организации имаат иста правна положба и се одделени од државата.

- ❖ *Регистрација на верска организација.* Ова прашање е регулирано со членовите 8 и 9. Според овие одредби, основачите на верската организација се должни во рок од 30 дена да поднесат пријава за основање, промена или за престанок со активност на верската организација до органот за вршење на внатрешните работи каде што е седиштето на односната верска организација. Понатаму, според Законот, регистрираните верски организации имаат својство на правно лице, а одлуките што ги носат тие немаат дејство надвор од верските организации.
- ❖ *Вршење верски обреди.* Ова прашање е регулирано со членовите 13²⁶, 14, 15 и 16. Во согласност со овие одредби, вршењето на верските работи се одвива во црквите, џамиите, како и во други простории што за таа намена се определени од верските организации. Верските обреди можат да се вршат и на други места во согласност со законот што ја уредува проблематиката на јавното собирање на граѓаните, но за тоа е потребно одобрение од надлежниот општински одбор на управата, додека на гробиштата можат да се вршат верски обреди поврзани исклучиво со чинот на погребувањето. Во оваа смисла, за вршењето верски обреди во поворки на јавен простор е потребно одобрение (решение) од општинскиот орган на управата надлежен за внатрешните работи. Конечно, во овој дел законодавецот не предвидува посебни дозволи од страна на државата за изведување верски обреди во домовите на граѓаните.
- ❖ *Улогата на странските државјани во вршењето верски работи во СРМ.* Ова прашање е регулирано со членот 18, според кој, ова право им се дозволува на верските организации, но врз основа на одобрение за тоа дадено

²⁶ Устав на Социјалистичка Република Македонија од 1974 година.

претходно од општинскиот орган на управата надлежен за вршењето на внатрешните работи.

- ❖ *Постапка за изведување верска поука.* Ова прашање е регулирано со ставот 3 на членот 2, како и со членовите 21 и 22. Почетната премиса на законодавецот во оваа област е дека училиштата се одвоени од верските организации. Меѓутоа, наспроти оваа генерална определба, државата им дозволува на истите да извршуваат верска поука, но надвор од училиштата, односно во други јавни простории во кои верските заедници ги извршуваат верските работи и верските обреди. Сепак, за да посетуваат верска поука, учениците треба да имаат согласност од своите родители, односно старатели, а ако се постари од 10 години, потребна е и нивна согласност. Верската организација, пак, која извршува верска поука е должна до општинскиот орган на управата задолжен за вршење на внатрешните работи да достави пријава најдоцна 30 дена пред почетокот на извршувањето на верската поука.
- ❖ *Постапка за основање верско училиште за подготовка на свештеници.* Ова прашање е регулирано со членовите 23, 24, 25 и 26. Според овие одредби, верските организации, за да го остварат правото да основаат вакви училишта, треба во рок од 8 дена од донесувањето на таквата одлука да го известат републичкиот орган на СРМ надлежен за вршењето на работите од областа на образованието. Верските организации, кои основале вакви образовни институции, самостојно управуваат со нив, но наставните програми не смеат да бидат во спротивност со Уставот на СРМ и на СФРЈ, а наставата треба да ја извршуваат државјани на Федеративна Југославија. Странски државјани, пак, можат да изведуваат настава, но само со одобрение добиено од надлежен општински орган на управата. Надзорот над работата на училиштата го врши надлежен општински орган, а одговорното лице на верското училиште е

должно да ги обезбеди сите предуслови за вршење на надзорот. Во оваа смисла, доколку за време на надзорот се констатирани определени неправилности, верската организација е должна истите да ги исправи, при што, исто така, има право и на жалба во рок од 15 дена од донесувањето на одредено решение на надлежниот општински орган до соодветниот републички орган. Соодветниот републички орган, пак, донесува конечно решение.

Во вториот тематски дел од Законот можеме да ги поместиме одредбите со кои законодавецот ги определува правата на граѓаните, како и на верските организации.

Според Законот, граѓаните:

- ❖ **Прво**, имаат право слободно, во предвидена постапка, да основаат верски организации (член 2, став 1);
- ❖ **Второ**, имаат право да припаѓаат, односно да не припаѓаат кон одредена верска организација (член 2, став 2);
- ❖ **Трето**, се слободни да пристапуваат кон верските организации, да не пристапуваат кон истите, да останат во нив, да истапат од нив, да учествуваат во јавните манифестации на своите верски чувства или да не ги манифестираат јавно своите верски чувства (член 5, ставови 1, 2 и 3), при што никој не смее да го наруши или да го попречи тоа (член 7, став 4);
- ❖ **Четврто**, имаат право да ја исповедаат својата вера и кога се наоѓаат во болниците, домовите за старци или во слични установи (член 20);
- ❖ **Петто**, имаат право на верска поука (член 21);
- ❖ **Шесто**, имаат право да основаат верски здруженија (член 27);
- ❖ **Седмо**, можат да даваат прилози во верските организации, а свештениците да примаат вообичаени награди за извршувањето на верските работи (член 12, ставови 1, 2 и 5).

Според Законот, верските организации:

- ❖ **Прво**, се слободни во вршењето на верските работи и на верските обреди (член 4, став 1);
- ❖ **Второ**, имаат право да основаат верски училишта за подготовка на свештеници (член 23, став 1);
- ❖ **Трето**, имаат право да издаваат свој печат и публикации со верска содржина, при што треба да ги почитуваат законите од таа област (член 10);
- ❖ **Четврто**, во согласност со правните прописи, имаат право да поседуваат недвижности (член 19);
- ❖ **Петто**, можат да примаат материјална помош од општествено-политичката заедница, како и самостојно да располагаат со доделените средства, при што поднесуваат извештаи до надлежните институции за начинот на кој ги потрошиле средствата (член 11).

Во третиот тематски дел од Законот можеме да ги поместиме одредбите со кои законодавецот ги определува забраните за верските организации и за граѓане:

- ❖ **Прво**, никој не смее да принудува припадник на верска организација да не ги користи правата и слободите што му припаѓаат во согласност со Уставот, законите и со другите прописи (член 5, став 4);
- ❖ **Второ**, на ниту еден граѓанин не можат да му бидат ограничени правата и слободите поради припадност кон одредена верска организација, а верските организации, пак, не можат да уживаат посебни предимства и привилегии (член 6);
- ❖ **Трето**, граѓанин не може да биде присилен да даде прилог за верски цели, а верските организации не смеаат да утврдуваат обврски за плаќања кон верниците (член 12, ставови 2 и 3);
- ❖ **Четврто**, верата не може да се користи во политички цели (член 7, став 1);
- ❖ **Петто**, се забранува предизвикување, распалување и овозможување верска нетрпеливост, омраза и раздор (член 7, став 2);

- ❖ **Шесто**, заради заштита на здравјето на граѓаните, јавниот ред и мир, како и поради други околности, државата може да забрани одржување на верски собир, верски посети или верски манифестации (член 17);
- ❖ **Седмо**, верската поука не може да се изведува кога учениците се на училиште или се ангажирани во други училишни активности (член 21, став 3);
- ❖ **Осмо**, венчавањето и крштевањето според верските обреди не смеат да се извршат пред да се спроведе државната постапка за склучување брак пред надлежен орган, односно запишувањето во матичната книга на родените (член 28, став 1);
- ❖ **Девето**, актот на обрезавањето на лице постаро од 10 години не смее да се изврши без согласност на лицето што се обрезава (член 28, став 2);
- ❖ **Десето**, никој не може да ја спречи државата за време на општа опасност да ги употребува камбаните на храмовите, зградите и двориштата (член 29).

Во четвртиот тематски дел од Законот можеме да ги сместиме казнените одредби определени во членовите 30, 31 и 32. Во оваа смисла, опсегот на санкциите за прекршување на Законот од страна на физичките и на правните лица се движи од парична казна до казна затвор во траење од 60 дена.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

На крајот од Втората светска војна политичките власти во Социјалистичка Македонија и на Федеративна Југославија со донесувањето на Декларацијата на АСНОМ за основните права на граѓанинот на демократска Македонија, како и со Законот за забрана за предизвикување национална, расна и верска омраза и нетпреливост на Претседателството на АВНОЈ, јавно манифестираа дека се определени да ги гарантираат, да ги заштитат и да ги унапредат слободите и правата на човекот и на граѓанинот, чиј дел е и слободата на вероисповед. Имајќи ја предвид религиската колоритност на државата, која можела да биде основа за сериозни нарушувања на државното единство, властите се обидуваат да го надминат тоа со предвидувањето

исклучително високи санкции за секакви облици на поттикнување, меѓу другото, и на верска омраза и нетрпеливост. Исто така, имајќи го предвид идеолошкиот карактер на Федеративна Југославија, уште на самите почетоци од развојот на нејзиниот уставно-правен систем властите настојуваат да направат теориски и практичен спој помеѓу принципите на социјализмот кои имаат негаторски однос кон прашањето на религијата наспроти прифатените станарди во однос на слободата на вероисповед. Ваквата реалност е изворната причина за низата правни и политички аномалии што се јавуваат низ годините додека постои оваа држава, а кои ги ставаат под сомнеж определбите на југословенските, односно на македонските социјалистички власти за гарантирање на верските слободи и права на граѓаните, а преку тоа и за целосно остварување на неутралниот однос кон верските организации. Со своите уставни од 1947, 1963 и од 1974 година, Федеративна Југославија изгради заокружен правен систем, кој во значајна мера се темели на начелата на секуларизмот согледан низ призмата на идеолошките постулати на марксистичкиот атеизам. Имено, верските организации, за разлика од минатото, се сведени на сопствената основна мера, бидејќи државата им ги одзема оние надлежности што ги имале во минатото, а кои излегуваат од рамките на темелните обврски поврзани со проповедањето на верата. Слободата на вероисповед, пак, е прилично широко поставена на ниво на меѓународните стандарди кои започнуваат да се поставуваат во светот со основањето ОН. Во оваа смисла, со пресликувањето на овие сојузни уставни одредби во уставите на републиките, Социјалистичка Македонија овозможи во целост да се заокружи филозофијата на СКЈ во однос на споменатите теми. Во прилог на споменатото говорат и спецификите што произлегуваат од федеративното уредување, бидејќи правната рамка во оваа област подеднакво се однесувала како на Македонците со православна вероисповед, кои биле мнозинска заедница, така и на народите од другите републики, како и на малцинствата. Наспроти уставните документи, со Законот за правната положба на верските заедници на ФНРЈ од 1951 година, како и подоцна со Законот за правната положба на верските заедници на СРМ од 1977 година, дополнително беа разработувани и допрецизирани соодветните уставни

одредби во однос на остварувањето на слободата на вероисповед, како и во однос на статусот и функционирањето на верските организации.

Врз основа на погорекажаното можат да се извлечат повеќе заклучоци. Имено, анализата на овие правни акти од аспект на степенот на нивната сообразеност со соодветните меѓународни демократски стандарди упатува на заклучокот според кој можеме да ги поделиме во две групи. Имено, во првата група влегуваат сојузните и републичките уставни чии одредби се на линијата на меѓународните стандарди, додека во втората група можат да се поместат законските и подзаконските правни акти кои во одредени делови не се на линија на меѓународните стандарди. Оттука може да се заклучи дека во Социјалистичка Македонија, односно во Федеративна Југославија генерално е манифестирана подготвеноста на државата за нормално функционирање на верските организации и, во таа смисла, за остварување на слободата на вероисповед, меѓутоа, фактички, тоа не е случај со законските и со подзаконските правни акти кои ги допрецизираат уставните одредби.

Aleksandar Spasenovski

SECULARISM AND THE FREEDOM OF RELIGION IN THE LEGAL
ACTS OF THE SOCIALIST REPUBLIC OF MACEDONIA FROM 1963
UNTIL 1990

-S U M M A R Y-

This paper is an extension of the previous surveys about the Macedonian socialist pattern of secularism which were published in this academic journal. Namely, consequently to the first paper with the title "Constitutional and legal aspects of the Macedonian socialist pattern of secularism" where were analysed the legal acts of the socialist Macedonia from 1944 until 1961, in this work further are studied the state constitutions from 1963 and from 1974 as well as the Law of socialist Macedonia on legal status of the religious communities from 1977. The major intention is to clarify the nature of the Macedonian socialist form of secularism to further recognize the contemporary relations of the state with the religious organizations.

Зоран НЕЧЕВ

Докторанд на УКИМ

ГРЧКАТА ПОЛИТИКА ВО КОНТЕКСТ НА ЕВРОПСКАТА ИНТЕГРАЦИЈА НА ЗАПАДЕН БАЛКАН: ОД РАСПАДОТ НА ЈУГОСЛАВИЈА ДО ДОЛЖНИЧКАТА КРИЗА

Вовед

Пред 60-ина години Маршаловиот план (програма за обнова на Европа) го поплови патот за економска обнова на Европа. Од декласифицираните документи на Стејт департментот на САД може да се види дека токму Грција се наоѓа на врвот на листата на земји од Европа на кои им е ургентно потребна финансиска, економска и воена помош, како и политичка поддршка.¹ Сепак, Грција² се нашла седма на листата на земји по висината на финансиската помош добиена од страна на САД.³ Една од главните причини за ваквата неповолна ситуација била нападната економија, како и проблемите со корупцијата

¹ Ralph E. Goodwin et al., "Foreign Relations of the United States, The British Commonwealth; Europe", 1947, Volume III. *Washington: Government Printing Office* (1972), 206.

² Frankenfeld, Peter. "A Marshall Plan for Greece? The European Union and the Financial Crisis in Greece. A Theoretical and Political Analysis in the Global World Against a Background of Regional Integration", *Prace i Materiały Instytutu Handlu Zagranicznego Uniwersytetu Gdańskiego*, 31 [1] (2012), 63–90.

³ Највисока финансиска помош изразена во милиони долари добила Велика Британија (3 442,8), по што следуваат Франција (2 806,3), Италија (1 515,0), Германија (1 412,8), Холандија (977,3) и Австрија (711,8). Грција добила вкупна помош од 639,9 милиони долари.

и неефикасноста на државната администрација соодветно да ја апсорбира алоцираната финансиска помош.⁴

Во насока на модернизација на својата економија и на своето општество, а особено по повторното воспоставување на демократијата, Грција, под водство на Константинос Караманлис, во јуни 1975 година ја изразува својата интенција да стане дел од европското семејство, тогаш под банерот на Европската економска заедница (ЕЕЗ). Истиот месец Советот ја повикал Европската комисија да го даде своето мислење за апликацијата на Грција. Комисијата го подготвила своето Мислење во јануари 1976 година, во кое го истакнува позитивниот став за барањето за членство и почеток на подготвителните работи во најскоро можно време.⁵ Комисијата истакнува дека проценката, следствено и мислењето, е направено врз база на првично испитување на економските и на техничките аспекти кои произлегуваат од евентуалното членство на Грција во Заедницата. Притоа, упатува на тоа дека утврдувањето на фактичката состојба во оваа првична фаза е невозможна поради недостаток на елементарни информации за некои области. На крајот, Комисијата ја истакнува својата загриженост дека нецелосната имплементација на одредбите⁶ од Договорот за асоцијација помеѓу ЕЕЗ и Грција⁷ од 1962 година нужно иницира еден цел комплекс

⁴ Vetsopoulos, Apostolos, "Efforts for the Development and Stabilization of the Economy during the Period of the Marshall Plan", *Journal of Modern Greek Studies*, 27, no. 2 (2009), 275–302.

⁵ Opinion on Greek Application for Membership. Transmitted to the Council by the Commission on 29 January 1976. COM (76) 30 final, (January 1976). Bulletin of the European Communities, Supplement 2/76.

⁶ Договорот за асоцијација, кој е со неопределено времетраење, е потпишан во Атина на 9 јули 1961 година, а стапува во сила на 1 ноември 1962 година и ги опфаќа следниве области: 1) воспоставување царинска унија; 2) усогласување на грчките јавни политики со оние на Заедницата во повеќе области, како што се земјоделството, слободното движење на рабџници, транспортот, фискалната политика и правилата за компетитивност и економската политика; 3) овозможување пристап до ресурси наменети за брз развој на економијата за Грција.

⁷ Agreement creating an association between the European Economic Community and Greece and annexed documents. February 1962.

прашања кои повлекуваат значајни последици како за Грција така и за Заедницата.⁸

По добивањето дополнителни информации во случајот со Грција, Комисијата ја утврдила потребата од утврдување транзициски период не пократок од оној предвиден во првиот бран на проширувањето (пет години) и не подолг од десет години.⁹ Овој период, во согласност со Комисијата, би бил доволен за Грција да се справи со предизвиците што ги носи членството во Заедницата, како и да ги реши постојните политички проблеми, пред сè оној со Турција, како и да ја унапреди и да ја модернизира својата економија. И покрај ваквиот претпазлив пристап на Комисијата, во еден од ретките исклучоци во историјата на проширувањето на Унијата, Советот одлучува да го занемари Мислењето на Комисијата, да не го прифати предлогот за транзициски период и да започне со преговорите што е можно поскоро. Преговорите за пристапување со Грција официјално започнале на 27 јули 1976 година и истите биле комплетирани на 23 мај 1979 година. Договорот за пристапување бил потпишан на 28 мај 1979 година во Атина и по завршувањето на процесот на ратификација на Договорот во парламентите на земјите членки, Грција станува десеттата земја членка на Европската заедница¹⁰ на 1 јануари 1981 година.

I. Економската состојба во Грција и односите со земјите од Западен Балкан

1. Од почетокот на 90-тите години...

Влезот во ЕЕЗ претставувал историска можност за Грција да ја проектира својата моќ и влијание како земја членка врз земјите од Балканот и воедно да се промовира како држава која ги шири европските вредности на овој простор. Ова е од особена важност имајќи

⁸ Opinion on Greek Application for Membership. Transmitted to the Council by the Commission on 29 January 1976. COM (76) 30 final, (January 1976). Bulletin of the European Communities, Supplement 2/76.

⁹ Commission opinion on the Greek request for membership. Information Memo P-10/76 (January 1976).

¹⁰ Воедно, Грција станува првата медитеранска и балканска земја која пристапила кон Заедницата.

го предвид историскиот расплет кој следува во почеток на 90-тите години со распаѓот на Југославија и на Советскиот Сојуз, како и падот на Источниот блок. Наместо тоа, Грција влегува во период во кој ја прикажува својата неспособност да се приспособи кон новата политичка реалност на Балканот, од една страна, и се соочува со потешкотии на полето на конвергенција со економските политики на Заедницата поради заостанатоста на својата економија, од друга страна.

Оттука, Грција станува препознатлива како земја која бележи континуирани отстапувања од економските политики на Заедницата/Унијата и сериозно доцни со имплементацијата на европското законодавство. Во истата насока било и лошото спроведување на структурните реформи кои требало да бидат насочени кон зајакнување на националната економија и напредок на економски план. Ваквите лоши потези и резултати довеле до економска стагнација и депресија во Грција. Грчкиот домашен бруто-производ во 1987 година се симнал на нивото од 1979 година во време кога преостанатиот дел од Европа бележи континуиран раст, односно во просек од 1979 до 1993 година растел со само 0,9 %. ¹¹ Притоа, инфлацијата на годишно ниво изнесувала 18,9 % во просек, што е далеку над европскиот просек, додека јавниот долг бележи континуиран раст од околу 27 % од БДП во 1979 до 111 % во 1993 година. ¹² Ваквите економски перформанси претставувале значаен негативен фактор за ефектирање на грчкото влијание врз балканските простори и понатамошно продлабочување на врските со земјите членки на ЕЕЗ/Унијата.

Подобрување на ваквиот лош тренд започнува околу 1993 година. Притоа, се напушта политиката на дивергенција и се воспоставува политиката на конвергенција со Унијата. ¹³ Грција влегува

¹¹ Valentina Romei [FT data on statistics], "Greece and the EU: a brief (economic) history in charts", *The Financial Times LTD 2015*, 10 August 2015, Web. 20, August 2015.

¹² Bryant, Ralph C., Nicholas C. Garganas, and George S. Tavlak. *Greece's economic performance and prospects*, Brookings Institution Press, 2001.

¹³ Со договорот од Мастрихт (формално познат како Договор за Европската Унија), кој стапува на сила на 1 ноември 1993 година, Европската економска заедница се преименува во Европска заедница и е втемелена во рамките на Европската Унија како прв од трите столба.

во фаза на економска стабилизација (иако со многу бавно темпо) и вложува сериозни напори за започнување на процесот на приватизација и реструктурирање на својата економија. Во овој контекст, битно е да се напомене дека една од главните причини за ваквите напори е значително намалениот маневарски простор на Грција кој настанал како последица на драстичното зголемување на трошоците за сервисирање на акумулираниот (континуиран растечки) јавен долг и потешкотиите во финансирањето на буџетскиот дефицит.¹⁴

Лошите резултати на домашен економски план, грчките политички раководства сакале да ги компензираат со позитивни резултати на надворешнополитички план. Но, лошата слика за Грција на економски план се пресликала и во другите области. Имено, таа станува препознатлива во ЕЕЗ и по политиката на разидување со другите земји членки на Заедницата околу важни прашања поврзани со европската надворешна политика и нејзината проекција во Југоисточна Европа.¹⁵ Пред сè, станува збор за: 1) поддршката што им ја дава Грција на Србија и на Слободан Милошевиќ за време на југословенската војна, 2) заземањето бескомпромисен и контрапродуктивен став кон Албанија и, на крајот, 3) злоупотребата на својата доминантна позиција во односите со Македонија преку следењето националистичка линија во спорот за името,¹⁶ која Глени ја опишува како „цврстиот филозофски камен на балканскиот национализам“.¹⁷ Овие состојби, а посебно онаа со Македонија, ја прелева чашата и предизвикува судир со европските партнерите.¹⁸

Разидувањето со европските политики видно се почувствувало во перцепцијата и во менаџирањето на односите со тогашна Србија и со

¹⁴ Tsoukalis, Loukas, "Greece: like any other European country?", *The National Interest*, 55 (1999), 65–74.

¹⁵ Ioakimidis, Panayotis C. "The EC and the Greek political system: an overview." *Greece and EC Membership Evaluated* (1994): 139-53.

¹⁶ Pagoulatos, George, *Greece, the European Union, and the 2003 Presidency*, Notre Europe, 2002.

¹⁷ Glenny, Misha. *The Balkans, 1804-1999: nationalism, war and the great powers*. Granta Books, 2000.

¹⁸ Panagiotou, Ritsa, and Mr Anastasios I. Valvis. "How is the sovereign debt crisis affecting Greece's relations with the Balkan countries and Greece's standing in the region? An initial impact assessment." *Eliamep*. (2014)

нејзиниот престдатель Милошевиќ. Современиот печат тврдел дека грчкиот политички естаблишмент ја поддржува политиката на официјален Белград во тој период. Угледниот *Guardian* пишува за клучната улога на Грција за време на балканските конфликти во деведесеттите и за врските на најблиските луѓе на озлогласениот Милошевиќ со политичката, верската и бизнис-елитата на Грција. Токму тие, наведува весникот, значително придонеле за зголемување на воената способност на Милошевиќ, биле од клучно значење за одржувањето и експанзијата на тајната економска инфраструктура на Србија и истите ѝ овозможиле на Србија да ги избегне санкциите на Обединетите нации.¹⁹ Заемната почит и грчката поддршка за политиките на Милошевиќ за време на војната во Босна можат да се увидат и во посетата на лидерот на босанските Срби, Радован Караџиќ, на Атина во 1993 година на покана на архиепископот Серафим. На масовен собир организиран од страна на Грчката православна црква по повод посетата на лидерот, Караџиќ изјавил: „Единствено Господ и Грците се на наша страна“.²⁰ Такис Михас тврди дека идејата на Милошевиќ испратена до грчката влада во декември 1994 година за создавање конфедерација која ќе ја вклучи и Македонија наишла на поддршка кај највисоките политички кругови во Грција. Тој истакнува дека посебно позитивни за ваквиот предлог биле тогашниот премиер на Грција, Андреас Папандреу, и идниот министер за надворешни работи, Георги Мангакис.²¹

Нималку пријателска била и политиката на Грција кон нејзиниот сосед Албанија. Бескомпромисната и контрапродуктивна политика кон Албанија може да се согледа и во односот кон мигрантите (економски) кои доаѓале од оваа земја. Падот на комунизмот во 1991 година предизвикува целосно пропаѓање на економијата на Албанија и претставува главен мотив за масовната миграција на албанска

¹⁹ Smith, Helena. "Greece faces shame of role in Serb massacre." *The Observer* 5 (2003).

²⁰ "Ελλάδα Σερβία συμμαχία" YouTube. YouTube, 1 July 2009. Web. 23 August 2009.

²¹ Michas, Takis. *Unholy Alliance: Greece and Milošević's Serbia*. No. 15. Oldenbourg Verlag, 2002.

популација во Грција од економски причини. Станува збор за околу 600 000 лица²² кои живеат и работат во Грција.²³

Грција многу често прибегнува кон практикување на политиката на масовна депортација на албански мигранти. Ваквата политика континуирано ги зголемувала и сè уште ги зголемува тензиите помеѓу овие два соседи. Акциите на масовна депортација се случиле во неколку наврати почнувајќи од декември 1991 година, јуни 1993, есента 1994, август 1996 и јули 1999 година.²⁴ Сепак, битно е да се напомене дека и покрај примената на ваквата политика, Грција и понатаму прима најголем број албански мигранти. Тие претставуваат 56 % од вкупниот број мигранти во Грција. Според националната структура, следуваат мигрантите од Бугарија со 5 % од вкупниот број.²⁵

Времето и интензитетот на овие депортации коинцидираат со проблеми во билатералните односи со Албанија и може да се заклучи дека се во директна корелација со внатрешнополитичките случувања во Грција.²⁶ Таков е случајот со протерувањето на грчкиот свештеник, архимандритот Хрисостомос, кој, според албанските власти, проповедал сојуз со Грција (Enosis). Протерувањето било придружено со напади врз грчки имоти во јужна Албанија. Овие настани датираат од пролетта 1993 година. Една година подоцна, во април 1994 година се случува вооружен напад на албанска воена позиција во близина на Ѓирокастро.²⁷ Во нападот загинуваат двајца албански војници. Одговорноста за тоа ја презема ултранационалистичката грчка

²² Според Пописот на населението и домаќинствата спроведен во 2001 година, Албанија има популација од 3 069 275 жители. За разлика од овој попис, вкупното население на Албанија според цензусот во 2011 година е намалено за 7,7 % и изнесува 2 831 741 жители. Миграцијата и намалениот наталитет се едни од главните причини за намалувањето на популацијата.

²³ Visoka, Gëzim, and Elvin Gjevori. "Census politics and ethnicity in the Western Balkans." *East European Politics* 29, no. 4 (2013), 479–498.

²⁴ Thomopoulos, Elaine. *The history of Greece*. ABC-CLIO, 2011.

²⁵ Baldwin-Edwards, Martin. "Statistical data on immigrants in Greece: an analytic study of available data and recommendations for conformity with European Union standards." (2004), 103.

²⁶ Çabiri, Ylli et al. "Albanian Human Development Report 2000." *United Nation Development Program* (2000).

²⁷ International Crisis Group, *Albania: The State of the Nation 2001*, ICG Balkans Report no. 111, (Tirana and Brussels: International Crisis Group, May 2001)

милитантна група *MAVI*²⁸, чија цел е промена на границата помеѓу Грција и Албанија. Притоа, албанската полиција апси пет лидери на здружението *OMONOIA*, кои божем биле инволвирани во инцидентот. Лицата се изнесени пред суд во Албанија и осудени за шпионажа и нелегално поседување оружје. Ова доведува до влошување на односите помеѓу двете држави, кое резултира со меѓусебно протерување дипломати. Покрај ова, во есента 1994 година Грција протерува и повеќе од 100 000 Албанци и ја суспендира макроекономската помош од ЕУ за Албанија во вкупна вредност од 43 милиони американски долари.²⁹ Сепак, поради изолационистичката политика на Албанија во овој период, не им се придава посебна важност на овие односи, т.е. истите имале периферна важност за Грција.³⁰

Грчката надворешна политика во почетокот на 90-тите години од XX век бележи уште еден негативен курс во односите со земјите од Западен Балкан. Овој пат станува збор за проблемот околу името на нејзиниот северен сосед Македонија. Стекнувањето на македонската независност од Југославија во 1991 година било проследено со класична злоупотреба на својата доминантна позиција од страна на Грција во меѓусебните односи и наметнување решение кое ќе резултира со промена на името на соседната земја. Грчката политичка класа во овој период станува опседната со проблемот со Македонија, инсистирајќи на својата националистичка и максималистичка политика која води кон затворање на вратите за постигнување компромисно решение околу овој проблем.³¹

Како и во случајот со признавањето на новите држави во Источна Европа и во Советскиот Сојуз, во декември 1991 година ЕЕЗ и земјите членки донеле одлука да ја признаат независноста на сите југословенски републики кои ќе исполнат одредени услови (насоки)

²⁸ Оваа група ја презела одговорноста за бомбашкиот напад автомобилот на албанскиот амбасадор во Атина во 1991 година

²⁹ Vidal, Maria. "Living in a policy vacuum: the plight of Albanian immigrants in Greece." *Central European Review* 1 (1999): 21.

³⁰ Tziampiris, Aristotle. "Greece and the Balkans in the Twentieth Century." *Greece in the Twentieth Century*, Frank Cass Publishers, London (2003).

³¹ Tsoukalis, Loukas, "Greece: like any other European country?" *The National Interest*, 55 (1999), 65–74.

содржани во Декларацијата за Југославија донесена на Министерскиот совет на Европската политичка соработка. Меѓу другото, условите се однесуваат на почитување на одредбите од Повелбата на Обединетите нации и на обврските што произлегуваат од Завршниот акт од Хелсинки и од Париската повелба, особено во однос на владеењето на правото, на демократијата и на човековите права. Исто така, декларацијата содржи и одредба со која се упатува на мислење за исполнување на условите поставени од страна на ЕЕЗ. Арбитражната комисија била предводена од г. Роберт Бадинтер, претседател на францускиот Уставен суд, а во нејзиниот состав влегуваат и претседателите на германскиот и на италијанскиот Уставен суд, како и претставник на белгискиот Арбитражен суд и на шпанскиот Уставен трибунал.³²

По инсистирање на Грција, во изјавата то следува по завршувањето на Министерскиот совет е внесено и барањето од ЕЕЗ и од земјите членки упатено кон една југословенска република (Македонија) да се обврзе пред поднесувањето барање за признавање да усвои уставни и политички гаранции со кои ќе се осигура дека таа нема територијални претензии кон соседите, членки на ЕЕЗ, и дека нема да спроведува активности насочени кон непријателска пропаганда против една соседна држава на Заедницата, вклучувајќи и употреба на име кое имплицира територијални претензии.³³ Ваквото инсистирање од страна на министерот за надворешни работи, Самарас, произлегува од стравот во Грција дека прифаќањето на името на северниот сосед може да доведе до појава на територијални и други претензии од страна на одредени политички кругови во Скопје. На ваквото барање од страна на ЕЕЗ и земјите членки, Македонија одговорила позитивно и усвоила редица уставни амандмани во насока на исполнување на поставените услови и надминување на стравовите што постоеле во Грција. Врз база на ваквите уставни измени, позитивните резултати од референдумот за

³² Pellet, Alain. "Opinions of the Badinter Arbitration Committee a Second Breath for the Self-Determination of Peoples, The." *Eur. J. Int'l L.* 3 (1992): 178.

³³ European University Institute, and Institut für Europäische Politik, eds. "Statement by an Extraordinary EPC Ministerial Meeting concerning Yugoslavia." *European Political Cooperation Documentation Bulletin* 7.1991 (1994), 769–70.

независност, одговорите на прашалникот испратен од Комисијата, истата на 11 јануари 1992 година дава зелено светло напоменувајќи дека Република Македонија ги исполнила сите услови поставени од страна на ЕЕЗ. Истовремено, во Мислењето истакнува дека Македонија се откажала од какви било изјави за територијални претензии според меѓународното право и следствено дека употребата на името *Македонија* не може да имплицира какви било претензии против некоја друга држава.³⁴

Сепак, и покрај позитивното мислење на Комисијата, со упорно инсистирање за солидаризирање на земјите членки на Заедницата околу ова прашање, Грција успева да го наметне својот став и да ја блокира Македонија во процесот на признавање од страна на ЕЕЗ. Имено, под покровителство на португалското претседателство, на 15 јануари 1992 година Советот на министри на ЕЕЗ носи одлука да ги признае Словенија и Хрватска, додека во однос на Македонија утврдува дека „постојат други побитни работи што треба да се адресираат пред да биде преземен ист чекор од страна на Заедницата и на земјите членки“.³⁵ На 1 и 2 мај 1992 година е одржан неформален министерски совет на ЕЕЗ на кој се дискутира за барањето на Македонија за прием. Притоа е утврдено дека Заедницата и нејзините земји членки се подготвени да ја признаат државата како независна и самостојна во рамките на постојните граници, и тоа под име кое ќе биде прифатливо за сите засегнати страни.³⁶ Но, Грција успева да ја наметне својата максималистична позиција на Европскиот совет во Лисабон, каде што

³⁴ Ragazzi, Maurizio. "Conference on Yugoslavia Arbitration Commission: Opinions on Questions Arising From The Dissolution of Yugoslavia." *International Legal Materials* (1992): 1488-1526.

³⁵ European University Institute, and Institut für Europäische Politik, eds. "Statement on the recognition of Yugoslav republics." *European Political Cooperation Documentation Bulletin* 8.1992 (1995): 71. Print.

³⁶ European University Institute, and Institut für Europäische Politik, eds. "Statement on the Former Yugoslav Republic of Macedonia by an informal meeting of Ministers for Foreign Affairs in Guimaraes on 1 and 2 May 1992." *European Political Cooperation Documentation Bulletin* 8.1992 (1995): 213. Print.

експлицитно се наведува дека државата ќе биде признаена само доколку во името не го содржи терминот *Македонија*.³⁷

Злоупотребата на нејзината доминантна положба како земја членка на Заедницата може да се увиди при приемот на Македонија во Обединетите нации. Имено, слично на противењето за признавање од страна на земјите членки на ЕЕЗ, Грција го блокира влезот на Македонија под уставното име и во Обединетите нации. На 7 април 1993 година Советот за безбедност на Обединетите нации ја усвојува резолуцијата 817/1993, врз база на која Македонија станува членка на ОН, но под привремената референца *Поранешна Југословенска Република Македонија, сè до надминувањето на разликите што се постојат околу нејзиното име*. По оваа резолуција, поголем број земји од ЕЕЗ, како и САД, ја признаваат Македонија под привремената референца, по што следува дополнително заострување на реториката од страна на Грција и мерки кои имаат за цел економски да и наштетат на крвката држава. Имено, на 16 февруари 1994 година грчката влада одлучува да го затвори својот конзулат во Скопје и „да го блокира движењето на стоки од и до Скопје кои транзитираат преку пристаништето во Солун, со исклучок на стоката од витално значење за хуманитарни причини, како што се храна и фармацевтски производи“. Европската комисија, дејствувајќи во улогата на заштитник на официјалните договори, бара објаснување и оправдување за ваквата одлука на Атина, притоа истакнувајќи дека има сериозни сомнежи за компатибилноста со правото на Заедницата, посебно во сферата на внатрешниот пазар и заедничката финансиска политика. Во своја одбрана, Грција се повикува на членот 224 од Договорот за Европската заедница, кој претставува заштитна одредба која им овозможува на земјите членки да донесат унилатерални мерки. Грчката страна тврди дека овој член може да биде применет во оваа ситуација поради „сериозните меѓународни тензии кои претставуваат закана за војна“.³⁸

³⁷ European University Institute, and Institut für Europäische Politik, eds. "Declaration on the former Yugoslavia." *European Political Cooperation Documentation Bulletin* 8.1992 (1995), 353–354. Print.

³⁸ Case C-120/94 R *Commission of the European Communities v Hellenic Republic. Republic of Macedonia - Serious international tension constituting a threat of war - Action*

Многу од земјите членки на Заедницата ја окарактеризирале грчката позиција како претерана, притоа обвинувајќи ја Грција за класична злоупотреба на членот 224. Ова произлегува од реалноста на теренот, каде што постои огромен диспаритет помеѓу воените или какви било други можности на Грција и оние на Македонија.

Поради ваквата политика кон Македонија, Грција станува целосно изолирана во рамките на Унијата. Истовремено, ваквото однесување влијае и на креирање на мислењето меѓу земјите членки на ЕЕЗ дека Грција е најслабата алка во Заедницата.³⁹ Од друга пак, страна, современиот печат за првпат отворено почнува да ги критикува потезите на Грција во однос на Македонија. Тие одат дотаму што е ставена во прашање способноста на Атина за менаџирање на европските работи на Балканот.⁴⁰ Претрпениот удар од изолираноста, како и зголемениот интерес на американската администрација за напредок по ова прашање резултираат со тоа што Грција е приморана во октомври 1995 година да ја потпише *Времената спогодба*, со која до одредена мера се нормализираат билатералните односи помеѓу двете земји, притоа оставајќи проблемот со името да се реши во некои подоцнежни фази. Со потпишувањето на спогодбата, Грција ја признава Македонија под привремената референца, го укинува ембаргото, додека Македонија го менува знамето и се воздржува од користење симболи кои се поврзани со грчкото културно и историско наследство. Од друга страна, пак, Европската комисија одлучува да ги откаже судските дејства против Грција пред да биде донесена конечната судска одлука.

2. ...до почетокот на грчката должничка криза

Стапувањето на сила на Договорот од Маастрихт на Европската унија во ноември 1993 година претставува значаен чекор напред за

under the second paragraph of Article 225 of the EC Treaty - Interim measures. [1994] European Court Reports I-03037.

³⁹ Panagiotou, Ritsa, and Mr Anastasios I. Valvis. "How is the sovereign debt crisis affecting Greece's relations with the Balkan countries and Greece's standing in the region? An initial impact assessment." *Eliamep*. (2014)

⁴⁰ Floudas, Demetrius Andreas. *FYROM's Dispute with Greece Revisited*. The New Balkans, East European monographs. Columbia University Press, 2002.

земјите членки во насока на зајакнување на демократскиот легитимитет на институциите и подобрување на нивната ефикасност, воспоставување економска и монетарна унија и креирање заедничка надворешна и безбедносна политика.⁴¹ За Грција, ова значи почеток на една декада на стабилност, подобрување на економските перформанси во континуитет, конвергенција со политиките на Унијата, притоа зацртувајќи си нова цел за приклучување кон групата држави со заедничка валута. Вака трасираниот пат бил почитуван, следен и надоградуван од страна на сите политички гарнитури.

Процесот на конвергенција со политиките на ЕУ, посебно на оние што се однесуваа на членството во Економската и монетарна унија (ЕМУ) ужива неочекувано висок степен на социо-политички консензус во Грција. Мотивација за ваквата политиката може да се најде во желбата на Грција да се биде дел од напредното европско семејство кое ќе дели заедничка валута. Истовремено, поттик е најден во пренесувањето на контролата на јавните финансии, во монетарната стабилност и во издржаните економски политики, нешто што во минатото не им одело од рака.⁴² Успешното спроведување на политиките во однос на исполнувањето на критериумите за конвергенција доведуваат до влез на Грција во Механизмот за регулирање на интервалутните односи во 1998 година. Тоа не резултира со прием на Грција во ЕМУ во првиот бран. Дотогашните лоши економски перформанси не можеле да бидат подобрени за толку краток период. Единствено Грција од 15-те земји кои сакале да станат дел од ЕМУ не ги достигнала конвергентните економски критериуми во 1997 година. Другите успеале да ги исполнат критериумите во однос на посакуваното ниво на инфлација и на каматните стапки, притоа достигнувајќи ниво на буџетски дефицит од 3 или помалку проценти во однос на домашниот бруто-производ. Ова „начелно“⁴³ ѝ успеало на

⁴¹ Treaty on European Union, signed at Maastricht on 7 February 1992, *Treaty on European Union*. Luxembourg: Office of Official Publications, 1992

⁴² Pagoulatos, George. *Greece, the European Union, and the 2003 Presidency*. Notre Europe, 2002.

⁴³ Односот на јавниот долг со домашниот бруто-производ бил 104,4 %, што претставува пречекорување во однос на референтната вредност од 60 %. Сепак, и покрај ваквата разлика во поглед на конвергентните економски критериуми, во однос на Грција била донесена политичка одлука за влез во ЕМУ во ноември 1999 година, со

Грција во 2000 година, со што го обезбедила својот влез во ЕМУ една година подоцна. Она што е утврдено во подоцнежниот период од изјави на политички лидери и експерти е дека Грција лажно прикажувала податоци со цел да се задоволат овие критериуми.⁴⁴ И покрај ваквото признание, Грција останува во еврозоната без какви било санкции.

Наместо продолжување на процесот на консолидација на економијата и понатамошна конвергенција по влезот во ЕМУ, Грција го искористува својот повторно стекнат кредибилитет на меѓународниот финансиски пазар да позајмува уште повеќе финансиски средства по поволни, ниски каматни стапки. Ова и не е толку спорно. Но, наместо истите да ги искористи за намалување на јавниот долг, кој и онака бил еден од највисоките во ЕМУ, таа ги искористила за финансирање на понатамошната фискална експанзија. Со тоа продолжило зголемувањето на јавниот долг, доведувајќи ја Грција во 2007 година до првото место на најзадолжени земји во Унијата.⁴⁵ Притоа, битно е да се напомене дека грчкиот буџетскиот дефицит не бил во границите на дозволеното од влезот во ЕМУ до ден-денешен.⁴⁶

На политички план може да се забележи дека Грција успева да наметне еден нов пристап кон земјите од Западен Балкан. „Модернизацијата“ на надворешната политика, односно креирањето политика на поддршка на соседите започнува со доаѓањето на Костас Симитис на власт во Грција. Во согласност со овој нов пристап, Грција требало да го предводи процесот на европеизација на Западен Балкан и силно да ги поддржува нивните напори за зачленување во Европската Унија. Посебен акцент е ставен на економската дипломатија и можноста за развивање блиски билатерални економски односи, кои понатаму ќе го поттикнат економскиот развој на регионално ниво. Според размислувањата на Симитис, грчката економија била во

напомена дека тоа не претставува преголем дефицит и истиот го задоволува критериумот што се однесува на јавните финансии.

⁴⁴ Howden, D., and S. Castle. "Greece admits deficit figures were fudged to secure euro entry." *Opgeroepen op September 2* (2004), 2013.

⁴⁵ Balcerowicz, Leszek, Aleksander Łaszk, Andrzej Rzońca, and Lech Kalina. *Economic growth in the European Union*. Lisbon Council, 2013.

⁴⁶ Wienberg, Christian. "Greece 'Cheated' to Join Euro, Former ECB Economist Issing Says." *Bloomberg.com*. May 27, 2011.

привилегираната позиција, која требало да се искористи во насока на поддршка на процесот на адаптација, реконструкција и стабилизација на другите балкански земји. Развивањето економска меѓузависност, од која бенефит ќе имаат сите, ќе креира атмосфера во која ќе се унапредат целокупните (политички) односи и ќе доведе до решавање на отворените прашања.⁴⁷

Констелацијата на односите на Балканот одела во прилог на успешната имплементација на новата стратегија на Грција. Во таа насока биле: потпишувањето на Дејтонскиот договор, со кој се стави крај на војната во Југославија; подобрувањето на билатералните односи со Албанија; воспоставувањето солидни основи на односите со Македонија по потпишувањето на Времената спогодба. Многу значаен фактор за успешно спороведување на стратегијата, особено во делот на развивање економска меѓузависност, е отворањето на економиите на балканските држави. Политиката на поддршка на интеграцијата на Западен Балкан во ЕУ позитивно влијае како на односите на Грција со нејзините соседи така и со партнерите од Унијата, кои конечно почнале да ја гледаат како партнер од доверба при спроведување на политиките на Балканот.

Оттука, Грција почнува да ја игра улогата на медијатор во континуираните конфликти во кои запаѓаат земјите од регионот. Балканскиот самит одржан во Крит во 1997 година на иницијатива на Грција е вистински пример за новата политичка стратегија. За првпат грчкиот премиер успеал на едно место да ги собере лидерите на балканските држави. Притоа се организирани и одржани низа средби на високо ниво, како оние на грчкиот премиер со турскиот премиер и со претседателот на Македонија, како и средбата помеѓу Слободан Милошевиќ и албанскиот премиер Фатос Нано.

За разлика од периодот од почетокот на 90-тите, оваа декада ја одбележува една прагматична политика на Грција во однос на соседите и конвергенција со политиките на ЕУ. Грчката влада одлучува да ја следи политиката на НАТО (западните сили) и да не ги бојкотираат

⁴⁷ Simitis, Costas. "Prepared Remarks by Costas Simitis." Event Transcript, Council on Foreign Relations, Washington DC, USA, April 21, 1999.

одлуките што се носат во однос на воената интервенција против Србија. Покрај генералната согласност за интервенција, прагматичноста на тогашната грчка политика може да се согледа преку низа одлуки што биле донесени во тој поглед. Пред сè, тоа е одлуката за неиспраќање грчки трупи во Косово, отворањето на своите пристаништа и коридори за пренос на нафта за потребите на трупите на НАТО, дозволата за користење на грчките аеродроми за летови на т.н. АВАК-авиони, отворањето на воздушниот простор за хуманитарни летови спроведени од страна на Турција, како и учеството во мисијата на НАТО за прием и распоредување бегалци во Албанија.⁴⁸

Во овој контекст, политика на Грција кон Србија и кон режимот на Милошевиќ бележи значителна разлика во споредба со онаа за време на војната во Југославија. Ваквиот претпазлив пристап и овозможил да продолжи со своите напори за решавање на конфликтите на балканските простори преку медијација и помирување, за отпочнување на процесот на европеизација на Србија и за воспоставување трајни односи со продемократските сили. Важно е да се напомене дека грчката официјална надворешна политика во однос на војната во Косово видно се разликува од расположението на јавноста во Грција, која му давала огромна поддршка на режимот на Милошевиќ и ја осудувала воената интервенција против Србија. Над 90 % од јавноста во Грција била против интервенцијата и гневот многу често бил изразуван со масовни демонстрации во големите градови низ Грција.⁴⁹

Во овој период Грција бележи напредок и во односите со Албанија. Пример за ова е преземањето вооружени дејства од страна на грчките безбедносни сили во февруари 1995 година насочени против ултранационалистичката милитантна група одговорна за нападот во близина на Ѓирокастро. Овие дејства кореспондираат со посетата на

⁴⁸ Armakolas, Ioannis, and Apostolis Karabairis. "Greece – Kosovo: A complex relationship." *Kosovo Calling - International Conference to Launch Position Papers on Kosovo's Relation with EU and Regional Non-recognising Countries*. Kosovo Foundation for Open Society and British Council, 2012.

⁴⁹ Armakolas, Ioannis, and Apostolis Karabairis. "Greece – Kosovo: A complex relationship." *Kosovo Calling - International Conference to Launch Position Papers on Kosovo's Relation with EU and Regional Non-recognising Countries*. Kosovo Foundation for Open Society and British Council, 2012.

тогашниот министер за надворешни односи на Грција на Албанија во март истата година. Исто така, грчката влада презема посериозни мерки во насока на решавање на статусот на илегалните мигранти, проблем кој директно ги тангира билатералните односи со Албанија, имајќи предвид дека повеќе од половина од вкупниот број мигранти во Грција се со потекло од Албанија. Во 1998 и 2002 година грчката влада спроведува две програми за регулирање на статусот на илегалните мигранти кои престојуваат и работат во Грција.⁵⁰ Овие програми резултираат со 400 000 имигранти со регулиран статус во Грција.⁵¹ Битно е да се напомене дека и албанската страна презема низа потези за приближување на двете држави преку донесување одлука за двочасовни курсеви на грчки јазик за децата од грчкото малцинство во областите каде што не постои грчко училиште. На таа линија е и пресудата на Врховниот суд во Албанија за ослободување на лицата од здружението *OMONIA* обвинети за настаните во Ѓирокастро.⁵²

Потпишувањето на Времената спогодба го поплочува патот за нормализирање на односите помеѓу Македонија и Грција и покрај нерешавањето на клучниот проблем со името на Македонија. Спогодбата содржи одредби за сите можни области на соработка помеѓу двете земји, како и за меѓусебните односи при стапувањето во меѓународни, мултилатерални и регионални институции на Македонија. Во согласност со членот 11 од Спогодбата, Грција (именувана како прва страна во Спогодбата) се согласува да не се противи на пристапување или полноправно зачленување на Македонија (именувана како втора страна во Спогодбата) во меѓународни, мултилатерални и регионални организации и институции во кои е член Грција. Притоа, Грција го зачувува правото да се противи на какво било членство само во случај ако Македонија во таквите организации и институции е ословувана различно отколку во параграфот 2 од

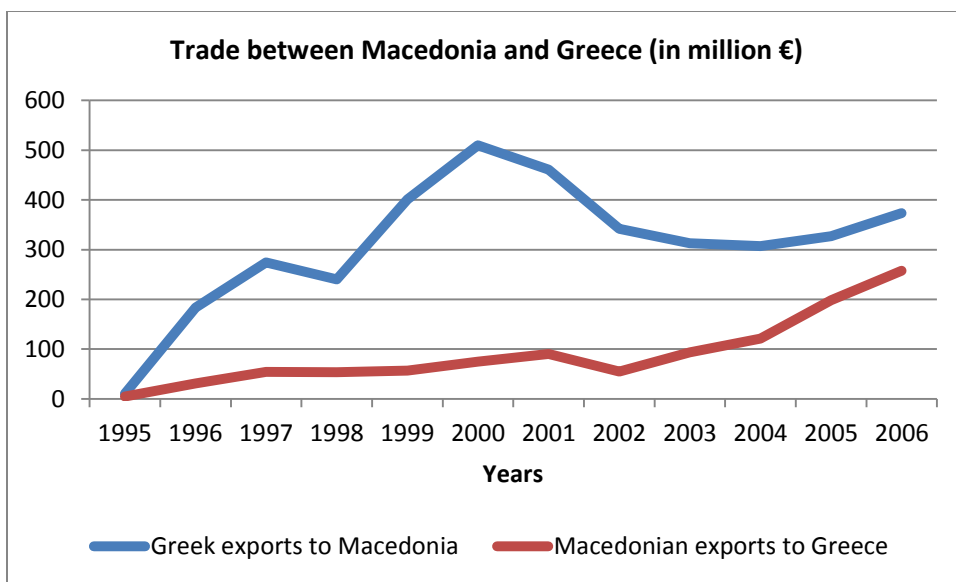
⁵⁰ Lianos, T. P., A. Petralias, and C. Boussoulas. "Report on immigration to Greece." *European Migration Network and KEPE* (2004).

⁵¹ Kasimis, Charalambos. "Greece: illegal immigration in the midst of crisis." *Migration Information Source Online Journal* (2012).

⁵² Committee of Ministers of the Council of Europe. *Visit to Tirana by a Secretariat delegation - 22-24 march 1995*. CM/Inf (95)10, Strasbourg: Council of Europe, 1995.

Резолуцијата 817 (1993)⁵³ на Советот за безбедност на Обединетите нации. Притоа, страните се согласуваат дека тековниот економски развој на Македонија треба да биде поткрепен преку меѓународна соработка, колку што е тоа можно, и со блиски врски помеѓу Македонија и Европската Унија.

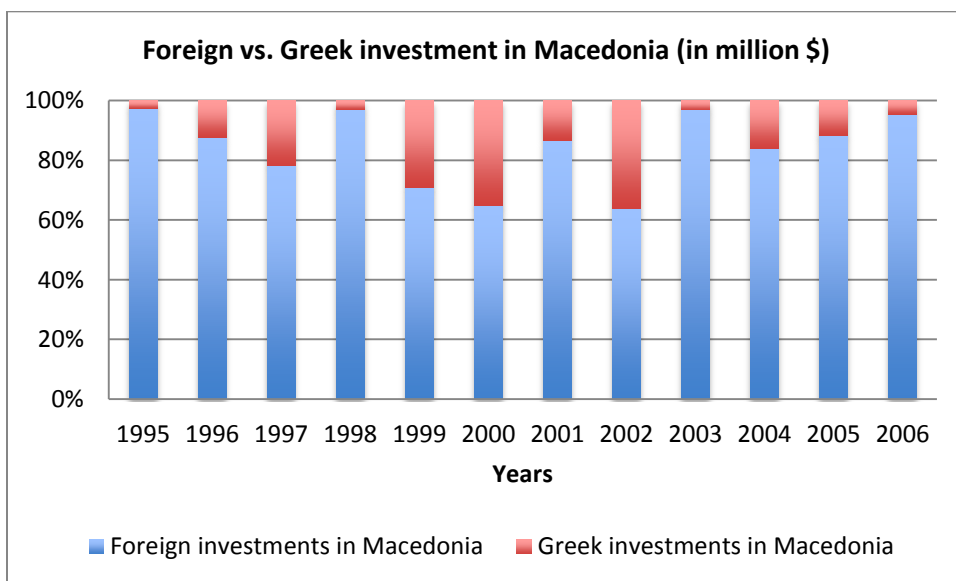
Идејата што провејува низ текстот на Спогодбата е креирање клима на меѓусебно разбирање, почитување и соработка. Барем во прво време, овој ефект е постигнат. Двете држави бележат напредок во меѓусебните односи на сите нивоа, од политичко и економско до инфраструктурно. Трговската размена е во константен пораст. До 2006 година грчкиот извоз во Македонија бил за 35 пати поголем од оној во 1995 година, додека, пак, македонскиот извоз кон Грција бил поголем за 55 пати.⁵⁴

⁵³ Му препорачува на Генералното собрание да ја прими земјата како членка на Обединетите нации, чија молба е содржана во документот C/25147, како држава која привремено за сите цели, во Обединетите нации се ословува како Поранешна југословенска Република Македонија барајќи решение за разликите што произлегоа околу името на државата;

⁵⁴ Mardas, Dimitri, and Christos Nikas. "Trading and investing in the name of...: economic relations between Greece and FYROM." *Southeast European and Black Sea Studies* 8, no. 3 (2008): 253-267.

Истовремено, просечната стапка на грчки инвестиции бележи значителен раст достигнувајќи просек од 171,6 % на годишно ниво, со што го надминува нивото на раст на целокупните странски инвестиции во периодот од 1994 до 2006 година кој изнесува 78,1 % годишно.⁵⁵ Високото ниво на инвестиции во овој период резултира со придвижување на Грција напред на листата на најголеми инвеститори во Македонија, притоа достигнувајќи го највисокото место во 1999 и во 2000 година и второто место по рангирањето во 1996, 1997 и во 2001 година.⁵⁶ Во насока на создавање економска меѓузависност од која ќе профитираат двете земји, грчката влада, преку компании контролирани од страна на државата, го трасира патот за инвестирање во Македонија. Имено, станува збор за влезот на Националната банка на Грција на македонскиот пазар, која го откупува управувачкиот пакет акции од најстарата банка во Македонија, Стопанска банка, додека грчката телекомуникациска групација *OTE* влегува на пазарот на мобилната телефонија.

Потпишувањето на Времената спогодба го овозможува приемот на Македонија во неколку меѓународни организации. Така, на 12

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Nikas, Christos. "The effects of the interim accord on the economic relations between Greece and FYROM." *Athens-Skopje: An uneasy symbiosis* (2005): 89-124.

октомври 1995 година Македонија станува членка на Организацијата за безбедност и соработка на Европа (ОБСЕ) под привремената референца, на 9 ноември истата година бележи прием во Советот на Европа како 38. земја членка, додека, пак, на 15 ноември 1995 година го потпишува рамковниот документ за пристапување кон програмата на НАТО *Партнерство за мир*. Притоа, за влегување во овие организации и институции, Македонија се повикува на членот 11, параграф 1 од Спогодбата. Влезот во овие организации не бил попречуван од страна на Грција.

Конзистентноста на официјалната грчка политика кон Македонија може да се увиди и во турбулентниот, за Македонија, период што следува. Имено, за време на конфликтот во Косово, а особено на оној во Македонија во 2001 година, грчката влада го поддржува територијалниот интегритет на Македонија изразувајќи противење на каква било форма на насилно менување на границите. Во повеќе наврати грчки високи политички претставници ги осудувале дејствата на албанските екстремисти. Овој период е препознатлив по големиот број средби помеѓу претставници на двете земји. Во текот на 2001 година министрите за надворешни работи на двете земји оствариле заеднички средби во 5 наврати, додека лидерот на Нова демократија, Караманлис, го посетил Скопје во три наврати.⁵⁷ Карактеристично за креираната клима на соработка и заедничко разбирање помеѓу Македонија и Грција во услови на различни позиции по клучното политичко прашање е и писмото со кое се изразува сочувство и се нуди финансиска помош за колегите паднати за време на конфликтот во 2001 година од страна на грчката асоцијација на полициски службеници.⁵⁸ За поддршката на Грција во овој период зборува и испраќањето контингент војници кои учествуваат во имплементацијата на Рамковниот договор, односно во трите мисии (*Неопходна жетва* – за разоружување на албанската ОНА, *Килибарна лисица* и *Конкордија*) кои се спроведени во Македонија од 2001 до 2003 година.

⁵⁷ Kondonis, Haralambos. "Bilateral relations between Greece and the Former Yugoslav Republic of Macedonia." *Athens–Skopje: An uneasy symbiosis, 1995–2002* (2005).

⁵⁸ Ibid.

Со потпишувањето на Договорот за соработка со ЕУ во 1996 и на Договорот за транспорт, Македонија воспоставила договорни односи со Унијата. На 9 април 2001 година Македонија го потпишува Договорот за стабилизација и асоцијација со ЕУ. Потпишувањето на овој договор е поддржан и поттикнат и од грчката влада. Грчкиот парламент, кој дотогаш ја одолговлекувал ратификацијата на 18 билатерални договори и протоколи поради проблемот со името на Македонија, на 27 мај 2003 година со огромно мнозинство го ратификува Договорот за стабилизација и асоцијација.⁵⁹

Својата позиција на предводник на процесот на европеизација на Западен Балкан Грција го покажува за време на своето претседателствување со ЕУ. Еден од петте приоритети на грчкото претседателствување претставува процесот на проширување. Грчката поддршка на политиката на стабилизација на регионот и неговата интеграција во Унијата го достигнува својот зенит на Солунскиот самит ЕУ – Западен Балкан во јуни 2003 година.⁶⁰ На 21 јуни шефовите на држави и влади на ЕУ и лидерите на земјите од Западен Балкан се среќаваат во Солун и постигнуваат консензус за Солунската декларација со која ЕУ ја истакнува својата недвосмислена поддршка за европската перспектива на земјите од овој регион. На самитот, исто така, била усвоена и *Солунска агенда за Западен Балкан: Движење кон европската интеграција*, која претставува јасен патоказ за земјите од регионот за влез во Унијата. За време на претседателствувањето е постигнал договор за зголемување на европските фондови за регионот со дополнителни 210 милиони евра.⁶¹

Заклучок

Раните 90-ти ги обележуваат низа настани кои ја менуваат политичката структура на Југоисточна Европа. Имено, од една страна започнуваат воените конфликти кои го придружуваат распадот на Југославија, додека од друга страна, пак, започнува процесот на

⁵⁹ See footnote no. 49.

⁶⁰ Ludlow, Peter. "The Thessaloniki European Council." *Euro Comment Briefing Note 2* (2003): 3.

⁶¹ "Results of the Greek Presidency by Policy Area: A Scoreboard." Ministry of Foreign Affairs of Greece. July 25, 2003.

отворање на економиите на балканските држави. Од анализата на грчката политика во однос на земјите од Западен Балкан, пред сè кон Македонија, Србија и Албанија, може да се заклучи дека во овој период таа се наоѓа затекната од интензитетот на дезинтегративните процеси и се соочува со вистински проблеми во приспособувањето кон новата политичка реалност. Оваа ситуација пресликана во реалноста значела поддршка на политиките на Милошевиќ во време кога повеќето земји на Европската Унија го осудувале режимот; спроведување максималистичка политика во однос на Македонија, која го достигнува својот зенит со заклучокот на Европскиот совет во Лисабон во именувањето на државата да не се содржи името Македонија; замрзнување на односите со Албанија и чести масовни депортации на економските мигранти. Ваквите политики на тогашната конзервативна и ретроградна Грција доведуваат до загрозување на нејзините сопствени национални интереси, негативно влијаат врз процесот на европска интергација на земјите од Западен Балкан и, на крајот, доведуваат до изолација во рамките на ЕЕЗ/ЕУ. Губејќи го компасот во односите со земјите од регионот, Грција ја пропушта историската можност да игра конструктивна улога во обликувањето на политичката и на економската реалност и да биде вистински промотор на европските вредности на Балканот. Таквата перцепција за неа ја споделуваат не само балканските соседи туку и европските партнери на Грција.

Времето на прогресивна, проевропска политика на Грција започнува во периодот по 1995 година. Тој период го одбележува процесот на модернизација на грчката надворешна политика, ставајќи посебен акцент на важноста за развивање економска меѓузависност со земјите од Западен Балкан како стар европски рецепт за решавање на билатералните проблеми, како и на забрзаната европеизација на регионот и на поддршката на земјите од регионот во процесот на европска интеграција. Прагматичната улога што почнала да ја игра Грција во овој период може да воочи преку: подобрувањето на односите со Албанија, интегрирањето на економските мигранти, решавањето на отворените прашања со Албанија и постепеното напуштање на политиката на масовни депортации; дистанцирањето од режимот на Милошевиќ и поддршка на политиките на западните сили

во однос на Косово, и, на крајот, конструктивната политика во однос на Македонија и одмрзнувањето на процесот на нејзина интеграција во меѓународните организации. Врвот на ваквата прогресивна политика е Самитот во Солун за време на грчкото претседателство со ЕУ, каде што се втемелени принципите според кои треба да се одвива процесот на европски интеграции во земјите од Западен Балкан. Притоа, примената на политиката на промовирање на економската меѓузависност довела до состојба во која грчките претпријатија стануваат едни од главните инвеститори во економиите на земјите од Западен Балкан, постигнувајќи извозни резултати незамисливи за минатиот период. Во 2002 година Грција извезува повеќе во Македонија отколку во Франција, трипати повеќе отколку во Канада, а доколку се додаде и Албанија, извозот го надминува оној за САД.⁶²

На крајот, анализата на грчката надворешна политика и нејзините импликации врз земјите од Западен Балкан во контекст на процесот на европска интеграција во периодот од распадот на Југославија до првите индиции за настапување на должничката криза укажува на два сосема различни стратешки пристапи. Едниот подразбира една конзервативна и ретроградна политика на Грција, која ја води земјата во изолација во рамките на ЕЕЗ/ЕУ и создава непријателски односи со земјите од регионот. Вториот, пак, е проактивен, прогресивен стратешки пристап практикуван од страна на грчките влади во вториот период што се разгледува во овој прилог, кој води кон постигнување позитивни резултати како на политички така и на економски план, истовремено зајакнувајќи ја позицијата на Грција како промотор на европските вредности и лидер во процесот на европеизација на Западен Балкан.

⁶² Michalopoulos, Constantine. "The Western Balkans in world trade: some implications for Greece." *Southeast European and Black Sea Studies* 2, no. 2 (2002): 101–128.

Zoran NECEV

GREEK FOREIGN POLICY IN THE CONTEXT OF EUROPEAN
INTEGRATION OF THE WESTERN BALKANS: FROM THE
DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA UNTIL THE DEBT CRISIS

-S U M M A R Y-

The aim of the paper is to explore the Greek foreign policy in the context of the European integration of the Western Balkans within the timeframe from the breakup of Yugoslavia until initial signs of the Greek debt crisis in 2007. It places emphasis on the countries that have direct and immediate implications from Greek foreign policy such as Macedonia, Albania and Serbia. Finally, the paper draws conclusion of the effects the Greek policy produced and how that affected the European path of its Balkan neighbours.

Габриела ТОПУЗОВСКА

Институт за национална историја - Скопје

ФОРМИРАЊЕ НА МЕДИЦИНСКИОТ ФАКУЛТЕТ ВО СКОПЈЕ И НЕГОВИТЕ ПОЧЕТОЦИ

По завршувањето на Втората светска војна народната власт и здравствените работници, со изразито неповолна кардровска структура, но со голем ентузијазам, влегуваат во борба за подобрување на лошата здравствена состојба кај населението. Вкупниот здравствен капацитет во НР Македонија броел 120 лекари и приближно толку средномедицински кадар, околу 9 некомплетни болници со околу 868 кревети, 2 детски диспанзери, 1 антитуберкулозен диспансер, 6 школски амбуланти, 7 забни ординации, 8 специјалистички ординации, 18 антималярични станици и 42 амбулантно-поликлинички ординации, и тоа за население од околу 1 200 000 жители.¹ Таквата состојба барала сериозен и мултидисциплинарен пристап за паралелно решавање на политичките, економските, социјалните и на образовните проблеми од една страна и на здравствените проблеми од друга, за што биле преземани низа мерки и активности.²

Македонските лекари започнуваат со активности за организирање на лекарската фела во здружение кое ќе ги застапува интересите на здравствените работници и ќе се бори за унапредување на здравјето и подигање на здравствената култура кај населението.

¹Момчило Лазаревски, главен и одговорен уредник, „Формирање и 40-годишен развој на Медицинскиот факултет во Скопје (1947–1987) – Здравствената состојба на населението во НР Македонија по ослободувањето во 1945 година“, во: *Медицински факултет Скопје (1947–1987)*, Уредувачки одбор: Бранислав Никодијевиќ, Киро Велков, Радослав Чапароски, Ефимија Главаш (Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Медицински факултет – Скопје, 1987), 15.

²А. Андреевски, „По повод дваесетгодишнината од основањето на Медицинскиот факултет во Скопје“, во: *20 години на Медицинскиот факултет – Скопје*: Годишен зборник, главен уредник Аврам Садикарио, том XIV (Скопје: Издание на Медицинскиот факултет во Скопје, 1968), 5.

На состанокот одржан на 31 мај 1945 година биле извршени подготовките за свикување годишно собрание на македонските лекари. На 12 август 1945 година е одржана „општолекарска конференција“, на која е основано Македонското лекарско друштво (МЛД), при што е усвоена научна и здравствено-просветна програма за работа на Друштвото. Прв претседател на МЛД станал д-р Борис Спиrow³, за потпретседател бил избран д-р Доне Миовски, а за членови на управата биле назначени д-р Нисим Аврам, д-р Васил Иванов, д-р Милош Јаковљевиќ и д-р Грозда Симитчиева. Другите членови што влегувале во управата на Македонското лекарско друштво биле д-р В. Поп-Андонов, д-р Харлампије Манчев, д-р Иван Анастасов, д-р Глигор Муратовски, д-р Панче Караџозов, д-р С. Каранфилов, м-р фарм. Даре Џамбаз и д-р Благој Васков.⁴ Македонското лекарско друштво претставува претходник на Медицинскиот факултет и кога се зборува за развојот и успехот на МЛД, тоа значи дека се зборува и за развојот и успесите на Медицинскиот факултет во Скопје.⁵

Имајќи го предвид фактот дека квалификуваниот и обучен медицински кадар бил дефицитарен на територијата на новата југословенска држава, „постојните три Медицински факултети (Белградскиот, Загребскиот и Љубљанскиот), не беа во состојба ниту оддалеку да ги задоволат акутно настанатите состојби. На нив можеа да се запишуваат само дел од планираните студенти по медицина. Така на пример, Белград беше принуден во 1946 година да одбие над 2000 кандидати од сите краишта на земјата поради недостатни капацитети“.⁶

Недостатокот од лекари се чувствувал и на територијата на НР Македонија, поради што Поверенството за социјална политика и народно здравје доставува барање до Главниот штаб на НОВ и ПОЈ во кое се наведува дека „(...) во Македонија има многу малку лекари. Молиме штабот да пушти во отпуса студентите медицинари кои имаат да полагаат испити да ги ослободи со документ, оти сега биле во Н.О. војска за да им се дозволи полагањето на испити во Софија на Мед. факултет. Секој студент би бил должен да претстави документ оти е

³ Стојан Ковачевски, Марјан Димитријевски, Љубица К. Јанчева, Катерина Мирчевска, „Д-р Борис Спиrow, државник, прв професор по историја на медицината и основач на Македонското лекарско друштво“, *Втор конгрес за историја на медицината* (Струмица: Македонска асоцијација за историја на медицината, 2005), 96.

⁴ Македонско лекарско друштво, „Историја на МЛД“, МЛД, <http://mld.org.mk/историја-на-млд/>, пристапено на: 27.8.2015.

⁵ „Историја на МЛД“.

⁶ Андреевски, „20 години на Медицинскиот факултет“, 7.

полагал испит за да се избегне напуштането на службата во војската брз причина...⁷

Во следната фаза било предвидено отворање два нови медицински факултети, во Скопје и во Сараево.⁸ Комитетот за заштита на народното здравје на Владата на ФНРЈ, на пленарната седница одржана на 22 мај 1946 година, заклучил „(...) дека за основањето на Медицинските факултети во Сараево и Скопје, неопходно е да се основаат две комисиии...“⁹ Министерството за народно здравје на Владата на НР Македонија, на 30 август 1946 година, со актот бр. 4745 се обраќа до Комитетот за заштита на народното здравје, при што бара тој да го спроведе решението донесено на 22 мај 1946 година. Комитетот одговара на барањето со актот бр. 128 од 26 септември 1946 година и формира Комисија од експерти, чија задача била да ги испита и да ги разгледа можностите за формирање Медицински факултет во Скопје.¹⁰ Во нејзиниот состав влегувале:

1. д-р Никола Николиќ, секретар на Комитетот за заштита на народното здравје на Владата на ФНРЈ;
2. Немања Маѓаревиќ, началник на Одделението за високи школи во Комитетот за школи и наука на Владата на ФНРЈ;
3. проф. д-р Александар Ѓорѓевиќ од Медицинскиот факултет во Белград;
4. проф. д-р Божо Лавриќ од Медицинскиот факултет во Љубљана;
5. проф. д-р Анте Премеру од Медицинскиот факултет во Загреб;
6. проф. д-р Сергије Салтиков од Медицинскиот факултет во Загреб;

⁷ ДАРМ, ф. 157, к. 5., док. бр. 224, 8 декември 1944 г. Барање до Главниот штаб на НОВ и ПОЈ за Македонија за ослободување на студентите медицинари од воена служба за полагање испити.

⁸ Никодијевиќ Бранислав, „Формирање на Медицинскиот факултет во Скопје 1947“, во: *Алманах на првата генерација студенти на Медицинскиот факултет во Скопје 1947–1953*, главен уредник: Стојчевски Тодор, уредувачки одбор Никодијевиќ Бранислав, Антова Нада, Шумковски Михаил (Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Медицински факултет – Скопје, 1997), 11.

⁹ Магдалена Жантева-Наумовска, Марјан Димитријевски, избор и редакција, *Медицински факултет 1947-2007 (Документи)* (Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Медицински факултет – Скопје, 2007), 32–34.

¹⁰ Жантева-Наумовска, Димитријевски, „Документи“, 16.

7. проф. д-р Милоје Видаковиќ од Медицинскиот факултет во Белград;
8. проф. д-р Александар Сабовљев од Медицинскиот факултет во Белград;
9. Димче Левков, помошник-министер за просвета на Владата на НР Македонија;
10. д-р Ѓоше¹¹ (Ѓорѓи) Гаврилски, помошник-министер за народно здравје на Владата на НР Македонија.¹²

На својата прва седница, одржана на 22 октомври 1946 година, Комисијата донела неколку заклучоци:

- Било констатирано дека во просториите на Земската болница може привремено да се организира клиничката настава на Медицинскиот факултет, а теоретската настава треба да се изведува надвор од постојните објекти на болницата.
- Било предложено просториите на Хигиенскиот институт да се искористат за наставата во првите семестри како кабинети и како простории за научна работа.
- Била предложена и изградба на амфитеатар во близина на Хигиенскиот институт.
- Бил даден приоритет на изработката на плановите за изградба на институтите и на клиниките на Медицинскиот факултет.
- Бил одреден датумот за почеток на наставата (1 септември 1947 година).
- На теренот на тогашната Земска болница била предвидена изградбата на сите установи на Медицинскиот факултет.

¹¹ Во овој документ д-р Гаврилски е запишан под името д-р Јоже Гаврилски.

¹² Милчо Богоев, главен уредник, *50 години Медицински факултет Скопје, Медицински факултет – Скопје* (Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Медицински факултет – Скопје, 1997), 18; Жантева-Наумовска, Димитријевски, „Документи“, 37; Андреевски, „20 години на Медицинскиот факултет“, 8.

- Била предвидена и изградба на зграда за живеење на наставниот и на помошниот персонал, како и простории за потребите на студентите.
- Со помош на Комитетот за заштита на народното здравје на Сојузната влада требало да се олесни работата на Медицинскиот факултет во Скопје, додека медицинските факултети од Белград, Загреб и од Љубљана, во рамките на своите можности, требало да се вклучат во опремувањето на институтите, лабораториите и на библиотеката.¹³

Деталите околу буџетот биле разгледани на наредната седница, на која се планирале и активностите околу трошоците што биле потребни за градба. Биле предвидени и вонредни кредити преку посредување на Министерството за народно здравје со Претседателството на Владата. Помош била потребна и од сојузната влада, како и од Комитетот за школи и наука на НРМ. Комитетот за заштита на народното здравје требало да помогне со доделување апаратура, а набавката на стручната литература била организирана преку Министерството за народно здравје така што биле испратени соодветни луѓе во странство за да ја набават.¹⁴

На истата седница Комисијата ги донела заклучоците за отворање на Медицинскиот факултет, со кои било утврдено следново:

- Јадрото на наставниот кадар требало да биде формирано од македонски доктори, макар и со скромни квалификации.
- Поради малиот број македонски лекари, биле задолжени медицинските факултети во Белград, Загреб и во Љубљана да изберат дел од своите кадри за пополнување на наставничките места на Медицинскиот факултет во Скопје.
- За решавање на проблемите со наставничкиот кадар, на Владата на НРМ било предложено да се испратат млади луѓе на домашни и на странски факултети каде што би се подготвиле за наставничката работа.

¹³Лазаревски, „Формирање и 40-годишен развој на Медицинскиот факултет во Скопје (1947–1987)“, 39; Жантева-Наумовска, Димитријевски, „Документи“, 52.

¹⁴Лазаревски, „Медицински факултет“, 39; Жантева-Наумовска, Димитријевски, „Документи“, 52.

- Бил одреден и бројот на студенти за прием на Медицинскиот факултет во Скопје, кој изнесувал од 150 до 200 студенти годишно.
- На крајот била предложена и Матична комисија.¹⁵

Матичната комисија била формирана на 5 февруари 1947 година со актот бр. 1250, а веќе на 18 февруари 1947 година таа се состанала и донела значајни предлог-одлуки.¹⁶ Меѓу првите решенија што биле усвоени се издвојуваат: Решението за избор на членови на Советот на Медицинскиот факултет, како и Решението за отпочнување на наставата на Факултетот во септември 1947 година. Истовремено, Министерството за народно здравје на Владата на НРМ го именува д-р Стерјо Боздов за в.д. декан на Медицинскиот факултет во Скопје, а за в.д. продекан е назначен д-р Милоје Видаковиќ. Било планирано првата седница на факултетскиот Совет да се одржи на 6 март 1947 година.

На 20 февруари 1947 година Комитетот за заштита на народното здравје и Комитетот за школи и наука на Владата на ФНРЈ писмено ги прифатиле сите горенаведени предлози на Матичната комисија. Врз основа на сите подготовки во периодот помеѓу август 1946 година и февруари 1947 година, во кои активно учествувале и ресорните министерства на Владата на НР Македонија и на Владата на ФНРЈ, како и според конкретните предлози на Матичната комисија, на 6 март 1947 година Владата на НР Македонија донела Указ за формирање на Медицинскиот факултет во Скопје и за именување на првата група наставници предложени и именувани од Матичната комисија. Со тоа биле завршени сите организациски, стручни и формалноправни подготовки за формирање на Медицинскиот факултет во Скопје.¹⁷

¹⁵ Членови на матичната комисија биле: проф. д-р Милоје Видаковиќ од Медицинскиот факултет во Белград, проф. д-р Анте Примеру од Медицинскиот факултет во Загреб, проф. д-р Јанез Милчински од Медицинскиот факултет во Љубљана, проф. д-р Александар Сабовљев од Медицинскиот факултет во Сараево, Димче Левков, помошник-министер во Министерството за просвета на НРМ, д-р Ѓоше Гаврилски, помошник-министер во Министерството за народно здравје на НРМ.

¹⁶ Магдалена Жантева-Наумовска, Марјан Димитријевски, избор и редакција, „Согласност на Комитетот за школи и наука при Владата на ФНРЈ за избор на редовни и вонредни професори доценти и хонорарни наставници на Медицинскиот факултет во Скопје, акт бр. 1208, Београд, 20.II.1947“, во: *Медицински факултет 1947–2007 (Документи)* (Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Медицински факултет – Скопје, 2007), 78.

¹⁷ Жантева-Наумовска, Димитријевски, „Документи“, 80.

Првата седница на Наставничкиот совет (Професорски совет) се одржала на 17 март 1947 година.¹⁸ На седницата било решено наставата од предклиничките предмети да биде организирана во просториите на Хигиенскиот завод и во бараките на Сестринското (Средномедицинско) училиште. На просторот на Земската болница требало да се формираат клиники, и тоа: Хируршка клиника со 160 кревети, Интерна клиника со 110 кревети, Детска клиника со 60 кревети, Гинеколошка клиника со 50 кревети, Психијатриска со 38 кревети, Инфективна клиника со 67 кревети, Кожно-венерична клиника со 27 кревети, Клиника за уво, нос и грло и Очна клиника со по 35 кревети и Институт за туберкулоза со 60 кревети. На истата седница бил усвоен и буџетот за Медицинскиот факултет, кој изнесувал 5 440,000 динари, како и датумот за почеток на наставата на факултетот (1 септември 1947 година).¹⁹

На 18 март 1947 година, во весниците *Политика* и *Нова Македонија* била објавена веста за отворањето на Медицинскиот факултет во Скопје, со што и македонската јавност била информирана за овој значаен момент во образовниот систем на новата македонска држава.

Сл. 1. Факсимил од статијата за отворањето

¹⁸ Магдалена Жантева-Наумовска, Марјан Димитријевски, избор и редакција, „Записникот од првото заседание на советот на Медицинскиот факултет во целост е објавен во овој Зборник“, во: *Медицински факултет 1947–2007 (Документи)* (Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Медицински факултет – Скопје, 2007), 82–86.

¹⁹ Жантева-Наумовска, Димитријевски, „Записникот од првото заседание на советот на Медицинскиот факултет во целост е објавен во овој Зборник“, 82–86.

Сл. 2. Проф. д-р Стерјо Боздов, прв декан на Медицинскиот факултет 18 март 1947 година во Скопје

Со „Законот за Петогодишниот план на развитокот на народното стопанство на НРМ во годините 1947–1951, Владата на НРМ по предлог на Министерот на народно здравје ја донесуе следната уредба за престанок на Земската болница во Скопје како таква и преминување на истата како клиника на Медицинскиот факултет при Државниот универзитет во Скопје.“²⁰ Уредбата содржела пет члена, а според членот 2: „Целиот лекарски, помошен, како и административни персонал раководен од Управата на сегашната Земска болница-Скопје преминуе во состав на Медицинскиот факултет и потпаѓа под раководството на Деканатот на истиот факултет.“²¹ Во согласност со овој документ биле предвидени и начините за пренесување на финасиите од Земската болница – Скопје во буџетот на Медицинскиот факултет при Универзитетот во Скопје. Уредбата под бр. 7656 од 17 септември 1947 година била потпишана од министерот за народно здравје на НРМ, д-р Вукашин Попадич, и од претседателот на Владата, Лазар Колишевски.²²

На Четвртата редовна седница на Наставничкиот совет, одржана на 22 октомври 1947 година, со тајно гласање проф. д-р Стерјо Боздов

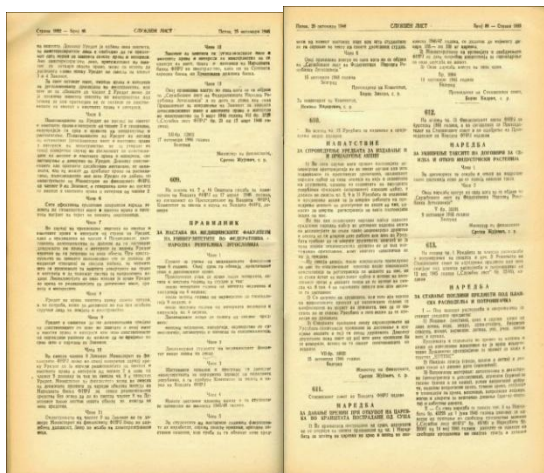
²⁰ Службен весник на НРМ, бр. 31 од 9 октомври 1947 година, <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/3C5ECAB906D54FE9A3F08F0D007621D6.pdf>, пристапено на: 27.8.2015.

²¹ Службен весник на НРМ, бр. 31.

²² Службен весник на НРМ, бр. 31.

бил избран за декан, а проф. д-р Милоје Видаковиќ за продекан. Со тоа престанала функцијата на Матичната комисија, а сите ингеренции за одлучување и решавање преминале во надлежност на Наставничкиот совет на Медицинскиот факултет во Скопје.

Фактот што со формирањето на Медицинскиот факултет во Скопје се отвориле многубројни прашања од сферата на медицинската едукација, нужно се поставило и прашањето за наставната програма и наставниот план. Тие требало да се приспособат според режимот на студирање на другите медицински факултети во Југославија. Првиот наставен план според кој требало да се одвива наставата на Медицинскиот факултет во Скопје бил донесен на конференцијата одржана на 30 септември 1946 година во Љубљана, кој бил применуван и на другите медицински факултети во Југославија.²³ Покрај наставниот план, Комитетот за школи и наука при Владата на ФНРЈ на 17 април 1946 година донел и Правилник за изведување на наставата на медицинските факултети во Југославија. На 25 октомври 1946 година Правилникот за настава на медицинските факултети во ФНРЈ излегол во *Службениот весник на ФНРЈ*.

Сл. 3. Правилникот за настава на медицинските факултети во ФНРЈ објавен во *Сл. весник на ФНРЈ* од 25 октомври 1946 година

²³ Момчило Лазаревски, главен и одговорен уредник, „Наставен план на Медицинските факултети донесен на конференцијата во Љубљана од 30 септември 1946 година“, во: *Медицински факултет Скопје (1947-1987)*, Уредувачки одбор: Бранислав Никодијевиќ, Киро Велков, Радослав Чапароски, Ефтимџа Главаш (Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Медицински факултет – Скопје, 1987), 44–45.

Во согласност со Правилникот за настава на медицинските факултети во ФНРЈ бил донесен и усвоен првиот Правилник и Наставен план за студирање на Медицинскиот факултет во Скопје, кои биле платформа за изведување на наставата во оваа високообразовна институција.

Според првиот Правилник на Факултетот, режимот на студирање бил либерален во класичен облик. Теоретските предавања, според првичните одредби за студирање, не биле задолжителни, а студентот можел да апсолвира со положени испити само од првите две години. Првиот Наставен план на Медицинскиот факултет во Скопје бил креиран според постојните планови од другите медицински факултети на тогашна Југославија, но приспособен кон тогашните кадровски и просторни капацитети на скопскиот Медицински факултет. Во согласност со Наставниот план, студиите траеле 6 години (12 семестри), со 41 предмет и вкупно 6 015 часа, од кои 57 % теоретска настава (или 3 450 часа) и 43 % практична настава (или 2 565 часа).

Есента 1947 година, на Медицинскиот факултет во Скопје била запишана првата генерација студенти на медицина, која броела 153 слушатели. Првиот час, според поканата испратена од Деканатот на Медицинскиот факултет, бил предвиден да се одржи на 3 ноември 1947 година од страна на доц. д-р Зденко Крижан, на тема: „Облик и градба на органите со оглед на битните особености својствени само на човекот“. Во поканата, покрај другото, стои: „Оно ќе се одржи во аудиторијата на Институтот за хистологија (бараката до Сестринското училиште). Слободни сме да Ве замолиме да нè удостоите со Вашето присуство на почетокот на нашата наставна работа.“²⁴

Во периодот од 1947 година до 1952 година наставата на Медицинскиот факултет во Скопје се изведувала според привремени наставни планови, кои биле применувани сè до 1952 година, кога бил донесен преглед на наставните планови на ниво на Универзитетот. Овој преглед бил утврден од Одборот за високи школи и наука при Советот за просвета, наука и култура на Народна Република Македонија.

Новиот план почнал да се применува од учебната 1952/1953 година, а според него, медицинските студии траеле 10 семестри со 4

²⁴ Лазаревски, „Медицински факултет Скопје“, 54. Поканата е објавена и во другите зборници и изданија посветени на основањето на Медицинскиот факултет.

650 часа и 28 предмети. Ваквиот режим на студирање важел сè до донесувањето на првиот Статут на Медицинскиот факултет во Скопје.²⁵

Наставен план	Семестри	Број на предмети	Број на часови		Вкупно
			Предавања	Вежби	
1947	12	41	3 450	2 565	6 015
1948/1949	10	37	3 255	2 205	5 460
1952/1953	10	28	2 520	2 130	4 650
1959/1960	10	28	1 830	2 025	3 855
1964/1965	10	34	2 730	2 340	5 160
1967/1968	10	35	2 565	2 460	5 025
1973/1974	10	36	2 775	2 610	5 385
1979/1980	10	32	2 565	2 520	5 085
1982/1983	10	33	2 265	2 145	4 410
1993	12	37	2 377	2 348	4 725

Табела 1. Наставни планови, времетраење на студиите, број на предмети

Првите генерации студенти кои пројавувале интерес за студирање медицина, на Медицинскиот факултет се запишувале без посебни услови и барања. На Факултетот можеле да се запишат кандидати кои имале искуство во санитетските единици на НОВ, а за одругите

²⁵ На Шестата седница на факултетскиот Совет, одржана на 26 декември 1959 година, факултетската управа на Медицинскиот факултет го утврдила првиот Статут на оваа високообразовна институција. Во согласност со Законот за работата на факултетите, Статутот бил потврден од Извршниот совет на Народна Република Македонија. Во случајот на Медицинскиот факултет, потврдувањето на Статутот на Факултетот се случило на 18 мај 1960 година. *Статут на Медицински факултет во Скопје* (Скопје: Медицински факултет, 1960), 3.

единствениот критериум за упис бил успехот од средното образование. Со цел да се направи потемелен избор на кандидатите, факултетската управа во следниот период започнала со надоградување на критериумот за прием на нови студенти. Така се започнало со создавање ранг-листи, кои се состоеле од збирот на бодови добиен од успехот на матурскиот испит, од последниот клас во средното образование и од оценките од предметите физика, биологија и хемија.

Развојот на медицината како наука придонел да се зголеми бројот на интересенти за студирање на Медицинскиот факултет. Поради тоа, со одлука²⁶ на Извршниот совет на НРМ, во 1956 година е воведен приемен испит за упис на Медицинскиот факултет.²⁷ Квалификацискиот испит не го полагале кандидатите кои имале одличен успех на матурскиот испит и по предметите биологија, хемија и физика во последниот клас од средното образование.²⁸ Овој систем се применува сè до учебната 1977/1978 година, кога за упис на Медицинскиот факултет повторно се зема предвид само успехот од средното образование. Во учебната 1982/1983 година е воведен квалификациски испит кој се состои од полагање на предметите биологија и хемија. За попрецизна пресметка почнува да се користи и компјутерска обработка на бодовите и ваквата практика се спроведува во наредните три години.²⁹

Медицинскиот факултет, како образовна институција, од своите рани почетоци бил расадник на лица со стручна компетентност, а многу значајна улога одиграл и во изградувањето на моралниот лик на лекарот, во кој народот требало да види здравствен работник полн со ентузијазам и хуманизам, човек кој требало да биде подготвен да дејствува ефикасно, но и да има интерес за сопствената континуирана професионална надградба.

Според сеќавањата на првите дипломирани лекари, по шест години од првиот час, на 30. XII 1953 година, во салата на Народниот театар во Скопје била организирана првата промоцијата на дипломирани студенти на Медицинскиот факултет во Скопје. На свечената манифестација биле присутни важни гости од другите

²⁶ Одлука бр. 145 од 30 мај 1956 година.

²⁷ Жантева-Наумовска, Димитријевски, „Документи“, 158.

²⁸ Квалификацискиот испит се состоел од полагање на предметите физика, биологија и хемија, а добиените бодови се додавале на бодовите од матурата и од средниот успех од последниот клас во средното образование.

²⁹ Лазаревски, „Медицински факултет Скопје“, 71.

медицински факултети во ФНРЈ, претставници од републичките институции и од општествено-политичкиот живот, Ректорот на Универзитетот, Деканот на Медицинскиот факултет, граѓани, гости и роднини. Свечената промоција ја отворил деканот на Медицинскиот факултет, проф. д-р Зденко Крижан, кој со поздравен говор се обратил до сите присутни гости, а потоа биле промовирани првите шест лекари, и тоа:

1. д-р Цветко Арсов,
2. д-р Сунчица Апостолова,
3. д-р Димитар Ивановски,
4. д-р Никола Поп Стефанов,
5. д-р Тодор Стојчевски,
6. д-р Теке Сулејмани.³⁰

Од формирањето на Факултетот, па сè до 1991 година, на Медицинскиот факултет во Скопје биле запишани околу 10 182 студенти, а дипломирале 6 353 студенти. Покрај својата основна дејност, кадрите на Медицинскиот факултет сè почесто се занимавале и со научна дејност. Како плод на нивната долгогодишна пракса, имале можност да соберат богат автентичен материјал за поспецифичните медицински случаи и болести. Сето тоа го презентирале на домашни и на меѓународни научни собири, конференции, советувања итн. Исто така, биле објавувани книги, многубројни учебни помагала, монографии и друга научна и стручна литература.

Потребата од стручно и научно усовршување, македонските лекари ја остварувале со посетување и завршување специјалистички студии, супспецијализации во матичната држава и во странство. Искуствата стекнати на престоите во странство, македонските лекари им ги пренесувале на своите домашни колеги и на студентите.

³⁰ Лазаревски, „Медицински факултет Скопје“, 78. Вакви промоции во иднина се одржувале сè до 1.VI 1963 година. Во наредните 22 години на Факултетот не се промовирале дипломираните лекари. Промоцијата на дипломираните доктори по медицина повторно била воведена во 1986 година.

Во текот на годините, на Медицинскиот факултет во Скопје се едуцирале голем број студенти. Некои од нив извршувале значајни функции надвор од Факултетот. Со него раководеле и голем број декани и продекани и секој од нив со својата дејност оставил личен печат во развојот на оваа високообразовна институција.

Gabriela TOPUZOVSKA

THE ESTABLISHMENT OF MEDICAL FACULTY IN SKOPJE AND ITS BEGINNINGS

-S U M M A R Y-

After the Second World War, the new state was marked by the highest shortage of qualified medical staff, who would take care of elementary health of the population.

Many diseases, hunger, cultural backwardness, poor hygiene conditions, many endemic hotspots, high morbidity and mortality especially in newborns and underdeveloped health service, were parameters through which the health status of the population was evaluated.

The subject matter in this article is the need and the establishment of the Medical Faculty in Skopje, from 1947 to 1991.

Ацо Гиревски

Православен богословски факултет

„Свети Климент Охридски“ – Скопје

ПЕДЕСЕТ ГОДИНИ ВОЗОБНОВЕНА МАКЕДОНСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА – ОХРИДСКА АРХИЕПИСКОПИЈА

На една од научно-културните средби, т. н. „Десет дена Крушевска Република“, организирани по повод големиот и двоен празник на Македонците – Илинден, на тема *Историските и уставно-правните основи на самостојна и суверена Република Македонија*, учествувајќи со реферат на црковна тема за Охридската архиепископија – „Македонска Православна Црква, како прилог кон нашата самобитност“.¹ Тогаш во својот труд настапив со три точки од црковно-народното живеење на овие простори. Првата точка се однесуваше на тоа дека „Македонија е библиска земја, а Македонците се библиски народ“; втората на континуитетот на првата организирана архиепископија – Јустинијана Прима, којашто е алма матер на Охридската архиепископија; и третата точка за тоа дека Македонска православна црква е возобновител на Охридската архиепископија. И денес таа го содржи целосното име Македонска православна црква – Охридска архиепископија.

Зошто Македонија е библиска земја, а Македонците се библиски народ? Затоа што христијанството во Македонија, па и пошироко на Балканот, прв го проповедал и го распространувал светиот апостол Павле при своите мисионерски патувања, за што сведочи библиската книга *Дела апостолски*. На тие негови патувања го придружуваат и апостолите Лука, Тимотеј, Сила и Тихик, кои и самите, независно од светиот апостол Павле, работат на христијанизација на овие простори. Низ Македонија проповедал и свети апостол Андреј Првopoвикан, кој и го поставува апостолот Урбан за прв епископ во Македонија. Светиот апостол Силуан бил првиот епископ во Солун, а Епафродит во Адрија,

¹ Ацо Александар Гиревски, „Охридската Архиепископија – Македонска Православна Црква“, во: *Прилози за Илинден VIII* (Крушево, 1998), 329–338.

или Адријакија (погранично место со Тракија), што значи дека уште тогаш се поставени темели на една организирана Црква. Апостолите Аристарх и Секунд биле солунјани, Епафродит бил од Филипи, а Гај од Добер (Дервија), кој се лоцира некаде помеѓу Струмица и Валандово. Во тоа време Македонија била под римска власт, така што често ги менувала своите граници и својот етнички состав. Како резултат на христијанизацијата извршена во првите три века, веќе на почетокот на четвртиот век христијаните на просторот на Македонија имале организирана Црква со црковна ерархија, чии епископи понатаму учествуваат на помесните и на вселенските собори. Ете зошто нашата Света Црква е стара Црква. Таа постои повеќе од еден милениум (*Дела*, 16, 6–15).

Еве ја втората вистина за нејзиниот континуитет како организирана архиепископија. Во петтиот век на просторот низ цела територија на Македонија постојат повеќе митрополии и епископии, од кои познати биле Солун, Скопје, Хераклеја, Баргала и Стоби. Во тој период низ целата територија на Македонија никнуваат многу ранохристијански базилики. За време на царот Јустинијан I (527 – 565), кој потекнува од с. Таврисион близу до Скупи, денешно Скопје, бил изграден нов град наречен Јустинијана Прима во близината на родното место на царот. Скупскиот митрополит бил издигнат на ниво на автокефален архиепископ. Кателијан бил првиот архиепископ на Архиепископијата Јустинијана Прима, во тоа време трет по чест меѓу помесните цркви, по Рим и Цариград. Имало и други архиепископи, како што се: Бененат, Павле, Јован I, Леон и последниот Јован IX, кој во 680–681 година учествувал на Трулскиот собор во Цариград.

Делото на свети апостол Павле и на светиот цар Јустинијан I го продолжуваат светите браќа Кирил и Методиј и нивните ученици, светите Климент Охридски и Наум Охридски. Во втората половина на десеттиот век, во рамките на Самоиловата држава е организирана Охридската автокефална архиепископија врз темелите на Јустинијана Прима, и тоа во достоинство на патријаршија. Подоцна, по паѓањето на Самоиловото Царство, повторно е сведена на степен на архиепископија и како таква постои цели осум века сè до 1767 година, кога е укината од страна на турскиот султан Мустафа III, а нејзините епархии се присоединети кон Цариградската патријаршија. Од овој момент па натаму, македонскиот народ прави постојани напори за нејзино возобновување.

И третата вистина, рековме, е дека Македонската православна црква е возобновителка на Охридската архиепископија. Овие три точки, односно ставови ги поткрепив со силни аргументи, не мои, туку на истакнати научници – историчари, наши и од нашето соседство (Снегаров, Голубов, Златарски, Иванов, Антољак, Новаковиќ, Граниќ, Љубинковиќ, Принцир, Белчовски, Шукарова).² Мошне едноставно е да се дојде до едно вакво или слично претставување за Црквата во Македонија од напишаните историски страници, меѓутоа она што го пишувам претставува дел од поновата историја на Црквата во Македонија.

Свети Климент Охридски од крајот на XIV век, црква Света Богородица Перивлепта, Охрид

Македонската православна црква – Охридска архиепископија, една од помесните православни цркви, денес живее организиран и активен црковен живот во согласност со својот Устав и со своето дејствување и учење, ги чува светите догми и канони на православната вера утврдени на светите вселенски собори, како и целото Свето предание на Црквата наследено од светите апостоли и од светите отци

² Ацо Александар Гиревски, „Охридската Архиепископија – Македонска Православна Црква“, 329.

просветлени од Светиот Дух. А сепак Црквата во Македонија е соочена со предизвици и борби, рамо до рамо со својата држава – таа во одбрана на името, идентитетот и нејзиното зачленување во НАТО и во ЕУ, а Македонската православна црква за рамноправно признавање и членство во православната екумена. Вистината е на наша страна. Името на оваа територија, без оглед на тоа какви сè етнички групации живееле на неа, се мешале, се преселувале, се доселувале, било познато и во антиката и се одржало како назив на нашата држава, како и името Македонци за населението во неа и пошироко од неа, во етничка смисла. Меѓутоа, Република Македонија е матична држава на македонскиот народ, но и на неколку други малцинства што живеат во неа.

И покрај јасната одлука на 17. правило на Четвртиот вселенски собор, во кое се вели дека организирањето на црковните области треба да биде соодветно на државното и граѓанското организирање, на Црквата во Република Македонија, од познатите политички причини, и до ден-денес ѝ се оспорува правото на самостојност.

Обновување на Охридската архиепископија во лицето на Македонската православна црква

По укинувањето на древната Охридската архиепископија, епархиите во Македонија смениле неколку јурисдикции од соседните православни цркви, но не по волја на овдешното население, кое никогаш не престанало да се бори за возобновување на својата Црква. Особено жестоки борби биле водени во втората половина на XIX век и првата половина на XX век, но полни услови за возобновување на самостојноста се создаваат дури во текот на Втората светска војна (1941 – 1945 година).

Света Софија – катедрала во стариот дел на градот Охрид, ран XI век

Настаните се одвиваат на следниов начин. Со ослободувањето на одредени територии на Македонија во текот на Втората светска војна и создавањето на првите органи на новата власт, започнува да се размислува за разрешување на македонското црковно прашање. Народноослободителната власт на ослободената територија во своето самоиницијативно организирање ја вклучила и Црквата, за и таа да може да се организира врз македонска основа. Во недостиг на висок клир, кој како туѓински ја напуштил земјата, македонското свештенство пред самиот крај на војната, во 1944 година во селото Врановци го создава Иницијативниот одбор за организирање Македонска православна црква.

Иницијативниот одбор за организирање црковен живот во Македонија го сочинуваат истакнати и напредни свештеници, Македонци по род, кои веднаш иницираат формирање на духовни одбори по градовите низ Македонија од редовите на месното свештенство. Тие добиваат задача да раководат привремено со севкупниот црковен живот на христијанскиот македонски народ.

Во месец март 1945 година, во Скопје се одржува Првиот црковно-народен собор, на кој се донесува Резолуција за обновување на Охридската архиепископија како Македонска православна црква. Оваа одлука е доставена и до Архиепископскиот собор на Српската православна црква, бидејќи пред војната епархиите во делот на Вардарска

Македонија се во состав на обединетата православна Црква на Србите, Хрватите и Словенците, подоцна Српска православна црква. Архиепископскиот собор на СПЦ тогаш не ја прифаќа оваа одлука, поради што Иницијативниот одбор во сите понатамошни барања настапува со одредени редуции: наместо како автокефална бара да биде призната како самостојна Црква. Но, повторно не наидува на разбирање и одобрување од страната на СПЦ. Бидејќи и по втор пат ИО наидува на недоразбирање кај високиот клир на СПЦ, свикува Втор македонски црковно-народен собор во 1958 година во Охрид, кога соборно се прифаќа предлогот за обнова на Светоклиментовата Охридска архиепископија, олицетворена во самостојна Македонска православна црква, а за нејзин прв архиепископ е избран Доситеј.³

Архиепископот Доситеј

³ Доситеј е прв поглавар на возобновената Македонската православна црква во периодот од 4 октомври 1958 до 20 мај 1981 година. По него архиепископи на МПЦ се: г.г. Ангелариј (18.8.1981 г. – 15.7.1986 г.), г.г. Гаврил (4.10.1986 г. – 9.6.1993 г.) и г.г. Михаил (21.12.1993 г. – 6.6.1999 г.). Актуелниот архиепископ, г.г. Стефан, е поглавар на Македонската православна црква – Охридска архиепископија од 9.10.1999 година.

Со прогласувањето на својата самостојност, односно со донесувањето на Уставот и на другите акти, МПЦ на целиот христијански свет, и посебно на македонскиот народ, му објавува дека таа е една неделива помесна Црква и, како автокефална станува дел на Светата Соборна и Апостолска Црква, уште и дека таа самостојно ќе го исповеда своето верско учење и ќе ги управува и уредува своите црковно-верски работи, одржувајќи догматско и канонско единство со другите помесни православни цркви. И, конечно, во Одлуката за прогласување на автокефалноста на Македонската православна црква (чл. 4 и 5) стои дека таа ќе се управува врз востановеното црковното устројство коешто важи за сите помесни православни цркви, втемелено врз Светото писмо и Светото предание, според учењето на Светата православна црква.

За консолидација на Македонската православна црква, од посебно значење е одлуката на Светиот архиерејски собор на Српската православна црква. Имено, Архиерејскиот собор на СПЦ очигледно се согласил со одлуката на Македонскиот црковно-народен собор и тоа го потврди во два наврата со донесување неколку одлуки (Ас. бр. 47/1959 година и 6/1959 година, зап. 57 од 17/4 јуни 1959 година). Во овие документи, покрај препораките за измени и дополнувања во Уставот на Македонската православна црква, донесен на Вториот црковно-народен собор во 1958 година, меѓу другото, е речено и следново: „Светиот архиерејски собор констатира дека епархиите Скопска, Охридско-битолска и Злетовско-струмичка на Црковно-народниот собор, одржан на 4–6 октомври 1958 година во Охрид се издвоиле во самостојна Македонска православна црква, која се управува според Уставот донесен на тој Собор“⁴. Ова, всушност, значи санкционирање на соборската одлука од Вториот македонски црковно-народен собор. Тоа се потврдува и со одредбите на спомнатата одлука, каде што се вели: „Со оваа одлука престануваат да важат прописите на Уставот на Српската православна црква за епархиите и архиереите во Македонија“⁵. Тоа е, всушност, еден вид канонски отпуст.

Одлуката за самостојност на МПЦ е потврдена и практично со сослужување заедничка архиерејска литургија со српскиот патријарх Герман на 19 јули 1959 година во црквата Свети Мина во Скопје.

⁴ Сп.: Славко Димевски, *Историја на Македонската православна црква*, Македонска книга, Скопје, 1989, 1082.

⁵ Сп.: Славко Димевски, *Историја на Македонската православна црква*, Македонска книга, Скопје, 1989, 1082.

Истовремено е извршена хиротонија на преспанско-битолскиот владика Климент. Ова значи дека Светиот архиерејски синод на СПЦ ѝ дал самостојност на Македонската православна црква, со тоа што таа и понатаму останува во канонско единство со СПЦ преку нејзиниот патријарх. По неколку дена, во црквата Свети Никола во Штип е хиротонисан уште еден епископ, овој пат владиката Наум за Злетовско-струмичката епархија. Конституиран е Синодот на МПЦ според Уставот на МПЦ, како и другите административни органи и тела во Архиепископијата и во епархиите.

Во мај 1962 година, во придружба на патријархот Герман со неколку епископи на СПЦ, во посета на МПЦ дошол патријархот московски Алексеј, придружуван од митрополитот Никодим, епископот Пимен и повеќе високодостојници на Руската православна црква. На празникот на свети Кирил и Методиј во црквата Пресвета Богородица – Каменско во Охрид била одржана и архиерејска литургија, на којашто служел патријархот московски Алексеј во сослужение на патријархот српски Герман и архиепископот охридски и македонски Доситеј. Ова било прво сослужување на поглаварот на МПЦ со поглавари од други автокефални цркви.

Манастирот Свети Наум на Охридското Езеро

Меѓутоа, во 1966 година односите со СПЦ повторно се влошуваат, и тоа откако СПЦ не останува доследна на постигнатата согласност и на ветувањето дека ќе ја почитува самостојноста на Македонската православна црква и дека ќе ја претстави како таква пред другите помесни самостојни православни цркви. По новонастаните недоразбирања и судири, Светиот синод на МПЦ на 17 јули 1967 година во Охрид го свикува Третиот црковно-народен собор и на свечената седница во охридската црква Свети Климент Охридски ја прогласува Македонската православна црква за автокефална, точно 200 години по нејзиното незаконско укинување од страна на иноверната власт. Чинот на прогласување на автокефалноста на МПЦ е извршен на светата архиерејска литургија отслужена во црквата Свети Климент Охридски на 19 јули 1967 година од страна на САС на МПЦ.

Прогласената автокефалност на Македонската православна црква со одобрување и поддршка е пречекана од сите добронамерни луѓе во целата земја и во светот. Ова може да се види од фактот што тој чин со одушевување е прифатен во Соединетите Американски Држави, Канада и во Австралија, а веднаш потоа и во Западна Европа. Покрај веќе организираниите македонски православни општини во тие земји, набргу доаѓа до масовно организирање на македонски црковни општини во сите тамошни градови каде што живеат и работат големи заедници на македонски иселеници. Се пристапува кон изградба на македонски црковни и културно-просветни домови. Пристигнуваат многубројни барања до Светиот архиерејски синод на Македонската православна црква да им бидат испратени свештеници – Македонци од татковината. Македонските црковни општини во тој далечен свет израснуваат во црковно-народни и културно-просветни центри, во кои слободно се изразуваат и се задоволуваат духовните, културно-просветните и националните чувства и потреби на Македонците.

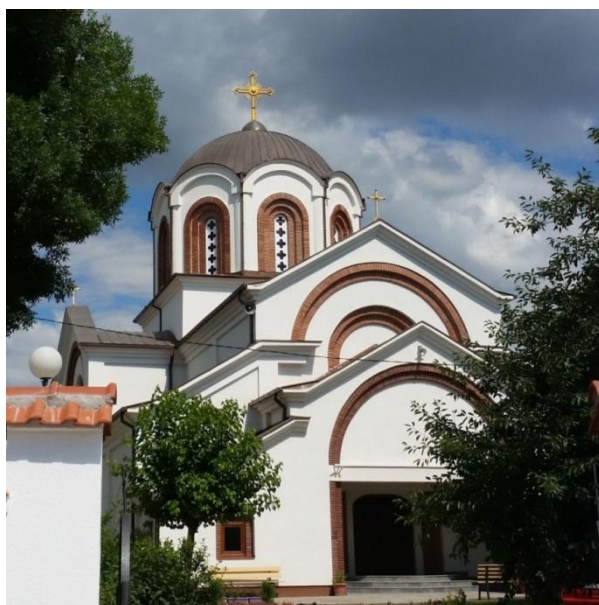
МПЦ, како автентична црковно-национална институција на македонскиот народ, на тој начин придонесе да се зачувува православната вера, македонската традиција и обичаите, како и да се создаде можност за афирмација на националниот идентитет во новите средини, станувајќи силен чувар на самобитноста и на духовниот интегритет на македонскиот народ. Духовната ерархија на МПЦ – архиереите, монаштвото и свештенството, се охрабрува во својата духовна мисија, па чекорејќи по вистинскиот Христов пат, во согласност со Божјите заповеди и светите канони на Православната

црква, добива силна поддршка од народот, а потврда за тоа е манифестирањето единство на верниот народ на МПЦ, како во Републиката така и надвор од неа, во дијаспората.

Неправедно згасната во 1767 година, таа духовна светилка на македонскиот православен народ, пред педесетина години, преку одлуките на нашите предци, повторно го враќа сјајот и топлината на вистинска Мајка закрилница на својот народ во лицето на МПЦ. Со овој историски чин македонскиот народ си ја повраќа библиската и литургиската традиција што ја имал со векови, а ја беше добил со апостолско преемство, рамноапостолско просветителство, втемелено од патронот свети Климент Охридски, со свои домородни пастири кои ќе го раководат народот доверен од Бога.

А сега да ги видиме поблиску плодовите од возобновната Охридска архиепископија во лицето на МПЦ за својот народ, но и за сите христијани во Република Македонија и пошироко.

Во изминативе неколку децении, како плод на самостојниот црковен живот е организирањето и уредувањето на МПЦ според принципите и во духот на православно црковно устројство. Таа се здобива со достоинство на ранг на архиепископија, со поглавар со достоинство архиепископ и со титула архиепископ охридски и македонски. Така, во овој период на самостојно црковно живеење беа основани најпрво Средното богословско училиште во истата 1967 година, а потоа и Богословскиот факултет во 1977 година.

Манастирот Свети Наум Охридски во Радишани, Скопје

Во тие години на обнова, голема грижа и љубов се пројавени и кон иселените Македонци во светот, особено преку организирањето на црковни општини и епархии на МПЦ во САД, Канада, Австралија и во Европа, со што е потврдено на дело вистинското духовно преображение насекаде меѓу македонскиот народ.

Дека придонесот на сопствената Црква е голем може да се потврди и преку обновата на монаштвото во Македонија денес, коешто претставува дар од вистински втемелената духовна преродба на православниот македонски народ. Низ историјата на Црквата воопшто монасите секогаш биле будни чувари и продолжители на изворното предание на светата православна вера и отсекогаш биле и ќе бидат автентични патокази на патот на вистинското православие.

Денес МПЦ има 10 епархии, од кои 8 се во Република Македонија, а тоа се: Скопска православна епархија со седиште во Скопје, чиј архиереј е архиепископот; Преспанско-пелагониска православна епархија со седиште во Битола; Брегалничка православна епархија со седиште во Штип; Дебарско-кичевска православна епархија со седиште во Охрид; Кумановско-осоговска православна епархија со седиште во Куманово; Повардарска православна епархија со седиште

во Велес; Струмичка православна епархија со седиште во Струмица и Тетовско-гостиварска епархија со седиште во Тетово, и 3 епархии во дијаспората: Американско-канадска македонска православна епархија со седиште во Торонто; Македонска православна епархија за Австралија и Нов Зеланд со седиште во Мелбурн и Македонска православна епархија за Европа со седиште во Малме.

Значи, дијацезата на МПЦ не се протега само на подрачјето на македонската држава, туку и во црковните општини надвор од границата на Република Македонија. Со парохииите моментално управуваат 11 митрополити и еден викарен епископ, на кои им помагаат над 500 активни свештеници.

Архиепископскиот соборен храм Свети Климент Охридски во Скопје

МПЦ има околу 500 парохии со повеќе од 2 000 цркви и манастири. Пред десет години се возобновија дваесетина манастири во кои денес живеат повеќе од 100 монаси и монахињи.

Светиот архиерејски синод го сочинуваат сите епархиски и викарни архиереи на МПЦ на чело со архиепископот, кој е претседател на Синодот. Тој е највисоката црковно-законодавна, црковно-управна и црковно-судска власт.

Црковно-просветна и издавачката дејност на МПЦ

Службен јазик во МПЦ е македонскиот и неговото кирилско писмо, а богослужбни јазици се црковнословенскиот и македонскиот.⁶

Издавачката дејност на МПЦ започнува со излегувањето на *Весник*“ – службен двомесечник што редовно се печати. Освен службениот дел за животот и дејноста на Црквата, во него се објавуваат научни и научно-популарни статии од сите области на богословските дисциплини, црковната материја, современиот црковно-верски живот во македонските епархии во земјата и во странство. МПЦ ги издава и списанијата: *Воскресение*, *Црковен живот* и други епархиски списанија и зборници.

Студентите на Богословскиот факултет имаат свое списание *Православен благовесник*, а Факултетот издава и *Годишен зборник* со трудови од редовните професори и од визитинг-професорите.

Во своите матични манастири, епархиите имаат развиено самостојна, сеофатна, но селективна црковно-издавачка дејност. Се работи за преводи на оригинални пастирски текстови и есеи со аскетска содржина, преводи од поуките за молитвата на современите старци од XX век, текстови од историјата на исихазмот, преводни изданија од современата светска православна теологија, апологетски текстови како одговор на состојбите во јавноста кон возобновеното монаштво итн.

Во 1990 година излезе од печат Светото писмо, наречено уште и Библија, на современ македонски литературен јазик, прво целосно издание во превод на архиепископот Гаврил (Милошев). Редактори на целосниот библиски текст беа истакнатите професори од Теолошкиот факултет во Скопје, Методи Гогов, Трајан Митревски и Борис Бошкоски.

⁶ Устав на МПЦ, член 5.

Познато е дека првиот словенски превод на Светото писмо бил направен од светите браќа Кирил и Методиј во деветтиот век. Познато е, исто така, дека оваа света книга за христијаните претставува непресушен извор на богати сознанија и потенцијал за духовно и црковно буђење. Замислете си, во таа смисла, што сè направија веќе 7-те изданија на Библијата на современ македонски литературен јазик. Со сигурност може да се каже дека Библијата во Македонија стана настолна книга за верниците, но и за секој љубител на книгата.

Преведувањето на Библијата на современ македонски јазик ја поттикна дејноста на МПЦ за преведување и на другите богослужбени книги од црковнословенски на македонски јазик.

Македонската православна црква и меѓурелигискиот соживот, разбирање и толеранција

Голема е улогата на Македонската православна црква во зачувувањето на мирот, меѓурелигискиот соживот и толеранција во Република Македонија и пошироко. МПЦ во својот однос кон другите помесни православни сестрински цркви секогаш се раководела од христијанската евангелска љубов и својата словенска великодушност. Иако признавањето на МПЦ за автокефална помесна православна црква се одвива бавно, нејзиниот углед во Македонија и во светот постојано расте.

Доказ за тоа е и неодамнешната изјава на митрополитот Иларион Алфеев, претседател на Одделот за надворешни црковни врски на Руската православна црква во интервјуто за бугарското национално радио „Недела 150“, којшто посака МПЦ што поскоро да стане дел од т.н. канонско поле. Според неговите зборови, постојат многу модели на црковно устројство со коишто без задолжително признавање на автокефалноста може, фактички, да ѝ се даде самостојност на Црквата. Во интервјуто, митрополитот Иларион го изрази своето мислење дека не треба да се држиме до грчките термини „автокефалност“ и „автономија“. Тој нагласи дека неопходно е да се создаде таков модел којшто е прифатлив за Македонската црква, но којшто ќе овозможи таа да се наоѓа во општење со канонските православни цркви. На крајот, тој

повтори дека Руската православна црква секогаш е подготвена да помага во овој процес и да предлага решенија коишто ќе се засноваат на македонскиот сопствен опит во надминување на проблемите.

Ова меѓуцрковно христијанско расположение на РПЦ и пред тоа ни го беше пренел еден од највлијателните руски теолози, проф. Андреј Кураев, којшто ја посети Македонија и три дена држеше предавања. Според она што го видел, односно според тоа како функционира МПЦ, тој вели дека „таа го има столбот да биде самостојна Црква. Ги гледам тука сите карактеристични црти на православниот живот што го има кај сите други народи.“ Посетата на проф. Кураев, според црковните аналитичари, е добар пример за тоа како треба МПЦ да ја претставува својата вистина пред другите православни цркви.

Охрабрена од вакви и слични изјави од авторитетни црковни великодостојници, МПЦ ги поддржува напорите на САС за интензивирање на комуникацијата со другите помесни цркви во функција на запознавање со актуелните состојби во МПЦ, но и со историските контексти на процесите врзани за животот на МПЦ. Со Нишкиот нацрт-договор од 2002 година потпишан помеѓу Македонската и Српската православна црква не беа решени спорните пастирски, канонски и литургиски проблеми на двете цркви. Така, на пример, нашата Црква од пастирски причини инсистираше на името *Македонска православна црква* и на самостоен статус, додека СПЦ, од политички причини (не го признава постоењето на македонскиот народ), инсистираше на името Охридска архиепископија и на автономен статус. Сите теолошки и историски факти укажуваат на тоа дека проблемот со името на нашата Црква нема црковна, туку чисто политичка основа, додека терминот којшто ќе го формулира нејзиниот организациски статус, односно „автономија“ или „самостојност“, нема суштинско, туку само формално значење, со оглед на тоа дека суштината на самиот статус беше дефинирана со содржината на Нишкиот нацрт-договор. По отфрлањето и на овој работен документ од страна на МПЦ, СПЦ еднострано ги прекина разговорите со нашата Црква и оттогаш, па наваму се обидува да организира паралелна црковна институција во Р Македонија преку поддршката што му ја дава на расчинетиот, од нашата Црква, поранешен повардарски митрополит, што е уште една потврда за нејзините неискрени намери.

Во таа смисла, МПЦ презема вклучување на компетентни лица и институции во градењето единствена стратегија за свое претставување врз основа на релевантни докази: печатење брошури и монографии за

вистината и реалноста на МПЦ; печатење зборници со документи поврзани со историјата на Охридската архиепископија и на МПЦ; кореспонденции и лични контакти со лица и со делегации од други помесни православни цркви; редовно ажурирање на податоците на интернет-страницата на МПЦ и на нејзините институции во земјата и во странство.

Светиот архиерејски синод на Македонската православна црква, исто така, пројавува дејност на полето на општохристијанскиот екуменизам и се труди да дојде до зближување и разбирање меѓу христијанските цркви и заедници. Овој дух особено се манифестира во сите контакти на меѓуфакултетско и меѓуцрковно ниво. И во тој поглед, кај извесен број од нив се забележува посебен интерес и желба да ни помогнат и МПЦ што поскоро да се најде во кругот на православната екумена, со својот автокефален статус.

Светиот архиерејски синод има веќе долгогодишни солидни екуменски односи со Римокатоличката црква во земјата и со Ватикан. МПЦ секоја година испраќа свои претставници во Рим, оти таму почиваат светите мошти на свети Кирил Солунски, кога се прави и пријателски прием и гостољубивост на папата. Меѓутоа, прашањето за непризнавањето на МПЦ заедно со непризнавањето и на некои други самостојни цркви е присутно на многу православни и мешани црковни комисији во целиот свет. Пред неколку години (во 2007 г.) на состанокот во Равена, Италија, делегации на мешовита православно-католичка богословска комисија го потпишале документот на т.н. Равенски договор со 46 точки, со кој се поставени темелите за надминување на православно-католичките проблеми околу соединувањето на црквите. Висок претставник на нашата помесна Црква немавме, но затоа, пак, од прва рака, изворно, на МПЦ ѝ беа посочени клучните поенти и случувања од страна на епископот виенски и австриски г. Иларион (Алфеев) за време на неговата посета на Македонија.

Во земјата, освен со христијанските верски заедници, Светиот синод одржува добри односи и со Исламската верска заедница во духот на хуманата и екуменска коегзистенција. Поучени од искуството на уфрлените меѓунационални конфликти (од типот на оној во 2001 г.), МПЦ ѝ даде голема поддршка на идејата на поранешниот претседател Борис Трајковски за меѓурелигиски дијалог и соживот, кој прерасна во асамблеја со претставници на повеќе различни религии и култури. Досега беа одржани три такви форуми во Македонија под името

Конференција за меѓурелигиски и меѓуцивилизациски дијалог (2002, 2010 и 2013 г.). Овој тип на дијалог продолжи да се одржува секоја трета година во Македонија.

Заклучок

Гледајќи низ призмата на православната еклисиологија, Македонската православна црква – Охридска архиепископија, фактички претставува органски дел од едната света соборна и апостолска Црква. Непобитен факт е дека таа има исклучителна улога во црковно-народното живеење во Република Македонија. Црквата во Македонија не би била во вистинска смисла македонска кога не би ја имала истата судбина на сè друго што го носи предзнакот македонско – народот, јазикот, идентитетот, културата, а тоа е да биде негирана, условена, обесправена, работи што не припаѓаат само на минатото, туку, за жал, се дел и од нашата сегашност. Никој не може да измисли ниту народ ниту Црква. Таа опстојува затоа што е израз на волјата на народот кој ја сочинува и ја сака таква каква што е.

Композицијата *Оплакување на Христа* од црквата Св. Пантелејмон во Нерези, Скопско

Благодарение на Третиот црковно-народен собор одржан во 1967 година, ние, Македонците, го имаме ова што го имаме – возобновена Охридска архиепископија како автокефална МПЦ. Ја имаме Црквата наша света, а во неа – поголемиот дел од македонскиот народ, особено во прекуокеанските земји; имаме домородни архиереи, монаштво и свештенство, со органи, тела и институции.

И конечно, тоа што е најбитно, МПЦ ја има благодатта Божја, која се покажува преку животворноста во Црквата; МПЦ го има Бога, Кој е дивен во Неговите светии. Во 2012 година, за првпат во поновата историја, во манастирот Света Пречиста – Кичевска МПЦ ќе изврши канонизација, односно вбројување меѓу светиите на преподобните маченици пострадани во 1558 година во овој манастир. Истата година МПЦ изврши канонизација и на светите 40 битолски преподобномаченици, а трае постапката за канонизација уште на други две свети личности од поновата историја на МПЦ. Благодарение на соборјаните, благочестивиот и верен македонски народ, од пред педесетина години Македонците ја втемелија својата една света, соборна и апостолска Црква на цврсти основи.

Aco GIREVSKI

MACEDONIAN ORTHODOX CHURCH – OHRID
ARCHBISHOPRIC: FIFTY YEARS OF RENEWAL

-S U M M A R Y-

From an orthodox ecclesiastical standpoint, the Macedonian Orthodox Church – Ohrid Archbishopric represents an organic part of the One, Holy, Catholic, and Apostolic Church. The Macedonian Orthodox Church has played a decisive role in the lives of the people of Macedonia and their struggles for freedom throughout the centuries. However, it seems that even today the Macedonian Orthodox Church bears the same encumbrances of being deprived and denied of its basic rights just as our state is, i.e. our identity, culture, language and territory. A nation or a church cannot be invented. A church exists because it is an expression of the will of the people that it represents. As a result of the 1967 Third Clergy and Laity Assembly the Macedonian people obtained successfully the renewal of the Ohrid Archbishopric and the Holy Synod proclaimed the Macedonian Orthodox Church as autocephalous. Today we have our own native archbishops, monks and clergy – a fully organized Church, as well as our own Seminary and Faculty. By the grace of God which was bestowed upon our Macedonian Orthodox Church we have recently completed the rite of canonization of the holy martyrs who died in 1558 near the Monastery Holy Mother of God – Immaculate of Kičevo. The faithful Macedonian people may fully share their joy of the fiftieth anniversary since the renewal of our One, Holy, Catholic, and Apostolic Church.

Драгица ПОПОВСКА

Институт за национална историја - Скопје

СПОРТОТ И ПАТРИОТИЗМОТ: ВРЗ ПРИМЕРОТ НА МАКЕДОНСКАТА КОШАРКАРСКА РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА НА ЕВРОПСКОТО ПРВЕНСТВО ВО 2011 ГОДИНА

Спортот претставува една од клучните алки во промоцијата/презентацијата на нацијата надвор од нејзините граници, кој истовремено ја прикажува и нејзината динамика. Оттаму, многумина го нарекуваат „микрокосмос на општеството“¹ затоа што истиот ги рефлектира општествено-политичките контексти од конкретното општество. Во овој контекст, иако е поврзан со многу општествени феномени, особено е силна неговата врска со националниот идентитет² и, во таа смисла, со патриотизмот, кој, пак, на спортските натпревари вообичаено е многу „жив“.

Патриотизам е термин со кој се изразува љубовта кон татковината.³ Тоа е чувство на припадност, кое може да се сфати како израз на национална гордост предизвикана од достигнувањата на татковината во разни области, па во тој контекст и во спортот.

¹ Jan Boxill, „Introduction: The Moral Significance of Sport“, во: *Sports ethics: an anthology*, (Malden, MA: Blackwell Pub, 2003), 9, <http://web.nmsu.edu/~jvessel/Boxill-intro-spo.pdf>

² За капацитетот на спортот во контекст на промоција на чувството за национален идентитет и неговото истакнување надвор од границите на државата, види: Barrie Houlihan, „Sport, National Identity and Public policy“, *Nations and Nationalism*, 3 (1), 1997, 113–137, 113.

³ Види одредница *patriotism* во: Merriam–Webster, *An Encyclopedia Britannica Company*, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/patriotism>. Според Пурковиќ:

„Патриотизмот е сложено субјективно чувство и вредносна ориентација, односно сентимент кој вклучува чувство на љубов и нежност кон татковината, непријателство кон сите што се обидуваат да ја загрозат, како и цврста подготвеност за зачувување и одбрана на саканото место или држава како една од врвните вредности“ (Nikola Purković, *Analiza konceptualnih razlika između pojmova „patritizam“ i „nacionalizam“ (Zašto je srpskom građanstvu teško da se oslobodi nacionalizma?)*, 6, http://www.academia.edu/1878023/Nikola_Purkovic.

Во рамките на научниот дискурс, одреден дел теоретичари сметаат дека патриотизам е термин кој по своето значење е синонимен со национализмот, додека други се на мислење дека постои дистинкција помеѓу нив.⁴ Во рамките на трудот на нив гледам како на два различни термини помеѓу кои постои тенка линија, толку тенка што многу лесно дозволува премин од едниот облик во другиот, нешто што, впрочем, го потврди и моето истражување во конкретниот домен.

Предмет на интерес на овој труд е односот спорт – патриотизам разгледуван врз примерот на македонската кошаркарска репрезентација на Европското првенство во 2011 година.⁵ Главниот фокус е ставен на анализата на текстови во медиумите пласирани најнапред преку весниците, но и преку интернет-страниците кои имаат директна или индиректна врска со предметот на истражување. Впрочем, медиумската покриеност на еден спортски настан е многу важна за истиот да има големо значење и за публиката,⁶ зашто медиумските текстови се, всушност, форми на популарната култура кои лесно се одомаќинуваат и стануваат дел од секојдневниот дискурс во општеството.

Медиумите во Македонија го следеа целиот тек на првенството и редовно информираа за сите случувања поврзани со него, вклучувајќи ги спортистите како учесници, постигнатите резултати, ја опишуваа атмосферата на теренот и на трибините. Постојано пласираа информации и за македонските навивачи, за бодрењето, па дури и за сите нивни обележја како што се: дресовите, капите, знамињата, шлемовите, трубите.

Главна цел на овој труд е да ги истражи наративите поврзани со настапот на машката државна репрезентација на Македонија на Европското првенство во кошарка и да го анализира начинот на кој се

⁴ Првите сметаат дека национализмот е продолжена рака на патриотизмот, додека другите прават јасна разлика помеѓу двата термина, сметајќи дека патриотизмот е здрава љубов кон татковината, а, пак, национализмот воздигнување на сопствената нација над другите, со тенденција за нивна миноризација. Види повеќе кај: Blanka Dizdarević, „Kontroverze o odnosu nacionalizma i patriotizma“, *Analiti Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, br. 9 (Zenica: Univerzitet u Zenici, 2012), 257–272.

⁵ Се работи за 37. Европско првенство во кошарка од 2011 година, кое се одржа во Литванија во организација на Европската кошаркарска асоцијација – ФИБА Европа.

⁶ Стокер вели дека доколку еден спортски настан не е покриен со каков и да е вид на медиум, тој нема да има значење ниту за публиката (наведено според: Martin Altvater, *Nationalism in online sports journalism - A comparison between Germany and the UK*, MA Thesis, Örebro University Department of Humanities, Education and Social Sciences, May 2012, 7).

вообличува медиумската слика за националниот тим, за навивачите и за неговите победи на теренот. Имено, начинот на кој медиумите ги претставуваат натпреварите на нашите кошаркари, односно начинот на кој се фокусираат на настанот, создава дискурс во општеството кој ја гради релацијата помеѓу националниот идентитет/патриотизмот и самата репрезентација.

Кошаркарската репрезентација во медиумскиот дискурс

Во рамките на спортската индустрија постојано се работи на тоа во колективната меморија на населението да се вгради семиотичкиот однос помеѓу националните спортски тимови и патриотизмот. Ова е карактеристично и за македонското општество, каде што преку различни слики, реклами, ритуали, церемонии се настојува да се зајакне ваквата асоцијација во колективната меморија на македонската нација. Впрочем, еден од аспектите кој го потенцира Стокер во контекст на прашањето зошто спортот е важен за градењето на нацијата е токму идентификацијата. Имено, процесот на идентификација на луѓето со својата земја, култура и идеологија, според авторот, е клучен за меѓународните спортски натпревари, а овој аспект честопати е поврзан со создавањето патриотски чувства.⁷ Од друга страна, спортот ги интегрира поединците во една поголема група која споделува сличен начин на толкување на спортот и помага во зајакнувањето на социјалните односи на луѓето кои имаат исти или слични гледишта.⁸

Кошаркарската репрезентација на Европското првенство во 2011 година ја сочинуваат дванаесет играчи, кои ја претставуваат Македонија во Литванија, а нивниот македонски предзнак е обезбеден и во контекст на симболиката, и тоа не само преку знамето и химната како државни симболи туку и преку боите застапени на дресовите. Ова го нотираат и некои медиумски текстови каде што домашните репрезентативци се именувани како „црвено-жолтите“.⁹ Ова јасно укажува на тоа дека облеката на кошаркарите е едно од средствата кое има за цел да имплицира значење, меѓу другото и во контекст на

⁷ M Altvater, *Nationalism in online sports journalism*, 7.

⁸ Стокер изделува три аспекти кои укажуваат на тоа зошто спортот е важен за градењето на нацијата гледано од аспект на владите, а тие се: одвраќање, идентификација и интеграција. За ова, види повеќе во: Thomas Stocker 2009, наведено според: M Altvater, *Nationalism in online sports journalism*, 8).

⁹ „Македонија ја сруши Литванија!!! Црвено-жолтата гордост е ПОЛУФИНАЛИСТ!!!“, *Спорт денес*, 14.9.2011.

патриотизмот. Тука има комбинација на бои – црвена и жолта, кои се, всушност, истите што се наоѓаат на знамето на Република Македонија. Облеката е симбол кој се јавува како средство за комуникација со другите и преку неа се изразуваат одредени специфични аспекти на културата и на идеолошката матрица.¹⁰ Во овој контекст, кај домашните гледачи таа создава значење во општественото живеење, станувајќи симбол на идентификација со „своето“, „нашето“, наспроти „туѓото“, додека кај странците станува симбол на препознавање, симбол што ја визуелизира „приказната за Македонија“. Ваквиот контекст е дополнет и со присуството на црвено-жолтото кај публиката, поточно кај македонските фанови. Имено, сите обележја на нашите навивачи: шалчињата, капите, маиците, знамињата итн., многу прецизно ги комбинираат боите на македонското знаме. Декорот го збогатуваат и обоените лица на трибините.¹¹ Впечатокот се засилува и со навивачката опрема која, меѓу другото, содржи и т.н. шлем.¹² Тој во перцепциите се поврзува со античкиот период и, од своја страна, би требало да го симболизира супериорниот Македонец поврзувајќи го со „славното“ античко минато. Наративите во весниците го зголемуваат впечатокот со именувањето на македонската публика на трибините како „македонска фаланга“, која е „извонредна“, „со спортски дух“ и „патриотизам“, што, секако, открива тенденција во општествениот дискурс да се вгради наративот на „моќта на исконската нација“. Ваквата декорација на трибините, поддржана со детали од ритуалите на навивање, е забележана не само од домашните медиуми туку и од странските. Ваквиот декор оставил особено силен впечаток и на некои грчки медиуми, кои по победата на Македонија над нивната екипа објавиле наслов: „Фановите на ФИРОМ ги деконцентраа грчките кошаркари“.¹³

Во „антички“ контекст, нашата репрезентација беше наративизирана и од хрватскиот *Спортнет*, кој објави текст со наслов: „Непобедливата македонска фаланга“, а во кој се вели: „Кој би рекол

¹⁰ <http://uscpublicdiplomacy.org/blog/culture-posts-olympic-pageantry-symbolism>

¹¹ Види: „Цела Македонија славеше (фото)“, *Zazabava.com*, 15.9.2011, <http://zazabava.com/cela-makedonija-slaveshe-foto>, пристапено на: 8.1.2015.

¹² Шлемот кој го носеле навивачите за време на Европското првенство во кошарка бил инспирација за сопствениците на еден дуќан за шапки да го изработат истиот. Според нив, интересот за шлемот е голем, не само кај домашните купувачи туку и кај странските посетители. Види: С. Ј., „Се продава шлемот на Александар Македонски“, *Нова Македонија*, 17.11.2011, пристапено на: 8.1.2016.

¹³ „Екатимерини“: Фановите на ФИРОМ ги деконцентрираа грчките кошаркари“, *Вест*, 4.9.2011, <http://www.vest.mk/?ItemID=769EF19EF1C81043ABE834888153F994>, пристапено на: 2.1.2016.

дека победата на Македонија над нивните безвременски ривали Грците ќе биде само вовед во историскиот поход на кошаркарската велесила Литванија? (...) потомците на Александар Македонски тргнаа на немилосрден поход кон кошаркарската престолнина на Литванија. (...) Таму ги дочекаа 15 000 запалени Литванци, но ниту многубројната војска на кошаркарски интелектуалци не успеа да го задржи нивниот продор на самиот врв на европската кошарка.¹⁴ Овој текст во македонскиот медиумски простор беше посебно акцентиран, а на некои сајтови беше претставен и како најдобар текст/анализа кој еден странец го напишал за Македонија.¹⁵

Кошаркарските репрезентативци во медиумскиот, но и во секојдневниот дискурс се „едно“, и покрај тоа што меѓу нив се наоѓа еден странец, Американецот Лестер Бо Меккејлеб. Имено, благодарение на неговата „извонредна игра“ со цел да ја обезбеди победата на Македонија, на него се гледа како на дел од „македонската нација“. Потврда за тоа наоѓаме на порталите кои прикажуваат дел од коментарите постирани на социјалните мрежи, каде што се вели: „Бо Македонецу, ти си нашата гордост“,¹⁶ или, пак, т.н. „Борче Меккејлебовски“ го нарекуваат „миленик на Македонија“. Дури и меѓу колегите на теренот, Бо Меккејлеб е именуван како *Борче, Бошко, Боби*.

Во исто време и т.н. „натурализиран Македонец“ настојува да биде дел од групата, па вели: „Навистина сум среќен затоа што играм за Македонија, затоа што овие момчиња се многу слични на мене, имаат енергија, дух, знаат да се борат.“¹⁷ Ова јасно покажува како самиот тој, покрај другите, си припишува црти кои ќе го претстават како „еднаков со другите“.

Претходно презентирното одблиску го прикажува начинот на кој се гради социјалното однесување на поединците и на колективитетот во контекст на спортот. Ваквите односи се логични ако се земе предвид дека со „адоптирањето“ на Меккејлеб во рамките на македонската

¹⁴ Mario Majdić Natrlin, „Nepobedjiva makedonska falanga“, *Sportnet HR*, 14.9.2011, <http://www.hrsport.net/vijesti/424693/kosarka-eurobasket-2011/nepobjediva-makedonska-falanga/>, пристапено на: 11.1.2016.

¹⁵ „Најдобрата странска анализа за победата на Македонија“, *Бркај работа*, 15.9.2011, <http://brkajrabota.mk/sport/kosharka/9602-najdobrata-stranska-analiza-za-pobedata-na-makedonija>, пристапено на: 11.1.2016.

¹⁶ Пелагија Стојанчова, „Пречек на кошаркарите“, *Радио Слободна Европа*, 19.9.2011, <http://www.makdenes.org/content/article/24332820.html>, пристапено на: 11.1.2016.

¹⁷ „Размонтирани и Словенците“, *Вечер*, 11.9.2011, <http://vecer.mk/sport/razmontirani-i-slovincite> пристапено на: 13.1.2016.

нација, во колективната меморија поврзана со спортот тој се препознава како нераскинлив дел од неа. На овој начин македонскиот репрезентативец, и покрај својот статус на Американец, станува „национална културна икона“ која го афирмира националниот идентитет. По победата над Грција, во Кавадарци е нацртан дури и графит со неговиот лик,¹⁸ каде што Бо е претставен како нов македонски херој. Ваков статус уживаат сите кошаркари кои се дел од дванаесеттемина: Перо Антиќ, Влатко Илиевски, Војдан Стојановски и другите играчи, како и селекторот Марин Докузовски, кому му беше изработен графит во Скопје.¹⁹

Практично, во рамките на медиумската наратива херојството се јавува како атрибут на целата кошаркарска екипа, сè со цел да се подигне единството и патриотскиот дух на целата нација. Сите овие играчи го стекнуваат статусот на национални икони благодарение на легитимитетот што го добиваат преку настапите во боите на Македонија.

Во моментите на големите успеси на кошаркарите особено беше нагласена присутноста на националната хомогеност во секојдневието, но и во рамките на медиумскиот дискурс. Во овој контекст е и следниот наратив кој го потврдува претходното: „Силно, од далечната Литванија кошаркарската треска ја тресе Македонија, со секој нов ден сè посилено, во ритамот на победничкиот чекор на македонските кошаркари! Ова се ѕвездени спортски мигови, кога кошарката е над сè, издигната над сите проблеми од секојдневното живеење. Ова се мигови за новите македонски спортски херои. Секоја нивна победа е ново емотивно доживување, кое како никогаш досега ја крева целата нација.“²⁰

Како што се нижеа победите на македонската репрезентација така во голем број медиуми се појавуваа и насловите: „Македонија ја совлада Хрватска“²¹, „Македонија ја 'исплеска' и Босна и Херцеговина!“²², „Македонија ја исплеска и Литванија во кошарка!“²³

¹⁸ „МекКелеб на графит во Кавадарци“, *Вечер*, 5.9.2011, <http://vecer.mk/mekkeleb-na-grafit-vo-kavadarci>

¹⁹ „Графит со Докузовски од 'Сити Парк бојс'“, *Утрински весник*, 16.9.2011, <http://www.utrinski.mk/default.asp?ItemID=18D91ABABC538140BF6F76B29477DA6F>

²⁰ Златко Калински, „Македонскиот кошаркарски хит продолжува“, *Deutsche Welle*, <http://www.dw.com/mk>

²¹ „Македонија ја совлада Хрватска“, *Дневник*, 1.9.2011, <http://dnevnik.mk/default.asp?ItemID=82789674A75D6548A3C793BC1D31D129>, пристапено на: 13.1.2016.

²² „Македонија ја исплеска и Босна и Херцеговина!“, *Здраво.мк*, 5.9.2011.

„Македонскиот кошаркарски хит продолжува“²⁴, за да се продолжи со насловот: „Македонија ѝ покажа на Европа како се игра кошарка“.²⁵

Медиумското претставување на победите на македонската репрезентација во својата реторика ја акцентира храброста на играчите, кои се нарекуваат величествени/лавови/херои на македонската нација, кои „изгинаа на теренот“, па потоа „заслужено триумфираа“. Како што може да се забележи, во наративите е присутна метафоризација, која гинењето на теренот асоцијативно го поврзува со конечен триумф кој се јавува како негов резултат. Може да се види дека во средиштето на секој од овие наслови, но и во дискурсот на текстовите што следуваат се инсистира токму на патриотизмот.

Интересна е пораката која под псевдонимот SKP е напишана на еден од блоговите: „Ако нешто во оваа држава не обедини без оглед на партиска, национална и друга припадност.., тоа е токму успехот на кошаркарската репрезентација! Одамна не сме се почувствувале горди Македонци, а посебно не така како на 3 септември!“²⁶

Трети септември како датум посебно се издвојува во текот на ова првенство затоа што истиот го означува натпреварот и воедно победата на Македонците над репрезентацијата на Грција. Оваа победа предизвика голема гордост и огромен излив на патриотизам кај Македонците, што е резултат на актуелната политичка состојба, во која јужниот сосед го оспорува правото на Македонците за самоидентификација, ја негира македонската посебност/идентитет и го оспорува правото на користење на името Македонија. Ваквата состојба практично е пресликана и во реториката што се користи во медиумскиот дискурс поврзан со кошаркарското првенство. Имено, спортските наративи добиваат политичко-историски конотации генерирани од актуелната состојба. Така, по победата, во весниците и на интернет-порталите осамнаа наслови како: „Македонија ја понижи Грција“,²⁷ „Сега и Грците научија дека се викаме Македонија“,²⁸

²³ „Македонија ја исплеска и Литванија во кошарка! Влеговме во полуфинале!, *Здраво.мк*, 14.9.2011.

²⁴ З. Калински, „Македонскиот кошаркарски хит продолжува“.

²⁵ „Македонија ѝ покажа на Европа како се игра кошарка“, *Fakulteti.mk*, 18.9.2011, http://www.fakulteti.mk/news/11-09-18/makedonija_i_pokazha_na_evropa_kako_se_igra_kosharka.aspx

²⁶ Порака поставена под псевдонимот SKP на 6.9.2011, Форум *Воденица* (www.macedonians.tv), пристапено во: јуни 2014.

²⁷ „Македонија ја понижи Грција“, *Весм*, 4.9.2011,

„Грците на колена пред Македонија!!!“,²⁹ „Елада од шок до подадена рака“.³⁰

Системот на значења што оваа победа го интерпретира во рамките на заедницата преку медиумскиот наратив е дека македонското постоење е реалност, а оваа победа ја обезбедува токму неговата видливост, која не зависи од нечие одобрување или негирање. Ова најдобро го илустрира следниот текст:

„Македонија ја оствари најголемата, најзначајна и најслатка победа на Европските кошаркарски првенства. Натпреварот со Грција кој за Македонците беше и повеќе од кошаркарски натпревар поради спорот со името, националниот тим го доби со убедливи 72:58.“³¹ Во овој контекст е и една од пораките дадена како коментар под текст во весникот *Дневник*, каде што се вели: „ (...) Белким ќе се свестат сега повеќе Грци дека постојат Македонци на север од нив...“³²

Всушност, по овој натпревар, меѓу другото, на Макелејб му е направен графит во Кавадарци, а во весниците излегоа и иницијативи да се направи споменик на кошаркарите,³³ а посебно на Меккејлеб, во Скопје,³⁴ па дури и Мекдоналдс да пласира сендвич на пазарот кој ќе го именува како *Меккејлеб*,³⁵ што доволно зборува за еуфоријата што ја предизвика оваа победа во Македонија.

На сите ни се познати успехите на македонската кошаркарска репрезентација на Европското првенство во Литванија кога Македонија

<http://www.vest.mk/?ItemID=BD02AC2D63478F43888A850B1268CD77>, пристапено во: јуни 2014.

²⁸ „Сега и Грците научија дека се викаме Македонија“, *Вечер*, 4.9.2011, <http://vecer.mk/sport/sega-i-grcite-nauchija-deka-se-vikame-makedonija>, пристапено во: јуни 2014.

²⁹ „Грците на колена пред Македонија!!!“, *Утрински весник*, 3.9.2011, <http://www.utrinski.mk/?section=arhiva&year=2011&month=9>, пристапено во: јуни 2014.

³⁰ „Елада од шок до подадена рака“, *Дневник*, 4.9.2011, <http://www.dnevnik.mk/?ItemID=412B5176275A2B4E9C74227E9966A689>, пристапено во: јуни 2014.

³¹ „Македонија ја понижи Грција“, *Вест*, 4.9.2011.

³² Порака поставена под псевдонимот *Orce*, 5.9.2011, коментар на текстот: „Елада од шок до подадена рака“, *Дневник*, 4.9.2011, пристапено на: 17.1.2016.

³³ Милко Живковиќ, „Споменик на кошарката“, *Нова Македонија*, 16.9.2011, пристапено на: 17.1.2016.

³⁴ М. Ц., „Тамара: На Бо треба да му изградиме споменик“, *Вест*, 4.9.2011, <http://www.vest.mk/?ItemID=50F36213794B074B88B7A49D9BF17412>, пристапено на: 17.1.2016.

³⁵ М. Ц., „Тамара: На Бо треба да му изградиме споменик“.

го освои четвртото место. Ваквиот пласман меѓу населението се доживеа како настан кој на некој начин ги коригира неправдите кон нас во однос на влезот во Европската Унија. Едноставно, овој пласман преку медиумскиот наратив вградува поента на моќ што им ги пласира нашата посебност и идентитет на оние што треба да ги видат, поточно на Европа, што е многу јасно изразено преку коментарот „им покажавме“ кој се среќава во медиумскиот дискурс, а кој има јасна стратегија: обезбедување единство и поткревање на патриотскиот дух.

За да ја обезбеди хомогенизацијата на нацијата, државата (преку Агенцијата за млади и спорт, Кошаркарската федерација и преку Јавното сообраќајно претпријатие) организира свечен дочек за репрезентативците, почнувајќи од аеродромот „Александар Велики“, односно од нивното слетување во Македонија, качувањето во двокатни автобуси специјално брендирани за нив, преку застанувањето во одредени населби (за да можат граѓаните да им честитаат), па сè до плоштадот Македонија каде што се случува големата прослава.³⁶

Настанот беше регистриран и од медиумите, во кои конструкцијата на националното чувство и манифестацијата на патриотизмот се пласираше не само преку текстови туку и преку слики кои треба да го поттикнат чувството на „национална моќ“. Нивната цел е да се вградат идентитетски категории кои во себе ги содржат гордоста, херојството и триумфот. Во овој контекст се настојува да се акцентира хомогенизацијата не само на народот туку и на политичките елити: „Она што не успеаја да го направат политичарите сами, го сторија кошаркарите, го обединија народот, ги обединија политичарите. На плоштадот пратениците и од власта и од опозицијата заедно ја славеа победата.“³⁷

*

Претходно презентираното недвосмислено покажува дека спортот и патриотизмот се длабоко поврзани. Патриотските контексти се неизоставен дел од спортските медиумски наративи, кои го конструираат односот спорт – патриотизам. Ваквите дискурси се меѓусебно поврзани и се активираат кај домашната публика, зашто се

³⁶ Види: „Величествен пречек на македонските кошаркарски херои“, *You Tube*, 19.9.2011; „Меккејлеб – да живее Македонија“, *You Tube*, поставено на: 19.9.2011 и др.

³⁷ Пелагија Стојанцова, „Спектакуларен пречек на кошаркарите“, *Радио Слободна Европа*, 19.9.2011.

поврзуваат со актуелните состојби: проблемот со името и оспорувањето на идентитетот. Во овој контекст е и употребата на различни симболи: знамето од Кутлеш, шлемовите инспирирани од антиката, наративите за фалангата, но и песните што се пеат на натпреварите. Овие наративи, и покрај тоа што како одредница го имаат патриотизмот во контекст на спортот, сепак излегуваат од неговата рамка и гордоста од успехот на државата ја префлаат на едно ниво кое, во суштина, ја има гордоста на Македонецот во историски/етнички контекст. Во моменти кога е присутно чувството на загрозеност, едноставно се јавува потреба од прикажување на Македонците како народ кој не е „дрво без корени“, туку напротив, дека неговото постоење има континуитет. Едноставно, сите овие дискурси кои се репродуцираат во општеството во контекст на спортот креираат соодветни наративи што го конструираат начинот на кој заедницата се замислува себеси во дадени општествено-политички околности.³⁸ Ова многу јасно покажува дека спортот не може да се разгледува како културен вакуум во едно општество, туку напротив, зашто истиот ги рефлектира социјалните односи во општеството.

³⁸ За начинот на кој се вообличува колективната меморија во независна Македонија, види: Драгица Поповска, *Споменикот, меморијата и идентитетот* (Скопје: Институт за национална историја, 2015).

Dragica POPOVSKA

SPORT AND PATRIOTISM: A CASE STUDY OF MACEDONIAN
BASKETBALL REPRESENTATION AT THE EUROPEAN
CHAMPIONSHIPS IN 2011

-S U M M A R Y-

This paper explores the concept of patriotism related to sports. It focuses on the Macedonian state basketball team performance at the European Championships in 2011. Sources of analysis are texts in the domestic media (newspapers and online sites), and the ways in which they represent and construct the link between national feeling and the team. These texts are actually forms of popular culture that easily become part of everyday discourse in society. Using the anthropological approach, the survey presents the image of the way of patriotism conceptualization in Macedonia, through sports and sports competitions.

Елена ВАЛЕВА
Институт славяноведения РАН

Ольга ИСАЕВА
Саратовский госуниверситет

МАКЕДОНИЯ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ В ТРУДАХ РОССИЙСКИХ/СОВЕТСКИХ ИСТОРИКОВ

Любого специалиста по истории Балкан может поразить факт наличия огромной литературы, в том числе и на русском языке, касающейся Македонии. Авторы данного доклада поставили перед собой задачу выяснить: 1) каковы причины неугасающего интереса к этой центральной области Балкан; 2) какие проблемы интересовали исследователей в императорской России, Советском Союзе и сегодняшней Российской Федерации; 3) какова была их идеологическая мотивация и какие научно-познавательные задачи они ставили перед собой; 4) какими методами исторического исследования они пользовались и какие формы исторического знания преобладали в тот или иной период¹.

Интерес российских исследователей к Македонии проявился значительно позднее, нежели к другим славянским землям. Объясняется это тем, что до конца XIX века Македония – отсталая периферия Османской империи – не играла сколь-нибудь заметной роли. Но после Берлинского конгресса 1878 г. она приобрела важное геополитическое значение не только для формировавшейся системы независимых государств региона, но для политики великих держав. В начале XX века в условиях менявшегося распределения сил на мировой

¹ В связи с ограниченным объемом статьи в ней рассматривается лишь новая и новейшая история Македонии.

арене это значение только возрастало. Известно, что именно македонский вопрос – вопрос о судьбе османской провинции - стал основной причиной серии региональных конфликтов и войн начала XX века, проложивших дорогу к Мировой войне 1914-1918 гг.

В силу того, что Балканы всегда были зоной приоритетных внешнеполитических интересов Российской империи, события в Македонии на рубеже XIX-XX вв. оказались в центре внимания российских политиков и ученых. Следует напомнить, что традиция и идеология внешней политики Российской империи всегда предполагали деятельную поддержку и защиту единоверного и единокровного славянского населения Балкан. Уже с конца XIX века в России стали появляться первые публикации об этом крае Османской империи. Рассказы и фотографии, свидетельствовавшие о тяжелом положении местного христианского населения, образно говоря, были «фотографической съемкой» объекта. В начале XX века, когда ситуация в Македонии осложнилась и грозила новым обострением Восточного вопроса, начались интенсивные поездки русских путешественников и ученых в эту область. Наряду с путевыми заметками и научными отчетами появилась и соответствующая научная литература².

В публикациях того времени рассказывалось о произволе турецких властей в македонских вилайетах, приводившем к частым антиосманским выступлениям местного населения, а также анализировалось соперничество соседних стран - Болгарии, Сербии, Греции, мечтавших о полном или частичном включении этой историко-географической области в свои границы. Авторы отмечали, что ожесточенная борьба балканских государств за обладание македонскими территориями была напрямую связана с определением национальной идентичности местного славянского населения, составлявшего основную часть жителей края. В своем большинстве они

² См.: А. Амфитеатров, *Страна раздора. Балканские впечатления* (Санкт-Петербург, 1903); А. Башмаков (Вещий Олег), *Болгария и Македония* (Санкт-Петербург, 1903); Н. Кондаков, *Македония. Археологическое путешествие* (Санкт-Петербург, 1909); А. Селищев, *Доклад на заседании Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском Университете* (Казань, 1914); Н.С. Державин, *Болгаро-сербские взаимоотношения и македонский вопрос* (Санкт-Петербург, 1914).

склонялись к тому, что славяне Македонии имели болгарское самосознание.

Авторы этих работ, будучи современниками драматических событий, по сути, не имели возможности оценивать их спокойно и беспристрастно. Поэтому большинство работ, не отличавшихся глубоким осмыслением происходящего, носило скорее публицистический, нежели научный характер и формировало публицистическое историческое знание. Тогдашние публикации субъективно и даже тенденциозно описывали и объясняли события, происходившие в то время в Македонии, чтобы соответствующим образом обосновать внешнеполитический курс Российской империи на Балканах или политику какой-либо политической партии России.

Так, политически ангажированным историком был П.Н. Милюков – видный представитель русского либерализма и крупный специалист по балканским проблемам. Он часто посещал Македонию как ученый, путешественник и как государственный деятель. Результатом этих поездок стали серия статей в газете «Русские ведомости» и журнале «Вестник Европы», а также книга «Балканский кризис и политика А.П. Извольского»³. Сделав вывод о преобладании в Македонии болгарского населения, Милюков признавал притязания Болгарии на эту территорию вполне обоснованными, тем более что Болгария, в отличие от Сербии и Греции, выступала против ее раздела. Милюков считал невозможным нарушение территориальной и национальной целостности Македонии. Не скрывая своих явных симпатий к стремлению Болгарии восстановить Сан-Стефанские границы, Милюков подчеркивал необходимость решения македонского вопроса путем предоставления Македонии автономии в составе Болгарского государства. Следует отметить, что Милюков не исключал возможности и обретения Македонией автономии в составе Османской империи. В дальнейшем он обходил молчанием вопрос о государстве, в рамках которого необходимо предоставить Македонии автономию, делая упор на сохранении ее целостности. В цикле статей,

³ П.Н. Милюков, *Балканский кризис и политика А.П. Извольского* (Санкт-Петербург, 1910).

опубликованных в газетах «Речь» и «Саратовский листок» (с 22 декабря 1912 г. по 12 марта 1913 г.), Милюков впервые представил точку зрения македонской интеллигенции и деятелей ВМОРО, которые выступали за единую и неделимую Македонию. Милюков отмечал, что «македонская» позиция была ближе всего болгарской. Предоставление Македонии автономии при номинальном сохранении статус-кво дало бы Македонии, по мнению Милюкова, шанс стать впоследствии независимым балканским государством.

Войдя в состав международной комиссии пацифистского фонда Э. Карнеги, Милюков как представитель России участвовал в написании доклада по анализу причин и последствий Балканских войн 1912-1913 гг. Поскольку свои выводы о положении в Македонии в период военных событий Милюков основывал почти исключительно на болгарских материалах, то он подвергся критике за отсутствие объективности. Этот доклад комиссии Карнеги до сих пор не принимается в Сербии и Греции и не используется в качестве источника при изучении Балканских войн. Сомнения в беспристрастности П.Н. Милюкова может усилить также и то обстоятельство, что в «Письмах из Македонии», он делал однозначный вывод о преобладании болгарского населения в крае, отмечая при этом, что вполне определенное болгарское самосознание имело только городское население⁴.

⁴ Научно-исторические взгляды П.Н. Милюкова по македонскому вопросу исследованы в диссертации С.Г. Мирзоевой «Место македонского вопроса в научной и политической деятельности П.Н. Милюкова: 1898-1917 гг.», защищенной в Нальчике в 2002 г. В целом соглашаясь с выводами автора, можно возразить ему только по следующему вопросу. С.Г. Мирзоева полагает, что в решении македонского вопроса Милюков расходился с официальной российской позицией. Действительно, общим местом в историографии стало утверждение, что российская дипломатия, отвергая в принципе популярную идею автономии Македонии, активно содействовала накануне и в период Балканских войн 1912-1913 гг. ее разделу между соседними государствами, причем в ущерб национальным интересам Болгарии. Однако если рассматривать все действия и предложения России по умиротворению Македонии с 1903 г. (Мюрцштегская программа) по 1913 г., то можно увидеть последовательное движение от весьма ограниченных преобразований в македонских вилайетах к весьма радикальным, открывавшим путь к изменению их административного устройства и введению автономного управления. (Подробнее см.: О.Н. Исаева, «От войны к войне: проблема Македонии в русско-болгарских отношениях (1878-1913 гг.)», сборник

Если П.Н. Милуков, лидер партии кадетов, главный смысл событий 1912 г. на Балканах видел в национальном освобождении славянских народов, то В. И. Ленин, лидер российских социал-демократов, следуя установкам К. Маркса, усматривал суть тогдашних балканских событий в социально-экономическом освобождении Македонии, последнего бастиона средневековья в Восточной Европе. Выделяя в Балканских войнах 1912-1913 гг. в качестве главных общественно-экономический и классовый аспекты, Ленин утверждал, что для Македонии завоевание ее Болгарией и Сербией означают буржуазную революцию, своего рода 1789 или 1848 годы. Победам балканских стран над Турцией Ленин придавал всемирно-историческое значение, полагая, что подрыв феодализма в Македонии означает великий шаг в общественном развитии балканских стран, задержанного турецким абсолютизмом и крепостническими отношениями. Войны на Балканах, по мнению Ленина, открывали новую главу всемирной истории, в которой исторической задачей демократических сил балканских стран, прежде всего балканского крестьянства всех национальностей, становилось окончательное освобождение от помещичьего и монархического гнета путем революции. Вину за исключительную кровопролитность Балканских войн Ленин возлагал на «коронованных разбойников и буржуазию»⁵. Статьям В. И. Ленина о Балканском кризисе 1912 г. надо уделить особое внимание потому, что высказанные там оценки и выводы способствовали зарождению марксистской традиции в отечественной, да и мировой историографии. Суть ее состояла в приоритетном исследовании экономического фактора и классовой борьбы как движущей силы исторического развития.

Россия-Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII-XXI вв. Российско-болгарские научные дискуссии (Москва, 2010).

⁵ В.И. Ленин, *Балканские народы и европейская дипломатия*. Полн. собр. соч., 5 изд., т. 22. (Москва, 1968); он же, *Новая глава всемирной истории*, там же; он же, *Ужасы войны*, там же; он же, *Социальное значение сербско-болгарских побед*, там же; он же, *О лисе и курятнике*, там же; он же, *Позорная резолюция*, там же; он же, *Балканская война и буржуазный шовинизм*, там же, т. 23 (Москва, 1973).

До раздела Македонии, осуществленного балканскими странами в 1912-1913 гг., ее история в России изучалась в основном как история территории. После Первой мировой войны, в целом закрепившей итоги Балканских войн, Македония, если и рассматривалась советскими авторами, то лишь в контексте истории государств, ее разделивших. К тому же, после большевистского переворота 1917 г. в России коренным образом изменилось содержание ее внешней политики на Балканах, которые стали рассматриваться новым советским руководством как важный резерв мировой революции. Поэтому в 1920-х - первой половине 1930-х годов положение в македонских землях анализировалось в основном с точки зрения возможности дестабилизации политической ситуации в Болгарии, Греции и Югославии и создания там революционной ситуации. Авторами большинства статей в журналах «Коммунистический Интернационал», «Мировое хозяйство и мировая политика», проявлявшими гипертрофированное внимание к революционному движению в регионе, были не столько профессиональные историки, сколько партийные публицисты. Со второй половины 1930-х годов революционные движения малых народов данного региона теряют свою былую значимость для советского руководства. В условиях начавшейся Второй мировой войны, когда знание исторического опыта приобрело особую актуальность, советские историки вновь стали обращаться к проблематике Балканского кризиса начала XX в.⁶

Новый всплеск интереса к Балканам в целом и к Македонии в частности, наступил после Второй мировой войны. Тогда в советской политике в регионе большевистский мессианизм соединился со старыми имперскими планами России. Особое место в этих планах «сталинского панславизма» уделялось обновленной Югославии и Болгарии. После образования в рамках югославской федерации македонской республики в СССР началось ее изучение по страноведческому принципу. В то время вообще отдавался приоритет изучению стран и народов по этническому принципу. Официальное рождение нового южнославянского народа, получившего этноним

⁶ А.А. Могилевич, М.Э. Айрапетян, *На путях к мировой войне. 1914-1918* (Москва, 1940).

«македонцы», открывало возможность создания новых гуманитарных дисциплин, связанных с его языком, историей и культурой. Следует отметить, что власти социалистической Югославии приложили значительные усилия для формирования особой македонской идентичности: она была институализирована в федеральные системы, гарантировавшие республике большие права, в ней целенаправленно развивалась сфера образования и культуры.

Но изучение в СССР всего корпуса проблем, связанных с историческим и культурным прошлым и настоящим Македонии, сразу же столкнулось с немалыми трудностями, носившими идеологический и политический характер.

Во-первых, конфликт между партийным и государственным руководством Советского Союза и Югославии 1948-1953 гг. крайне осложнил объективное изучение в СССР истории всех славянских народов, входивших в югославскую федерацию. К тому же, пресловутый македонский вопрос и после Второй мировой войны продолжил свое существование в качестве важнейшего фактора балканской политики. Новым моментом стало то, что разделившие Македонию страны оказались в противоположных военных блоках (Греция - в НАТО, Болгария - в ОВД), а социалистическая Югославия, по сути, стала страной нейтральной. В силу этого обстоятельства значение македонского вопроса резко возрастало в периоды международных кризисов. Македонский вопрос не только усиливал напряженность между западным и восточным военно-политическими блоками (в период гражданской войны в Греции), но и существенно ослаблял «фронт социализма» на Балканах. Между югославскими (македонскими) и болгарскими учеными шли ожесточенные споры по вопросу о том, существует ли македонская нация. Болгарская сторона отказалась в конце 1950-х годов от признания македонцев в качестве национального меньшинства и стала рассматривать население Пиринского края как этнических болгар, а македонцев, живущих в Югославии, как нацию искусственную, созданную по политическому заказу, а потому ущербную и нежизнеспособную. На позицию болгарских ученых и политиков влияла национальная традиция, в силу

которой большинство населения Болгарии смотрело на славянское население Македонии как на неотъемлемую часть болгарского народа.

Этнолингвистические споры между Болгарией и Югославией (Македонией) привели к тому, что македонская тематика была полностью исключена из научной сферы деятельности советских ученых. Но творческая мысль продолжала развиваться, ученые «работали в стол». В качестве примера можно привести первую в советской/российской историографии монографию по истории Македонии XIX в., подготовленную в конце 1960-х годов сотрудником Института славяноведения и балканистики К.Л. Струковой, опубликованную уже после смерти автора в 2004 г.⁷

Необходимость писать о Македонии в справочных и учебных изданиях привела к скандалу вокруг учебника «История южных и западных славян», подготовленного на Историческом факультете Московского университета в конце 1960-х гг.⁸ Советские ученые в 1970 г. в были вынуждены обсуждать вопрос, в каком ключе следует рассматривать историю Македонии: как историю территории, на чем настаивала болгарская сторона, или как историю самостоятельного народа, чего требовали югославы. К общему заключению так и не пришли, но основы концепции формирования македонской нации были заложены. В 1974 г. в свет вышел 15 том Большой советской энциклопедии (БСЭ) со статьями о Македонии и СР Македонии⁹. Эти материалы вызвали в Югославии настоящий скандал. Острая негативная реакция Болгарии и Югославии на публикации о Македонии справочного или учебного характера, их попытки придать им политическое звучание привели к фактическому запрету в СССР на исследования в этой области.

⁷ К.Л. Струкова, *Общественно-политическое развитие Македонии в 50-70 гг. XIX в.* (Москва, 2004).

⁸ *История южных и западных славян*, ред. И.М. Белявская, И.А. Воронков, В.Г. Карасев, И.В. Созин (Москва, 1969). Подробнее о перипетиях вокруг учебника см.: Е. Валева, О. Исаева, «Македонистика под запретом. К истории становления науки в СССР», сборник *България, Балканите и Русия. XVIII-XXI век. Българо-руски научни дискусии* (София, 2011).

⁹ Автор исторического очерка - Л.Я. Гибианский.

Советская концепция становления и развития македонского этноса впервые наиболее подробно была сформулирована в рецензии на пресловутый учебник по истории южных и западных славян, подготовленной в Институте славяноведения и балканистики АН СССР в 1970 г. Кратко суть этой концепции сводилась к следующему. Когда речь идет о средневековье, нет оснований говорить о существовании особого македонского народа на территории Македонии. Развитие национально-освободительного и культурно-просветительного движения в Македонии на протяжении большей части XIX века шло в общем русле болгарского национального Возрождения, начало формирования македонской нации приходится на вторую половину XIX века. Берлинский трактат 1878 г. изменил судьбу македонских земель и их населения. И хотя этническая, языковая, культурная общность Македонии и Болгарии еще сохранялась, раздельное существование их территорий способствовало возникновению особых местных задач и стремлений. Постепенно экономическая, политическая и культурная специфика вела, по мнению авторов рецензии, к вызреванию элементов македонской нации.

Со времени раздела македонских земель после Второй Балканской войны (1913 г.) социально-экономические и общественно-культурные процессы в разных частях Македонии пошли самостоятельным путем. Македонское национальное самосознание, язык и литература находились в процессе формирования вплоть до Второй мировой войны. Лишь образование Народной Республики Македония в рамках ФНРЮ положило начало «новому этапу развития македонского самосознания и формирования македонской нации в условиях социалистического строительства». Авторы рецензии сочли необходимым четко «констатировать факт: в рамках Социалистической Республики Македония развернулся процесс складывания македонской социалистической нации»¹⁰.

Начавшиеся в 1990-е годы кардинальные изменения общественно-политических условий в СССР не могли не отразиться на

¹⁰ Подробнее см.: Е. Валева, О. Исаева, “Македонистика под запретом. К истории становления науки в СССР”.

развитии исторической науки. Стала меняться тематика исследований, наметились новые приоритеты в методологии. С исчезновением идеологических запретов усилился интерес к острым национальным проблемам в Центральной и Юго-Восточной Европе, в том числе к македонскому вопросу. С крахом советской системы исчезли все ненаучные, политические причины запрета на изучение македонской проблематики. В условиях архивной «революции» начала 1990-х годов открылась возможность исследовать ее с подлинно научных позиций. В коллективных трудах по истории Болгарии, Югославии, по истории международных отношений на Балканах, изданных в постсоветский период, появились главы, посвященные истории Македонии¹¹.

Опираясь на недоступные прежде архивные фонды, вооруженные обновленным научным инструментарием, ученые вновь обратились к ключевой проблеме Балкан конца XIX -начала XX века – македонскому вопросу.

Исследованием истоков и содержания македонской проблемы стали заниматься Исаева О.Н., Ямбаев М.Л., Сквозников А.Н., Лабаури Д.О.¹². Осмысливая исторический феномен македонского вопроса, они справедливо отмечают, что в разные исторические периоды в него вкладывали различное содержание. Сложилось устойчивое представление, что после 1878 года главным было политическое содержание, то есть политическое будущее трех македонских вилайетов, на обладание которым претендовали все соседние государства. Политическая составляющая неизбежно вызывала

¹¹ См.: *Нации и национальный вопрос в странах ЦЮВЕ во второй половине XIX - начале XX века* (Москва, 1991); *Очаги тревоги в Восточной Европе (Драма национальных противоречий)* (Москва, 1994); *Болгария в XX веке. Очерки политической истории* (Москва, 2003); *История Югославии в XX веке: очерки политической истории* (Москва, 2011); *На путях к Югославии: за и против* (Москва, 1997); *В «пороховом погребе Европы». 1878-1914* (Москва, 2003).

¹² См., напр.: Д.О. Лабаури, «Идеология македонизма в 1886-1903 гг.», *Славяноведение* (2005), 2; он же, *Болгарское национальное движение в Македонии и Фракии в 1894 – 1908 гг.: идеология, программа, практика политической борьбы* (София, 2008); М.Л. Ямбаев, «Сербская политика в Македонии на рубеже XIX–XX веков глазами русских консулов», сборник *Двеста лет новой сербской государственности* (Санкт-Петербург), 2005; А.Н. Сквозников, *Македония в конце XIX - начале XX века – яблоко раздора на Балканах* (Самара, 2010).

актуализацию и другого аспекта македонского вопроса – этнического, связанного с определением национальной принадлежности местного славянского населения. Исследователи выявили феномен лабильности этнического сознания части славянского населения Македонии. В ряде работ убедительно показывается, что неопределенность национального самосознания, присущая преобладающей части македонских селян, создавала благоприятную почву для деятелей болгарской, греческой и сербской пропаганд, а те, в свою очередь, способствовали развертыванию в Македонии этномотивированного терроризма¹³. Анализ путей разрешения македонской проблемы, предлагавшихся в конце XIX - начале XX вв. как внутренними, так и внешними силами, показал, что тупиковыми оказались и революционный, и эволюционный (мирный) путь. В результате была открыта дорога к военному решению проблемы силами самих балканских государств.

Открытие архивов стимулировало исследование македонского движения в рамках международного коммунистического движения 1920-30-х гг.¹⁴ Если в начале своей деятельности Коминтерн не уделял внимания национальному вопросу, считая его отвлекающим внимание от классовой борьбы, то затем в нем стали усматривать катализатор революции. Что касается Балкан, то здесь пропаганда этнического сепаратизма сочеталась с балканским федерализмом. В статьях Р.П. Гришиной показана эволюция отношения большевистского руководства к македонскому вопросу, который со временем стал рассматриваться в качестве одного из важнейших инструментов прогнозируемой на Балканах революции. Балканская

¹³ О.Н. Исаева, “Мюрцштегский опыт «умиротворения» Македонии”, сборник *Македония. Проблемы истории и культуры* (Москва, 1999); она же, “Национальное самосознание славянского населения Македонии в начале XX века”, *Славяноведение* (2002), 3; В.И. Косик, “Гордиев узел Балкан”, сборник *Македония. Проблемы истории и культуры* (Москва, 1999); М.Л. Ямбаев, “Четы Внутренней македонской организации на начальном этапе деятельности”, *Славяноведение* (2006), 1.

¹⁴ *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции в документах центральных российских архивов начала – середины 1920-х годов* (Москва, 2000-2003).

коммунистическая федерация приняла решение о наличии уже в то время отдельных македонской, фракийской, добруджанской наций¹⁵.

Вопрос о времени появления на исторической арене македонской нации до сих пор сохраняет свою дискуссионность и требует углубленного изучения. Но исследователям, занятым поисками конкретных дат или событий, так или иначе связанных с этим процессом, стоит прислушаться к мнению авторитетного российского историка Р.П. Гришиной, полагающей, что в условиях Балкан «с их этнической чересполосицей, с частой вынужденной миграцией населения с места на место, из страны в страну особенно трудно определить, когда “начинается” собственно нация, а также затруднительно сказать, когда ее строительство более или менее состоялось»¹⁶.

Еще одной проблемой, пользующейся повышенным вниманием российских историков, являются планы Москвы в отношении Македонии в период Второй мировой войны и в первые послевоенные годы, а также проекты балканской интеграции, обсуждавшиеся балканскими коммунистическими лидерами в период антифашистского Сопротивления. Планы кардинального решения македонского вопроса в конце Второй мировой войны, предлагаемые Москвой и компартиями Болгарии и Югославии, исследованы Л.Я Гибианским. Они касались изменения границ Македонии в рамках федерации южных славян. Автор вскрыл нарастание противоречий между Тито и Димитровым по вопросу о южнославянской федерации, в рамках которой и предлагалось окончательное решение македонского вопроса. Нарастающее противостояние двух складывающихся блоков в мировой политике и его влияние на послевоенное устройство Балкан, в ходе

¹⁵ Р.П. Гришина, “Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (по документам Коминтерна)”, сборник *Национальный вопрос в Восточной Европе: прошлое и настоящее* (Москва, 1995); она же, “Формирование взгляда на македонский вопрос в большевистской Москве. 1922-1924 (По документам российских архивов)”, сборник *Македония: проблемы истории и культуры* (Москва, 1999); Я. Войтова, *Македонский вопрос и политика Коминтерна (1918-1925)*. Автореферат дисс. (Краснодар, 2007).

¹⁶ Р.П. Гришина, *Лики модернизации в Болгарии. (Бег трусцой по пересеченной местности)* (Москва, 2008), 101.

которого периодически всплывал вопрос о Македонии, исследовал А.С. Аникеев¹⁷.

В рамках темы становления новых независимых посткоммунистических государств Юго-Восточной Европы объектом исследования стала Республика Македония, обретшая свою независимость в 1991 г.¹⁸. Специалисты пытались выяснить, почему этому государству, несмотря на всю остроту межнациональных отношений, крайне тяжелое социально-экономическое положение, враждебное внешнее окружение и бушевавшие по соседству вооруженные конфликты, на протяжении почти 10 лет удавалось сохранять мир и спокойствие. Затем их внимание привлекло острое македоно-албанское противостояние начала 2000-х гг. Подводя промежуточные итоги двадцатилетнего существования этого государства, исследователи отмечают, что Республика Македония, обремененная многими проблемами экономического, этнодемографического, внешнеполитического характера, находится в политической «серой зоне», характеризующейся синдромом бесплодного плюрализма. Смена у руля политических партий, построенных либо по гражданско-социальному, либо по этнически-государственному принципу, не приводит к существенным изменениям во всех сферах жизни. Разность этнических идентификаций, менталитета и конфессиональной принадлежности во многом обуславливает высокий

¹⁷ Л.Я.Гибианский, “Проблема Македонии и вопрос о федерации на Балканах в отношениях между Москвой и коммунистами Югославии и Болгарии в 1941-1945 гг.”, сборник *Македония: проблемы истории и культуры* (Москва, 1999); А.С. Аникеев, “Македонская проблема в контексте международных отношений на Балканах. (1943-1949)”, сборник *Македония: проблемы истории и культуры*; он же, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период «холодной войны» (1945-1957)* (Москва, 2002).

¹⁸ А.В. Карасев, В.И. Косик, “Этапы борьбы македонского народа за независимость”, сборник *Македония. Путь к самостоятельности. Документы* (Москва, 1997); Е.Ю. Гуськова, “Первые шаги Македонии на пути самостоятельности (1991-1995 гг.)”, сборник *Македония. Путь к самостоятельности*; С.А. Романенко, *Югославия: история возникновения, кризис, распад, образование независимых государств* (Москва, 2000).

уровень конфликтности межличностных отношений, зачастую транслируемых на политическую систему общества¹⁹.

В последнее десятилетие российские исследователи плодотворно использовали цивилизационный подход (или, точнее, концепт цивилизации), который позволил смягчить экономический детерминизм и развернуться в анализе исторических процессов к человеку. Введение концепции модернизации, давно используемой в западной исторической науке, также расширило операционное поле для российских ученых, помогло им выйти за пределы узких страноведческих исследований и применить междисциплинарный инструментарий.

Коллектив Института славяноведения РАН подготовил целую серию трудов под общим названием «Человек на Балканах», посвященных различным аспектам модернизации в традиционном обществе балканских стран. Этот крупномасштабный проект позволил выявить не только специфику региона, но и сопоставить развитие отдельных его государств. В трудах этой серии была затронута и македонская проблематика. Дальнейшее развитие она получила в монографии Р. П. Гришиной «Лики модернизации в Болгарии»²⁰. В ней македонский вопрос исследован автором и на партийном, и на государственном уровне. Рассматривая дилемму, вставшую перед Болгарией и другими балканскими государствами в начале XX века – война или модернизация, автор делает вывод, что выбор в пользу войны был сделан при большом давлении «македонствующих». Приоритет же силовой политики над проведением в жизнь курса на развертывание производительных сил затормозил движение балканского общества по пути действительной модернизации. Балканские войны 1912-1913 гг. оборвали линию экономического и социокультурного восхождения Болгарии, добытого трудом ее населения за 30 лет после Освобождения. Обращаясь к «вечному» для

¹⁹ Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен (Москва, 2007); Е.Г. Пономарева, *Политическое развитие постъюгославского пространства (внутренние и внешние факторы)*, (Москва, 2007).

²⁰ Р.П. Гришина, *Лики модернизации в Болгарии*.

Балкан национальному вопросу, один из авторов работ указанной серии «Человек на Балканах», Ар.А. Улунян приходит к парадоксальному выводу, что именно «решенность “государственного вопроса” в его балканской форме с этнополитической моделью государственно-территориальной организации вела к нерешенности так называемого национального вопроса»²¹.

Следуя антропологическому принципу, отечественные ученые проявили в последнее время особый интерес к личности и ее роли в истории. Этот интерес вполне оправдан, поскольку уравнивает прежний крен в сторону абстрактных изысканий из истории классов, социальных групп, их борьбы за смену общественных формаций. Усилиями целого коллектива авторов была создана галерея наиболее ярких лидеров стран Центральной и Юго-Восточной Европы, объединенных идеей объединения нации и создания единого государства²². Герои этой книги, вошедшие в пантеон национальной истории, выступили на ее авансцену в переломную для всего континента эпоху, центральным событием которой стала Первая мировая война. Именно с ней они связывали окончательное решение «своего» национального вопроса, реализацию «национального идеала».

В названном издании впервые в российской исторической литературе создан портрет знаковой фигуры для Болгарии и Македонии - Тодора Александрова, профессионального революционера-террориста, принимавшего самое непосредственное участие во всех перипетиях македонского вопроса²³. Еще до недавнего времени в исторической и мемуарной литературе (главным образом, болгарской) Т. Александрова либо превозносили, либо ругали, а его деятельность замалчивали, он побывал и героем национально-освободительной

²¹ *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX - первая половина XX в.)*, (Москва, 2004), 127.

²² *До и после Версаля. Политические лидеры и идеи национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе* (Москва, 2009).

²³ Р.П. Гришина, “Между Болгарией и Македонией: идеи и практика Тодора Александрова (миф о легендарном болгарском патриоте)”, сборник *До и после Версаля. Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе*.

борьбы, и военным преступником. Основываясь на недавно введенные в научный оборот болгарскими специалистами документальные материалы, автор соответствующей статьи Р.П. Гришина попыталась воссоздать объективный образ этого крайне неоднозначного политического деятеля, воинствующего революционера, проложившего путь к войне на Балканах с помощью циничных провокаций с массовыми жертвами в Македонии. Развенчивая «миф о легендарном болгарском патриоте», Гришина задается вопросом: чего же хотел в действительности Александров – свободы Македонии или власти над ней? Чем была для него Болгария? Дать прямые ответы на эти вопросы, считает автор, не получилось ни у его современников, ни ныне – притом ни в Республике Македония, ни в Республике Болгария.

В последнее время стали исследоваться новые аспекты македонской истории. Так, церковная жизнь в Македонии в первой половине 1940-х гг. анализировалась исследователем из Санкт-Петербурга М.В. Шкаровским²⁴. Он пришел к выводу, что основание самостоятельной Македонской православной церкви происходило при активной содействии коммунистического руководства Югославии, заинтересованного в ослаблении власти Сербской православной церкви.

Современные российские исследователи, расчищая историческое поле от почти вековых политических наслоений в виде мифов и стереотипов, не оставили без внимания мифологическую трактовку национальной истории, характерную для современной македонской историографии и, по сути, являющуюся примером использования истории в политических целях. В статьях В.К. Волкова, В.А. Шнирельмана были подвергнуты справедливой критике попытки македонских авторов экстраполировать историю своей страны в далекое прошлое, придать ей легендарный характер. Указанные авторы отмечают, что безраздельное господство этноцентризма при создании национальной истории приводит не только к искажению исторических реалий, но и к расхождению с общепринятыми достижениями мировой

²⁴ М.В. Шкаровский, «Церковная жизнь в Македонии в 1941-1944 годы и создание Македонской православной церкви», *Славяноведение* (2012), 5.

исторической науки. В статье О.Н. Исаевой рассматриваются основные тезисы концепции запоздалого развития македонской нации, концепции радикального македонизма, имевшего сначала «славянскую», а затем «античную» версии²⁵.

Беглый анализ рассмотренных работ позволяет уловить критическое отношение современных российских авторов к предшествующей во многом идеологизированной историографии и стремление обратиться к дискуссионным вопросам. Их анализ фактического материала в системном контексте позволяет взглянуть на историю региона и его отдельных стран как на процесс нелинейного характера со своей динамикой, подверженный воздействию многих факторов. Печально известному македонскому вопросу, как любой крупной проблеме, касающейся исторического бытия народов и государств, пока нельзя присвоить статус «решенной проблемы». Все имеющиеся на сегодняшний день исследования означают не «закрытие» темы, а новую, более глубокую ее постановку.

²⁵ В.К. Волков, «Македонский вопрос в политике и науке», сборник *Македония: проблемы истории и культуры* (Москва, 1999); В.А. Шнирельман, «Национальные символы, этноисторические мифы и этнополитика», сборник *Македония: проблемы истории и культуры*; О.Н. Исаева, «Македонский дискурс в современной историографии», *Славянский альманах* (Москва, 2009).

Elena VALEVA
Olga ISAEVA

MACEDONIA AS AN OBJECT OF STUDY IN THE WORKS OF RUSSIAN / SOVIET HISTORIANS

-S U M M A R Y-

The following issues are discussed in this article:

- The reasons of historians' undying interest to the central part of the Balkans;
- The scope of problems viewed by historians in the Russian Empire, the Soviet Union and the Russian Federation;
- Tasks and methods prevailing in different periods of the XX century.

The historical research of Macedonia, which is a rather complicated territory in terms of ethnics and religion, started in the end of XIX century. Excessive politicization "of the Macedonian question" made research extremely difficult in Soviet time. With the beginning of the Perestroika, the unofficial ban on the study of the Macedonian perspective in the USSR was withdrawn. Modern Russian researchers seek to objectively understand the key moments in the history of Macedonia, the phenomenon of the "Macedonian Question" on the basis of current scientific knowledge.

Марина МИХАЙЛОВНА ФРОЛОВА

Кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник
Института славяноведения
Российской Академии наук

**АЛБАНСКОЕ И СЛАВЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ОХРИДСКОГО
КАЙМАКАМЛЫКА ПО ДОНЕСЕНИЯМ РОССИЙСКИХ
ДИПЛОМАТОВ (60-Е ГОДЫ XIX В.)**

II часть

М.А. Хитрово вернулся из отпуска к месту консульской службы в Битоле 10 сентября 1863 г. Он сразу обратил внимание на то, что власть турецкого правительства внутри страны со времени черногорской войны 1862 г. значительно окрепла. Порта «с ловкостью» сумела воспользоваться внешнеполитическими событиями и состоянием «нравственного упадка и уныния» «своих разочарованных христианских подданных», чтобы найти «новые элементы силы и стойкости». Хитрово считал, что укрепление власти на местах произошло из-за нескольких причин. «Черногория была в первый раз решительно побеждена и преклонила голову под условия победителя». Слава «черногорского имени» между албанскими племенами померкла, «они утратил и веру в непобедимость ее оружия и теснее примкнули к турецкому правительству. Впечатление, произведенное вестью о поражении Черногории на умы христиан, было разрушительно, долго никто не хотел верить этой вести. Но когда истина стала очевидна, уныние и апатия заменили внезапно недавние теплые надежды».¹

Порта переменила свою тактику по отношению к албанцам, «этого полудикого и воинственного народонаселения, почти враждебно

¹ Архив внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ), ф. 213, оп. 536, д. 2, л. 53 об., 54, 55.

к ней расположенного». Ей были необходимы его симпатии, но также следовало обуздать независимость Дебара и постепенно привести этот край «в то положение, в каком находятся другие провинции Турции». Новым шагом в этом направлении стало перенесение местопребывания охридского каймакама из Охрида в Дебар «для ближайшего надзора за дебарским народонаселением». Однако ожидаемых результатов эта мера не принесла, так как каймакамы назначались из Стамбула из турецких чиновников. Они не были знакомы с местными условиями, не имели в своем распоряжении никакой военной силы, не могли предпринимать «никаких решительных мер против буйства враждебно к ним расположенного народонаселения и против учиняемых им беспорядков». Кроме того, эти каймакамы наделялись весьма ограниченной властью, которую контролировала и при необходимости парализовала турецкая администрация в Битоле. Как только каймакам решался на какую-либо строгую меру, на него тут же поступали жалобы в Стамбул, и каймакама снимали с должности. Таким образом, дебарские каймакамы беспрестанно сменялись.

В 1861 г. турецкие власти, занятые волнениями в Герцеговине и обеспокоенные тайным участием в них Черногории, оставили практически без внимания Дебарский край, где мусульманское албанское население чувствовало себя совершенно независимо. Здесь в ноябре 1861 г. дебаряне открыто восстали против каймакама, который бежал из своей резиденции в Тирану, «где он и оставался долгое время, не смея показаться среди буйного дебарского народонаселения».² В Долно-Дебаре также прошли значительные волнения: мусульманское население разделилось на две партии, между которыми завязалось сражение, было убито с обеих сторон 29 человек.

Хитрово с тревогой писал, что в этом регионе возросший мусульманский фанатизм угрожает христианам. Даже казачий полк, состоявший из христиан, под общим командованием известного Садык-паши (Михаила Чайковского), при проходе в конце мая 1861 г. через Скопье был встречен выстрелами.³ Омер-паша в качестве наказания

² АВПРИ, ф. 213, оп. 536, д. 2, л. 40.

³ Там же, ф. 161/1, оп. 181/2, д. 1184, ч. 1, № 142, л. 142 об.

определил в Скопье на зимние квартиры не один, а два полка из христиан – казачий и драгунский.⁴ По их прибытии в город, писал Хитрово 16 ноября 1861 г., жители отказались дать квартиры солдатам из христиан, в Скопье начались волнения, вследствие чего казаки были немедленно отозваны обратно в Битолу.⁵

Бунт в Дебаре в 1861 г. был оставлен без последствий, но каймакам все же был сменен. Порте пришлось пересмотреть свое отношение к албанской знати, которую она в течение многих десятилетий упорно отстраняла от административных должностей, поскольку назначение в Албанию стамбульских чиновников оказалось неэффективным. Были прекращены преследования албанской знати и влиятельным албанским беям были поручены многие административные должности. Впрочем, властью на местах наделялись не местные беи.

Новый каймакам Джелаль-паша, потомок наследственной феодальной семьи, в прежние времена управлявшей областью Мат в Северной Албании, был возведен в звание паши за участие в турецко-черногорской войне 1862 г. во главе сформированного им албанского иррегулярного войска. Он «ужился» с дебарянами, стал извлекать из своей должности личные выгоды, обогащался взятками и не заботился о наведении порядка во вверенном ему крае. При его управлении беспорядки в Дебаре дошли «до крайних пределов», ее сотрясала борьба кланов, кровная месть, грабежи совершались открыто, дороги стали «совсем непроходимыми, все пограничные местности сделались театром опустошительных вооруженных разбоев, и значение правительственной власти в Дебаре стало еще ничтожнее прежнего»,⁶ – констатировал Хитрово.

Тимаев сообщал в донесении от 17 (29) ноября 1863 г., что битольские власти, серьезно озабоченные постоянными неурядицами в Дебаре, решили поместить там на зимние квартиры часть войск.

⁴ *Македония през погледа на австрийски консули. 1851-1877/78.* (София, 1994), том 1, № 63, с. 186.

⁵ АВПРИ, ф. 161/1, оп. 181/2, д. 1184, ч. 1, л. 142 об.

⁶ АВПРИ, ф. 213, оп. 536, д. 2, л. 40.

Однако малочисленный контингент не мог принести никакой пользы, а для значительного не было достаточного количества помещений. В январе 1864 г. в Битолю приехал охридский каймакам Джелаль-паша, чтобы поставить перед турецкой администрацией вопрос о принятии, наконец, решительных мер для умиротворения «этой полудикой и только номинально подвластной Порте страны». Было предложено весной расположить в Дебаре на постоянные квартиры 2 батальона регулярных войск, для чего должны были быть построены укрепленные казармы.⁷

Следует сказать, что подобная попытка усмирить Дебар с помощью постоянного размещения в городе войск была предпринята еще в 1860 г., когда началось строительство казармы. Однако дебаряне ее разрушили под предлогом, что земля, на которой возводилось строение, принадлежала не правительству, а одному из их предков, и вообще «громко заявили», что не желают допустить постройки казармы в Дебаре.⁸ Разрешить этот конфликт, умиротворить население, а также укрепить престиж Порты в этом крае поручили специальному эмиссару Осман-бею из свиты великого визиря Мехмеда Кипризли-паши, который в декабре 1860 г. совершал инспекционную поездку по Румелии. Но чем глубже Осман-бей вникал в причины беспорядков с целью их устранения, тем больше натывался он на препятствия, и, в результате, противоречия между властями и жителями Дебара лишь усилились. А Осман-бей вынужден был спешно покинуть город, чтобы в Битоле просить вмешательства гражданского губернатора и военных.⁹

Для обуздания вольницы в Дебаре и Мате в начале 1864 г. Порта распорядилась сосредоточить в Охриде войска, которые должны были весной выступить в Дебар и обеспечить строительство там каменной казармы. Уже 22 января 1864 г. из Битолы в Охрид были направлены 15 орудий, из Скутари – батальон пехоты и 3 батальона из Стамбула. Все эти войска также предназначались для поддержки

⁷ Там же, ф. 180, оп. 517/2, д. 1418, л. 10 и об.

⁸ *Македония през погледа...* № 32, с. 120.

⁹ Там же, № 31, с. 118.

административных мер, которые должны были быть предприняты в Дебаре и Мате и которые могли вызвать нежелательные осложнения.¹⁰

Вместо Джелаль-паши каймакамом в Дебар в 1864 г. был назначен Сулейман-паша, представитель древнейшей и влиятельнейшей фамилии тиранских беев. Им принадлежали «огромные поместья близ Тираны и, между прочим, Круя, древний замок Георгия Кастриота», от которого они производили свой род. Мудирами в Охрид, Старово, Тирану и Дуррес были назначены родственники Сулейман-паши. Вся Центральная Албания оказалась под управлением одной влиятельной фамилии. Поэтому нельзя согласиться с Г.Л. Аршем, автором соответствующей главы в «Истории Албании», который считает, что Джелаль-паша был смещен с должности в результате стамбульской политики «удаления албанских феодалов из центров их влияния и власти».¹¹

Строгими мерами, направленными на обуздание буйств албанских мусульман, Сулейман-паше удалось водворить относительный порядок и некоторую безопасность, что положительно было воспринято христианами. Однако мусульмане были иного мнения, поэтому в Битолу начали поступать бесконечные жалобы и доносы от дебарских беев «с целью избавиться от беспокойного начальника».¹²

Турецкое правительство активно поощряло религиозные и национальные чувства мусульман, чем приобрело их доверие и расположение. Так, в состав сформированной султанской стражи телохранителей были избраны члены многих влиятельных в Албании фамилий. Естественно, они не могли не сближаться с правящей элитой, а правительство, в свою очередь, через них старалось приобрести влияние и власть в среде албанского населения, что оно не сумело осуществить путем прежних административных строгостей. В ходе реформ Портой формировались жандармские части. В Дебаре батальон

¹⁰ АВПРИ, ф. 161/1, оп. 181/2, д. 1184, ч. 2, № 24, л. 637.

¹¹ Арш Г.Л. «Зарождение национально-освободительного движения». *История Албании*. (Москва, 1992), 159.

¹² АВПРИ, ф. 213, оп. 536, д. 2, л. 40 об. – 41.

башибузуков в национальных албанских костюмах временно исполнял обязанности жандармов. Весной 1865 г. в Призрене и Скопье был создан жандармский полк из трех батальонов. Третий батальон из 500 человек был обязан нести службу в Охридском санджаке, который включал и Дебар. Важно, что дебарским жандармам оставили их национальную одежду, а не экипировали в форму, как в других регионах империи.¹³

В столицу поступали многочисленные жалобы на усилившиеся повсюду разбои. Печальная статистика случаев убийств, ограблений, разбоев постоянно сообщалась русскими и австрийскими дипломатами в Стамбул своему начальству. Хитрово констатировал, что суровая природа гор и малоземелье вынуждали мужчин-дебарян уходить зимой на заработки в города Салоники, Стамбул и др., а на лето возвращаться домой и промышлять разбоем. «Здесь разбой почитается не предосудительным делом, но законным правом завоевания». Дебар сделался центром, из которого каждое лето расходились «во всех направлениях многочисленные вооруженные шайки», наводившие ужас на окрестное население. «Добыча, состоящая иногда из целых стад овец, по возвращении в Дебар продается здесь совсем открыто. Захваченные из христианских сел пленники до получения за них выкупных цен содержатся здесь в заключении»,¹⁴ – писал Хитрово.

Согласно свидетельствам дебарского митрополита Геннадия, эти разбойники не трогали женщин и монахов, а обирали купцов, умыкали членов богатых семейств, за которых требовали выкуп.¹⁵ Они принимали только золото, редко серебро и никогда медь. Шайки, которые состояли из албанцев-гегов, иногда сопровождали свои разбои варварскими истязаниями. Грабежи же с бесчеловечным надругательством были делом не имеющим никакого занятия турок из отставных заптия (жандармов) и поляков,¹⁶ а также

¹³ Там же, ф. 161/1, оп. 181/2, д. 1184, ч. 2, л. 851 об.

¹⁴ Там же, ф. 213, оп. 536, д. 2, л. 125.

¹⁵ АВПРИ, ф. 161/1, оп. 181/2, д. 1184, ч. 1, л. 30 об.

¹⁶ Поляки – сельская стража, набираемая из мусульман, для охраны селений и полей крестьян от разбойников.

праздношатавшейся пьяной турецкой молодежи.¹⁷ Жертвами насилий и разбоев чаще всего бывали безоружные христиане, так как они не имели права защищаться. Христианин знал, что за убийство турка, даже в результате обороны своей собственной жизни, он никогда не найдет оправдания перед турецкими судьями.

По наблюдениям русских консулов, большинство главарей шаяк имели своих покровителей среди богатых беев, которые заседали в кебир-меджлисе. Их чифтлики никогда не подвергались нападениям, и, по словам Хитрово, они содержали «право разбоя на полуофициальном откупу».¹⁸ Генерал-губернатор Битолы Абдул Керим-паша, а также сменивший его в 1862 г. Хаджи Али-паша не предпринимали никаких действенных мер, чтобы как-то бороться против грабежей и насилий, которые стали бичом для региона, особенно для христианского населения.

Так, в начале июля 1864 г. среди бела дня на христианское село Леуново напала шайка в 80 человек из Долно-Дебара под начальством Рам Павана. Местные жители попытались оказать сопротивление, но силы были неравны. Село было разграблено, несколько домов сожжено, 4 человека убито, а 4 молодых людей было уведено в Дебар пленниками, за которых потребовали выкуп в 35 тыс. пиастров. Село находилось в Тетовской нахии, подчиненной нишскому генерал-губернатору Митхад-паше. Он уже тогда пользовался репутацией одного из наиболее деятельных, справедливых и энергичных турецких губернаторов. Митхад-паша немедленно обратился к битольскому губернатору Хаджи Али-паше, прося его содействия в освобождении из Дебара пленных леуновских христиан. Но не видя никаких реальных действий со стороны Хаджи Али-паши, он послал в Дебар разбойникам из казенных денег 35 тыс. пиастров выкупа и в то же время телеграфировал в Стамбул как о случившемся, так и о мерах, которые он принужден был предпринять ввиду бездействия битольских властей. Дебарский разбойник Рам Паван отказался принять казенные деньги и продолжал удерживать христиан в Дебаре. Тогда по приказу из

¹⁷ АВПРИ, ф. 161/1, оп. 181/2, д. 1184, ч. 1, л. 327 об. –328.

¹⁸ Там же, ф. 180, оп. 517/2, д. 1416, л. 56.

Стамбула в дело вмешались военные власти Битолы. Мушир Абди-паша вызвал из Дебара беев и фисовых старшин, без объяснения им причин вызова. Четырех беев в сопровождении полицейского офицера затем отправили обратно в Дебар для освобождения пленных, а остальных оставили в Битоле в качестве заложников хотя и на свободе, но на поруках и с запрещением оставлять Битолу до тех пор, пока леуновские пленные не будут доставлены в город. Христиан освободили, а вместе с ними и еще одного христианина, который был похищен другими разбойниками из Демир-Хиссара.¹⁹

В сентябре 1864 г. Хаджи Али-паша был сменен Хюсни-пашой, который был генерал-губернатором Салоник и сумел в этом крае навести порядок – обуздать разбойников и несколько смирить албанских беев. Хюсни-паша немедленно сменил многих служащих из прежней администрации, оставив только мудиров городов Старова, Каралан, Кичево и др. На ответственные должности он поставил своих людей, прибывших с ним из Салоник и Стамбула. Потерял свое место и Халиль-бей, потомок старинного албанского рода и один из самых богатых землевладельцев Битолы. Он отправился в Стамбул, где провел год, интригуя против нового вали.

28 сентября 1864 г., в присутствии созванных мудиров, многих митрополитов, членов меджлиса и городских старшин как Битолы, так и других городов и множества собравшегося народа, новый вали произнес речь, в которой он заявил о своем намерении проводить политику реформ. Хюсни-паша обратился к мудирам с упреками за небрежность и нерадение в исполнении их служебных обязанностей и высказал недовольство турецкому населению за его ненависть к христианам, за убийства и насилия. «Он приводил цитаты из Корана, что христиане поручены Богом мусульманам в виде залога и их надо как рабов защищать и не притеснять». Чтобы пресечь разбои в крае, он предоставлял право любому жителю убивать разбойников и обещал за каждую принесенную голову разбойника от 10 до 40 лир²⁰

¹⁹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1418. 1864, л. 164 об. – 165.

²⁰ В донесении австрийского вице-консула П. Окули от 1 (13) октября 1864 г. приведена другая цифра: от 10 до 50 турецких лир вознаграждения за голову разбойника. (*Македония през погледа...* № 127, с. 330).

вознаграждения. Речь Хюсни-паши закончилась объявлением о его намерении ехать в Дебар, в это разбойничье, по его словам, гнездо, в котором он введет новый порядок – Танзимат и вполне подчинит себе албанцев.²¹

Е.М. Тимаев, сообщая о первых мероприятиях нового вали в донесении от 12 октября 1864 г., выразил сомнение в успехе его планов, поскольку Дебар слишком отличался от Караджово, где Хюсни-паше действительно удалось ослабить влиятельных беев и прекратить разбои. Караджово – небольшой горный массив, ограниченный с одной стороны солунской равниной, а с другой – битольской, где проживало всего несколько тысяч человек. Дебарский же край, гористый, с узкими долинами, простирался «на большее пространство и вмещал в себя густое население, которое, не занимаясь ни торговлей, ни промышленностью, ни даже хлебопашеством, а отыскивает средства своего существования единственно в грабежах». Русский дипломат вспомнил о том, что в 1858 г. мушир (маршал) Абди-паша, черкес по происхождению, «с войсками и пушками не смог с ними справиться». «Вероятно, Хюсни-паша совсем не знает Дебара»,²² – писал Тимаев.

Впрочем, поездка Хюсни-паши в Дебар была несколько раз отложена, и в Дебар он отправился только весной следующего года. Речь Хюсни-паши и его наставления в отношении к христианам не возымели никакого действия на мусульманское албанское население Дебара, о чем убедительно свидетельствовало убийство священника, папы (попа) Стояна, наместника дебарского митрополита. Священник во всеуслышание на чарши (рынке) разъяснял на болгарском языке эту речь нового вали, особо отмечая, что «отныне мусульмане не будут распоряжаться жизнью и имуществом христиан, и каждый может получить то, что ему следует по праву». Из факта убийства папы Стояна албанцем «можно заключить, что албанцы нелегко откажутся от права своей вольницы и нескоро покорятся воле правительства»,²³ – писал Тимаев Н.П. Игнатьеву, российскому посланнику в Константинополе.

²¹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1418, 1864, л. 205–206.

²² Там же, л. 207.

²³ Там же, л. 208.

Однако некоторые подвижки в расшатывании древних традиций дебарян все же начали происходить. Дело в том, что Дебар, несмотря на требования турецких властей, никогда не выдавал им дезертиров или разбойников, искавших там защиту. Известный разбойник Решид из с. Галжиляри близ Кальяри, 18 лет опустошавший вместе со своей шайкой из 62 человек местность Сарыгёл, бежал в Дебар, памятуя о его неписаных законах. Но он был схвачен и приведен в Битолу Салих-беем, который в награду за оказанную услугу получил от Хюсни-паши пару серебряных пистолетов и должность мудира в Долно-Добаре. Это событие нашло в Битоле два объяснения. Одни считали, что Хюсни-паша действительно внушил албанцам страх. Другие утверждали, что только личная месть одного из товарищей Решиды побудила выдать его правительству и что дебаряне «останутся всегда верными своему характеру и никогда не выдадут того, кто ищет между ними спасения».²⁴

Хюсни-паша, хотя и отсрочил свою поездку в Дебар, но не отказался от мысли подчинить себе албанских беев, имевших вес в этом регионе. Вали немедленно вызвал в Битолу членов дебарского меджлиса вместе с другими старшинами и влиятельными беями, всего до 40 человек. Но среди них не было Сали-Марко, который не согласился покинуть Дебар. Хюсни-паша принял дебарских беев с большой предупредительностью, выделил им помещение и дал содержание от себя. В начавшихся переговорах, которые в течение 2-х недель велись «как почти между равными сторонами», паша требовал строгого повиновения и ответственности за грабежи и добился от дебарян того, что они поклялись быть покорными султану и исполнять всякое приказание правительства. Впрочем, вали им не доверял, да и дебаряне не гарантировали точного исполнения каждого приказа из Битолы. Поэтому Хюсни-паша добился от них письменного обещания в исполнении своих требований, которое они долго не решались давать, поскольку ручаться как «за других своих соплеменников», так и «за уничтожение прежних порядков в их стране» «им казалось делом

²⁴ Там же, л. 207 об.

невозможным».²⁵ Но вали решил принудить дебарян к круговой поруке, для чего оставил в Битоле четырех из них в виде заложников.

Охридский каймакам Сулейман-паша подал в отставку, которая, однако, не была удовлетворена. Поводом к его отказу от должности явилась невозможность управлять Дебаром при Хюсни-паше на новых основаниях. По вызову Хюсни-паши в Битолу затем прибыли «для принятия приказаний паши» члены меджлисов из Призрена, Дьякова и Малисии.

Но в Дебаре приказы Хюсни-паши встречали явное сопротивление. Австрийский вице-консул П. Окули доносил в Стамбул 3 (15) декабря 1864 г. о том, что Сулейман-паша созвал самых видных албанских вождей из различных сел, чтобы сообщить им новые инструкции. По традиции они прибыли вооруженными. На требование снять оружие, которое стояло первым пунктом этой инструкции, старый Элдин-бей, демонстративно покидая собрание, ответил, что никогда не разоружится и что инструкции его не касаются. Остальные вожди также попрощались с дебарским каймакамом и вернулись в свои горы.²⁶ Хитрово писал 12 декабря 1864 г., что эту инструкцию дебарский каймакам Сулейман-паша даже не осмелился прочитать во всеуслышание в меджлисе, потому что первым условием покорности полагалось снятие с себя оружия во время заседания в меджлисах. Дебарские беи скорее готовы были оставить присутствие, чем выполнить данное требование. Открытое неповиновение было оказано в 20 селах Кучук-Бургаса (Мало Грло) в Горно-Дебаре. В этих селах наотрез отказались от исполнения приказаний Хюсни-паши.²⁷ Впрочем, после запрещения мусульманам носить оружие при себе вошли в употребление небольшие одноствольные пистолеты иностранной работы – сначала в Битоле, а потом нововведение распространилось и далее по региону. Эти пистолеты носились открыто, потому что они были невелики. Но турки в Битоле боялись Хюсни-пашу, и эта боязнь, по наблюдению Хитрово, порождала в них сильное недовольство.

²⁵ Там же, л. 210.

²⁶ *Македония през погледа...* № 131, с. 336.

²⁷ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1418, л. 232 об.

Началось активное преследование разбойников. Так, был брошен в тюрьму за участие в разбое Хусейн-бей, брат Абдуррахман-бея, начальника полиции в Старовском каза. Дебарскому бею Сали-Марко из-за угроз вали все-таки пришлось прибыть в Битолу, где от него потребовали выдачи его родственника – разбойника Али Тета. Сали-Марко, который не желал выдавать место его укрытия, посадили под арест, но скоро отпустили с позволением выехать из Битолы.²⁸ Строгость Хюсни-паши к мудирам заставила их заботиться о спокойствии края из опасения лишиться своих мест. Мудирь старались предавать в руки правосудия как можно большее число разбойников, причем в их число попадали виновные и невинные. Таким образом, тюрьмы в Битоле были полны – до 700 человек. Больше половины из них были арестованы за преступления, остальные за долги.

Но жесткость властей порождала ответные действия. Например, власти г. Дьякова, преследуя разбойников в районе Малисии, арестовали нескольких убийц и грабителей. Тогда малисьевцы в отместку напали, в числе 4 тыс. человек, на Дьяково, разграбили его и сожгли несколько домов. Было убито 15 человек. Турецкие власти, полагая, что в Албании началось восстание, послали в Дьяково 3 батальона – по одному из Ниша, Ново-Пазара и Битолы. В Битолу привезли убийцу священника папы Стояна, а его сообщники напали на село Луково, место службы священника, и угнали 500 голов овец. Таким образом, «турецкие власти своими необдуманными действиями увеличивают это зло тем, что вызывают мстителей за поимку и наказание разбойников»,²⁹ – полагал Тимаев.

Одна из принятых мер для поимки преступников состояла в том, что в Битолу привозили жен и детей разбойников, рассчитывая на то, что они сами себя выдадут властям. Этой мерой Хюсни-паша нарушил почитаемый обычай мусульманского быта – неприкосновенность гаремов. Об эффективности предпринимаемых властями мер свидетельствовало то, что были пойманы многие разбойники, в их числе Али Тета и Хуршид Алдандалы. Их заключили

²⁸ Там же, л. 222 об.

²⁹ Там же, л. 211 и об.

в битольскую тюрьму. Но накануне байрама в 1865 г., «для польщения чувства самолюбия дебарян», был выпущен на свободу дебарянин Мета Краль, пробывший в тюрьме более 4 месяцев.³⁰ В Битоле прошел слух, что будто бы дебаряне пригрозили, что если новый генерал-губернатор будет с ними и далее слишком строг, «то они содеются»³¹ христианами (вероятно католиками), соединятся вместе с мирдитами и вместе будут действовать против правительства». ³²

Активная борьба Хюсни-паши с преступлениями резко сократила количество разбоев и убийств. Но против нового битольского генерал-губернатора в Стамбуле развернул борьбу Халиль-бей. Действия вали вызвали критику и в прессе. Смещение Хюсни-паши, по мнению Тимаева, явилось бы «величайшим несчастьем для христиан, на которых в таком случае с удвоенной силою изольется накопившая злоба и сдерживаемая ныне месть мусульманского фанатизма». Победа Халиль-бея означала бы возвращение времен с «разбойничеством, беспорядками и с сильным фанатизмом». ³³ «Если Хюсни-паша удержится на месте, то дух христианского населения может скорее ободриться, идея равенства христианина с мусульманином делается популярнее, и после нескольких лет христиане вспомнят свою многочисленность перед магометанским населением, могут об этом обстоятельстве чувствительным образом дать заметить мусульманам», ³⁴ – подчеркивал Тимаев в секретном донесении от 29 марта 1865 г.

Друзья Хюсни-паши, мушир Абди-паша и английский консул в Битоле Кальверт, решили послать в те же газеты в его защиту статьи с положительной оценкой его деятельности. Митрополит Венедикт пригласил городских старшин подписать султану адрес (махзар) с одобрением действий Хюсни-паши. Однако мусульмане восприняли этот адрес с негодованием. ³⁵ Впрочем, затем было приказано собрать и

³⁰ Там же, д. 1419, л. 28.

³¹ То есть вновь перейдут в христианство.

³² АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1418, л. 222 об.

³³ Там же, л. 222.

³⁴ Там же, д. 1419, л. 48.

³⁵ Там же, д. 1418, л. 222 об.

подписи мусульман под махзаром султану с изъявлением благодарности и одобрением деятельности Хюсни-паши. Австрийский вице-консул П. Окули сообщал в Стамбул, что в Битоле этот адрес никто не подписал – ни мусульмане, ни христиане. Население было недовольно, потому что Хюсни-паша собирал налоги и задолженности по налогам чрезвычайно жестко, не взирая ни на какие обстоятельства.³⁶ Кроме того, он не стремился завоевать расположение населения. Исключение составляли только военные, которые благодаря ему исправно получали каждый месяц жалование. «Это единственное хорошее качество вали», – говорили генералы. П. Окули сожалел, что «исключительное корыстолюбие» (в суде вали брал взятки с обеих сторон – с истцов и ответчиков, выигрывал давший больше денег) Хюсни-паши «омрачало имя одного из самых благороднейших гражданских губернаторов».³⁷

В Дебаре албанцы также не соглашались подписывать махзар. Каймакам пригрозил членам меджлиса тюремным заключением, если те не дадут письменного одобрения деятельности Хюсни-паши. Дебаряне возмутились и отказались признавать власть каймакама, который был вынужден в поспешности бежать в Битолу. Хюсни-паша отстранил дебарского каймакама и для успокоения дебарян 26 марта 1865 г. отправил в Дебар находившихся в Битоле дебарских представителей.³⁸ Следует сказать, что дебарян к неповиновению упорно подстрекал Халиль-бей.

Хюсни-паша, хотя и с большим трудом, но приступил с ноября 1864 г. к проведению в Дебаре рекрутской кампании. Дебаряне начали выдавать своих горцев в турецкую армию: по большей части это были люди, искавшие здесь спасения от преследовавшего их закона, или люди, к которым они питали ненависть. Но этот факт в совокупности с тем, что дебаряне стали снимать с себя оружие, являлось свидетельством того, что новые порядки с трудом, но все же

³⁶ *Македония през погледа...* № 136, с. 341.

³⁷ Там же, т. 2 (София, 1998) № 15, с. 33.

³⁸ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1419, л. 45 об.

внедрялись в их жизнь, и что они «больше прежнего покорны властям».³⁹

16 апреля 1865 г. Хюсни-паша с многочисленной свитой и в сопровождении эскадрона кавалерийского полка отправился в Центральную и Северную Албанию, а также в район Косово до Призрена. Путешествие продлилось несколько месяцев, и его основной целью было «успокоение умов» в этих краях и набор рекрутов. В Охриде Хюсни-паша лично встретил сопротивление: там ему отказали в наборе башибузуков, которые должны были исполнять обязанности местных жандармов.

Прибыв в Дебар и оценив обстановку, Хюсни-паша переменял свой образ действий. Он предполагал строгими мерами навести страх на дебарян и этим заставить их повиноваться. В Дебар из Битола был отправлен батальон пехоты, который после отъезда вали из Дебара возвратился в Битолу. В городе, наконец, была построена казарма, были установлены посты. Сюда были назначены для постоянного размещения 4 батальона. Однако, когда по требованию Хюсни-паши самый влиятельный из беев Сали-Марко отказался явиться в Дебар, хотя и послал к нему в заложники своего внука, паша начал принимать «очень ласково» тех из старшин, которые к нему приходили, и даже освободил внука Сали-Марко, подарив ему пару пистолетов в серебряной оправе. Кроме того, он раздавал бедным деньги, одежду и даже оружие. Но, как отмечал русский консул Н.Ф. Якубовский, в мае 1865 г. сменивший М.А. Хитрово на дипломатическом посту в Битоле, на подобное великодушие и доброту албанцы смотрели как на слабость и продолжали под разными предлогами отказываться платить недоимки за прошлые годы. Дебаряне опять подали сенед, прося о прощении им старых недоимок и уверяя «в повиновении и полной готовности исправно платить на будущее время все повинности». «Ни строгость, ни доброта не подвинули дело вперед»,⁴⁰ – констатировал Якубовский. С этим Хюсни-паша и покинул Дебар.

³⁹ Там же, д. 1419, л. 22 об.

⁴⁰ Там же, л. 65.

Но его действия получили одобрение в Стамбуле. Великий визирь прислал ему благодарственное письмо за успокоение страны и уничтожение между албанцами кровной мести. Это письмо Хюсни-паша получил во время своего пребывания в Призрене. 2 августа 1865 г. его копия была прочитана в битольском меджлисе при полном собрании его членов. Русский консул Якубовский, тонкий знаток Востока, однако писал, что чувство кровной мести было сильно развито между албанцами, и трудно было поверить в то, чтобы за такое короткое время можно было бы подавить и уничтожить это «чувство дикого албанца», которое «переходит от отца к сыну и передается из рода в род как священный долг» и которое он «хранит как заветное наследство от своего отца». Тем более, что даже во время пребывания Хюсни-паши в Дебаре разборки на почве кровной мести не прекратились, и их жертвой стали 6 человек.⁴¹

В Призрене Хюсни-паша направил свое внимание на ремонт городских зданий и улиц, а также «на приведение в повиновение» албанцев Дьяковского и Ипекского округов, которые, подобно дебарянам, не оказывали «особой готовности платить государственные повинности».⁴² После нескольких недель постоя в Призрене Хюсни-паша отправился в Ипек, затем в Скопье и Велес. Продление этой инспекционной поездки битольского генерал-губернатора объясняли тем, что он собирал деньги и подарки.⁴³ Действительно, в октябре 1865 г. он привез в Битолу 10 миллионов пиастров, которые ему удалось получить с жителей региона, прежде уклонявшихся от уплаты налогов Порте. Через своего родственника вали переправил эту сумму в Стамбул.⁴⁴

Но кровавые стычки в Дебаре продолжались, вопреки заверениям Хюсни-паши об их искоренении. Так, в феврале 1866 г. в результате ссоры двух старшин, Хусейна-бея Коло и Ахмеда-бея, завязался настоящий бой, в котором с обеих сторон было ранено и убито более 20 человек. Необходимо было поставить во главе этого

⁴¹ Там же, л. 68.

⁴² Там же, л. 68 об.

⁴³ *Македония през погледа...* № 142, с. 349.

⁴⁴ Там же, № 143, с. 350.

беспокойного края авторитетного среди албанцев человека. Халиль-бей, член уголовного суда в Битоле, имевший большое влияние в Албании, был возведен в звание паши и назначен каймаком в Дебар. Но он отказался туда ехать, избрав Охрид своей резиденцией. «Эта предосторожность со стороны Халиль-бея, – писал Якубовский 28 февраля 1866 г., – объясняет настоящее положение каймакама в Дебаре, выказывает наклонность духа албанцев и намекает на степень важности последнего происшествия, которое бросает особенный свет на донесение Хюсни-паши о восстановлении в последнее время порядка и уничтожения кровной мести».⁴⁵

Весной 1866 г. Халиль-паше все же пришлось приехать в Дебар. Но его пребывание в городе не повлияло на ситуацию в нем, поскольку имели место несколько случаев грабежей и убийств. Кроме того, Халиль-паша стал причиной вооруженного конфликта между двумя дебарскими старшинами. Дело в том, что Халиль-паша назначил начальником полевых стражей Дестана Зупа, отказав в этой должности другому албанцу. Последний со своими товарищами, засев в ущелье Дервента, притока Дрина, открыл ружейный огонь по Дестану Зупу, возвращавшемуся домой со своими приближенными. Были убитые и раненые.⁴⁶

В июле 1866 г. в Центральной Албании возобновились беспорядки, поскольку жители селений Эльбасанского каза, известных под названием Чемерика, отказывались платить следуемые с них недоимки, отговариваясь неимением денег. Мудир Эльбасана приказал задержать 20 человек, главных зачинщиков выступлений, и послал их под присмотром жандармов в Битолу на суд Хюсни-паши. Но по пути они были отбиты албанцами, которые вышли в числе 150 человек, при этом был убит 1 жандарм. Хюсни-паша немедленно отставил эльбасанского мудира от должности, вменяя ему в вину, что при настоящем положении дел, т.е. в связи с критскими событиями, он не должен был прибегать к строгим мерам и тем раздражать албанцев.⁴⁷

⁴⁵ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1420, л. 12 об.

⁴⁶ Там же, ф. 161/1, оп. 181/2, д. 1185, л. 47 об.

⁴⁷ Там же, ф. 180, оп. 517/2, д. 1420, л. 41 об.

Город Битола из-за восстания греков на Крите вновь стал принимать вид военного лагеря. В июле 1866 г. сюда прибыли 8 батальонов египетских войск (с семью нарезными пушками) под начальством Эмин-паши, которые расположились лагерем недалеко от города. Ожидали еще 6 батальонов, которые должны были быть направлены в Ларису. В июле был объявлен набор башибузуков. По этому случаю Хюсни-пашой были созваны в Битоле албанские беи, а из Охрида приехал Халиль-паша. Было принято решение о том, что Сали-Марко и Сали-бей будут иметь каждый под своим начальством по 2500 человек башибузуков, Абдуррахман-ага – 2 тыс. человек, приматы Тетова и Дьякова Хасан-Делра и Сулейман-бей – также по 2 тыс. человек. Даже разбойник и убийца Хасан Потко (Плоска), албанец родом из Дебара, был выпущен из тюрьмы и возведен в звание капитана башибузуков. Он был отправлен в Албанию, где должен был набрать 1 тыс. башибузуков. Иррегулярные войска должны были включать от 15 тыс. до 20 тыс. человек. Недостающее до этой величины число башибузуков собирались набрать из южных албанцев. Каждому башибузуку было положено 120 пиастров в месяц жалованья и выдача хлеба. Во время черногорской войны жалованье составляло 80 пиастров в месяц.⁴⁸

Албанские беи, недовольные строгими мерами Хюсни-паши, давно хлопотали об удалении его из Румелийского эялета. В письме от 9 апреля 1866 г. Н.П. Игнатъев сообщал Якубовскому о том, что к нему обращались некоторые албанские беи, прося посредничества российской миссии в Константинополе перед Портой для удаления Хюсни-паши. Они передали также записку, где перечислялись разные злоупотребления, совершавшиеся под управлением битольского вали. Игнатъев в частном разговоре с Мехмедом Эмином Али-пашой, министром внутренних дел, коснулся этого вопроса без упоминания имен, на что Али-паша заверил русского посланника в том, что Хюсни-паша будет отозван в самом непродолжительном времени.⁴⁹ Начавшееся Критское восстание заставило Порту выполнить свое обещание. Чтобы не раздражать албанцев в момент, когда требовалась

⁴⁸ Там же, д. 1420, л. 43.

⁴⁹ Там же, л. 16.

их военная помощь, Стамбул пошел на уступки, и осенью 1866 г. Хюсни-паша был снят со своей должности. Новым генерал-губернатором Румелии стал Тевфик-паша, прибывший в Битолу 9 октября 1866 г.

Таким образом, после черногорской войны, по наблюдению Хитрово, власть турецкого правительства внутри страны, несмотря на все злоупотребления, значительно окрепла. Порта сумела воспользоваться военной передышкой, чтобы продолжить сложный процесс по внедрению новых порядков среди албанцев Дебара. Но реформы носили крайне ограниченный характер, и не поколебали местных устоев. К тому же, натиск Танзимата был ослаблен начавшимся обострением Восточного вопроса в связи с Критским восстанием 1866–1868 гг.

Хитрово, искавший силы, которые смогли бы способствовать разрушению Османского государства, не обнаружив их в христианах Битольского края, обратил внимание на албанцев. Разумеется, он видел разобщенность этого народа, который разделяли не только разные религии, кровная месть, вражда между отдельными фисами, но и сама природа Албании, однако в них не было той покорности и униженности, которые русский консул наблюдал постоянно в сельском и городском славянском населении Битольского региона. В своих донесениях в Петербург и российскую миссию в Константинополе Хитрово, привлекая внимание своего начальства к Албании, писал, что здесь «неудовольствия против турецкого правительства с каждым днем возрастают и, бросая глубокие корни в албанском народонаселении, могут рано или поздно представить для Турции опасность едва ли не существеннейшую, чем все призраки пробуждающихся христианских народностей, которые так устрашают Порту».⁵⁰

Однако Хитрово слишком предвосхищал события. Его прогнозам не суждено было осуществиться в 60-е – начале 70-х годов XIX в. Славяне Балканского полуострова все же опередили соседей-

⁵⁰ Там же, ф. 213, оп. 536, д. 2, л. 117 об.

албанцев в размахе и зрелости освободительного движения за свои самостоятельные государства.

Библиография:

1. Арш Г.Л. «Зарождение национально-освободительного движения». *История Албании*. Москва, 1992.
2. Желязкова А. «Некоторые аспекты распространения ислама на Балканском полуострове в XV–XVIII вв.» *Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы*. Москва, 1986.
3. Запорожец В.М. *Развитие военной организации Османского государства в XVIII–XIX вв.* Москва, 1989.
4. *Македония през погледа на австрийски консули. 1851–1877/78*. Т. 1. София, 1994.
5. *Международные отношения на Балканах. 1856–1878 гг.* Москва, 1986.
6. Мейер М.С. «Кризис османских имперских порядков: меняющиеся отношения центра и периферии в XVIII в.» *Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура*. Москва, 1990.
7. Никитин С.А. «Крымская война». *Славяне и Россия: к 110-летию со дня рождения С.А. Никитина*. Москва, 2013.
8. Ортайлы И., «Период Танзимата и последующее административное устройство». *История Османского государства, общества и цивилизации*. Т. 1. Москва, 2006.
9. Сенкевич И.Г. «Новые документы по истории южных славян (Из рукописного наследия М.А. Хитрово)». *Славянский архив. Сборник статей и материалов*. Москва, 1963.
10. Стайнова М. «Ислам и исламская религиозная пропаганда в Болгарии». *Османская империя. Система государственного*

управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. Москва, 1986.

11. Струкова К.Л. *Общественно-политическое развитие Македонии в 50–70-е гг. XIX века.* Москва, 2004.

Фролова М.М. «“Дело Стерио Бояно”: к вопросу об отправке молодежи из Османской империи на учебу в Россию (60-е гг. XIX в.)». *Славянский мир в третьем тысячелетии. Образ России в славянских странах.* Москва, 2012.

Борче Милошевски

професор во СУГС „Никола Карев“ - Скопје

Игор Јанев

професор во СУГС „Никола Карев“ – Скопје

САМОИЛОВАТА ДРЖАВА ВО МОДЕРНАТА НАСТАВА ПО ИСТОРИЈА

Полезноста од предметот Историја, односно воспитно-образовната функција на наставата по историја во гимназиското образование може да се разгледа од голем број аспекти, но тие произлегуваат од основната аксиома дека човекот како *zoon politikon* може да егзистира единствено во општество, кое, пак, најдобро може да го разбере преку сознанијата и искуствата добиени од минатото според главната максима на историската наука: „*Historia Magistra Vitae est*“. Имено, преку изучување на историјата, учениците се стекнуваат со високи морални и цивилизациски вредности докажани во минатото, а истовремено овие вредности можат да ги актуелизираат и да ги искористат во функција на сфаќање и адаптирање во современото динамично општество и воедно можат да ги употребат во насока на подобрување на квалитетот на животот и, воопшто, на иднината на човештвото. Исто така, уште еден аспект произлегува од можноста преку процесот на изучување на историјата, учениците да се стекнат со способност за логичко расудување и критичко размислување, да градат сопствени ставови, но и да ги почитуваат ставовите на другите, да ги анализираат општествените промени и да го синтетизираат нивното значење во развојот на човештвото. Конечно, изучувањето на историјата е од огромно значење во процесот на градењето на националниот идентитет и негувањето на патриотските чувства кај учениците. Од претходно наведеното повеќе од евидентна е важноста на предметот Историја особено во средното образование, во текот на кое младиот човек треба да ги заокружи своите знаењата и сите

придобивки од историјата како наука кои би му користеле понатаму во животот.

Соодветни примери за сите наведени аспекти преку кои се остварува функцијата на Историјата како наставен предмет можат да се пронајдат и во наставните содржини поврзани со Самоиловото Царство. Имено, во контекст на одредување на аспектот на моралната функција на историјата треба да се напомене првенствено дека историчарот иако не е повикан да дава морален суд за која било историска личност или, пак, историски настан, сепак во одредени случаи е соочен со потребата да се занимава и со моралната перспектива на приказната доколку таа имала одлучувачко влијание врз иницирањето и развојот на одреден историски настан. Поентата може јасно да се воочи преку примерот посочен од историчарот Едвард Халет Кар, во кој наведува дека „Хенри VIII можеби бил лош сопруг, но добар крал“, истакнувајќи дека за историчарот се далеку позначајни неговите државнички способности отколку неговите лични етички карактеристики.¹ Конкретно, во наставните содржини за Самоиловата држава можат да се искористат неколку примери за да се посочат високи етички вредности, но и нивни спротивности.

Во контекст на ова размислување, на учениците може да им се образложи како пример за високо етичко однесување молбата на Гаврило Радомир до татко му да го поштеди неговиот братучед Иван Владислав, а како спротивен пример оној за околностите под кои вториот подоцна ќе стапи на тронот. Потоа, наставникот може да им постави прашање на учениците какви емоции кај нив будат овие последични настани, односно потезите на двајцата владетели на државата, со цел да се поттикне дискусија помеѓу учениците. За ваква дискусија наставниците можат да го искористат и примерот со одлуката на Гаврило Радомир да ја протера својата унгарска принцеза, која била бремена, и, воопшто, можат да се разгледаат и други соодветни настани од историјатот на Самоиловата држава.

Истите примери можат да бидат во функција и на истакнувањето на прашањето за улогата на личноста во историјата наспроти другите фактори што влијаат врз развојот на историските настани. Преку

¹ Едвард Х. Кар, *Што е историјата?* (Скопје, 2001), 88.

етичката вредност и улогата на личноста во наведените примери може да се направи обид и за акутелизација, односно пронаоѓање слични принципи и закономерности помеѓу настаните од Самоиловата држава и сегашното општество, пред сè преку истакнување на надвременските етички вредности, но и на прагматичноста на меѓународната политика, потоа востанијата и војните како феномени кои ја „движат“ историјата, но и значењето на цивилизациските вредности на религијата и на културата во историскиот развој на еден народ. Со примена на актуелизацијата, ученикот повеќе ќе ги вреднува сознанијата и животното искуство стекнати индиректно или директно според сопствениот животен пат, со што, воедно, би се алудирало на тоа да се зголеми неговата свест за одговорноста како поединец во општеството. Исто така, на учениците би требало да им се посочи преку ликот на Самоил дека изградбата на една личност во голема мера зависи *pro tempore*.

Со цел да се поттикне критичкото мислење и логичкото расудување, како и градењето сопствени ставови преку развивање на способноста за анализирање и синтетизирање, на учениците можат да им се постават предизвици за дискусија околу отворените прашања во историската наука, и тоа за крунисувањето на Самоил, периодот на отпочнување на неговото владеење и други прашања.

За време на наставата предвидена за содржините за Самоиловата држава можат да се искористат голем број пристапи, форми, техники и методи кои ќе ги опфатат горенаведените суштински начела. Во понатамошниот текст ќе наведеме неколку пристапи кои можат да бидат од значајна корист за наставникот при предавањето на овие наставни содржини во училиницата или, пак, надвор од училишниот објект, односно при посета на музеј или на теренска настава со цел да се зголеми интеракцијата за време на наставата и да се мотивираат учениците самите да бидат главни креатори на часот.

Примарната и елементарната цел на наставникот, која е предуслов за остварување на горенаведените цели, е предавањето на фактографскиот материјал за Самоиловата држава. За подобра реализација на оваа цел и, воопшто, за подобрување на квалитетот на наставата по историја, во согласност со современите тенденции во образованието е потребно наставникот повеќе да спроведува

интерактивна настава, односно учениците да ги вклучува во сите сегменти и фази на наставниот процес преку примена на различни наставни форми, методи и техники. Во современата настава по историја идејата е истата – да гради свест кај учениците за историските законитости, да се развијат вештините за користење на фактите за создавање на што е можно поубедлива и повистинита слика за минатото. Преку сеопфатно разбирање и повисоки нивоа на размислување, учениците треба да ги усвојуваат круцијалните историски поими: хронологија, причини, последици, промена, континуитет, прогрес, назадување, еволуција/револуција, и да добијат претстава за духот на одредено време и простор.² Според прописите од Бирото за образование на Р Македонија, со цел да се подобри квалитетот и зголемувањето на дијапазонот на знаења, процесот на учење и на оценување треба да се спроведува според критериумите што произлегуваат од 6 нивоа на знаење посочени во Блумовата таксономија: знаење/познавање, разбирање/сфаќање, примена, анализа, синтеза и евалуација/вреднување.³

Бидејќи овде предмет на обработка е средното гимназиско образование, на почетокот од предавањето е потребно наставникот да го детектира интересот за изучување на конкретната тема кај учениците и нивното ниво на предзнаења здобиени во текот на основното образование или во неформалното образование. Наведеното детектирање наставникот може да го реализира преку спроведување на индивидуалната форма со методот на пишување и техниката „бура на идеи“ или, пак, техниката „знам, научив и сакам да знам“.⁴ Според истакнатите предзнаења и интереси на учениците, наставникот ќе ги одбере формите, техниките и методи на предавање, потоа темпото на предавање и степенот на нови фактографски информации кои ќе им ги предаде на учениците. Имено, според предзнаењата на учениците, наставникот може да одлучи дали да ја предава лекцијата дедуктивно, движејќи се од општото предзнаење на учениците кон конкретните

² Југослав Миноски, *Наставата по историја во граѓанското општество – современи гледања и програмски решенија* (Тетово, 1997), 39.

³ http://bro.gov.mk/docs/kriteriumi/Kriteriumi_zaoценuvanje.pdf, пристапено на: 28.1.2015.

⁴ Споменка Лазаревска и Наташа Ангелеска, *Со читање и пишување до критичко мислење* (Скопје, 2004), 49.

поединечни фактографски податоци или спротивно, индуктивно, употребувајќи ги фрагментираните знаења на учениците за преку нивно воопштување да ја оцрта општата слика за историјатот на Самоиловата држава. Тука е значајно да истакнеме дека освен фактографските податоци кои директно се однесуваат на Самоиловата држава и се дадени во учебникот, во текот на предавањето наставникот би требало да прави дигресији кои би биле во функција на објаснување на клучните поими, термини или процеси кои се однесуваат општо на историската методологија или конкретно на средниот век, да ги објасни настаните кои хронолошки претходат и кои се нужен предуслов за целосно усвојување на историјата на Самоиловата држава. Според претходно наведното, потребно е на учениците да им се објасни процесот на симбиоза помеѓу староседелците – античките Македонци, и Словените, резултатите и значењето на дејноста на словенските просветители, потоа конкретно тогашната геополитичка состојба на Балканот, општите карактеристики на феудалниот општествен систем, потоа монархистичкото државно уредување, влијанието на христијанството во средниот век и, генерално гледано, принципите на тогашната меѓудржавна политика.

Во главниот дел од часот наставникот може да примени повеќе форми, методи и техники. Основната форма која традиционално се употребува е фронталната настава, во која наставникот хронолошки ги предава настаните и процесите и прави дигресији објаснувајќи ги новите поими. Фронталната настава може да биде одлично надополнета со визуелизирање на предадената содржина преку употреба на т.н. графички организатори, односно техниките грозд или мисловни мапи, во кои можат да бидат претставени: потеклото на државата на комитопулите, предусловите и причините за избувнување на востанијата на комитопулите, потоа организацијата на државата, освојувачките походи и пропаѓањето на Самоиловата држава.⁵ Исто така, можат да се употребат и следните техники: табела на историски поими и термини, потоа означување на границите на државата и правецот на движење при освојувачките походи и при судирот на Самоил со Византија на т.н. нема карта, хронолошка табела на

⁵ Лазаревска и Ангелеска, *Со читање и пишување до критичко мислење*, 66.

историјатот на Самоиловата држава, Венов дијаграм со кој би се споредиле, на пример, востанијата од 969 и 976 година и други визуелни техники.

Корисно би било практикувањето проблемска настава, односно предавање и учење преку дискусија и решавање проблеми. Во однос на можностите за примена на проблемската настава треба да се истакне дека по предметот Историја има многу простор за тоа, пред сè поради фактот дека историјата како општествена наука и како наука која ги реконструира настаните од минатото овозможува уште во образовниот процес учениците да се поттикнуваат да истражуваат и критички да размислуваат.⁶ Самиот проблем може да биде планиран и зададен од страна на наставникот на тема ограничена на форматот на фактографијата која е дадена во учебникот, но може да се обработува проблем кој не е споменат во него или, пак, е спомената прифатената теорија за негово разрешување, при што учениците треба да ја согледаат дистинкцијата помеѓу историскиот факт и толкувањето на историската наука. Наставната пракса докажува дека самите ученици водени од своите афинитети и интереси, користејќи ги признаењата стекнати од своите родители или од секојдневниот живот, можат самите да наметнат проблем со кој ќе го предизвикаат авторитетот на наставникот. Во тој случај наставникот треба безусловно да го прифати овој предизвик и да ја разгори пројавената искра на интерес, поттикнувајќи поголем дел од учениците да размислуваат и да навлегуваат сè подлабоко во проблемот.

Конкретно за Самоиловата држава, на учениците можат да им се зададат прашањата за кои има консензус во историографијата, но и прашања за кои поради малкуте извори и нивните меѓусебно спротивставени податоци, науката интерпретирала повеќе различни теории – на пример, околу веродостојноста на востанието на комитопулите од 969 година, одредувањето на потеклото на комитопулите, прашањето на крунисувањето на Самоил, потоа улогата на богомилското движење во востанијата и во функционирањето на државата, континуитетот на постоењето на државата на комитопулите во периодот помеѓу двете востанија и датирањето на самостојното

⁶ Aleksej Ivanovic Stražev, *Metodika nastave istorija* (Sarajevo, 1968), 54.

влеење на Самоил. Самата настава би можела да се изведе преку индивидуална форма, метод на читање на извори и дискусија со примена на техниките: Т-табела, инсерт-техника, дневник со двоен запис, како и на посложените кооперативни техники: сложувалка и вртелешка.⁷ Реализацијата на проблемската настава треба добро да биде испланирана бидејќи доколку наставникот постави едноставен проблем или од позиција на авторитет ги насочи предвреме учениците кон одредено решение, би ја одзел смислата и целта на проблемската настава, а тоа е да генерира проблем како нужен предуслов за квалитативно зголемување на знаењето.

Особено е интересна и програмираната настава, која се изведува на следниот начин: учениците постепено и самостојно го поминуваат секој посебен дел кој е прецизно проблемски или хронолошки определен, потоа самостојно напредуваат чекор по чекор од еден кон друг зададен дел, а процесот на самото усвојување на деловите е придружен со тековна повратна информација, при што секој ученик преминува на обработка на следниот дел доколку го совладал претходниот.⁸ Ваквата настава се изведува со формата на работа во парови и со методот на сукцесивно читање изворни текстови и, следствено, пишување коментари применети со техниката на предвидување, во која учениците пополнуваат три полиња, и тоа во првото наведуваат што мислат дека навистина се случило, потоа во второто ги бележат доказите и аргументите за својот став и во третото пишуваат што навистина се случило. Исто така, слично на наведената техника, можат да се употребат и техниките: како било, а како сакам да биде, пофалба или критика за одредена личност или нејзина одлука, кои би можеле да се прикажат визуелно и преку техниката на Т-табела. Овие техники би можеле да се употребат за проблеми во врска со исходот од битката кај Беласица, за симнувањето од престолот на Гаврило Радомир и за крајот на Самоиловата држава. Иако овие техники од аспект на историската наука се методолошки проблематични, сепак од аспект на методиката тие се оправдани бидејќи нивната употреба може да резултира со одлучувачки поттик и извонреден напредок во развивањето на критичкото мислење,

⁷ Лазаревска и Ангелеска, *Со читање и пишување*, 76–78.

⁸ Vladimir Poljak, *Didaktika* (Zagreb, 1984), 15.

градењето аргументирани ставови, но и во соживувањето на учениците со историските личности и настани.

При предавањето на лекциите за Самоиловата држава може да се употреби и учењето преку изработка на проекти, кои би се изведувале во групната форма на настава, во рамките на еден клас, додека, пак, работата со поголеми групи составени од повеќе класови е, секако, императив, но е тешко применлива поради тоа што треба да се обезбеди соодветна организација, посложена програма и поголеми просторни услови.⁹ При изработката на проектите, учениците би можеле да истражуваат со примена на ИКТ и да конструираат проекти во вид на колажи или ментални мапи, и тоа за државното уредување на Самоиловата држава, за освојувачките походи на Самоил, за битката на Беласица и друго.

А) Екскурзија/Посета на музеј

Покрај пишаните извори, за подобро запознавање на материјалните извори, учениците можат да бидат одведени на теренска настава на локалитет поврзан со Самоиловата држава, на пример на Самоиловата тврдина во Охрид. Добро би било доколку претходно неколку ученици имаат изработено куси есеи за некои круцијални моменти или личности од историјатот на Самоиловата држава, кои би биле прочитани пред групата на самиот локалитет. Наставникот би можел претходно според сценарио да додели и улоги на неколку ученици, кои би одиграле куса претстава пред целата група. Ликовите во претставата би се однесувале на значајни личности од Самоиловото царство и од Византија во истиот хронолошки период, а воедно може да има и наратор, односно некој од учениците да чита извадоци од некој современ историски извор, како, на пример, од Лав Ѓакон. Екскурзијата од ваков тип треба да им посочи на учениците дека историјата не е само апстрактна наука и преку ваквиот начин на настава, покрај историските моменти од Самоиловата држава, наставникот би требало генерално да им го објасни значењето на археологијата и на историјата на уметност, како и на помошните историски науки за историјата. Разбирливо,

⁹ Ѓорѓи Танковски, „Групниот облик на работа во наставата по историја“, *Историја*, XVII, бр. 2 (Скопје, 1981), 216, 220.

доколку е во можност, наставникот може да организира и посета на археолошки или историски музеј, при што по посетата на истиот може да отвори дискусија за тоа како учениците го замислуваат животот на човекот што живеел во времето на Самоил на просторот каде што се протегала неговата држава.¹⁰

Б) Илустрации и фотографии

Во однос на ликот на Самоил, при реализирање на наставните содржини поврзани со Самоиловата држава можат да се искористат минијатурите на Јован Скилица од Мадридскиот ракопис. Притоа, учениците можат да се обидат да ги анализираат минијатурите, односно да воочат дека и илустрациите можат да се искористат како значајни историски извори. Наставникот може да прикаже неколку илустрации без да ја објасни приказната што стои зад нив, додека учениците би требало да се обидат да раскажат какви емоции будат самите илустрации кај нив и како ги согледуваат истите. Откога учениците ќе ги искажат сопствените ставови, би можело да се направи споредба на нивните мислења со историската заднина на самата илустрација. Иако станува збор за модерен портрет според замислата на авторот, на учениците може да им се прикаже и портретот на Самоил од Димитар Кондовски бидејќи е често користен и препознатлив портрет, додека за неговиот лик може да се искористи и реконструкцијата на Н. К. Мицопулос.¹¹ Дополнителен елемент во наставата во функција на доближување на сторијата за Самиловата држава би биле и некои фотографии од реконструкцијата на облеката на Самоил според саркофагот од островот Свети Ахил, како и фотографии од остатоците од објекти на истиот остров кои датираат од периодот на Самоил. Покрај илустрациите што ги наведовме претходно и кои би можеле да бидат од корист при наставата поврзана со Самоиловата држава, можат да се употребат и фотографии од фрески од тој период или подоцнежни, на кои можат да се сретнат ликови поврзани со Самоил и

¹⁰ Славјанка Петровска, „Музејска поставка во функција на наставата по историја“, во: *Актуелни проблеми во македонската историографија и наставата по историја*, ред. Тодор Чепреганов (Скопје, 1996), 160–162.

¹¹ Милан Бошкоски, *Великаните на македонскиот среден век* (Скопје, 2007), 127–128, 220.

со почетоците на Охридска архиепископија.¹² Освен фотографии од фрески, на учениците можат да им се прикажат и фотографии од манастири кои постоеле во тој период, како, на пример, Свети Леонтиј во селото Водоча. Притоа, може да се дискутира и за традицијата на Самоиловата држава кај локалното население преку неколку топоними во Македонија кои упатуваат на поврзаност со епилогот од Беласичката битка, како, на пример, селото Слечче или претходно споменатото Водоча.

В) Извори

Покрај материјалните извори, за кои индиректно стануваше збор во претходните потточки, за време на наставата, особено на часовите предвидени за повторување на материјалот, секако може да се искористи и текст-методот, односно да се читаат, да се споредуваат и да се анализираат извори – од времето на Самоил или подоцнежни кои пишуваат за него и за неговата држава. Имено, можат да се искористат куси извадоци и истите да се споредат од страна на учениците. Би било интересно доколку наставникот издвои извадоци од два различни извора кои се контрадикторни во исказите во однос на некое прашање. Целта не е да се пронајде вистинскиот одговор, односно идејата е учениците за момент да се воведат во историското истражување, што би влијаело на развитокот на нивните аналитички способности и на критичкото мислење. Освен современите извори, во наставата можат да се употребат и подоцнежни извори, односно записи за Самоил на македонските преродбеници, на пример, извадоци од текстот посветен на Самоиловото царство во *Славјанско-македонска историја* на Ѓорѓија Пулевски.¹³ Во периодот на македонскиот протонационализам, името на Самоил честопати е користено од страна на македонските дејци во градењето на револуционерната свест, како и на националниот идентитет кај македонското население, така што за време на наставата можат да се потенцираат неколку примери од овој период. На пример,

¹² На пример, можат да се искористат фотографии од фрески за зетот на Самоил, Јован Владимир, зетскиот владетел. Цветан Грозданов, *Портрети на Светителите од Македонија од IX – XVIII век* (Скопје, 1983), 200, 215, 223, 224, 230, 240.

¹³ Ѓорѓија М. Пулевски, *Славјанско-македонска општа историја*, ред. Блаже Ристовски и Билјана Ристовска-Јосифовска (Скопје, 2003), 310–331.

Димитрија Чуповски и македонското петроградско здружение имаат објавено неколку статии во *Македонски глас* и неколку апели каде што се споменува Самоиловата држава како држава на македонските Словени, при што во периодот на Балканските војни истите ја користеле државата на Самоил како историска поткрепа за формирање модерна македонска држава.¹⁴ На учениците може да им се посочи и да им се прочита текстот од обраќањето на Панко Брашнаров на Првото заседание на АСНОМ, каде што го потенцира континуитетот од средновековната македонска држава на Самоил до асномска Македонија.¹⁵

Г) Корелација со други предмети

Во основа, предметот Историја нуди, практично, безброј можности за интеракција и користење разни техники и методи во наставата, како и поврзување, односно корелација со сите други предмети. Имено, придонесот на сознанијата од историјата во изучувањето на другите општествени науки произлегува од можноста нивните начела да се објаснат и да им се додаде доза на поголема убедливост и тежина со истакнување на соодветни примери од историјата. Од друга страна, пак, иднината на историографијата е во интердисциплинарниот пристап на научникот, така што би било корисно да се вклучат психологијата, етиката, етнологијата, антропологијата, социологијата и сите други науки што можат да дадат придонес во историското истражување. Конкретно, наставните содржини поврзани со Самоиловата држава можат да се поврзат со повеќе други предмети во гимназиското образование. При наставата од предметот музичка уметност, односно преку општата историја на музиката може да се опфати и музиката за време на Самоиловата држава.¹⁶ Со консултација на наставниците по историја, односно по

¹⁴ Би посочиле некои статии (страници) од: *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, Том I (Скопје, 1980) 548, 569, 580, 583.

¹⁵ *АСНОМ – документи*, ред. Александар Христов, Миле Тодоровски и Новица Велјановски (Скопје, 1984), 105.

¹⁶ Може да се искористи одделната подглава за музиката во периодот на Самоиловата држава од книгата на Сотир Голабовски, *Историја на македонската музика* (Скопје, 1999), 31–35.

музичка уметност можат да се искоординираат и да се комбинираат наставните часови така што учениците би добиле појасна слика за музиката во тој период. Претходно генерално се осврнавме на значењето на илустрациите и на фотографиите при наставата за Самоиловата држава, нешто што може да се дополни и на наставата по предметот Ликовна уметност во однос на архитектурата и уметноста на Балканот во периодот на Самоил, односно во X и во XI век. Во наставата може да се искористи и знаењето на учениците за употребата на старословенскиот јазик и на азбуката во споменатиот период стекнато по предметот Македонски јазик и литература. Во однос на литературата, преку консултација помеѓу наставниците што ги реализираат наставните содржини на двата предмета може паралелно да се отвори дискусија за *Песна за Роланд*, каде што е споменат и Самоил. На часовите по предметот Латински јазик, на пример, можат да се искористат латински извори кои пишуваат за Самоил. Сознанијата за државното уредување и постојното право во средниот век и, конкретно, во Самоиловата држава би можеле да дадат придонес во изучувањето на предметот Вовед во право, додека, пак, општествените процеси во средновековната македонска држава би можеле да се употребат како соодветни примери за споредба при предавањето на одредени социолошки тврдења и начела.

Наставникот, разбирливо, поради ограниченоста на временскиот период за опфаќање на содржините, веројатно нема да биде во можност да ги употреби сите горенаведени пристапи за реализација на наставните содржини поврзани со Самоиловото Царство, меѓутоа може да ги искористи парцијално, одвоено или да искобинира неколку за кои ќе смета дека се соодветни и кои, секако, треба да ги ограничи и да ги приспособи на возраста на учениците. Би напоменале дека овие методи и техники со одредени модификации можат да се употребат и во основното образование и на додипломските студии.

Borche MILOSHEVSKI
Igor JANEV

SAMUEL'S STATE IN MODERN LECTURES OF HISTORY

-SUMMARY-

This article is dedicated to the realisation of the educational function of history teaching in highschools, through the lectures of the History of Samuel's state. This can be achieved by the frontal method, problem - teaching, work on projects and programmed lectures with the use of appropriate forms, methods and techniques which purpose is to motivate the students to be the creators of the class, according to the principles of the interactive teaching and the Blum taxonomy. Furthermore, problem - teaching is of a great use, because of the fact that history as a social science, reconstructs the events from the past, and with that, the history teaching can be of great use in the development of the students critical thinking, building their historical awareness and understanding the benefits of history as a subject in their educational process and its use in everyday life. At the beginning of the lectures, the teacher needs to detect the interest and preknowledge of the students regarding the Samuel's state, and after that, through the lectures, beside the factographic material, the teacher need to explain the historical terms and processes and to motivate the students to conduct a research of specific problems, connected with the history of Samuel's state. This article, also contains some examples for expanding the students knowledge of Samuel's state, through visiting archeological sites from Samuel's period, museums, source analysis, using an illustrations as an teaching method and expanding the view of Samuel's time with correlations with other subjects in the highschool educational process.

Валентина Миронска – Христовска, *Трајко Китанчев: книжевна, културна и револуционерна дејност*
(Скопје: Институт за македонска литература, 2015), 1 – 193.

Најновата книга на д-р Валентина Миронска-Христовска, „Трајко Китанчев: книжевна, културна и револуционерна дејност, го потврдува нејзиниот интерес за документираната биографија како специфичен историографски жанр имајќи го предвид нејзиниот обемен монографски труд *Литературното дело на Ефтим Спространов* (2004). Пристапувајќи со особена внимателност кон оваа навидум едноставна проблематика, Миронска-Христовска се обидува на еден ангажиран, а во исто време и смирен начин да ја претстави сложената и неспокојна човечка и авторска мисла на преспанецот Трајко Китанчев (1858 – 1895), неговото дејствување и однесување во конкретното време и простор, постепено откривајќи ни една комплексна историја на настани и на процеси во интеракција. Како творечка постапка, документарноста е доследно почитувана во трудот, што е евидентно од обемот на литературата која тангира конкретни настани, како и на изворите кои, меѓу другото, содржат и искажувања на современите за Трајко Китанчев. Авторката прави смел обид, тргнувајќи од денешна позиција на резонирање, толкување и согледување, да ја раскаже монографски животната врвица на Китанчев како просветен деец, литерат, општественик, револуционер и беспокојник.

Содржината на книгата е концепирана во пет глави, односно на 193 страници. Но, Миронска-Христовска не брза да го предаде веднаш мотивот, таа со еден одмерен ритам ја гради структурата на делото. Најпрвин, го проследува економскиот развој на производството, трговијата, аграрните реформи, развојот на градот и на црковно-училишните општини во Македонија во средината на XIX век.

Разработката на современите теории за национализмот и за либерализмот и нивното влијание го насочува читателското внимание на контекстот, односно на автохтоните политички, културни и црковни прилики во кои се родил и растел Трајко Китанчев. Покрај општествените услови во османлиската држава, акцент е ставен и на политичките сојузи меѓу новоформираните балкански држави Грција, Србија и Бугарија, чија цел е поделба на Македонија, како и на случувањата во македонската интелектуална средина која дејствува однадвор, и тоа главно преку преку активноста на егзархискиот митрополит Теодосиј Гологанов, на „лозарите“ во Софија и на македонската дружина „Вардар“ во Белград.

Животната повест и револуционерната дејност на Трајко Китанчев го чинат стожерниот дел на книгата (55–105). Иако станува збор за само 37 години човечко опстојување, тоа е живот на инвентивен дух што целата енергија ја насочил кон идејата за политичко ослободување на својата родна татковина Македонија. Околностите влијаеле на тоа Китанчев уште во раното детство да го напушти родното село Подмочани (Ресенско) и да замине во османлиската престолнина Цариград како помошник на својот татко. Целосно е презентираан и процесот на едукација на Китанчев, кој морал да изоди една мачна патека на релацијата Цариград – Киев – Москва. Притоа, иако е определен кон духовното образование, тој покажува голем интерес и за книжевноста, историјата, антропологијата, современата политичка мисла, профилирајќи се како интелектуалец со слободоумни идеи и борец за социјална правда со бунтовни погледи.

Соодветно внимание е посветено и на неговата дејност по оформувањето на образованието. Во таа смисла, ги izdelуваме само поважните моменти. Така, се посочува дека својот работен потенцијал како учител Китанчев најпрвин го изразил во бугарскиот град Ловеч, а потоа и во Петропавловската семинарија во Велико Трново и во Солунската машка егзрхиска (бугарска) гимназија. Во Солун, Китанчев пројавил и активна општествена дејност. Во таа насока, портретирањето на неговата личност Миронска-Христова го дополнува со искажувања на неговите современници. Така, се наведува дека во новоизградената црква Св. Кирил и Методиј тој на „чист македонски

дијалект секоја недела и празник“ држел поучни проповеди. Исто така, се истакнува дека тој бил „љубимецот на народот, на сиромасите и богатите, на учениците и учителите, љубимецот на сите (...). Сите сидари, лебари, млекари, штом го видоа, земаа да си зборуваат: 'Нашиот даскал ќе ни прикаже!' Тие си го наречуваат наш, зашто господството му е родум од нивните места, зашто (...) зборува по можност на нивното наречие, така што сите да го разберат.“

Посебно се нотирани случувањата кога слободоумниот Китанчев доаѓа во судир со конзервативната егзархиска политика, поради што бил отпуштен од Солунската гимназија. Од понатамошната дејност на Китанчев се изделува неговото учителствување во пловдивската гимназија, потоа во Габрово, Софија и во Трново, каде што бил и училишен инспектор, а започнал и со активна политичка дејност. Идејно близок на истакнатиот бугарски политичар Петко Каравелов, кон чија Либерална (подоцна Демократска) партија се приклучува, Китанчев во 1887 г. станува нејзин пратеник во бугарското Народно собрание. Миронска-Христова укажува на тоа дека оттогаш политиката е поприметно на кое тој се реализира најцелосно. Со голема ерудиција, извонредна меморија, ораторска дарба и смисла за толкување на интересите на граѓаните – тој набргу избива на преден план во бугарското собрание. Притоа, постојана тема во неговите настапи станува претседателот на тогашната бугарска влада, русофобот Стефан Стамболов.

Авторката мошне детално ги претставува и следните турбулентни години од животот на Китанчев зашто неговото конфронтирање со Стамболов и со официозот *Свобода*, како најгласни антимакедонски субјекти, нема да остане без последици. Имено, тој не само што ќе биде суден за божемно соучество во обидот за убиство на Стамболов (при што загинава министерот за финансии, Христо Белчев) туку без никакви докази ќе биде и осуден на тригодишен затвор. Казната ја издржува целосно, и тоа по разни затвори во Бугарија.

Миронска-Христова не случајно внимателно го третира и периодот по излегувањето од затворот, кога тој повторно се вклучува активно во политичкиот живот на Кнежевството Бугарија, токму

поради фактот што се работи за, несомнено, најзначајниот сегмент од неговата севкупна активност. Имено, во мај 1894 г. Китанчев повторно е избран за пратеник во бугарското Народно собрание од градот Трново и се истакнува како еден од најактивните говорници. Истовремено тој има сè почести контакти со претставниците на македонската емиграција во престолнината на Кнежевството Бугарија во услови кога неколкуте македонски организации се во постојани непотребни расправи. Во тие околности, Китанчев се пројавува како единствената личност која може да ја одигра клучната улога и да ја обедини многубројната македонска емиграција во Бугарија, насочувајќи ја како извор на материјална и на морална поддршка на борбата за политичко ослободување на Македонија. Тој не е индиферентен кон спомената состојба, така што кон крајот на 1894 г. доаѓа на собирот свикан на иницијатива на претседателот на Младата македонска дружина – охриданиецот Коста Шахов, на кој учествуваат и претставници од Братскиот сојуз (Димитар Ризов, Андреја Љапчев, Тома Карајовов, Никола Наумов, Наум Туфекчиев и др.) кој се залага за единствено македонско друштво во Софија и во Кнежевството Бугарија. Како што е добро познато, на овој собир е конституиран Македонскиот комитет (МК), за чиј претседател е избран токму Трајко Китанчев, за потпретседател – Васил Дијамандиев.

Во врска со споменатите случувања, би сакале да потенцираме дека авторката Валентина Миронска-Христовска, расудувајќи компетентно и храбро полемизирајќи, ги поттурнува напластените едностранни предрасуди и површни коментари за улогата и дејноста на Китанчев како прв претседател на МК. Затоа и добропознатите настани околу Првиот конгрес на Комитетот, на кој Китанчев е избран за претседател и се зафаќа со подготовка на таканареченото Мелничко востание од летото 1895 г., таа ги согледува низ една објективна призма, имајќи ја предвид и соработката со тогашниот бугарски премиер Константин Стоилов и со бугарскиот кнез Фердинанд Саксбурготски, кои дале поддршка за акцијата. Иако завршува без некој поголем успех, таа била искористена од бугарската влада за официјално признавање на Фердинанд I за кнез на Бугарија во 1896 г. и за зацврсување на меѓународната положба на Бугарија како фактор на

Балканот. Токму, јавниот обид на бугарскиот двор да инфилтрира свои луѓе во МК (кој набргу се преименува во Врховен македонски комитет), да го потчини и да го претвори во послушно орудие на сопствените интереси, како и поткупливоста и колебливоста на еден дел од македонската емиграција и нејзиното неединство ги исцрпуваат физичките сили на „добродушниот Трајко“ и му го разнишуваат до таа мера душевниот спокој, што блиската смрт ќе стане неизбежна. Умира од срцев удар на 1 август 1895 г. во Софија.

Анализирајќи ги и толкувајќи ги овие комплексни прашања, Миронска-Христова јасно истакнува дека Трајко Китанчев иако како човек психолошки, интелектуално и социјално се аклиматизирал во новата татковина (Кнежевството Бугарија), тој никогаш не ја заборавил својата прва татковина Македонија, и како израз на таа негова емотивна и нераскинлива врска со родната земја, преку општественото и политчкото ангажирањето го изразува суштински своето македонство.

Покрај јавните акции во Кнежевството Бугарија и меѓу македонската емиграција, тој го правел тоа и преку пишаниот збор, што е посведочено во неговите тривијални книжевни огледи претставени во оваа книга. Авторката изделила посебно место и за разгледување на литературните објави и на публицистиката на Трајко Китанчев (106–163), укажувајќи дека литературното творештво на Китанчев се состои од песни, рецензии, статии и полемики кои имаат одредено значење за македонската културна историја. Од интерес за читателите е да ја споменеме неговата позната студија „За акцентирањето на зборовите во ресенскиот говор од западномакедонското наречје“, во која Китанчев се обидува врз научна основа да ги определи правилата при акцентирањето на зборовите во западномакедонските говори. Што се однесува на неговото поетско творештво, во последната глава (164–181) се дадени 37-те песни, од кои една е балада, а една поема. Иако овој негов опус не се одликува со уметнички достоинства, тој е значаен по личните (автобиографски), социјалните и општествените мотиви застапени во него.

Следејќи ја целокупната активност на Трајко Китанчев низ аналитичкиот потфат на авторката Валентина Миронска-Христовска

препознаваме еден извонреден поединец кој е истовремено и производ на и чинител во историскиот процес, како и претставник на општествените сили кои треба да го менуваат ликот на пошироката средина и на начинот на мислењето на луѓето. Но, токму во врска со ова, неизбежно ни доаѓа мислата за сличноста на Китанчев како личност од македонската револуционерна галерија со Тургеневитот револуционерен лик Рудин, за кого Горки во една пригода запишал: „Имајќи ги предвид сите услови на времето (...), должни сме да признаеме дека мечтателот Рудин бил човек повеќе корисен одошто практичен (...). Мечтател, тој се јавува како пропагатор на револуционерните идеи, тој е критичар на стварноста (...).“

Имајќи го предвид сето ова, слободно можеме да кажеме дека книгата на Валентина Миронска-Христовска претставува едно навистина добро конципирано и синтетизирано дело за Трајко Китанчев како значајна историска личност од македонскиот XIX век, со сите нејзини реални животни и револуционерни негативни и позитивни аспекти. На крајот, честитајќи ѝ ја на авторката државна награда за особени научни достигнувања „Гоце Делчев“, трудот *Трајко Китанчев: книжевна, културна и револуционерна дејност* топло ѝ го препорачуваме на научната и на пошироката читателска публика.

Наташа КОТЛАР ТРАЈКОВА
Лилјана ГУШЕВСКА

**ЗА ЗБОРНИКОТ *РУСКАТА КОЛОНИЈА ВО СКОПЈЕ 1920 – 1943*
(Државен архив на Република Македонија, Скопје, 2016)**

О. Р. Сидельникова-Вербицкаја во книгата *Местото Ровное-Новоблагодатное во Новгородската губернија Боровички реон*¹, која беше издадена во соработка со Г. В. Вербицки, вака го опишала исходот на генерал-мајорот Н. П. Никушкин и на неговото семејство од Русија:

„До 1920 година семејството Никушкини остана на југот: Кисловодск, Есентуки, Екатеринодар. Во Русија траеше Граѓанската војна, Русите пролеваа руска крв на руската земја. Генерал-мајорот Николај Павлович Никушкин војуваше во Кубанската област под команда на генерал Врангел.

Настаните во пролетта 1920 година го принудија Врангел да отстапи и да ја напушти последната тврдина – Крим. Остатоците од Белата армија, разгромени во Кубанската област, беа по море препратени на Кримскиот Полуостров, а оттаму со бродови во странство.

Параходот 'Свети Никола' тргна од Севастопол. На него се најдоа Николај Павлович со сопругата и со две ќерки – Марија и Вера. Постарата, Александра, остана во Москва; (...) во албумот на Веричка се појави стихотворба, која беше напишана од еден од сопатниците:

'Сè пропадна; Русија – збогум!

Ние сме остатоците од одживеаниот поредок.

Параходот 'Свети Никола' е преполнет со мрачна толпа.

¹ О. Р. Сидельникова-Вербицкаја, Г. В. Вербицкий, *Усадьба Ровное-Новоблагодатное Новгородской губернии Боровичского района. Семейный фотоальбом*. М., 2003.

Офицери без број,

инвалиди, генерали.

Во нив уште тлееше честа на татковината,

со нив заедно таа умираше (...).²

Бобришчев-Пушкин. Параходот 'Св. Никола'. Април 1920.

(...)

Параходот 'Свети Никола' пристигна во Србија. Во градот Скопје, летото истата, 1920, година Мусја се венча со младиот кнез Чагодаев. Господ знае на кои патишта на скитања тие се сретнале. Но Мусја-Муханчик беше вљубена и имаше свадба (...) А во декември истата година Мусја прерано умре. На нејзината могила беше поставен споменик со натпис: 'Кнегиња Марија Чагодаева-Татарска. Се роди во местото Ровно во 1897 год. Умре во Скопје во 1920 год.' (...)

Во 1920 година Вера наполни 21 година. Во Скопје најде работа, држеше часови по музика, беше пијанистка во кино. Таму и се запозна со својата судбина – Всеволод Николаевич Вербицки. Тој имаше обична, за тоа време, биографија: заштитник на татковината, изгнаник (...)²

В. Н. Никушкин и В. Н. Вербицки заминале за Франција, а генерал-мајорот Н. П. Никушкин со сопругата Александра останал да живее во Скопје, прифаќајќи го државјанството на Кралството на СХС.

Генерал-мајорот Н. П. Никушкин пристигнал во Скопје со таканаречениот „втор бран“ на емиграција.

Гледано во целина, според историчарот Алексеј Арсењев, имало пет „брана“ на емиграција во Кралството на СХС:

² О. Р. Сидельникова-Вербицкая, Усадьба Ровное-Новоблагодатное, <http://In.codestore.ru>.

– првиот бран е емиграцијата на околу 1 600 луѓе од почетокот на мај до крајот на ноември 1919 год., за кои грижата ја презел Руско-југословенскиот комитет;

– вториот бран – „англо-француската“ евакуација од Одеса (јануари 1920 год.) и „англиската“ (или „српската“) евакуација од Новоросијск (март 1920 год.) на 7-8 илјади луѓе; со прашањата околу сместувањето, згрижувањето и др. на руските бегалци се занимавал Државниот комитет по прифаќањето и устројството на руските бегалци, кој функционираше од јануари 1920 год. до ноември 1921 год., кога бил заменет со Државната комисија задолжена за руските бегалци;

– третиот бран – малку повеќе од 2 000 бегалци, кои дошле во октомври и во ноември 1920 год. од островот Лемнос;

– четвртиот бран – „кримската“ евакуација во ноември и во декември 1920 год. на 21 343 луѓе;

– петиот бран – пристигнување на 11 750 луѓе во периодот од јуни до ноември 1921 год., во февруари 1922 год. и во мај 1923 год., кои служеле во Руската армија на генерал Врангел³.

Се смета дека во периодот од 1922 до 1923 год. на територијата на Кралството на СХС се наоѓале 44 илјади поданици на поранешната Руска Империја, во 30-тите години од XX век бројот на руските емигранти во Кралството Југославија се намалил до 30 илјади, до 1940 год. – до 18-19 илјади, а до 1950 год. – до 8-9 илјади.⁴

Полноправен заштитник на интересите на руските бегалци кои се нашле на територијата на Кралството на СХС била руската дипломатска мисија на чело со Василиј Николаевич Штрандтман⁵ (1877 – 1963). Во почетокот на март 1924 год. дипломатската мисија формално била укината, а, фактички, таа била само преименувана во

³ А. Арсеньев, „Жизнь русских эмигрантов в Сербии“, *Новый журнал* (2010, № 259), <http://magazines.russ.ru/nj/2010/259/aa18.html>

⁴ Види: М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924* (Београд, 1996).

⁵ В. Н. Штрандтман бил назначен од Владата на А. В. Колчак за дипломатски претставник во април 1919 год.

Делегација, задолжена за интересите на руските бегалци во Кралството на СХС. Во април 1924 год. Владата на Кралството на СХС ја ополномоштила Делегацијата да издава потврди и документи. Раководителот на Делегацијата (Делегатот) и неговиот помошник биле внесени во списокот на членови на дипломатскиот кор.

Во различни региони на Кралството на СХС (од 1929 г. – Кралството Југославија) руските бегалци се самоорганизирале создавајќи свои колонии. Колониите се занимавале со издавање документи, распределување социјална помош, собирање добротворни прилози итн. До февруари 1921 год. на територијата на Кралството на СХС функционирале 215 руски колонии.⁶

Дејноста на руските колонии била уредена со Одредбата за колониите на руските бегалци во Кралството Југославија и со Правилата за спроведување избори во колониите и за обезбедување на најсуштинските потреби на колониите од страна на изборните органи.⁷

Според Одредбата за колониите на руските бегалци во Кралството Југославија, колониите имале карактер на хуманитарни организации, кои биле повикани „по можност да ги обезбедат материјално руските бегалци по пат на заемна помош, да одржуваат поредок и достоинство меѓу нив, а, исто така, да служат за создавање потесна врска меѓу членовите на колониите со власта“ (т. 1).

Колониите што имале помалку од 25 члена биле раководени од старешината, а тие со помал број членови – од управата на односната колонија на чело со претседателот. И старешината и управата се избирале на генералното собрание на членовите на односната колонија. Раководните органи на колониите се утврдувале од Делегацијата задолжена за интересите на руските бегалци. Делегацијата, во суштина, претставувала највисок раководен орган на руските колонии во Кралството на СХС (Кралството Југославија).

⁶ М. Сибинович, „Значение русской эмиграции в сербской культуре XX века“, во: *Русская эмиграция в Югославии* (М., 1996), www.inslav.ru

⁷ Види во *Зборникот*: док. бр. 109, 273–281.

Во Одредбата за колониите на руските бегалци во Кралството Југославија, задолженијата на управите на руските колонии биле дефинирани вака: „(...) застапување на интересите на колониите, како во целост така и на секој нејзин член одделно, пред месните власти, Државната комисија задолжена за руските бегалци, Делегацијата, задолжена за интересите на руската емиграција во Југославија, а, исто така, и материјално обезбедување на најсиромашните членови на колониите“ (т. 4).

Надвор од руските колонии, како правило, останувале Козаците. Тие што не биле во козачките воени единици создавале свои населби (станици) и маала: кубански, донски, терски, „општокозачки“ (мешани) и „волно-козачки“.⁸

Колониите не биле единствената форма на обединување на руската емиграција. Така, на пример, во Скопје постоеле: Општество „Мајка“, Општество за грижа за духовните потреби на православните Руси, Сојуз на руските воени инвалиди, Сојуз на трудбениците, „Руски сокол“, Руски општовоеен сојуз, Литературно-уметнички кружок и др. организации. Но, само колониите имале право да ги претставуваат интересите на руските емигранти пред компетентните власти на Кралството на СХС (Кралството Југославија).

Најбројна колонија на територијата на денешна Република Македонија⁹ била онаа во Скопје. Официјално, таа се именувала како Руска колонија во Скопле (Скопле е приспособено од српското *Скопље*). Член на оваа колонија бил и генерал-мајорот Н. П. Никушкин, дојден во Скопје во 1920 год. Бројот на Русите¹⁰ што живееле како во Скопје така и во Кралството на СХС (Кралството Југославија) не бил константен. Се среќаваат податоци што се однесуваат на различни

⁸ Арсенев, „Жизнь русских эмигрантов в Сербии“.

⁹ Територијата на денешна Република Македонија по Првата светска војна била вклучена во составот на Кралството на СХС. Во периодот од 1919 до 1922 год. таа се именувала како Јужна Србија. Во 1922 год. провинцијата Јужна Србија била поделена на три области: Скопска (центар – гр. Скопје), Брегалничка (центар – гр. Штип) и Битолска (центар – гр. Битола). По реформата од 1929 год., трите области во Кралството Југославија биле обединети во Вардарска бановина (1929 – 1941).

¹⁰ Сите граѓани на поранешната Руска Империја се именувале Руси. Затоа и: „руски бегалци“, „руски емигранти“, „руски колонии“ и др.

временски периоди: 800 – 400 – 200¹¹ луѓе. Општо земено, се смета дека кон почетокот на Втората светска војна на територијата на денешна Република Македонија се наоѓале околу 2 000 Руси.

Прашањето за бројноста на Русите што престојувале на територијата на денешна Република Македонија бара дополнителни истражувања, но, притоа, несомнен е фактот дека е огромен придонесот на руската емиграција во развојот на земјата. Овој факт го сознале и самите Руси. Така, во текстот на нацрт-обраќањето на претставниците на руските колонии во Скопје и во Битола до претседателот на Владата на Царството Бугарија, Б. Филов, присутна е следнава констатација: „Би требало да се земе предвид дека Русите во текот на 20 години ги давале своите сили и знаења при востановувањето по европ[ската] војна на овој крај, содејствувајќи во културниот напредок на неговото население.“¹²

Овој факт е вграден во колективната меморија на граѓаните на Република Македонија. Тој претежно се репродуцира преку спомените и легендите. На пример, централна фигура во легендите за појавата на охридскиот бисер е таинствен „белогардеец“ кој некогаш живеел крај езерото Бајкал. Се смета дека тој им го открил рецептот за бисерната есенција само на две фамилии – Филеви и Талеви. (Треба да се одбележи дека Македонците во обичниот говор, зборувајќи за „руската емиграција“, вообичаено го користат поимот „белогардејци“).

Признавањето на улогата на руската емиграција, која придонела за зацврстувањето на позитивната слика за Русија и за Русите во колективната свест на граѓаните на Република Македонија, неизбежно бара и нејзино поконкретно претставување. Работата во таа насока почнува да се спроведува од крајот на 90-тите години од XX век. Во посочениот период во Република Македонија се публикувани неколку монографии поврзани со посочената проблематика.¹³

¹¹ Од док. бр. 107 (с. 271) во овој зборник следува дека во 1942 год. во Скопје останале 200 Руси.

¹² *Зборникот*, док. бр. 95, с. 251.

¹³ А. Стерјовски, *Битола – руската колонија* (Битола, 2003); Н. Трајковски, *Руските монаси од Македонија* (Скопје, 2008); Ѓ. Поп-Атанасов, *Владимир Алексеевич Мошин:*

Но тоа не беше доволно. Во формирањето на историската меморија за руската емиграција постои една суштинска пречка – отсуство на широка база на извори. Неопходноста од надминување на оваа пречка стана еден од основните мотиви за објавување на зборникот на факсимилни документи *Руската колонија во Скопје (1920 – 1943)*. Оттука, целта на овој зборникот е да претстави пред научната и пред пошироката јавност голем број документи кои претходно не биле познати и достапни.

Композициски, зборникот се состои од три тематематски дела. Првиот дел го сочинуваат претежно документи на Управата на Руската колонија од фондот бр. 885: „Републички секретаријат за внатрешни работи на СР Македонија“ на Државниот архив на Република Македонија. Насловот на фондот се објаснува со тоа што документите на Управата на Руската колонија во Скопје до 1984 год. се наоѓале во Министерството за внатрешни работи. Од таа година материјалите од фондот бр. 885 биле предадени во Државниот архив, но како документи со ограничена достапност.

Поради таа причина, овие документи досега не биле користени од страна на истражувачите.¹⁴

Документите од првиот дел на зборникот се распределени по хронолошки ред.

Вториот дел е составен од лични документи на членови на Руската колонија и на руски емигранти кои не биле членови на Колонијата. Во овој дел влегуваат потврди кои им се издавале за членови на Руската колонија од страна на Управата, документи поврзани со верификација на личните податоци итн. Вториот дел го сочинуваат документи од фондот бр. 885 на Државниот архив на

Животен пат и научно дело (Скопје, 2009); С. Ковачески, М. Димитриевски, *Д-р Никола и Софија Незлобински* (Струга, 2012).

¹⁴ Само авторите на монографијата посветена на Никола и Софија Незлобински, С. Ковачески и М. Димитриевски, имале можност да се запознаат со фондот бр. 885, но, фактички, тие ги искористиле само податоците од информационата белешка за руската емиграција, која била приложена кон фондот.

Република Македонија и од фондот бр. 1: „Градско поглаварство на Општината на град Скопје“ на Архивот на град Скопје.

Документите се, главно, распределени по хронолошки ред. Исклучок се потврдите и копиите на потврдите што се издавале од страна на Управата на Руската колонија.

Во третиот дел се вклучени документи од фондот бр. 323: „Филозофски факултет – Скопје (1920 – 1941)“. Тие се поделени во две целини. Првата целина е составена од документите бр. 380–412 – тоа се решенија поврзани со прашањата за наставата на руски јазик и за историјата на Русија на Филозофскиот факултет, списоци на студенти итн.

Втората целина ја сочинуваат документите што се однесуваат на дејноста на руските научници кои предавале на Филозофскиот факултет во Скопје:

– Е. В. Аничков (**Аничков Евгениј Василевич, 1866 – 1937**) – книжевен историчар, критичар, фолклорист, прозаист; од 1895 год. предавал на Киевскиот универзитет, на Петербуршкиот универзитет, на Високи женски (Бестужевски) курсеви, држел предавања за словенскиот фолклор и за компаративна митологија на Оксфордскиот универзитет; во 1901 год. заедно со М. М. Ковалевски учествувал во создавањето на Руската висока школа за општествени науки во Париз; како доброволец учествувал во Првата светска војна; во 1917 год. бил испратен заедно со руски експедициски корпус во Франција, а потоа на Солунскиот фронт; служел како лајтнант во француската армија; од 1920 год. бил професор на Белградскиот универзитет, а од 1926 год. предавал на Филозофскиот факултет во Скопје. Трудovi: *Язычество и Древняя Русь* (1914), *Литературные образы и мнения* (1904), *Новая русская поэзия* (1923), *Христианство и Древняя Русь* (1924) и др.

– П. М. Бицили (**Бицили Петр Михајлович, 1879 – 1953**) – историчар, литерат, филозоф; докторатот го бранел на Петербуршкиот универзитет во 1912 год.; предавал на Новоросијскиот универзитет во Одеса и на Одеските високи женски курсеви; од 1920 год. се наоѓал во емиграција – прво во Кралството на СХС, а потоа во Бугарија; од 1924

год. на Софискиот универзитет раководел со Катедрата за нова историја на Западна Европа. Трудови: *Элементы средневековой культуры* (1919), *Место Ренессанса в истории культуры* (1934) и др.¹⁵

– А. К. Елачич (**Елачич Алексеј Кирилович, 1892 – 1941**) – историчар, публицист; потомок на иселениците од Хабсбуршката Империја во Русија во XVIII век; во 1914 год. завршил на Петроградскиот универзитет и истата година бил прифатен за асистент на истиот универзитет; од 1917 год. бил на Универзитетот „Св. Владимир“ (Киев), каде што во 1918 год. го одбрал магистерскиот труд на тема *Самодржавието и народот во Русија во XVIII век*; од 1919 до 1920 год. предавал во лицеј во Каменец-Подолск; од 1920 год. бил во емиграција; во 1925 год. во Љубљана ја одбрал докторската дисертација *Селанското движење во Хрватска и во Славонија во 1848 и во 1849 год.* Во руската историографија А. К. Елачич претежно фигурира како српски историчар, а во српската – како руски или како српски историчар со руско потекло. Трудови: *Историја Русије* (1929), *Чехословачка историја* (1931), *Историја Польске* (1933), *Русија и Балкан* (1940) и др.

– С. М. Куљбакин (**Куљбакин Степан Михајлович, 1873 – 1941**) – филолог-славист, палеограф; член на Српската академија на науките од 1925 год.; завршил на Новоросијскиот универзитет во 1896 год., каде што почнал да предава од 1900 год.; од 1901 до 1903 год. бил на службено патување во словенските земји; во 1903 год. го одбрал магистерскиот труд на тема *Кон историјата и дијалектологијата на полскиот јазик*, а во 1908 год. и докторската дисертација *Охридскиот ракопис на Апостолот од крајот на XII век*; од 1908 до 1919 год. предавал на Харковскиот универзитет, на Високи женски курсеви во Харков, а од 1917 год. држел предавања уште и на Народниот универзитет; од 1920 г. бил во емиграција. Трудови: *Древнецерковнославјанский язык* (1911), *Грамматика церковно-славјанского языка по древнейшим памятникам* (1915), *Краткая сербская грамматика для русских* (1922) и др.

¹⁵ За П. М. Бицили, види: М. А. Бирман, П. М. Бицилли (1879-1953). „Штрихи к портрету ученого“, во: П. М. Бицилли. *Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад* (М., 2006. С.), 633–712.

– П. А. Митропан (**Митропан Петр Андреевич, 1891 – 1988**) – лектор по руски јазик, методичар, преведувач, публицист, основач и редактор на списанието *Јужни преглед*; завршил на Историско-филолошкиот факултет при Московскиот универзитет; од 1917 до 1919 год. предавал руски јазик во Полтавската машка гимназија; од 1919 год. бил во емиграција. Трудови: *Методске напомене за наставнике руског језика* (1946), *Методика наставе руског језика* (1963) и др.¹⁶

– В. А. Мошин (**Мошин Владимир Алексеевич, 1894 – 1987**) – византолог, палеограф, специјалист по словенска археографија; во 1913 год. се запишал на Историско-филолошкиот факултет при Петербуршкиот универзитет; со почнувањето на Првата светска војна станал доброволец, учествувал во борбите на Брусиловската армија; од 1917 до 1918 год. се обидел да го продолжи образованието; од 1920 год. бил во емиграција; во 1928 год. ја одбранил докторската дисертација во Загреб; држел предавања на Филозофскиот факултет во Скопје и на Белградскиот универзитет; во 1942 год. станал свештено лице; од 1948 до 1960 год. бил директор на Архивот на Југословенската академија на науките и уметностите во Загреб; од 1960 до 1967 год. бил раководител на Археографскиот оддел на Националната библиотека во Белград; од 1967 до 1979 год. се занимавал со опишувања на кирилските ракописи во Државниот архив на Македонија; од 1971 до 1974 год. бил професор на Филолошкиот факултет при Скопскиот универзитет; во 1971 год. бил избран за член на Македонската академија на науките и уметностите. Тој е автор на повеќе од 260 труда од областа на историјата, археографијата, дипломатиката, епиграфиката на Јужните Словени, редактор и публикувач на споменици на словенската писменост од Балканот.¹⁷

– Н. Л. Окунев (**Окунев Николај Лвович, 1885 – 1949**) – уметнички критичар, историчар на уметноста и на архитектурата;

¹⁶ За П. А. Митропан, види: К. Кончаревић, „Учебничко наслеђе Петра Митропана“, *Славистика*, књ. 11 (2007), 27–36; К. Кончаревић, „Улога Наталије Радошевић и Петра Митропана у конституисању модерне русистичке лингводидактике у српској средини“, во: *Настава и методика наставе руског језика у Србији у XIX и XX веку: прилози за историју* (Београд, 2010), 136–147.

¹⁷ За В. А. Мошин, види: Ѓ. Поп-Атанасов, *Владимир Алексеевич Мошин: Животен пат и научно дело*. (Скопје, 2009).

завршил на Историско-филолошкиот факултет при Санктпетербуршкиот универзитет; во 1913 год. бил назначен за секретар на Рускиот археолошки институт во Константинопол; од 1914 до 1916 год. работел во Петербуршката академија на науките; од 1917 до 1919 год. предавал на Петроградскиот и на Новоросијскиот универзитет; од 1920 год. бил во емиграција – прво во Кралството на СХС, а потоа (од 1922 год.) во Чехословачка; од 1925 до 1949 год. бил професор на Карловиот универзитет во Прага; бил редактор на списанието *Byzantinoslavica*.¹⁸

– Е. А. Ошанина (**Ошанина Елена Александровна, 1905 – 1992**) – историчар, библиограф; родена е во Вологда, а во емиграција била од 1920 год.; во 1924 год. завршила на Мариинскиот донски институт во Бела Црква, а во 1929 год. на Филозофскиот факултет во Скопје; во 1930 год. започнала да работи на Филозофскиот факултет во Скопје; заминала во Бугарија, каде што работела како библиограф во Софиската државна библиотека; во 1955 год. се преселила во Москва, каде што работела како главен инженер во ВИНТИ на АН на СССР, како библиограф во Библиотеката за странска литература, а потоа како главен библиограф во Државната публична научно-техничка библиотека.

– В. А. Розов (**Розов Владимир Алексеевич, 1876 – 1940**) – лингвист, филозоф, книжевен историчар, публицист; завршил на Историско-филолошкиот факултет при Универзитетот „Св. Владимир“ (Киев), во 1901 год. бил награден од страна на Факултетот со златен медал и Пушкинска премија за труд „Пушкин и Гете“, а во 1902 год. останал на Универзитетот; од 1916 до 1918 год. предавал на Нежинскиот историско-филолошки институт, а потоа на Таврическиот универзитет; од 1920 год. бил во емиграција. Трудови: *Пушкин и Гете* (1908), *Южнорусские грамоты, собранные Владимиром Розовым* (1917), *Язык южнорусских грамот XIV-XV вв.* (1929).¹⁹

¹⁸ За Н. Л. Окуњев, види: Ю. Янчаркова, *Историк искусства Н. Л. Окунев (1885-1949). Жизненный и научный путь*, (М., 2009).

¹⁹ За В. А. Розов, види: М. Г. Булахов, „Розов Владимир Алексеевич“, *Востонославянские языковеды*. (Минск, 1978), Т. 3.

На Филозофскиот факултет во Скопје работел и Б. Шпора, кој подолг период ја извршувал должноста картограф.

При неговото подготвување, составувачите на овој зборник на документи се надеваа дека тој ќе послужи не само за научноистражувачки цели туку ќе стане и, на некој начин, книга-спомен за руската емиграција.

Филип ПЕТРОВСКИ

Соња СТРЕЗОВСКА

МИНАТОТО НА МАКЕДОНИЈА НИЗ ПРИЗМАТА НА
СТРАНСКИ АВТОРИ
(БИБЛИОГРАФСКИ ПОДАТОЦИ ЗА ОБЈАВЕНИ КНИГИ ВО СТРАНСТВО
ВО 2011 ГОДИНА)

ADLER, J. Philip

World civilizations / Philip J. Adler, Randall L. Pouwels. – Cengage Learning, 2011. – 816 p.

За Филип II и за царството на Александар Македонски.

ISBN 9780495913009

1

AFTER Yugoslavia: identities and politics within the successor states / edited by Robert Hudson, Glenn Bowman. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Includes bibliographical references and index.

Состојбите во Македонија по распаѓањето на Југославија. Застапени се две статии за Македонија: „The paradox of the solution: the impact of the Kosovo question on Macedonia“ / Maja Muhic. – „Pride and perplexities: identity politics in Macedonia and its theatrical refractions“ / Ivan Dodovski.

ISBN 9780230201316

2

ALPION, Gezim

Encounters with civilizations : from Alexander the Great to Mother Teresa / Gezim Alpion. – Somerset, N. J.: Transaction; London: Eurospan [distributor], 2011. – xxiv, 303 p.; 23 cm.

Includes bibliographical references and index.

Цивилизациите во периодот од Александар Македонски до Мајка Тереза.

ISBN 9781412818315

3

ARBEITSKRÄFTE als kriegsbute: der fall Ost- und Südosteuropa 1939-1945 / Karsten Linne (Hrsg.); Florian Dierl (Hrsg.). – Berlin : Metropol, 2011. – 320 S.; 22 cm.

Работната сила и вработувањето во Југоисточна Европа за време на Втората светска војна, 1939 – 1945 год.

ISBN 9783863310547

4

ASSOCIATION internationale d'études du Sud-Est Européen. Congrès (10; 2009; Paris)

L'homme et son environnement dans le Sud-Est Européen [Texte imprimé]: actes / X Congrès de l' Association internationale d'études du Sud-Est européen, AIESEE, Paris, 24–26 septembre 2009. – Paris: Éd. de l'Association Pierre Belon : diff. de Bocard, DL 2011 (87-Panazol: Impr. Lavauzelle graphic). 1 vol. (586 p.): ill., couv. ill.; 24 cm. (Textes, documents, etudes sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique; 11).

Конгрес посветен на цивилизациите на Балканот. Текстови, документи и студии.

ISBN 978-2-910860

5

AUBERT, Jean-Claude

Alexandre le Grand, le roi malade [Text imprimé] / Jean-Claude Aubert. – Aix-en-Provence: Éd. Persée, DL 2011 (Paris : Impr. Trèfle). – 1 vol. (230 p.): ill., couv. ill. en coul.; 24 cm.

За болеста на Александар Македонски пред неговата смрт.

ISBN 978-2-8231-0025

6

AVSTRO-Vengrija: Central'naja Evropa i Balkany (XI – XX vv.) / Sergej A. Romanenko, [red.] Vladimir I. Frejdzon. – Sankt-Petrburg: Aletejja, 2011. – 487 S. (Rossijsko-Avstrijski al'manach ; 4).

Балканот од 1000 до 1918 година и од 1950 до 2010 година.

ISBN 978-5-91419-467-0

7

BALKANLAR'DA Islam medeniyeti uluslarasi sempozyumu (3.: Bükureş, Romanya: 2006)

Balkanlar'da Islam medeniyeti uluslarasi. Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, 1-5 Kasım 2006. Bükureş. Romanya / editor: Halit Eren. – İstanbul: İslam tarih, Sanat ve Kültür Arastırma Merkezi, 2011. – x, 767 s.: mk. res., hrt.; 24 cm. (İslam medeniyeti Tarihi Kaynak ve incelemeleri dizisi; no 24).

Симпозиум во Романија посветен на исламската цивилизација на Балканот.

ISBN 9789290632337

8

BATTISTA, Cinzia

I Balcani nella strategia politica dell'Occidente delle guerre alla democrazia, 1991-2010 / Cinzia Battista. – Vitulazio: Eiffel, 2011. 285 p.; 21 cm.

Политичката стратегија на западниот свет кон Балканот и борбите за демократија од 1991 до 2010 година.

ISBN 9788895447063

9

BILLINIS, Alex

The eagle has two faces: Journeys through Byzantine Europe / Alex Billinis. – Publisher author house, 2011. 160 p.

Концизна историја на Македонија и на негирањето на македонската историја од страна на соседните земји. Посебен дел во книгата, именуван како „Macedonia: A region, and a reality“, е посветен на Македонија.

ISBN 9781456778705

10

BIONDICH, Mark

The Balkans: revolution, war and political violent since 1878 / Mark Biondich. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2011. – XI, 384 S.

Состојбите на Балканот од 1878 до 2010 година.

ISBN 978-0-19-929905-8

11

BIRKELAND, Sven Arvid

Denmark i krig: Balkan og Irak / Sven Arvid Birkeland. 1. udg. – København: Gyldendal, 2011. – 382 p.: ill.; 23 cm.

Includes bibliographical references.

Војната во Југославија по нејзиното распаѓање, од 1991 до 1995 година, како и војната во Косово од 1998 до 1999 година.

ISBN 9788702105971

12

BLUMI, Isa

Reinstating the Ottomans: alternative Balkan modernities, 1800-1912 / Isa Blumi. – New York: Palgrave Macmillan, 2011. – XX, 250 S.: Ill., Kt.

Балканот под османлиска власт од 1800 до 1912 година.

ISBN 978-0-230-11018-2

13

BUTLER, Allen Daniel

Shadow of the Sultan's realm : The destruction of the Ottoman Empire and the creation of the modern Middle East / Daniel Allen Butler. – Potomac Books. – 252 p.

Македонија во периодот на османлиското владеење во почетокот на XX век и за време на Првата светска војна.

ISBN 9781597974967

14

ЦАР Фердинанд – циник, измамник и лицемер / състав. и ред. Цочо Билярски. – София : Анико, 2009–2011. – 2 т.; 22 см. (Библиотека Сите българи заедно; N 14; N 28).

Во содржината: „Македонският въпрос и Цар Фердинанд“.

ISBN 978-954-8247-18-4 (t. 2)

15

CHELOVEK na Balkanakh glazami russkikh / [otvetstvennye redaktory: RP Grishina, AL Shemiakin]. – Sankt-Peterburg: Aleteiija, 2011. – 340 p.; 24 cm.

Состојбите на Балканот во 19 и во 20 век.

ISBN 9785914194625

16

CHILDE, Gordon V.

The bronze age / V. Gordon Childe. – Cambridge University Press, 2011. – 272 p.

Областа Македонија во бронзено времето, археолошки остатоци.

ISBN 978110766928

17

COLLEONI, Aldo

Naš Tito / Aldo Colleoni. – Trieste: Italo Svevo, 2011. – 151 str.: ilustr.; 30 cm.

За дипломатијата во поранешна Југославија.

18

COT, Jean

Dans l'oeil du cyclone [Texte imprimé] : à la tête de la FORPRONU : ex-Yougoslavie, juillet 1993-mars 1994 / général d'armée Jean Cot. – Sceaux: l'Esprit du livre éd, DL 2011 (Paris : Impr. Pulsio). – 1 vol. (333 p. [8] p. de pl.): ill. en noir et en coul., carte, couv. ill. en coul.; 24 cm. (Collection Histoire & mémoires combattantes).

Војната во поранешна Југославија (1991 – 1995) и учеството на меѓународните сили (УНПРОФОР).

ISBN 978-2-915960-97-6

19

COMPARATIVE archaeologies: A sociological view of the science of the past / edited by Ludomir R. Lozny. – Springer, 2011. – 852 p.

Во книгата е вклучена и статија од Предраг Новакович со наслов „Archaeology in the new countries of Southeastern Europe: A historical perspective“. Авторот зборува за археологијата во Македонија низ историјата во следниве посебни наслови: „FYR Macedonia geography and history“; „History of archaeology in FYR Macedonia: Archaeology prior to the FYR Macedonia“ (1800–1945).

ISBN 9781441982247

20

CONFLICTING loyalties in the Balkans: the great powers the Ottoman Empire and nation building / edited by Hannes Grandits, Nathalie Clayer and Robert Pichler. – London; New York: I. B. Tauris ; New York: Distributed in the U. S. exclusively by Palgrave Macmillan, 2011. – xiv, 350 p.: ill.; 23 cm

Includes bibliographical references and index.

Конгрес посветен на градењето на нациите на Балканот. За национализмот и за социјални промени во 19 и во 20 век; српската, бугарската и грчката пропаганда во Македонија; македонското прашање; борбата за независност и автономија, како и развојот на македонската национална мисла во почетокот на 20 век; дејноста на македонската револуционерна организација. Во книгата има и посебна статија со наслов: „Schools for the destruction of society: school propaganda in Bitola 1860-1912“ од Бернард Лори (Bernard Lory).

ISBN 9781848854772

21

D'AGOSTINO, Anthony

The rise of global powers: International politics in the era of the world wars / Anthony D'Agostino. – Cambridge University Press, 2011. – 552 p.

Македонија на почетокот од 20 век; развојот на македонската национална свест; поделбата на Македонија со Букурешкиот договор; дејноста на ВМРО; Македонија во Првата и во Втората светска војна.

ISBN 9780521154246

22

DANFORH, Loring M.

Children of the Greek Civil war: Refugees and the politics of memory / Loring M. Danforth. – University of Chicago Press, 2011. – 336 p.

Граѓанската војна во Грција и македонските децата бегалци (1946 – 1949) година.

ISBN 9780226135991

23

DEMIRACO, Selahattin

Balkanlar ve Trakya / Selahattin Demiraco. – Istanbul: Bellek Yayinlari, 2011, 200 s.; 20 cm (Bellek Yayinlari; 78. Bellek dizisi; 22).

За состојбите на Балканот.

24

DRAGOSTINOVA, Theodora

Between two motherlands: Nationality and emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900-1949 / Theodora Dragostinova. – Cornell University Press, 2011. – 294 p.

Македонија и Македонците, прашањето за нивната националност и развојот на македонската национална свест; миграциите во периодот од 1900 до 1949 година толкувани од бугарски и од грчки автори.

ISBN 9780801449451

25

ELECTIONS in the Republic of Macedonia, Including: Macedonian autonomy referendum, 2004, macedonian independence referendum, 1991, macedonian - presedental election, 2004, macedonian parliamentary

election, 1998, macedonian parliamentary election 2002. – Hephaestus books, 2011. – 46 p.

За изборите во Македонија од 1991 до денес.

ISBN 9781244592506

26

DER ERSTE weltkrieg auf dem Balkan : Perspektivender forschung / Jürgen Angelow (Hrsg.); unter Mitarbeit von Gundula Gahlen und Oliver Stein. – Berlin: Be Bra Wissenschaft, 2011. – 322 p.: ill., maps; 24 cm.

Includes bibliographical references and index.

Дипломатска историја на Балканот за време на Првата светска војна од 1914 до 1918 година.

ISBN 9783937233680

27

EUROPEAN prehistory: A survey / Sarunas Milisauskas. – Springer, 2011. – 493 p.

Територијата на денешна Македонија во времето на палеолитот, мезолитот, неолитот, бронзеното и железното време; населби, миграции, секојдневен живот.

ISBN 9781441966322

28

FACHGESPRACH, Wildoner

Beitrage zur Mittel-und Spatbronzezeit sowie zur urnenfelderzeit am rande der sedostalpen: Akten des 1 Wildoner Fachgespraches vom 25 bis 26 Juni 2009 in wildon, steiermark (Osterreich) / herausgegeben von

Christoph Gutjahr und Georg Tiefengraber. – Rahden/Westf.: VML, Verlag Marie Leidorf, 2011. – 256 p.: ill., maps; 30 cm. – (Internationale Archaologie. Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress, Bd. 15; Hengist-Studien; Bd. 2).

Конгрес посветен на праисторијата, бронзеното време на Балканот.

ISBN 9783896464453

29

THE FIRST Neolithic sites in Central / South-East European transect. vol. 2: Early neolithic sites on the territory of Romania / edited by Sabin Adrian Luca, Cosmin Suciu. – Oxford: Archaeopress, 2011. – 1 vol. (136 p.): ill.; 30 cm. – (BAR. International series; 2188).

Неолитски населби на Балканот, археолошки ископувања.

ISBN 978-1-4073-0743-5

30

GESCHICHTE Südosteuropas: vom frühen Mittelalter zur Gegenwart / für das Südost-Institut un Regensburg und für das Institut für Osteuropäische Geschichte der Universität Wien hrsg. von Konrad Clewing und Oliver Jens Schmitt. Red. Peter Mario Kreuter. – Regensburg: Pustet, 2011. – XL, 839 S.: Kt.; 24 cm.

Историја на Југоисточна Европа од раниот среден век до денес.

ISBN 978-3-7917-2368-6

31

GLAURDIĆ, Josip

The hour of Europe: Western powers and the breakup of Yugoslavia / Josip Glaurdić. – New Haven; London: Yale University Press, 2011. – XII, 418 str.: zvd.; 25 cm.

За политичка историја на Југославија од 1987 до 1992 година и за причините за војната во Југославија од 1991 до 1995 година; големите сили и нивното влијание во тој период.

ISBN 978-0-300-16629-3

32

GRIECHISCHE dimensionen südosteuropäischer Kultur seit dem 18. Jahrhundert: Verortung, Bewegung, Grenzüberschreitung / Maria Oikonomou ... (Hg.). – Frankfurt, M.; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Lang, 2011. – 317 S.: Ill.; 22 cm. – (Studien zur Geschichte Südosteuropas; Bd. 17).

Историјата и културата во Југоисточна Европа во периодот од 1700 до 2009 година; грчки гледишта (ставови).

ISBN 978-3-631-61688-8

33

ГРУДЕВ, Иван

Истината за Македонија и Македонизма / Иван Грудев. – Варна: ВМРО – Макед. д-во „Гоце Делчев“, [2011]. – 30 с.; 20 см.

34

HALL, Richard Cooper

The modern Balkans: a history / Richard C. Hall. – London: Reaktion Books, 2011. – 208 str.: zvd.; 23 cm.

Процесот на економски и на политички развој на земјите од Балканот низ историјата; насилства, уништување, војни и востанија; формирање и развој на националните држави во 19 век; двете светски војни, формирањето на СФРЈ и нејзиното распаѓање. Опфатен е периодот од 1804 до денес.

ISBN 978-1-86189-810-4

35

HARTMANN, H. Frederic

Wounded eagle / Frederic H. Hartmann. – Xlibris Corporation, 2011. – 354 p.

Американската национална политика, стратегија и безбедност во светот низ историјата. Во делот за Југославија и за граѓанската војна авторот зборува за процентот на албанското население во Македонија, за кризата во Косово, за учеството на мировните сили.

ISBN 97814568172775

36

THE HIDDEN history of 9-11 / editor Paul Zarembka. – Seven Stories Press, 2011. – 384 p.

Во потрага по вистината за случувањата од 11 септември 2001 г. во Америка, авторот дава податоци за соработката помеѓу Министерството за внатрешни работи на Македонија и американската национална безбедносна служба (ЦИА); конкретно за активноста на Ал каеда во Кумановско-Липковскиот регион.

ISBN 9781609800727

37

HLADKÝ, Vojtěch

Papyrus derveni : text, příklad a studie / Vojtěch Hladký. – Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2011. – Ixv, 169 s.; 20 cm.

Македонија во 4 век пр. н. е.

ISBN 978-80-87378-18-2

38

HOGARTH, David George

The nearest east / David George Hogarth. – Cambridge University Press, 2011. – 336 p.

Историски, географски и археолошки податоци за Македонија.

ISBN 9781108042079

39

ХРИСТОВ, Костадин Н

Кога затрака револверот / Костадин Н. Христов. – София: Клуб 8, 2011. – 112 с.: с ил., факс.; 29 см.

Извори за дејноста на ВМРО.

ISBN 978-954-92764-1-1

40

HUMANITARIAN intervention: a history / edited by Brendan Simms & David J. B. Trim. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2011. – xv, 408 p.; 24 cm.

Во книгата се прави посебен осврт кон хуманитарните интервенции во Македонија во периодот од 1903 до 1908 г. со наслов

„The European powers intervention in Macedonia, 1903-1908: on instance of humanitarian intervention“ by Davide Rodogno.

ISBN 9780521190275

41

IDENTITIES and allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204 / editors Judith Herrin, Guillaume Saint-guillain. – Asgate Publishing, 2011. – 347 p.

За територијата Македонија за време на Византиската Империја.

ISBN 9781409410980

42

INTELLETTUALI versus democrazia: i regimi autoritari nell'Europa sudorientale, 1933-1953 / a cura di Francesco Guida. – Roma: Carocci, 2011. – 304 p.; 22 cm. – (Studi storici Carocci; 164).

За авторитарните режими во Југоисточна Европа од 1933 до 1953 година, како и за политиката на владите на Балканот од 1918 до 1989 година.

ISBN 9788843052394

43

JOWETT, Philip S.

Armies in the Balkan Wars 1912-1913: the priming charge for the Great war / Philip S. Jowett; illustrated by Stephen Walsh. – Oxford; Long Island City: Osprey Pub., 2011. – 48 p.: ill. (some col.), map, ports.; 25 cm.

За учеството на Македонците во Балканските војни; состојбите во Македонија во 1912 до 1913 година.

ISBN 9781849084185

44

KÉVORKIAN, Raymond

The Ermenian genocide: A complete history / Raymond Kévorkian.
– I. B. Tauris, 2011. – 1008 p.

*Историја на Македонија во времето на ерменскиот геноцид,
1915 – 1923 година.*

ISBN 9781848855618

45

MACEDONIAN issue, 1879-1912 / edited by Sinan Kunalalp and
Gül Takay. – 1st ed. – Istanbul: the Isis Press, 2011. – 2 vol. (615, 488 p.); 24
cm. (Ottoman diplomatic documents on the origins of World war one /
Centre d’histoire diplomatique ottomane; IV, 1. 2).

*Извори (дипломатски документи) за Првата светска војна;
источното прашање; македонското прашање; Македонија под
османлиска власт.*

ISBN 9789754283686

46

MacGREGOR, Neil

A history of the world in 100 objects / Neil MacGregor. – 1st ed. –
New York: Viking, 2011. – xxvi, 707 p.: col. ill., maps; 24 cm.

*Археолошки остатоци (предмети) од праисторијата,
антиката и од средновековниот период; материјална култура.*

ISBN 9780670022700

47

MICHAÏL, Eugene

The British and the Balkans: forming images of foreign lands, 1900-1950 / Eugene Michail. – London [u.a.]: Continuum, 2011. – 204 S.

Односите помеѓу Велика Британија и Балканот од 1900 до 1950 година.

ISBN 978-0-8264-2268-2

48

МИСИРКОВ, Крсте Петков

Записки за Бџлгария и Руско-Бџлгарските отношения : бележки за събитията на деня (5 юли-30 август 1913 г.) / К. П. Мисирков; подготвил за печат Цочо В. Билярски. – Първо издание. – София : Издателство „Анико“, 2011. – 373 с.; 24 см. (Библиотека сите бџлгари заедно. N. 26).

ISBN 978-954-8247-16-0

49

MOJZES, Paul

Balkan genocides: holocaust and ethnic cleansing in the twentieth century / Paul Mojzes. – Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2011. – xv, 299 p.; 24 cm. (Studies in genocide: religion, history and human rights; Studies in genocide)

Геноцидот за време на Балканските војни, во Втората светска војна и во време на распаѓањето на Југославија во 90-тите години од XX век; етничката состојба во Македонија во овие периоди.

ISBN 9781442206632

50

НАСИЛИЕ, политика и памет: комунистическият режим в Пиринска Македонија – рефлексии на съвременника и изследвателя / Състав. Михаил Груев [и др.]. – София: Унив. изд. „Климент Охридски“, 2011. – 656 с., [25] л.: цв. ил., факс.; 24 см.

Резиме на англиски јазик и азбучен регистар.

ISBN 978-954-07-3218-3

51

OIKONOMIDIS, Foivos Or.

Le jeu mondial dans les Balkans [Text imprimé]: les relations gréco-yugoslaves de la seconde guerre mondiale à la Guerre froide, 1941-1956 / Phivos Oikonomidis; preface de Robert Frank; avant-propos de Denis Rolland. – Paris: l'Harmattan, DL, 2011 (53-Mayenne: Impr. Jouve). – 1 vol. (656 p.): ill., cartes, fac-sim., couv. ill.; 24 cm. (Inter-national).

Грчко-југословенските односи за време на Втората светска војна до Студената војна, 1941 – 1956 година.

ISBN 978-2-296-55316-3

52

OTTOMANS into Europeans : state and institution building in South East Europe / edited by Alina Mungiu-Pippidi and Wim van Meurs. – London: Hurst, 2011. – xiv, 346 p.; 22 cm.

Создавање на нациите, државите и на институциите во Југоисточна Европа во 20 в.

ISBN 978184040747

53

PAYNE, Stanley G.

Civil war in Europe, 1905-1946 / Stanley G. Payne. – Cambridge University Press, 2011. – 256 p.

Метаксасовата диктатура во Грција и односот кон Македонците во егејскиот дел од Македонија; македонските и грчките комунисти и Титова Југославија; Граѓанската војна во Грција 1946 – 1949 и судбината на Македонците во егејскиот дел од Македонија.

ISBN 9781107648159

54

PLOUMIDES, Spyridon G.

Edaphos kai mneme sta Valkania : ho georgikos ethnikismos sten Helada kai ste Voulgaria, 1927-1946 / Spyridon G. Ploumides. – 1 ekd. – Athena: Ekdosis Patake, 2011. – 478 p.: ill.; 24 cm. (Neotere kai synchrone historia; 37).

Includes bibliographical references and index.

Грчкиот национализам во 20 век.

ISBN 9789601639789

55

PRACTICE of strategy: From Alexander the Great to the present / editors John Andreas Olsen, Colin S. Gray. – Oxford University Press, 2011. – 296 p.

Стратегиите на Филип II и на Александар Македонски кои ги користеле во воените походи и нивната примена низ историјата и во модерното време; за македонската фаланга.

ISBN 9780199608638

56

PYNCHON'S against the day: a corrupted pilgrim's guide / editors Jeffrey Severs, Christopher Leise. – Lexington Books, 2011. – 293 p.

За Европа и источното прашање; во куси црти се објаснети меѓуетничките односи за време на Балканските војни и на Првата светска војна; за Македонија и Македонците.

ISBN 9781611490640

57

РАЙЧЕВСКИ, Стојан Чилов

Гоненията на българите в Македония и Одринско: 1904-1906 / Стојан Райчевски. – София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2011. – 712 с.: с ил., табл., факс.; 24 см.

ISBN 978-954-07-3217-6

58

RAMET, Sabrina P.

Die drei Jugoslawien: eine geschichte der Dtaatsbildungen und ihrer probleme / Sabrina Ramet. Nach erw. und korr. Vorlage übers. von Isabel Ströhle ... – München: Oldenbourg, 2011. – XX, 907 S.: Kt.; 25 cm. (Südosteuropäische Arbeiten; 136).

Историја на Југославија.

ISBN 9783486583496

59

RISTOVIĆ, Aleksandar

Velika Britanija i Makedonsko pitanje: 1903-1908 godina / Aleksandar Ristović; urednik Srđan Rudić. – Beograd: Istorijski institute, 2011 (Beograd: Ćigoja štampa). – 247 str.: ilustr.; 25 cm. (Posebna izdanja / istorijski institut, Beograd; knj. 60)

Na vzpor. nasl. str.: Great Britan and the Macedonian question: 1903-1908.

ISBN 978-86-7743-088-7

60

RODOGNO, Davide

Against massacre: Humanitarian intervention in the Ottoman Empire, 1815-1914 / Davide Rodogno. – Princeton University Press, 2011. – 376 p.

Борбата на МРО, подоцна ВМРО, за Македонија и Македонците; за развојот на македонската национална мисла (свест); српската, грчката и бугарската пропаганда; Македонија под османска власт и ставовите на големите сили по однос на македонското прашање во периодот 1814 – 1914

ISBN 9780691151335

61

ROSE, Andreas

Zwischen Empire und Kontinent: britische Aussenpolitik vor dem ersten weltkrieg / Andreas Rose. – München: R. Oldenbourg, 2011. – xi, 650

p.; 25 cm. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London ; Bd. 70).

Originally presentet as the author's thesis, 2008. – Includes bibliographical references and index. – Includes summary in English.

Источното прашање и врските на Велика Британија со Балканот, 1837 – 1910 година.

ISBN 9783486704013

62

ROSSER, H. John

Historical dictionary of Byzantium / John H. Rosser. – Scarecrow Press. – 672 p.

Македонија како тема во византискиот период на владеење.

ISBN 9780810875678

63

SOHRABI, Nader

Revolution and constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran / Nader Sohrabi. – Cambridge University Press, 2011. – 456 p.

За револуционерните групи и организации кои дејствувале против османлиската власт за остварување независност и автономија.

ISBN 9780521198295

64

STABILIZATION and progress in the Western Balkans: proceedings of the symposium 2010, Basel, Switzerland, September 17-19 / Dušan Šimko and Ueli Mäder (ed.). – Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt, M.; New York; Oxford; Wien: Lang, 2011. – 198 S.; 23 cm. (Social strategies; Vol. 46).

Симпозиум за политичките состојби во Западен Балкан во периодот од 1990 до 2010

ISBN 978-3-0343-0640-9

65

THOMOPOULOS, Elaine

The history of Greece: The greenwood histories of the modern nations / Elaine Thompoulos. – ABC-CLIO, 2011. – 215 p.

Историја на Грција, вклучувајќи и детали од македонската историја, но со грчки ставови и квалификации; за спорот со името помеѓу Македонија и Грција; посебен дел во книгата со наслов: What's in a name? Macedonia.

ISBN 9780313375118

66

TODOROV, Vladislav T.

Die Motte: roman noir / Vladislav T. Todorov. – Berlin: Dittrich, 2011. – 190 S.

Комунизмот и диктатурата во Бугарија во времето од 1944 до 1965 година.

ISBN 978-3-937717-54-8

67

UNTOLD histories of the Middle East: recovering voices from the 19th and 20th centuries / edited by Amy Singer, Christoph K. Neumann and Selçuk Aksjn Somel. – London; New York: Routledge, 2011. – xii, 259 p.; 25 cm.

Балканот во 19 и во 20 век.

ISBN 9780415570107

68

WINKLER, Heinrich August

Geschichte des Westerns. Die Zeit der Weltkriege: 1914-1945 / Heinrich August Winkler. – München: Beck, 2011. – 1350 S.

Војните во Европа од 1914 до 1945 година.

ISBN 978-3-406-59236-2

Маргарета КАРАЈАНОВА

Ирфете ИБРАИМИ

ИЗДАВАЧКАТА ДЕЈНОСТ НА ДРЖАВНИОТ АРХИВ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ВО 2014 И 2015 ГОДИНА

Богатата издавачка продукција на Државниот архив, чиј почеток датира од пред половина век, од 1963 година, опфаќа околу двесте наслови. Во најголем дел тоа се зборници на документи од историјата на Македонија и монографии за значајни историски личности. Издавачката дејност на Архивот е резултат на долготрајна архивска работа и архивски истражувања. Празнините во мозаикот на националната историја постојано се пополнуваат. Поради обемиот материјал, сè уште се објавува најголемата серија *Турски документи за историјата на Македонија* со повеќе од триесет книги, за која интересот никогаш не запрел. *Турски документи за историјата на Македонија – пописи од 19 век, Прилеп*, т. 8, книга 1, во редакција на д-р Драги Ѓорѓиев, која е во подготовка, ќе биде заедничко издание со Општина Прилеп.

Во последно време Државниот архив почна да објавува цели едичии од една историска личност. Така, на пример, во текот на 2012 и на 2013 година се публикувани деветте тома од Павел Шатев во редакција на д-р Зоран Тодоровски. Во 2014 година почна да се објавува едичијата *Драган Богдановски – Мојата борба за Македонија* и оставнината на Ангел Узунов, проекти кои сè уште се реализираат.

Државниот архив заедно со издаваштвото „Македоника литература“ објави пет тома од шесттомната едичија *Драган Богдановски – Мојата борба за Македонија* во избор, предговор и редакција на д-р Марјан Иваноски и д-р Зоран Тодоровски. Првите два тома се историографски. Првиот, *Погледи кон историјата на Македонија*, е обемен теоретско-филозофски текст, во кој Богдановски се осврнува на 60-тите и на 70-

тите години од 20 век. Вториот, *Осврти за македонската историја и политичката емиграција*, чиј наслов доволно кажува, се однесува на југословенскиот врховизам, Комунистичката партија на Грција, Македонците во Егејска Македонија, емигрантите-современици на авторот и на неговиот ангажман како претседател на Движењето за ослободување и обединување на Македонија (ДООМ) во Минхен. Другите три тома се белетристички. *Македонска трагедија – прв дел* и *Македонска трагедија – втор дел* ги одразуваат премрежињата на едно македонско семејство од крајот на 19 век до 1936 година во контекст на забраната за постоење на Внатрешната македонска револуционерна организација (Обединета). Петтиот том, *Македонска судбина*, е роман што го опфаќа периодот 1941 – 1945 година. Ракописите на Богдановски се објавени автентично, со минимални технички интервенции со цел да се зачува нивната изворност.

Во 2014 година заедно со издавачката куќа „Макавеј“ почна да се објавува и оставнината на Ангел Узунов со *Спомени*, во предговор и редакција на д-р Зоран Тодоровски. Книгата содржи изворни документи на Македонската револуционерна организација и кореспонденција на македонските револуционери, војводи и идеолози. Таа разоткрива нови моменти од животот на авторот, на неговиот брат Христо Узунов, но и на познати историски личности како што е Иван Михајлов. Ангел Узунов е сведок на Илинденското востание, Младотурската револуција, Балканските војни, Првата светска војна и на активноста на македонската емиграција по таа војна, на судирите и убиствата во ВМРО, на расцепот на Организацијата на михајловистичка и протоговеровистичка. Спомените се пишувани до 1974 година. Објавени се изворно, но со прилози и додатоци.

Како продолжение на *Спомените*, во 2015 година се појави книгата *Псевдонимите на ВМРО* од Ангел и Христо Узунови, а во редакција на д-р Ленина Жила, д-р Филип Петровски и д-р Зоран Тодоровски. Во неа се дешифрирани собраните и декодирани псевдоними на географски имиња и личности користени од Македонската револуционерна организација. Некои толкувања се појавуваат за првпат, а во картотеката постојат и недешифрирани псевдоними кои се објавени за да биде картотеката целосна. Начинот на презентирање е во оригинал и во транскрипција со голем број фусноти.

Ова не е прва публикација на тема псевдонимите на ВМРО, а остава простор и за понатамошни такви изданија.

Во средината на 2015 година е публикуван зборникот на документи *Руската колонија во Скопје (1920 – 1943)* во редакција на д-р Ленина Жила и д-р Филип Петровски, посветен на руската емиграција што во време на Граѓанската војна ја напуштила Русија и се доселила во Македонија. На 988 страници, книгата содржи предговори на актуелните министри за надворешни работи на двете земји, вовед на директорот на Државниот архив на РМ, д-р Филип Петровски, и факсимили на документите со опис на македонски и на руски јазик. Овој научен труд, кој обелоденува многубројни непознати документи, композициски се состои од три дела: документи од Управата на Руската колонија, лични документи од членовите на Руската колонија, но и на други руски емигранти во Македонија, и документи од фондот „Филозофски факултет – Скопје (1920 – 1941)“. Зборникот ги одразува нераскинливите историски и културни врски помеѓу Македонија и Русија, а целта му е зацврстување на македонско-руското пријателство и соработка.

Во Државниот архив набргу ќе излезе од печат зборникот *Дипломатски документи за Граѓанската војна во Грција, кн. 2 (1947 – 1949)* во редакција на д-р Новица Велјановски, и тоа како продолжение на книга 1, која излезе од печат во 2014 година.

RITTA PETROVNA GRIŠINA
(25. MÄRZ 1930 - 19. MAI 2015)

Die Moskauer Südosteuropa-Historikerin, die über ein halbes Jahrhundert am Institut für Slavenkunde der sowjetischen, dann Russländischen Akademie der Wissenschaften tätig war, hat die internationale zeithistorische Bulgarienforschung maßgeblich geprägt. Dies gilt vor allem für ihre Habilitationsschrift über die bulgarischen Anfänge dessen, was nach damaligem politischem RGW-Korrektheitsmaßstab als „Faschismus“ bezeichnet wurde bzw. werden musste. Gemeint waren die rechtskonservativen Parteien Bulgariens nach dem Ersten Weltkrieg und die kommunistenfeindliche Regierung der Demokratischen Allianz unter Aleksandăr Cankov.¹ Die 1975 erschienene Buchfassung war in mehrfacher Hinsicht eine mittlere Sensation: Zum einen konnte diese quellengesättigte und historiographiekritische Monographie aus ideologischen Gründen in der UdSSR nicht erscheinen – was die höchst ungewöhnliche Folge hatte, dass der Sofijoter Historikerpapst Dimităr Kosev den Band, versehen mit einem Vorwort aus eigener Feder, in russischer Sprache im Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften publizierte. Zum anderen ging die Autorin in ihrem Buch detailliert auf die Verbindung der Inneren Makedonischen Revolutionären Organisation zum rechten politischen Lager Bulgariens ein. Das war insofern ein doppelter Tabu-Bruch, als die in Bulgarien ansässige und von dort gegen Jugoslawien operierende makedonische Organisation 1923/24 enge Verbindungen zur Kommunistischen Internationale sowie zur sowjetischen Diplomatie aufgenommen hatte und sie aufgrund ihres in ideologischer Hinsicht oszillierenden Charakters wegen in der bulgarischen Historiographie bis dahin sicherheitshalber mit Schweigen übergangen worden war.

¹ Grišina, R. P. *Vozniknovenie fašizma v Bolgarii 1919-1925 g.* (Sofija: 1976). Vgl. dazu meine Rezension in *Southeastern Europe* 7 (1980), S. 215-217.

Ich selbst habe Ritta Petrovna 1986 auf dem Zweiten Kongress für Bulgaristik in Sofija kennengelernt, auf dem sie sich ihren zunehmend nationalistisch argumentierenden bulgarischen Historikerkolleginnen und – kollegen bei Themen mit Gegenwartsbezug wie etwa der zwangsweisen Umbenennung der Türken im Lande sowie vor allem in der Kontroverse mit Jugoslawien um Makedonien entschieden entgegen gestemmt hat. Einem später erschienenen autobiographischen Text von ihr ist zu entnehmen, dass sie bereits 1957, als frisch diplomierte Historikerin, vor hatte, am Institut für Slavenkunde (das temporär den Zusatz „und Balkanistik“ trug) über das Thema Makedonien zu promovieren. „Meine ‚Ankunft in der Wissenschaft‘“, so schrieb sie 2007, „vollzog sich mit jugendlicher Begeisterung und dem kämpferischen Bestreben, die verworrene Makedonische Frage endlich zu lösen.“² Dieser Zahn wurde ihr, wie sie im Weiteren berichtet, von ihrem linientreuen Betreuer umgehend gezogen, so dass ihre 1963 verteidigte unveröffentlichte Kandidatendissertation die bulgarische Arbeiterbewegung der Jahre 1928-1931 zu Gegenstand hatte. Ritta Petrovna war eine glühende Anhängerin des Perestrojka-Kurses. Im Dezember 1987 traf ich sie in ihrem Büro an dem Tag, an dem ein neuer Institutsdirektor gekürt wurde, und sie begrüßte mich begeistert mit der Mitteilung: „Stell dir vor, wir haben ihn *demokratisch* gewählt!“ – also nicht, wie zuvor üblich, „auf sowjetische Art“. Die neue Freiheit der 1990er Jahre nutzte sie intensiv zur Beschäftigung mit solchen Themen der bulgarischen Zeitgeschichte und der bulgarisch-sowjetischen Beziehungsgeschichte, die zuvor unerwünscht waren³, desgleichen zum Erschließen bis dahin

² Grišina, R. P. „Koe-što o vremeni i o sebe,“ In: *Kak èto bylo. Vospominanija sotrudnikov Instituta slavjanovedenija*, Red. E. P. Aksenova. (Moskva: 2007), S. 117-124, hier S. 117. Zu den Problemen der Beschäftigung mit makedonischen Themen in der Nachkriegs-UdSSR vgl. Valeva, Elena, Ol'ga Isaeva „Makedonistika pod zapretom: K istorii stanovlenija nauki v SSSR,“ In: *Bălgarija, Balkanite i Rusija XVIII-XXI vek. Bălgaro-ruski naučni diskusii*, Red. Ilijana Marčeva. (Sofija: 2011), S. 31-50.

³ Vgl. die Einträge „Grišina Ritta Petrovna“ samt bibliographischen Angaben auf der Website des Instituts für Slavenkunde (URL <http://www.inslav.ru/ob-institute/sotrudniki/776-2011-08-29-07-08-42>) und in *Sotrudniki Instituta slavjanovedenija Rossijskoj Akademii Nauk. Biobibliografičeskij slovar'*, Red. M. A. Robinson und A. N. Gorjainov. (Moskva: 2012), S. 104-106, sowie bei Slavčeva, Canka: Grišina, Rita Petrovna (1930). In: *Čuždestranna bălgaristika prez XX vek. Enciklopedičen spravočnik*, Red. Anisava Miltenova. (Sofija: 2008), S. 138-139.

unzugänglicher Quellenbestände sowohl in Moskau wie in Sofija.⁴ Und 2008 legte sie eine Sammlung eigener Arbeiten zur Modernisierung Bulgariens von der Staatsgründung 1878 bis zum Kriegsende 1918 vor, in welcher sie etliche Kernthemen der bulgarischen Geschichtswissenschaft, so etwa den San Stefano-Mythos, demzufolge der Territorialbestand Bulgariens „eigentlich“ doppelt so groß sein müsste, wie der heutige, gegen den Strich bürstete.⁵

Im Moskau des „goldenen Zeitalters der Stagnation“, wie die Brežnev-Ära mittlerweile spöttisch genannt wird, war Ritta P. Grišina eine ungewöhnliche Historikerpersönlichkeit, die sodann die Chancen der Glasnost'-Periode und diejenigen der Öffnung unter Präsident El'cin zielstrebig genutzt hat. Dass das Institut für Slavenkunde heute eine der international am besten vernetzten Einrichtung der russländischen Geschichtswissenschaft ist und die Moskauer Quellen sowohl zur Geschichte Bulgariens und Makedoniens samt ihrem schwierigen Verhältnis kräftig sprudeln, ist nicht zuletzt ihr zu verdanken. Möge die Erde ihr leicht sein.

Stefan TROEBST (Leipzig)

⁴ So hat sie eine umfassenden Übersicht über die Moskauer Archivalien zum besagten Dreiecksverhältnis zwischen sowjetischer Außenpolitik, bulgarischem Kommunismus und makedonischer Organisation in den brisanten Jahren 1923/24 erstellt: Grišina, R. P. „Formirovanie vzgljada na makedonskij vopros v bol'shevistskoj Moskve, 1922-1924 gg. (Po dokumentam rossijskich archivov)“ In: *Makedonija: Problemy istorii i kul'tury*, Red. R. P. Grišina. (Moskva, 1999), S. 142-202.

⁵ Grišina, R. P. *Liki modernizacii v Bolgarii v konce XIX – načale XX vekov (Beg truscoj po peresečennoj mestnosti)*, (Moskva: 2008).

РАСТИСЛАВ ТЕРЗИОСКИ

(1932 - 2014)

На 20 октомври 2014 година од овој свет си замина д-р Растислав Терзиоски, етаблиран, признат и плоден научен работник на поширокото подрачје на поновата историја на македонскиот народ.

Неговиот животен пат започнува на 27 октомври 1932 година во с. Дебреште, Прилепско. Основното образование го завршил во родното село, а средно образование во гимназијата во Прилеп. По завршувањето на гимназијата во 1951/1952 година работел како учител во с. Ропотово, Прилепско. Во 1954 година се запишал на Филозофскиот факултет на групата за историја. Како студент бил активен во студентската организација на групата за историја, при што бил и нејзин претседател. Студиите ги завршил во 1958 година и веќе наредната година се приклучил кон првата генерација научни работници во Институтот за национална историја како асистент во Одделението за НОВ и во Балканолошкото одделение. Докторирал во 1965 година на темата со наслов *Денационализаторската дејност на бугарските културно-просветни институции во Македонија*. Од 1976 година д-р Терзиоски бил избран во звањето научен советник.

Мошне плодна и многострана е научната дејност на д-р Терзиоски. За проблематиката со која се занимавал и пошироко, истражувал во архивските центри и библиотеки во земјата и во странство, пред сè во Русија, Бугарија и др. Посебни резултати се забележани од неговите истражувања во руските архиви. Оттука и неговиот интерес, покрај со периодот на Втората светска војна, да се занимава и со руските извори за историјата на Македонија и на македонскиот народ, и тоа најмногу за периодот од крајот на XIX и почетокот на XX век.

Над петдецениското историографско творештво на д-р Растислав Терзиоски содржи многубројни научни трудови – монографии,

зборници на документи, статии и други прилози објавувани во земјата и во странство.

Д-р Терзиоски во своите научни трудови се потпира исклучиво на архивската документација, која за него претставува темел во градењето на историската вистина. Од почетокот на својата научноистражувачка кариера се насочил кон проучување на прашањето за бугарската окупаторска власт во Македонија за време на Втората светска војна. Најголем акцент бил ставен на денационализаторската и пропагандната активност на бугарските окупациски власти во Македонија. Оваа научна преокупација на д-р Терзиоски е преточена во голем број научни статии и други материјали, а во 1974 година во издание на ИНИ ја објавил својата дополнета и проширена докторска дисертација како посебна студија под истиот наслов. Други негови позначајни монографски трудови од периодот на Втората светска војна се: *Фашистичка Бугарија во Советскиот печат (1941–1944)*; *Советскиот печат, сведоштво за беспримерната храброст на младината на Југославија*; *Окупацијата на Македонија 1941–1944*.

Воедно, д-р Растислав Терзиоски бил во редакција и на некои зборници на документи за посочениот период, како што е капиталната едиција *Извори за ослободителната војна и Револуцијата во Македонија 1941–1945, том I, кн. 1–3*; потоа *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, том II и Народен глас 1941–1943*, а, исто така, има напишано и *Библиографија на советската историографија и публицистика од периодот на Втората светска војна за Балканот*.

Особено интересно подрачје на истражување за д-р Терзиоски станува односот на руската дипломатија кон Македонија. Од оваа проблематика ја има објавено монографијата *Ставот на руската дипломатија кон Македонија*, како и следниве зборници на документи: *Македонија меѓу автономијата и дележот (зборник на руска дипломатска документација 1894–1913), том 1–5*; *Руската дипломатија и македонските бранувања: (крај на XIX и почеток на XX век): [сведоштва од руските архиви]* во две изданија; *Руски дипломатски извештаи за грчката пропаганда во Македонија: (крајот на XIX и почетокот на XX век) 1876–1904 и 1874–1914*. За ова прашање

д-р Терзиоски има објавено и повеќе статии, материјали и други прилози во повеќе домашни и странски научни списанија.

Желбата да трага по историската вистина го води кон секогаш инспиративниот и неисцрпен за истражување Крсте Петков Мисирков, чии писма од еден суштински и преломен период за македонскиот народ ги објавува во трудот насловен како *Крсте Петков Мисирков, Писма: 1911 – 1917*.

Д-р Терзиоски бил учесник на многу научни конгреси, симпозиуми и семинари во земјата и во странство. Во ИНИ извршувал повеќе функции и задолженија, бил претседател на Научниот совет во ИНИ, член и претседател на Сојузот на друштвата на историчарите на Македонија и член на редакцијата на списанието *Историја*, секретар на југословенската делегација на Југословенско-советската комисија за историски прашања и друго.

За својата научна и општествена дејност има добиено повеќе признанија, меѓу кои и наградата на Град Скопје „13 ноември“ во 1974 година. Бил одликуван и со Орден на трудот со златен венец.

Д-р Терзиоски работи во ИНИ сè до 1990 година, кога заминува во пензија. Тој беше еден од ретките пензионирани научни работници кој често можеше да се види во просториите на ИНИ. Како човек беше тивок, хуман и ненаметлив и особено сакаше да се дружи со помладата генерација историчари во Институтот. Разговорите со него на разни теми од македонската историја беа задоволство за нас, помладите историчари, а тој сето свое знаење акумулирано во својата повеќедецинска научна работа несебично го споделуваше со нас. Во научноистражувачката работа д-р Терзиоски беше активен буквално до својата смрт.

Иако физички нè напушти, сепак неговото дело останува трајно вткаено во македонската историографска наука.

Марјан ИВАНОВСКИ

IN MEMORIAM

УДК 929 Smith, A.

ЕНТОНИ Д.СМИТ (1939 - 2016) ВО ЧЕСТ НА ДОСТРЕЛИТЕ НА НАУЧНАТА МИСЛА

Во светската научна мисла толкувањето на појавата, развојот и опстојувањето на општествените феномени на нацијата и на национализмот, како и на етничкиот и на националниот идентитет сè уште останува широко поле на истражување. Појавата на одделните специфики, нијанси и фазни разлики во одредени национални траектории ги прави генерализациите подложни на постојани дебати и подлабоки проникнувања во суштината на овие феномени. И токму преку дебатите и различностите, научната мисла полека навлегува во сржта на оваа комплексна проблематика, колку општа толку и интимна за секое човечко битие. Чекор по чекор, генерација по генерација мислители и теоретичари се обидуваат да го надополнат одговорот за суштината на појавувањето на феноменот на нацијата. Само низ оваа призма погледнато, може да се спознае големината на мислата и на делото на Ентони Д. Смит (Anthony D. Smith), затоа што, како што кажал Алберт Ајнштајн (Albert Einstein), науката е многу повеќе начин на размислување отколку што е збир од знаења.

За биографијата и за волуменозната библиографија на Ентони Д. Смит доволно би било само да се отвори портата на најголемата светска енциклопедија – интернетот. Но, сепак, за оваа пригода се неопходни кусите маркери кои говорат за обемот на неговото дело. Имено, Ентони Д. Смит (23 септември 1939 - 19 јули 2016) е британски историски социолог и професор емеритус во областа на истражувањата на национализмот и на етницитетот (Professor Emeritus of Nationalism and Ethnicity) во познатата Лондонска економска школа (London School of Economics). Во оваа престижна високообразовна и научна институција тој доаѓа како докторанд кај тогашниот негов ментор, истакнатиот филозоф и антрополог, професорот емеритус Ернест Гелнер (Ernest Gellner, 1925 - 1995). И тука започнува нивниот комплексен однос

проткајан со инспирираноста на ученикот од учителот. Гелнеровиот интелектуален капацитет и неговата отвореност кон алтернативните погледи во научната мисла извршиле силно влијание врз Ентони Д. Смит. Тој започнува да преиспитува дел од постулатите на модернистичкото стојалиште за појавувањето и опстојувањето на нациите и на национализмите. На тој начин, во текот на годините што следуваат Смит развива нов приод кон овие општествени феномени познат како етносимболизам. За етносимболизмот, културата, традициите, заедничките секавања и историскиот континуитет играат централна улога при формирањето на *етниите*, а оттука и на нациите. Од своја страна, пак, Ернест Гелнер останува доследен на модернистичкиот пристап кон толкувањето на оваа проблематика, приод кој го става акцентот на појавата на нациите само како контингент на модерните социолошки и технолошки услови, што претставува секуларна замена на сметка на религискиот авторитет карактеристичен за предмодерниот свет.

Од 1980 година, па сè до пензионирањето во 2004 година, Ентони Д. Смит работел во Лондонската економска школа, каде што раководел и со Катедрата за етницитет и национализам. Тој ги основал и ги оформил студиите за нациите и национализмот како посебно интердисциплинарно поле на истражување. Смит има објавено 17 монографски дела и над 100 статии и делови од книги на тема на нациите, национализмот и етницитетот. Неговите книги се преведени на повеќе од дваесет различни светски јазици и се сметаат за академски бестселери, а на македонски јазик е преведена единствено неговата монографија *Етничкото потеклото на нациите*, објавена во 2016 година.

Како професор на генерации додипломци, постдипломци и докторанди, тој ја продолжил традицијата на Лондонска економска школа како врвен светски образовен и истражувачки центар. Ентони Д. Смит бил и претседател на Асоцијацијата за проучување на етницитетот и национализмот (Association for the Study of Ethnicity and Nationalism – ASEN), која организира редовни годишни научни конференции за национализмот при Лондонската економска школа. Тој бил еден од основачите и редактор на реномираните влијателни научни

списанија: *Нации и национализам* (*Nations and Nationalism*), *Етнички и расни студии* (*Ethnic and Racial Studies*) и *Студии за етницитетот и национализмот* (*Studies in Ethnicity and Nationalism*). Во чест на својот професор Ернест Гелнер, тој организирал редовни годишни циклуси предавања посветени на оваа проблематика. Дологодишната болест не го спречила да пишува и да публикува книги и статии, а пред својата смрт да го заврши и ракописот во кој се разгледува односот помеѓу национализмот и музиката.

За оваа пригода се одлучивме на македонски јазик да ја пренесеме познатата дебата помеѓу Ентони Д. Смит и Ернест Гелнер водена во рамките на т.н. Ворвик-дебати (*Warwick Debates*) на 14 октомври во, сега веќе далечната, 1995 година. За жал, текстовите од оваа дебата се објавени постхумно, односно по прераната смрт на Ернест Гелнер, веќе во месец ноември истата 1995 година. Така, Гелнеровите дебатни зборови остануваат да бидат и неговото последно јавно обраќање. При првото објавување на овие текстови (во списанието *Нации и национализам* од 1996 година), редакцијата направила напор тонскиот запис од излагањето на Ернест Гелнер да го пренесе во писмена форма на англиски јазик без да може тоа да биде авторизирано од него. Од тие причини, при подготовката за приопштување на оваа дебата на македонски јазик се внимаваше на тоа говорниот израз на Е. Гелнер многу внимателно да се преведе, при што се наложи и потребата на места да се расчлени и да се надополни оригиналниот текст на англиски јазик, без, притоа, да се наруши неговата автентичност.

Причините за тоа да ја реактуелизираме оваа дебата и да ја направиме подостапна за пошироката македонска академска сцена се повеќеслојни. Како прво, таа во својата суштина ги покажува и основните постулати околу кои обажцата великани се согласуваат, но, од друга страна, ја покажува и есенцијата на нивните различни толкувања поврзани со приодите кон проблематиката за појавата на нацијата и на национализмот. Во дебатата концизно и јасно се презентирани разликите помеѓу модернизмот на Гелнер и етносимболизмот на Смит. Оваа дебатата во својот израз е колку елегантна толку и жестока. Второ, она што остава впечаток во неа е и

различноста во стилот на изразување на двајцата теоретичари, укажувајќи ни на фактот дека секој научник има свој сопствен израз и поттикнувајќи нè сите нас да го обликуваме својот глас и писмо според суштината на нашиот карактер, на нашата едукација и внатрешна мисла. И како трето, она што најмногу плени во оваа дебата е односот помеѓу учителот и ученикот во моментот на разидување, момент кога секој треба да < остане доследен на својата индивидуалност со бескрајна почит кон својот неистомисленик. Со презентирањето на оваа светски позната дебата на македонски јазик сакаме уште еднаш на нашата академска, но и поширока читателска публика да < ја доловиме важноста на отворениот дијалог како во науката така и во општеството воопшто. Се надеваме дека на овој начин најдостојно ќе се поделиме од човекот Ентони Д. Смит, додека, пак, кон неговото обемно дело одново и одново ќе се навраќаме во своите проучувања на историјата на Македонија.

Првичниот превод од англиски на македонски јазик на текстовите на Ентони Д. Смит и на Ернест Гелнер пред некоја година, онака како за своја душа, ги има направено Стефан Илиевски, последипломец во Институтот за национална историја. За потребите на едно научно списание, овие текстови беа редактирани и лектурирани. На тој начин се заокружи заедничката идеја во списанието *Историја* да се простиме од великанот на теориската мисла за нацијата и национализмот – Ентони Д. Смит.

ИМААТ ЛИ НАЦИИТЕ ПАПОК?

ДЕБАТА ЗА ПОТЕКЛОТО НА НАЦИИТЕ ПОМЕЃУ ЕНТОНИ Д. СМИТ И ЕРНЕСТ ГЕЛНЕР

Воведните зборови на Ентони Д. Смит

Нациите и нивното минато

На почетокот сакам да им се заблагодарам на ректорот на Универзитетот Ворвик, како и на професорот Едвард Мортимер за

нивната учтива лична покана да земам учество во оваа оригинална серија дебати посветена на национализмот. Навистина е добредојдена идејата да се избегне вообичаениот формат што го овозможуваат предавањата. Се надевам дека ќе ми простите (а ова е договорено со професорот Ернест Гелнер) ако ве задржам дваесетина минути со едно кусо воведно излагање.

Денешниот настан нуди можност да му ја искажам својата голема благодарност на Ернест Гелнер како за неговите достигнувања така и за неговата инспиративност за мене лично, но и за сите нас. Токму неговите дела во 1964 година за првпат ја поттикнаа мојата имагинацијата. Тоа беше периодот кога се обидував да најдам метод за проучување на феномените што веќе некое време целосно ги окупираа моите мисли. Како резултат на бранот на деколонизација на Африка и на Азија, одговорите за овие феномени некако постојано ми висеа во воздух. Тогаш Ернест Гелнер, со многу трпение и грижа, не само што ме охрабруваше и ја водеше мојата теза низ теориите за национализмот туку ме научи и на некои фундаментални лекции за нациите и за национализмот. Подоцна во моите истражувања истите ми служеа како водич.

Првата од тие лекции беше дека национализмот во неговите манифестации е недофатлив, дури протеејски, и затоа ние треба да се обидеме да ги класифицираме многубројните видови движења и идеологии доколку сакаме да оствариме каков било прогрес во разбирањето на овој разновиден феномен.

Второ, тој ме научи да ја почитувам основната социолошка реалност на национализмот и на неговата креација – нацијата. Спротивставувајќи им се на сите оние што се обидуваат да ни кажат дека нациите постојат *единствено* во имагинацијата и дека тие можат да бидат деконструирани, Ернест секогаш инсистираше на тоа дека нациите и национализмот се реални и моќни социолошки феномени, иако нивната реалност често е различна од приказната раскажана за нив од страна на националните дејци.

И трето, тој ме убеди дека нациите, исто како и национализмот, се современ феномен во смисла на тоа дека основните карактеристики на современиот свет имаат потреба од нациите и од национализмот: едноставно, не може едното да постои без другото. Ова е, очигледно, случајот со национализмот како идеолошко движење, за кое е јасно дека не можело да постои пред осумнаесеттиот век. Но овој постулат, исто така, се однесува и за нациите кога се разгледуваат генерално. Имено, иако можат да се изделат само неколку нации пред настапувањето на модерното доба, повеќето нации се модерни во смисла на тоа дека настанале релативно неодамна. Но, сепак, во духот на оваа вечер, еве признавам дека дебатите не се само измислени: помеѓу Ернест и мене постои одредено разидување.

Бидејќи е безрезервен „модернист“, Ернест тврди дека не само што нацијата е релативно нов концепт туку, исто така, дека таа е и *продукт* на специфичните модерни услови – оние на раниот индустријализам или на неговите антиципации, социјалната мобилност, потребата за масовна писменост, јавното образование и слично. Токму модерната транзиција од спонтаните неписмени „ниски“ култури во „високите“ култури е причина за содавањето на нациите и на национализмот (Gellner 1964; 1983).

Имено, не дека го сметам ова толкување за погрешно, туку мислам дека тоа ја кажува само едната половина од приказната. Постои и друга половина од истата приказна, како што постојат и други приоди во толкувањето на овој променлив феномен со многу лица. Јас ќе се обидам да ја претставам таа друга половина и да ги разгледам тие различни приоди кон него.

Јас мислам дека повеќето од нас ќе се согласат околу тоа дека денес национализмот е една од најмоќните сили во светот, додека националната држава била (најмалку еден век назад) и сè уште е темелот на меѓународната политика. Национализмот ја обезбедува ексклузивната легитимацијата на државите во светот, вклучувајќи ги и полиетничките и федералните држави. Тој е, исто така, најшироко распространетата и популарна идеологија и движење и не треба да изненадува фактот дека многу од светските нерешливи конфликти (во

Индија и на Блискиот Исток, на Кавказ и во Рогот на Африка, на Балканот и во Јужна Африка) се или етнонационални конфликти или, пак, имаат силна националистичка компонента.

Секако, лесно е да се претерува со влијанието на национализмот и да се предимензионираат термините „нација“ и „национализам“ со цел да се покрие секој аспект на државниот социјален, културен и политички курс или секоја димензија на внатрешните државни односи. Од тие причини, првата работа што треба да се направи е да ги дефинираме нашите концепти.

Дефиниции

Под терминот „национализам“ ќе подразбирам *идеолошко движење за постигнување и одржување на автономијата, единството и на идентитетот на една човечка популација, при што некои нејзини припадници го зачнуваат тоа движење за да конституираат постојна или потенцијална „нација“.*

„Нацијата“, пак, како термин ќе ја дефинирам како *именувана човечка популација што дели иста историска територија, заеднички митови и сеќавања, масовна јавна култура, единствена економија и заеднички права и должности за сите припадници.*

Оваа дефиниција сугерира дека концептот на нацијата се однесува на одреден вид социјална и културна *заедница*: територијална заедница со заедничка историја и култура. Ова е претпоставката на самите националисти, според кои светот е составен од уникатни историско-културни заедници, на кои нивните граѓани им должат примарна лојалност и кои се единствениот извор на политичката моќ и на внатрешната слобода (Smith 1991, chs. I, 4).

Сепак, важно е да се направи разлика помеѓу концептот на нацијата и оној на *државата*. Државата е легален и политички концепт. Државите можат да бидат дефинирани како автономни јавни институции на принуда врз признаена територија. Државите не се заедници (Tivey 1980).

Ние треба, исто така, да се присетиме дека системите на државите што се појавиле, прво во Европа, а потоа и во другите делови од светот, често претходат на појавата на национализмот. Истото се однесува и на многу од денешните нации, иако ова не е неопходно и за јадрата на нивните етнички групи. Непостоењето на целосно поклопување на државата и нацијата во однос на нивните временски и територијални рамки е една од главните причини за многу од денешните национални конфликти (Tilly 1975, Introduction and Conclusion).

Модернистички и „постмодернистички“ теории

На многу луѓе нациите, особено нивните сопствени нации, им изгледаат како да се вечни и древни. Тие не можат лесно да го замислат светот без нациите, ниту, пак, се задоволни со идејата дека нивната нација е неодамнешна креација или дека е конструкција на елитите. Навистина, постарата генерација научници, често потсвесно, под влијание на национализмот, имаше тенденција да бара и да наоѓа „нации“ насекаде, низ сите векови и континенти (Walek-Czernecki 1929; Tipton 1973)

Денеска, сепак, повеќето научници би ја сметале идејата дека нациите постоеле перманентно низ антиката и средниот век едноставно за „ретроспективен национализам“. За повеќето повоени научници, нациите и национализмот се релативно нов феномен, кој се појавил веднаш пред, за време на или по Француската револуција. Тие, исто така, се обидуваат да ги согледуваат нациите и национализмот како продукти на модернизацијата и како елементи на модерноста. Многу од тие модернистички теории, во својата суштина, се материјалистички теории. Во некои случаи материјализмот е сосема експлицитен. На пример, Том Ноирн го гледа национализмот како продукт и одговор на „нееднаквиот развој“ на капитализмот. Во други случаи материјализмот е дел од пакетот на друг културен процес на модернизацијата. Така, за Ернест Гелнер круцијална е мобилноста на општеството базирано на јавниот систем на масовно и стандардизирано писмено образование, додека, пак, Бенедикт Андерсон го акцентира развојот на читателската публика зачната со појавата на технологијата на „печатениот капитализам“. Во сите овие случаи нациите и национализмите се

согледани како, помалку или повеќе, неизбежни израсстоци на модерното индустриско општество, колку и да се поразителни последиците од нив (Anderson 1983; Gellner 1973; Nairn 1977, ch. 9; Smith 1988).

И јасно е дека прашањето за реалниот или имагинарниот статус на нацијата е најостро поставено во деконструкционистичките модели на Бенедикт Андерсон и на Ерик Хобсбаум. Во пристапот на Хобсбаум, нацијата се согледува, во најголем дел, како збир на „измислени традиции“ составени од национални симболи, митологија и уредно скроена историја. Во моделот на Андерсон нацијата се согледува како „имагинарна политичка заедница“, којашто е замислена како крајна и суверена. Јас не мислам дека кој било од нив ја смета нацијата за целосно имагинарна категорија, но, во исто време, тие се обидуваат да ги побијат националистичките погледи за нацијата како да се некако „примордијални“ и „вечни“ (Anderson 1983, ch. 3; Hobsbawm and Ranger 1983, ch. 1).

И ова би ми изгледало сосема соодветно доколку со одредувањето на нацијата како имагинарна заедница или традиција не ја оспоруваме нејзината реалност и не ја сметаме за фабрикација. Нема ништо контрадикторно во тоа кога велíme дека нештото може едновременно да е и замислено и реално. Имено, зарем низ вековите Партенонот, катедралата Шартр и Сикстинската капела не се помалку реални и допирливи во целината на замисленото, и за нивните креатори и за нивните набљудувачи. Но, доколку нациите не се фабрикувани, дали се тие, можеби, културни артефакти креирани на истиот начин како и уметничките споменици? Јас тврдам дека, иако често можеме да пронајдеме елементи на промислено планирање и човечка креативност при формирањето на нациите, сепак нациите и национализмите се, исто така, продукти и на традиции и наследства што постоеле претходно и што сраснале меѓусебно во текот на вековите.¹

Дозволете ми да се навратам и на поприфатливите „модернистички“ теории, т.е. на оние што ја нагласуваат социолошката реалност на нациите откако веќе биле формирани. Постојат одредени проблеми поврзани и со овие теории. Првиот проблем е нивната

воопштеност. Иако создаваат соодветна рамка за објаснување на „национализмот гледан генерално“, тие често се презентирани на такво ниво на апстакција што не можат лесно да бидат приспособени на специфични територии или случаи. Тие изгледаат како да покриваат сè, но, сепак, кога треба да ги употребиме при расветлување на актуелени историски инстанци, тие многу често се повикуваат на постоење на одредени исклучителни околности – како религискиот фактор, или бојата, или историјатот на етничкиот антагонизам (Gellner 1983, ch. 6).²

Второ, нивниот материјализам често води во погрешна насока. Национализмот може да проникне во сите видови социо-економско милје – во богатиот Квебек и во сиромашната Еритреја, и во области што пропаѓаат и во такви што се развиваат, и во прединдустриски и во индустриски услови. Исто така, не е лесно да се објаснат содржината и интензитетот на еден одреден национализам само преку движењето на глобалниот капитализам или динамиката на релативната сиромаштија (Connor 1984; Smith 1981, ch. 2).

Но, третиот проблем кај овие теории е најкритичен, бидејќи доаѓа од нивната посветеност на модернизмот, односно на идејата дека нациите и национализмот се продукт на модернизацијата. Тоа што во нив систематски се превидува е упорното опстојување на етничките врски и културните сентименти во многу делови на светот, како и нивното продолжено значење за огромен број луѓе. Ерик Хобсбаум, навистина, оди дотаму што негира постоење на каква било врска помеѓу народните „протонационални“ заедници што ги проучува и подоцнежните политички национализми (Hobsbawm 1990, ch. 2).

Етносимболичен пристап

Ова е токму она со кое јас не се согласувам. Модерните политички национализми не можат да бидат разбрани без да се земат предвид оние рани етнички врски и сеќавања, а, во некои случаи, и предмодерните етнички идентитети и заедници. Јас не сакам да тврдам дека секоја модерна нација мора да биде заснована врз некоја претходна етничка врска, ниту, пак, врз постоење на некоја оформена етничка заедница. Но, сепак, многу такви нации биле и сè уште се

базирани на таквите врски, вклучувајќи ги и првите нации формирани на Запад – Франција, Англија, Кастиља, Холандија, Шведска – а токму тие им служеле на другите народи како модели и биле пионери на идејата за „нацијата“. И кога копаме подлабоко, од таа позиција гледано, ние ќе пронајдеме етнички компоненти во многу национални заедници – без разлика дали нацијата била формирана споро или, пак, како производ на еден поконцентриран проект за „градење на нацијата“ (види во: Armstrong 1982; Smith 1986, 1994).

Верувам дека овој вид пристап, кој можеме да го именуваме како „етносимболичен“, помага многу во разбирањето на појавата и на развојот на нациите, издигнувањето на етнонационализмите, како и на конфликтите што ги продуцираат тие.

Сепак, како прво, морам да потенцирам дека сето ова е пристап или перспектива, а не теорија. Јас се сомневам дека засега сите ние би можеле да понудиме теорија со која би ги опфатиле сите променливи лица на феномените на етницитетот, нациите и на национализмот. Засега тоа би можело да биде теорија само на едно многу општо ниво, а не една сеопфатна и повеќеслојна теорија.³

Второ, ваквиот пристап може да помогне во објаснувањето на тоа кај кои популации постои веројатност да се развие национално движење под одредени услови и каква ќе биде содржината на нивниот национализам (иако во овој домен ни преостанува уште многу за работа). Јас тврдам дека истражувањето на раните етнички конфигурации ќе ни помогне во објаснувањето на главните прашања и проблеми на подоцнежниот национализам на дадена популација и ќе ни ги посочи патоказите за можен развој на нацијата и на нејзиниот национализам. Модерна Грција претставува пример за тоа. Нејзиното двојно наследство, од византиското империско православје и од класичната демократска антика, ги обликувало содржината и моделите на грчкиот национализам во деветнаесеттиот век и по него, при што укажува на некои причини зошто национализмот што се развил кај Грците е посилен отколку, на пример, оној кај соседните Власи (Campbell and Sherrard 1968, ch. 1; Kitromilides 1989).

Трето, пристапот што го препорачувам го става акцентот на важната улога на секавањата, вредностите, митовите и на симболите. Национализмот многу често вклучува трагање по „симболични“ цели: образование на мајчин јазик; постоењето на ТВ-канал на мајчиниот јазик; зачувување на древните свети места како што е џамијата во Ајодхја или, пак, Сидот на плачот; правото на практикување на религијата на свој начин; поседувањето сопствени судови, училишта и весници; облекувањето одредени носии итн. Сите овие цели често носат протести и крвопролевања, а, всушност, се базирани на популарни секавања, симболи и митови. Материјалистичките, рационалистичките и модернистичките теории многу малку кажуваат за овие прашања, особено за значајната компонента на колективната меморија (види во: Connor 1993; Horowitz 1985, ch. 2; Hutchinson 1987; Kapferer 1988; cf. Tonkin, McDonald and Chapman 1989).

Четврто, етносимболичниот пристап може да помогне во разбирањето на тоа зошто национализмот често има толку широка популистичка привлечност. Интелигенцијата можеби ги „внела масите во историјата“ и ги политизирала нив и нивните култури. Но зошто „народот“ одговорил? Не едноставно само поради ветувањата за материјална корист. Нивната вернакуларна/народна култура сега станува ценета и се претвора во база за новата масовна јавна култура на нацијата. На тој начин национализмот често ја вклучува народната мобилизација на масите (Nairn 1977, ch. 2; Smith 1989).

Токму на овој начин етничката форма на национализмот денес станала толку моќна сила. За разлика од граѓанскиот територијален национализам на Француската револуција и на Западот, кој ја гледа нацијата како територијално здружување на граѓани што живеат под истите закони и делат една масовна јавна култура, етничкиот национализам ја гледа нацијата како заедница на генеолошкото наследство, народната култура, домородната историја и на популистичка мобилизација. Граѓанскиот вид на национализам е национализам на ред и контрола, и тој им одговара на постојните национални држави и нивните доминантни етнии. Но тој може малку да им понуди на многуте потчинети етнички малцинства вклучени во старите империи и во нивните држави наследнички. Затоа тие и

нивната интелигенција се вртат кон етничкиот национализам, обидувајќи се да ја реконструираат својата заедница како етничка нација: нивната политика е онаа на културен револт. Револтот не е насочен само кон странските владетели туку и кон „татковците“, пасивните постари генерации, чуварите на прастарите традиции и истакнатите бранители на традиционалниот ред. За да успеат во својата културна револуција, тие мораат да ги истуркаат своите етнички заедници кон политичката арена и да ги трансформираат во политички нации (види во: Kedourie 1971, Introduction; и во: Smith 1995, ch. 4).

Ова е подлабокиот, внатрешниот извор на толку многу етнички и национални конфликти денес. Судирот на ривалските национализми, етнички и граѓански, е во центарот на конфликтите на Блискиот Исток, во Индија, во Кавказ и на Балканот. Ние, исто така, можеме да најдеме нивна форма (прикриена, но еднакво истрајна) и на Западот: во Квебек и во Баскија, во Шкотска и во Каталонија, во Фландрија и на Корзика, насекаде каде што постојат маргинализирани, загрозувани или аспирантски етнички заедници што бараат заживување на своето наследство, својот јазик и својата култура.

Заклучок

Што следува од оваа анализа? Прво, дека во свет на политички и културен плурализам, каде што државите и етните оперираат со ривалските концепции на нацијата и на нејзините граници, етнонационалниот конфликт е ендемски. Второ, дека нациите и национализмите се политичка потреба во свет на натпреварувачки и нееднакви држави кои бараат популарна легитимација и мобилизација (Smith 1995, ch. 6). Трето, бидејќи толку многу луѓе чувствуваат дека нивната нација игра важни социјални и политички функции, ќе биде потребно многу повеќе од Договорот во Маастрихт за се дистанцираат од таа длабоко всадена национална приврзаност.⁴ И конечно, бидејќи многу нации се историски втемелени од предмодерните историски врски, сеќавања и наследства, сосема е неверојатно дека ние ќе бидеме сведоци (за време на нашиот животен век) на надминувањето на нацијата и на потиснувањето на национализмот – нешто за што сонувале многу утописти!

Белешки

1. Аргументите во врска со улогата на националистичкото „дејствување“ версус модерните и предмодерните „структури“ можат да се најдат во: Breuilly (1993) и Smith (1991).

2. Во разликувањето на временските зони во развитокот на национализмот во различните делови од Европа, Гелнер (1994) импликациски ги претстави можните историски елементи како дополнување на својата општа теорија.

3. Гелнер можеби е единствениот научник кој нуди целосна и експлицитна теорија; но Наирн (Nairn, 1977, ch. 2), Брејли (Breuilly, 1993) и Мен (Mann, 1995) нудат делумни теории и/или аспекти на видовите национализам.

4. За прашањето на европската интеграција и на националниот идентитет, види во: Smith (1992) и Schlesinger (1992).

Библиографија

- Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Armstrong, John. 1982. *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Breuilly, John. 1993. *Nationalism and the State*. 2nd edn. Manchester: Manchester University Press.
- Campbell, John and Sherrard, Philip. 1968. *Modern Greece*. London: Ernest Benn.
- Connor, Walker. 1984. 'Eco- or ethno-nationalism?', *Ethnic and Racial Studies* 7, 3: 342-59.
- Connor, Walker. 1993. *Ethno-nationalism: The Quest for Understanding*. Princeton: Princeton University Press.

- Gellner, Ernest. 1964. *Thought and Change*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Gellner, Ernest. 1973. 'Scale and nation', *Philosophy of the Social Sciences* 3: 1 17.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Gellner, Ernest. 1994. *Encounters with Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Hobsbawm, Eric. 1990. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, Eric and Ranger, Terence. (eds.). 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horowitz, Donald. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Hutchinson, John. 1987. *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*. London: Allen and Unwin.
- Kapferer, Bruce. 1988. *Legends of People, Myths of State: Violence, Intolerance and Political Culture in Sri Lanka and Australia*. Washington and London: Smithsonian Institution Press.
- Kedourie, Elic (ed.). 1971. *Nationalism in Asia and Africa*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Kitromilides, Paschalis. 1989. "'Imagined communities" and the origins of the national question in the Balkans', *European History Quarterly* 19, 2: 149-92.
- Mann, Michael. 1995. 'A political theory of nationalism and its excesses', in Sukumar Periwal (ed.), *Notions of Nationalism*. Budapest: Central European University Press.

- Nairn, Tom. 1977. *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*. London: New Left Books.
- Schlesinger, Philip. 1992. 'Europeanness - a new cultural battlefield?', *Innovation* 5, 1: 11-23.
- Smith, Anthony D. 1981. *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, Anthony D. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
- Smith, Anthony D. 1988. 'The myth of the "modern nation" and the myths of nations', *Ethnic and Racial Studies* 1 1, 1: 1-26.
- Smith, Anthony D. 1989. 'The origins of nations', *Ethnic and Racial Studies* 12, 3: 340-67.
- Smith, Anthony D. 1991. *National Identity*. Harmondsworth: Penguin.
- Smith, Anthony D. 1992. 'National identity and the idea of European unity', *International Affairs* 68, 1: 55-76.
- Smith, Anthony D. 1994. 'The problem of national identity: ancient, medieval, modern?', *Ethnic and Racial Studies* 17, 3: 375-99.
- Smith, Anthony D. 1995. *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.
- Tilly, Charles (ed.). 1975. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Tipton, Leon (ed.). 1972. *Nationalism in the Middle Ages*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Tivey, Leonard (ed.). 1980. *The Nation-State*. Oxford: Martin Robertson.

- Tonkin, Elisabeth, Maryon McDonald and Malcolm Chapman (eds.). 1989. *History and Ethnicity*. ASA Monographs 27, London: Routledge.
- Walek-Czernecki, M. T. 1929. 'Le role de la nationality dans l'histoire de l'Antiquite', *Bulletin of the International Committee of the Historical Sciences* II: 305 20.

Одговорот на Ернест Гелнер

Имаат ли нациите папок?

Прво сакам да им ја искажам својата благодарност на двајцата претходни говорници за убавите нешта што ги искажаа. Секако, чувствувам голема гордост поради тоа што мојот студент Ентони Смит стана водечки експерт за национализмот и има огромно влијание врз оваа проблематика. Јас нема повеќе да објаснувам но факт е дека сум многу горд. Што се однесува до Едвард Мортимер, мојата почит кон него е поврзана со фактот дека тој е редок новинар (како што знаете, повеќето од времето тој е новинар, а помалку припадник на академската заедница) кој, генерално, ги сфаќа работите правилно. Тој, всушност, успеа во весникот *Финансиал Тајмс* (*The Financial Times*) да исполни цела една страница за мене без ниту една единствена грешка, што е, навистина, зачудувачко достигнување. Па така, сега ми причинува особено задоволство тоа што ќе можам да го исправам за еден детаљ од неговото вечерашно претставување. Имено, моите предци не се староседелци од Прага. Тие потекнуваат од провинциската бохемиска ситна буржоазија, но тоа не е ни од некое големо значење.

Сега да одиме директно во суштината на работите. За една дебата е многу корисно кога борбените линии се чисти и кога постои многу, многу јасен предмет за дебатирање. Ентони и јас сега се конфронтираме во врска со она што стана едно од главните линии на поделба во студиите за национализмот. Имено, тоа е линијата на поделба помеѓу она што јас сега ќе го нарекувам примордијалисти и модернисти. Едната страна кажува дека нациите или барем еден дел од нив, што е сеедно, постоеле цело време и затоа минатото има голема

важност. Од другата страна се модернистите, како мене, кои веруваат дека светот на нациите бил создаден некаде кон крајот на 18 век и ништо пред тоа не е важно во однос на прашањето со кое се соочуваме. Ова е јасна линија на поделба којашто е многу важна.¹ Сега, прашањето е како да се одлучите помеѓу нас? Мислам, на она што навистина ме мачи: со каков вид доказ можеме да ја утврдиме реалноста на минатото? Повеќето од вас можеби знаат за дебатата во која Бертранд Расел, во иронична смисла, го поставува следново прашање: како сите ние знаеме дека светот заедно со севкупните сеќавања во него и за него не биле создадени пред само пет минути? Па како знаете? Можеби навистина биле?! Каде е доказот? И, секако, некои од вистинските дебати од овој вид се вградени во филозофската поделба помеѓу креационистите и еволуционистите.² Дали човештвото било креаторот на Адам и дали тоа полека еволуирало? За тоа постоеле некои докази и, се разбира, за нив се расправало во времето кога ова прашање било многу актуелно. И едно од тие прашања било дали Адам имал или немал папок? Сега, како што гледате, ова е навистина круцијално прашање. Не, не, вие можеби ќе почнете да се смеете, но едно е јасно, доколку Адам бил создаден од Господ на одреден датум (да кажеме во 4003 година пред Христа), би било логично да сметаме (сè треба да се прифати како точно додека не се докаже спротивното) дека тој немал папок, така да се рече, од причина што Адам не поминал низ процесот со кој луѓето добиваат папоци. Ете на овој начин утврдивме како ќе се разреши дилемата дали светот е многу стар, а човештвото еволуирало или, пак, светот бил создаден пред околу 6 000 години. Имено, сè што треба да дознаеме е дали Адам имал папок или не.

Прашањето што ќе си го поставам сега е, секако: дали нациите имаат папок или не? Сега, поентата за папокот на Адам не е толку едноставна како што можеби си мислите. Сосема е возможно да го замислите Адам без папок бидејќи што се однесува до папоците, откако ќе се создадат при оригиналниот процес за кој постојат, повеќе немаат никаква функција. Мислам, може да се живее без папок и тука не постои проблем. Но, од друга страна, постојат и други аспекти на човечкиот организам кои се слични на папокот (под претпоставката дека креацијата се случила на одреден датум и дека човештвото било

создадено наеднаш), а кои би требало да постојат и кои можат да создадат конфузија. Јас не сум физиолог, но, на пример, постојат многу видови ритам, како што се ритамот на дишењето, на дигестијата, на пулсот, тоа се ритми кои доаѓаат во циклуси, а тие циклуси мораат да бидат постојани. Затоа, иако Адам бил создаден на одреден датум, циркулацијата на крвта или примањето храна или неговото дишење би требало да бидат во состојба да поминуваат низ тие циклуси иако тој самиот по себе не бил дел од таквите циклуси бидејќи – само што бил создаден. Како, на пример, јас замислувам дека неговиот дигестивен тракт нема да функционира доколку во него нема некаква содржина којашто би била знак за оброк, остатоци од оброк, кои, всушност, тој би ги немал во себе затоа што – само што бил создаден.

Истото важи и за нациите: колку се важни тие циклични процеси? Мојата поента за модернизмот која се трудам да ја истакнам во оваа дебата се состои во тоа дека како целина, етничко-културно-националната заедница, која за Ентони претставува толку важен дел од проблематиката, е, всушност, само тоа што е и папокот: некои нации го имаат, некои не, но, во секој случај, тој е непотребен. Ентони, всушност, кажува дека е антикреационист, дека постои оваа презаситеност од папоците, но и дека се неопходни. Јас мислам дека токму овие ставови се суштината на нашето разидување. Тој вели дека модернизмот ја кажува само половината од приказната. Сепак, и да ја кажува само половината од приказната, тоа е доволно за мене бидејќи значи дека додатните делови на приказната во другата половина се излишни. Тој можеби не го мислел тоа на овој начин, но доколку модернистичките теории покриваат 60 %, или 40 % или 30% од суштината за нациите, тоа е доволно за мене. Постојат многу, многу чисти случаи кои укажуваат на фактот дека модернизмот е реален. Земете ги, на пример, Естонците. На почетокот од 19 век тие дури немале име за самите себе. Тие биле само луѓето што живееле на земјата како различни од германските или од шведските граѓани и аристократи или од руските администратори. Тие немале етноним. Тие биле само категорија без каква било етничка самосвест. Од тогаш наваму тие се брилијантно успешни во создавањето на една енергична култура.³ Таа е вистински оживотворена највидливо во Етнографскиот

музеј во Тарту, каде што има по еден предмет за секој десетти Естонец. Има само еден милион Естонци, а музејот има збирка од 100 000 етнографски предмети. Нивната култура, очигледно, не е во опасност иако тие креваат некаква врева во врска со руското малцинство коешто го наследија од советскиот систем. Естонската е многу витална и жива култура, но била создадена од еден вид модернистички процес кој јас, генерално, го земам како пример за нациите и национализмот. И доколку овој тип на процес е прифатлив за некои нации, тогаш се излишни исклучоците што можат да се најдат кај некои други нации.

Според мене, она што навистина се случило во времето на настапувањето на модерниот свет било целосното трансформирање на улогата на културата во човековиот живот од страна на комплексот на економските и на научните промени, промени кои започнале уште од седумнаесеттиот век. Основната улога на културата во аграрното општество била да го осигура статусот на луѓето и на нивните идентитети. Нејзината улога била да ја вгради нивната позиција во една комплексна, обично хиерархиска и релативно стабилна структура. Во денешниот свет луѓето немаат стабилна позиција или структура. Тие се припадници на краткотрајни професионални административни структури кои не се длабоко поврзани и се привремени. Тие се членови на, сè повеќе, лабави семејни заедници. Она што е навистина важно за нив е нивната вклученост во и владеењето со високата култура. Под ова подразбирам писмена кодифицирана култура којашто дозволува бесконтексна комуникација. Припадноста на една таква заедница и нивната прифатеност во неа – тоа е нацијата. Тоа е последица на мобилноста и на безименоста која постои во рамките на модерното општество, како и на семантичката нефизичка природа на усвојувањето на таа култура: прифатливоста во неа е најзначајното нешто што го поседува човекот. Тоа е предусловот за сите други привилегии и учества. Ова автоматски го прави човекот националист бидејќи ако постои несовпаѓање помеѓу културата во која функционира и културата на економските, политичките и на образовните структури што го опкружуваат, тогаш е во неволја. Тој и неговото потомство се подложни на постојано понижување. Згора на тоа, високата култура како вид на медиум во кој функционира општеството е политички

нестабилна и скапа за одржување. Таа е поврзан со државата како заштитник, често и финансиер или најмалку како контролор на квалитет на образовниот процес кој ги прави луѓето припадници на овој вид култура. Ова е теоријата.⁴

Ова е процесот, процесот на креација, што е мој еквивалент на настанот од пред 6 000 години кога човештвото било оживотворено, тоа е националистичкото човештво, и се согласувам со Ентони дека ние сме националистичка популација. Примерот на Ентони содржи неколку поенти со кои јас не можам, а да не се согласам. Имено, културите, дури и заедничкиот збир на симболи и односи, биле важни уште во прединдустриското време. Тоа е непорекливо. Така, во тоа време постоењето на нечиј папок, т.е. култура, исто така имале важност. Културата некогаш е длабоко сакана и нејзините припадници се свесни за неа, тука нема простор за сомнеж. Античките Грци ја знаеле разликата помеѓу оние што го читале Хомер и оние што не го читале. Тие ја знаеле разликата помеѓу оние луѓе на коишто им било дозволено да учествуваат на Олимписките игри и оние на кои им било забрането тоа. Тие многу ги презирале варварите коишто спаѓале во класата без позитивни атрибути. Во таа смисла, тие, несомнено, биле културни шовинисти. Добро, значи, културите некогаш се свесни, а некогаш се невидливи, некогаш се сакани, а понекогаш, кога се невидливи – тие се игнорирани. Сега, понекогаш, иако е ова помалку веројатно, овие култури имаат и политички институции поврзани со нив и аспирации за формирање политичка единица. Но, генерално зборувајќи, условите на аграрниот свет биле создадени за политички единици кои, всушност, биле локални блиски заедници и на тој начин биле помали од една формирана култура, а, од друга страна, постојните политички единици, како, на пример, големите империи, биле многу поголеми од една култура. Немало ништо во логиката на политичката ситуација што ќе ги насочи политичките единици кон тоа да ги прошират границите на сопствената култура или да не се прошируваат надвор од нив. Тие имале тенденција да бидат помали или поголеми. Понекогаш културата имала политичка експресија, но најчесто го немала тоа.⁵ Понекогаш постоел континуитет помеѓу културите што биле сакани во прединдустриската ера, а на некои места постои нивен дисконтинуитет.

За да се обидеме да бидеме детални во однос на примерот што го даде, Ентони, јас не би рекол дека постои автентична народна меморија или преокупација на модерна Грција со Атина на Перилке. Постои одреден континуитет со Византија, но, секако, со црковната организација што останува по византиската црква. Но, во некои примери постои, а во некои примери не постои тоа.⁶ Па така, би констатирал дека, генерално, некаде има делумно папок, но не секаде, и, во глобала, тоа не е важно. Папокот не е како циклусите на дишење, циркулација на крвта или варење на храната коишто би требало да ги има Адам за да живее од моментот на создавањето, па натаму. Треба да постои некој вид измислено минато и тоа нема да биде реално. Културниот континуитет е случаен, не е есенцијален.

Кон што нè води сето ова? Мислам дека Ентони беше малку нефер кон мене зборувајќи дека јас сум заинтересиран само за тоа како се случило сето тоа, а не и за практичните импликации од тоа случување. Очигледно е дека е важно да може да се предвиди кои нации ќе се афирмираат самите, кои потенцијални нации, кои културни категории ќе се афирмираат самите, а кои не. Но, јас ќе кажам дека ова е есенцијално во оваа ситуација, но и ти не можеш да го предвидиш тоа. Можеме само да укажеме на одредени фактори. Големината е очигледен фактор, многу од малите културни групи едноставно се откажуваат. Континуитетот е уште еден фактор, но не есенцијален: некои заедници, иако биле дијаспора, многу ефектно се афирмирале себеси. Големината, континуитетот, постоењето на симболизмот се важни, но уште еднаш – Естонците во текот на деветнаесеттиот век создадоа национализам *ex nihilo*. Мислам дека Ентони беше малку груб и кон економските детерминисти. Мотивацијата, исто така, може да биде предизвикана и од околностите кога една културна категорија е или систематски обесправена наспроти своите културни соседи (кои можат да бидат територијално помешани со неа) или, спротивно на тоа, кога може да се јави завист поради нејзиниот напредок.⁷ Па така, стигнавме до тоа да ги имаме: големината, компактната, постоењето на симболизам, мотивацијата и историската случајност. А ако го додадеме и фактот дека аграрниот свет бил еноормно богат со културни нијанси, а модерниот свет има простор за околу 200 до 300 национални

држави, тоа ни говори дека не сите потенцијални нации стануваат реални и многу од нив дури не се ни обидуваат. Јас не мислам дека може да се има каква било формула за нивна идентификација. Оттука, јас сум заинтересиран за тој проблем и, можеби, разликата во нашите пристапи навистина доведува до разлика и во нашите очекувања, со тоа што модерните имаат поголемо чувство за создавањето на папокот како нешто што е спротивствено на континуитетот на папокот.

Мислам дека се потрудив најдобро што можев да ги нагласам прашањата што се пред нас и дека сега, можеби, е моментот кога треба да ја започнеме општата дискусија.

Белешки

1. За дебатата помеѓу примордијализмот и инструментализмот, види во: McKay (1982) и Eller and Coughlan (1993).
2. За оваа дебата, види во: Gellner (1964).
3. За историската анализа на формирањето на естонската нација, види во: Raum (1987).
4. Теоријата е целосно образложена во: Gellner (1973, 1983).
5. Ова е елаборирано кај Гелнер (1983, ch. 2); за шовинизмот кај античките Грци, види во: Fondation Hardt (1962).
6. За прашањето на континуитетот со Византија, види во: Campbell and Sherrard (1968, ch. 1).
7. За економските аспекти на национализмот, види во: Nairn (1977); за национализмот кај малите источноевропски заедници, види во: Hroch (1985) и Gellner (1994).

Библиографија

- Campbell, John and Philip Sherrard. 1968. *Modern Greece*. London: Benn.

- Eller, Jack and Reed Coughlan. 1993. 'The poverty of primordialism: the demystification of ethnic attachments', *Ethnic and Racial Studies* 16, 2: 183-202.
- Fondation Hardt. 1962. *Greco et Barbares*. Entretiens sur l'antiquité classique VIII, Geneva.
- Gellner, Ernest. 1964. *Thought and Change*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Gellner, Ernest. 1973. 'Scale and nation', *Philosophy of the Social Sciences* 3: 1-17.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Gellner, Ernest. 1994. *Encounters with Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Hroch, Miroslav. 1985. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McKay, James. 1982. 'An exploratory synthesis of the primordial and mobilisationist approaches to ethnic phenomena', *Ethnic and Racial Studies* 5, 4: 395-420.
- Raun, Toivo. 1987. *Estonia and the Estonians*. Stanford: Hoover Institution

(Сите белешки и упатувања за текстот на Е. Гелнер се направени од страна на уредниците.)

Марија ПАНДЕВСКА
Стефан ИЛИЕВСКИ

ЗОРАН ТОДОРОВСКИ

(1950 - 2016)

На 5 март 2016 година ненадејно почина проф. д-р Зоран Тодоровски, еминентен македонски историчар и актуелен директор на Државниот архив на Република Македонија.

Тој е роден во Скопје во 1950 година. Завршил Филозофски факултет, група Историја со историја на уметноста, во 1972 година. Во 1989 година магистрирал на Филозофскиот факултет на тема *Дејствувањето на автономистичката ВМРО 1928 – 1934*, а во 1995 година на истиот факултет ја одбранил својата докторска дисертација *Внатрешната македонска револуционерна организација 1924 – 1934*. Тој беше долгогодишен директор на Државниот архив на Р Македонија, и тоа во два мандата, првиот во периодот од 1999 до 2002 година и вториот од 2006 до 2015 година.

На денот кога почина требаше да присуствува на состанок во Хрватскиот државен архив во Загреб, и тоа во врска со реализацијата на Анексот Д од Спогодбата за сукцесија на поранешна СФРЈ, односно за заедничкото архивско наследство од поранешна СФРЈ.

Проф. д-р Зоран Тодоровски беше активен и стручно и општествено мошне ангажиран. Бил секретар на Сојузот на друштвата на историчарите на Р Македонија, член на Редакцијата и одговорен уредник на списанието *Историја*, член на Републичката комисија за музеи и на Републичкиот педагошки совет. Исто така, бил претседател на Одборот за наградата „13 Ноември“ и член на одборите за наградите „Климент Охридски“, „23 Октомври“ и „11 Октомври“. Покрај тоа, бил

претседател и на Советот на научно-културните средби „Десет дена Крушевска република“ (2000 – 2002), член на Комисијата за односи со верските заедници и религиозни групи, член на Советот на Министерството за иселеништво, член во два мандата на Националниот совет за заштита на културното наследство при Министерството за култура и др.

Добитник е на државната награда „23 октомври“ за 2008 година и на наградата „11 октомври“ за 2014 година.

Д-р Тодоровски има постигнато значајни резултати во презентацијата на македонската историја и култура и во афирмацијата на Државниот архив во државата и во странство. Архивската изложба *Македонија низ вековите*, чиј автор е тој, гостувала во сите поголеми градови во земјата, но и во странство, и тоа во: Шведска (Гетеборг), Франција (Париз), Романија (Букурешт и Констанца), Словенија (Љубљана), Албанија (Подградец) и Бугарија (Варна и Кустендил). Треба да се истакне и дека издавачката дејност на Државниот архив на РМ е мошне богата токму за време на неговите два мандата како директор на Државниот архив, а изданијата на Архивот ги промовира не само во Скопје туку и во повеќе градови во земјата и во странство.

Значајно е да се одбележи и плодната научноистражувачка дејност на д-р Зоран Тодоровски во архивите и во библиотеките во Република Бугарија. Бил дел од првата група македонски историчари-истражувачи во бугарските архиви во 1991 година. Од сите негови истражувачки престои од 1991 година до денес, тој има донесено и бесплатно донирано на Државниот архив на Република Македонија околу 120 000 документи од: Централниот државен архив, Научниот архив на Бугарската академија на науките, Архивот на Министерството за внатрешни работи, Градскиот архив на Софија, Историскиот архив

при Народната библиотека „Кирил и Методиј“ во Софија, Воениот архив во Велико Трново и од државните архиви во Варна, Благоевград и во Кустендил во Р Бугарија. Се работи за импозантен број на драгоцен архивски материјал значаен за расветлувањето на македонската историја. Тој успеа да ги донесе речиси сите фондови на Македонската револуционерна организација и на сите најистакнати дејци и револуционери на Организацијата.

Како резултат на неговите залагања како директор на Државниот архив на РМ, оваа институција во 2011 година, кога славеше 60 години од своето постоење, доби Орден за заслуги за Република Македонија од претседателот на државата, д-р Ѓорге Иванов.

БИБЛИОГРАФИЈА НА ОБЈАВЕНИТЕ ТРУДОВИ

1. *Музејска дејност во СР Македонија – досегашни постигања и натамошен развој* (коавтор), Отешево, 1997, 97 стр.
2. *Музејска дејност во СР Македонија* (коавтор), Скопје, 1980, 127 стр.
3. *Златна книга – 100 години ВМРО* (коавтор), Скопје, 1993, 272 стр.
4. *Внатрешната македонска револуционерна организација 1924 – 1934*, Скопје, 1997, 281 стр.
5. *Владимир Ковачев, Песни за Македонија* (избор и предговор), 1997, 110 стр.
6. *Владислав Ковачев, Политичкото вјерују на Македонците* (предговор и редакција), Скопје, 2000, 196 стр.

7. *Револуционерните борби во Тиквешкијата – спомени и материјали* (коавтор), книга 1 – 2, Скопје, 2001, 1.193 стр.
8. *Македонија низ вековите*, каталог (коавтор), Скопје, 2001, 81 стр.
9. *Петар Шанданов, Спомени* (предговор и редакција), Скопје, 2002, 310 стр.
10. *Тодор Поп Антов, Спомени* (предговор и редакција), Скопје, 2002, 257 стр.
11. „*Le mouvement macedonien*“ (*Македонското движење*), (коавтор), Скопје, 2002, 337 стр.
12. *Методија Андонов - Ченто* (коавтор), Скопје, 2002, 532 стр.
13. *Премрежињата на македонското револуционерно движење. Спомени: Христо Калајчиев, Крсто Лазаров, Крум Петиишев, Атанас Цолев, Мирчо Кикиритков* (предговор и редакција), Скопје, 2003, 278 стр.
14. *Тодор Александров, Сè за Македонија. Документи 1919 – 1924* (предговор и редакција), Скопје, 2005, 1.020 стр.
15. *Христо Поп Антов, Спомени* (предговор и редакција), Скопје, 2006, 369 стр.
16. *Велес меѓу двете светски војни 1918 – 1941* (коавтор), Скопје, 2007, 269 стр.
17. *Крсте Петков Мисирков, Дневник 5. VII – 30. VII 1913*, Скопје – Софија (коавтор), 2008, 446 стр.
18. *Ид его сум (Македонски историски рефлексии)*, Скопје, 2008, 480 стр.
19. *Македонското прашање во бугарскиот парламент 1918 – 1941* (коавтор), Скопје, 2008, 383 стр.

20. *Кратово низ вековите*, каталог (коавтор), Кратово, 2009, 48 стр.
21. *Мементо (Македонски историски реминисценции)*, Скопје, 2009, 231 стр.
22. *Војводата Славчо Абазов 1883-- 1928*, каталог (коавтор), Кочани, 2010, 42 стр.
23. *Димитар Мирчев, Спомени (предговор и редакција)*, Скопје, 2002, 231 стр.
24. *Павел Шатев 1882 – 1951, Живот посветен на Македонија*, каталог (коавтор), Кратово, 2011, 15 стр.
25. *Методија Шаторов-Шарло, Документи и материјали (предговор и редакција)*, Скопје, 2012, 431 стр.
26. *Павел Шатев, Историја на Македонија (материјали)*, том 1 (предговор и редакција), Скопје, 2012, 402 стр.
27. *Павел Шатев, Борис Сарафов (биографија)*, том 2 (предговор и редакција), Скопје, 2012, 149 стр.
28. *Павел Шатев, Спомени*, том 3 (предговор и редакција), Скопје, 2013, 364 стр.
29. *Павел Шатев, Полициско досие*, том 4 (предговор и редакција), Скопје, 2013, 220 стр.
30. *Павел Шатев, Записи за нацијата и државата*, том 5 (предговор и редакција), Скопје, 2013.
31. *Павел Шатев, Македонија и балканскиот проблем*, том 6 (предговор и редакција), Скопје, 2013.
32. *Павел Шатев, Македонија под ропство*, том 7 (предговор и редакција), Скопје, 2013.
33. *Павел Шатев, Документи*, том 8 (предговор и редакција), Скопје, 2013, 288 стр.

34. Павел Шатев, *Заточението во Сахара – Фезан*, том 9 (предговор и редакција), Скопје, 2013.
35. *Автономистичката ВМРО на Тодор Александров 1919 - 1924* (предговор и редакција), Скопје, 2013, 286 стр.
36. Тодор Александров, едиција „Македонски дејци“, ДАРМ, Македоника литера, Скопје 2014, 360 стр.
37. Драган Богдановски – *Мојата борба за Македонија, Погледи кон историјата на Македонија*, т. 1, ред. д-р Марјан Иваноски, д-р Зоран Тодоровски, 2014, 540 стр.
38. Драган Богдановски – *Мојата борба за Македонија, Осврти за македонската историја и политичката емиграција*, т. 2, ред. д-р Марјан Иваноски, д-р Зоран Тодоровски, 2014, 296 стр.
39. Драган Богдановски – *Мојата борба за Македонија, Македонска трагедија*, прв дел, т. 3, д-р Марјан Иваноски, ред. д-р Зоран Тодоровски, 2014, 442 стр.
40. Ангел Узунов: *Спомени*, ред. д-р Зоран Тодоровски, ДАРМ, Макавеј, 2014, 505 стр.
41. Драган Богдановски – *Мојата борба за Македонија, Македонска трагедија*, втор дел, т. 4, д-р Марјан Иваноски, ред. д-р Зоран Тодоровски, 2015, 472 стр.
42. Драган Богдановски – *Мојата борба за Македонија, Македонска судбина*, т. 5, д-р Марјан Иваноски, ред. д-р Зоран Тодоровски, 2015, 388 стр.

Филип ПЕТРОВСКИ